Національна академія наук України
Інститут історії України

Олександр Удод
Олексій Ясь

Культурний простір української історіографії у світлі радянізації та соціокультурних трансформацій XX – початку XXI ст.

Київ 2020

УДК 930:[94-044.922/.923:(47+57)+(477)-027.541]"20"

Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 24 грудня 2020 р.)

Колективну монографію підготовлено у межах цільової програми наукових досліджень Відділення історії, філософії та права НАН України «Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики».

Удод О., Ясь О.
Культурний простір української історіографії у світлі радянізації та соціокультурних трансформацій XX – початку XXI ст. / За ред. В. Смолія; упорядк. наук. апарату С. Блащук, Ю. Грищенко. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. 400 с.

ISBN 978-966-02-9545-2

Висвітлюється конфігурація культурного простору, в якому функціонувала українська історіографія протягом XX – початку XXI ст. Розглядається просторово-регіональна сегментація української історичної науки, котра виникла внаслідок різних хвиль радянізації, взаємодії, змагання і співбуття відмінних соціо- й етнокультурних середовищ, передумов та обставин, розмаїтих інтелектуальних і культурних впливів. Окреслюється географія інституціональної структури, передусім її організаційні традиції, форми, взірці, котрі конституювалися протягом XX ст. Аналізуються впливи, фактори та наслідки суцільного перекроювання культурного ландшафту науки, зокрема інерційне тяжіння радянської спадщини та динаміка пострадянських трансформацій. Показуються просторово-регіональні осередки історичної науки й інституціональна структура за часів республіканської та пострадянської історіографії.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх хто цікавиться проблемами та викликами, котрі постали у культурному просторі сучасного українського історієписання.

ISBN 978-966-02-9545-2

© Валерій Смолій, наукове редагування, 2020
© Олександр Удод, Олексій Ясь, тексти, 2020
© Світлана Блащук, Юлія Грищенко, упорядкування наукового апарату, 2020

ЗМІСТ

Передмова 7

Розділ І. ***Українська радянська історіографія: культурні терени та просторово-регіональна конфігурація*** **(Олексій Ясь)** 10

1.1. Українська історіографія на культурному ландшафті імперій Габсбургів і Романових 14

1.2. Конституювання національного культурного простору у світлі революційних трансформацій 1917–1921 рр. і метаморфоз пореволюційного десятиліття 24

1.3. Тотальна радянізація як соціокультурна підоснова та травматична складова у формуванні українського культурного поля 1930-х – початку 1950-х рр. 43

1.4. Радянська лібералізація кінця 1950-х – 1960-х рр. та її згортання на культурних обширах української радянської історіографії 60

1.5. Доба культурної стагнації у розрізі інституціонального буття 1970–1980-х рр. 73

Документи та матеріали до розділу І 84

1) Витяг із пояснювальної записки Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського, Г.Г. Павлуцького, Є.К. Тимченка до Комісії для вироблення законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН [10 серпня 1918 р.] 84

2) Доповідна записка акад. М.С. Грушевського Історично-філологічному відділу та Спільному зібранню ВУАН про необхідність розширення і збільшення штатів історичних установ [14 липня 1924 р.] 87

3) Катедра Історії Українського Народу Всеукр[аїнської] Акад[емії] Наук (ВУАН) [1925] 91

4) Комісії порайонного розроблення історії України [1925] 94

5) Стаття М. Слабченка «Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 роках» [1925] 97

6) Комісії порайонного розроблення історії України [1926] 103

7) Стаття Ів. Степаніва «З наукової праці в Катеринославі» [1926] 108

8) Витяг із статті М. Грушевського «Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укр.Науки)» [1926] 113

9) Витяг із вступної розвідки М. Грушевського «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла» [1926] 116

10) Порайонні історичні комісії Укр[аїнської] Академії Наук в 1927/8 році [1928] 118

11) Хронікальне повідомлення Ф. Савченка «Комісія Історії Західньої України» [1930 р.] 126

12) Витяг із вступної статті М. Грушевського «Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього досліду» [14 грудня 1930 р.] 130
13) Проспект експедиції Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка під керівництвом проф. О. Оглобліна та витяг із чернеткової розширеної версії наукового звіту «Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному» [1932–1933 рр.] 133
14) Звіт про роботу Історичного Циклу [ВУАН] за 1933 рік 137
15) Постанова Ради народних комісарів УРСР про організацію наукових установ в західних областях УРСР [2 січня 1940 р.].....142
16) Висновки Комісії керівних співробітників Академії наук УРСР про відрядження для вивчення стану установ Академії у м. Львів [не раніше 30 грудня 1944 р.] 143
17) Вступна промова Президента Академії наук УРСР академіка О.В. Палладіна на відкритті наукової сесії Інституту історії України АН УРСР у Львові спільно з істориками Москви і західних областей України [19–23 квітня 1950 р.].....145
18) Витяг із Звернення групи львівських науковців щодо доцільності ліквідації Львівського філіалу АН УРСР [4 лютого 1956 р.] 150
19) Витяг із доповіді академіка АН УРСР І.П. Крип'якевича «Стан і завдання допоміжних історичних наук», виголошеній на Республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних наук [14–15 травня 1959 р.]...151
20) Постанова Президії АН УРСР № 20 від 18 січня 1968 р. «Про заходи по виконанню постанови ЦК КП України від 18 жовтня 1967 р. "Про стан підготовки і видання "Історії міст і сіл Української РСР"» 153
21) Виступ О. Компан на всесоюзній науковій конференції «Об опыте написания истории городов и сел, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР». Витяг із стенограми [24–25 травня 1972 р.].....155
22) Газетна публікація О. Домбровського «Відповідь директорові Інституту історії АН УССР – Ю.Ю. Кондуфорові» [17 квітня 1982 р.] 162

Бібліографія до розділу I 166

Розділ II. ***Українська історіографія пострадянської доби: просторово-регіональні виміри та середовища*** **(Олександр Удод)** 171
2.1. Трансформація культурного простору сучасної української історіографії: історія як фактор культури 174
2.2. Історіографічна ситуація пострадянського періоду: зміна об'єкту та функцій історичної науки. Новий тип історієписання 179
2.3. Просторово-часові трансформації сучасної української історіографії: проблема науковості «сучасної» історії 193
2.4. Соціо-культурна та методологічна трансформація пострадянської української історіографії.....210
2.5. Просторово-часові орієнтири сучасного українського гранд-наративу: Україна на ментальній карті Європи 219

Документи та матеріали до розділу II 233
1) Стаття С.І. Білоконя «Чи маємо ми історичну науку?» [1990, 1992 рр.] ...233

2) Стаття С.В. Кульчицького «Історія і час: роздуми історика» [1992 р.].....252
3) Стаття Марка фон Гагена «Чи має Україна історію?» [«Имеет ли Украина историю?» 1995 р.] 263
4) Стаття В.Г. Сарбея «За народознавчу історію України!» [1995 р.] 277
5) Висновок комісії, створеної в Інституті історії України НАН України у зв'язку з депутатським запитом В. Кузєва і Є. Краснякова [16 травня 1997 р.] 282
6) «Це потрібно не мертвим – це потрібно живим, або чи можна монополізувати істину». Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, Голові Верховної Ради В. Литвину, Прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко [9 квітня 2005 р.].....283
7) Стаття Марка фон Гагена «Повертаючись до історій України» [червень 2007 р.].....287
8) Стаття Олександра Мотиля «Чи може Україна мати історію?» [травень 2010 р.] 302
9) «Спільного підручника бути не може» – інтерв'ю Олександра Удода газеті «День» [30 грудня 2010 р.].....311
10) Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону» [10 квітня 2015 р.] 319
11) Депутатське звернення народного депутата України Юрія Шухевича до Президента Національної академії наук України Б.Є. Патона [27 квітня 2015 р.].....324
12) Відповідь Президента НАН України Б.Є. Патона на депутатське звернення народного депутата України Юрія Шухевича за № 04-35/Ш-81-6 від 27 квітня 2015 р. 325
13) З доповіді Андреаса Каппелера «Затінена Росією» [травень 2015 р.].....326
14) Лист Інституту історії України НАН України до Голови Національного банку України В.О. Гонтарєвої [20 серпня 2015 р.].....332
15) Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень «Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України» [вересень 2015 р.] 334
16) Промова Шимона Переса «Мрійте про більше» на форумі «Ялтинська європейська стратегія» [12 вересня 2015 р.] 341
17) Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень «Історична наука в країнах Європейського Союзу як чинник політики консолідації суспільства та примирення народів: досвід України в контексті євроінтеграційних процесів» [квітень 2016 р.].....343
18) Доповідь академіка В.А. Смолія «Історична наука в Академії – інституційний розвиток і дослідницькі практики» на засіданні Президії НАН України [13 червня 2018 р.] 352
19) Постанова Президії Національної академії наук України № 187 «Історична наука в Академії: інституційний розвиток і дослідницькі практики» [13 червня 2018 р.].....360
20) Відкритий лист Української академії історичних наук щодо недопущення переслідування істориків М. Мудрого і О. Аркуші [31 жовтня 2018 р.].....365

21) Повідомлення Національного банку України «Банкнота номіналом 1000 гривень уведена в обіг» [25 жовтня 2019 р.] 366
Бібліографія до розділу II 368
Післямова 374
Іменний покажчик 380
Географічний покажчик 390
Предметний покажчик 394

ПЕРЕДМОВА

Історія розгортається у часі та просторі. Це – аксіоматичне твердження у тому чи іншому вигляді побутує ще за доби доакадемічної історіографії, хоч циркулює у величезному розмаїтті нюансів, відтінків і кольорів. Відтак практично кожен історик уявляє, відтворює, конструює власний простір, точніше простори минувшини, котрими послуговується задля репрезентації насиченого, динамічного, багатоманітного, часом мозаїчного й всеохоплюючого колориту історичного дійства.

Водночас історик як конструктор просторових площин минулого сам перебуває у певних часових і територіальних координатах, себто волею-неволею належить до того культурного підсоння, у межах якого йому випало жити, працювати й творити. Недаремно науковці, котрі спеціалізуються у царині історіографії, повсякчас наголошують на здвоєності просторових меж, властивої для окреслення предметної області історіографічних досліджень.

У широкому сенсі йдеться про своєрідні способи співіснування, співбуття, взаємодії кількох просторів – сконструйованих, відтворених істориком і тих середовищ – культурних, інтелектуальних, інституціональних, в яких відбувається науково-пізнавальний процес, розгортаються дослідницькі практики та висуваються концептуальні пропозиції. Така самобутня поліфонія просторів і середовищ істориків виплекала *провідну ідею даної монографічної студії*, *присвяченої трансформаціям культурного простору української історіографії за радянської та пострадянської доби*.

На цьому місці вповні логічно постають питання про складові елементи, головні зв'язки між ними, структурну основу уявного і заразом такого напрочуд реального та відчутного протягом усього XX ст. культурного простору у радянській і пострадянській Україні.

Передусім, доречно звернути увагу на *соціокультурні засади функціонування суспільства* за імперських, радянських / тоталітарних, пострадянських часів. Саме вони формують базові запити суспільства стосовно продукування / творення знань, зокрема палітри тих образів і уявлень, за посередництвом яких той або інший соціум хоче / прагне / може / пропонує сприймати й уявляти власну минувшину.

Певна річ, соціокультурні підвалини суспільства висовують, нав'язують або навіть диктують відмінну конфігурацію запитів. Остання

коливається від поміркованої варіативності імперських часів у межах провідних трендів до суцільної індоктринації за доби тоталітаризму і, навпаки, плюралізму й ліберального розмаїття пострадянської епохи.

У цьому світлі доречно вести мову про *різні моделі рецепції культурних, духовних віянь й інтелектуальних новацій*, властивих для того чи іншого типу суспільства, насамперед його соціокультурної природи. Згадаємо, приміром, відомі метафори «відкрите суспільство» та «закрите суспільство» британського соціолога й філософа Карла Поппера, котрий у такий спосіб маркував ставлення суспільної думки до заборонених тем як свого роду магічних «табу».

Вочевидь, що якраз соціокультурна підоснова суспільства та відповідні моделі культурної й інтелектуальної рецепції значною мірою впливають на становлення інституціональної мережі науки, передусім суспільних і гуманістичних дисциплін. Навіть більше, вони значною мірою визначають «правила гри», тобто *неписані конвенції, часом, навпаки, писані, формалізовані й ідеологізовані канони щодо продукування нового знання та функціонування фахової корпорації вчених*. Приміром, горезвісні «принципи партійності, класовості, історизму», котрі хоч-нехоч мусив декларувати і дотримуватися у своїх текстах практично будь-який історик, життєва історія та фахова біографія якого були пов'язані із радянською системою.

Та обриси інституціональної мережі, хоч і залежали від соціокультурних засад суспільства, проте формувалися на певному *культурному ландшафті, що відображав особливості регіонального середовища*. Скажімо, поділ на підавстрійську та підросійську Україну значною мірою був не тільки державно-політичним, а й культурним, оскільки давався взнаки протягом багатьох десятиліть після руйнації імперій Габсбургів і Романових.

Утім, навіть у межах підросійської України де-факто існувало кілька відмінних культурних і наукових центрів, як-от давнього Києва, космополітичної Одеси, Харкова як культурного центру Слобожанщини й інших. На такому строкатому культурному ландшафті поставали *відмінні університетські корпорації, інституціональні середовища, організаційні традиції та взірці*. Їхній вплив на формування культурного простору був більш локальним і короткотривалим, але також виявлявся у багатьох практиках, оскільки із ним пов'язувався професійний досвід, навички, способи та моделі рішень, до яких тяжіло певне покоління істориків і вчених-гуманітаріїв.

Врешті, *культурний простір, як і будь-який інший, має своїх діячів-героїв* – істориків, гуманітаріїв, суспільствознавців, представників інших фахових корпорацій, які його творили, опановували і заразом присто-

сувалися, адаптувалися до його тектонічних розломів, швидкоплинних трансформацій, писаних вимог і настанов, неписаних конвенцій і стандартів, ідеологічних метаморфоз і руйнівних кампаній. Приміром, доцільно згадати про жорстку й уніфікаторську модель соціалізації вчених за радянських часів і ліберально-ринкову модель пострадянської доби, котра кинула інтелектуалів у розбурхане море «дикого капіталізму». Недаремно культуру наукової праці та стильові виміри мислення історика не можливо розглядати поза численними контекстами цього різноманітного простору.

Таким чином, культурний простір історіографії доволі складно експлікувати у вигляді точного, формалізованого й універсального поняття з відповідними ознаками чи прикметами, позаяк ідеться про строкаті, часом досить різнорівневі середовища, сфери, інституції, осередки, традиції, організаційні взірці та їхні способи / канали взаємодії, змагання, співіснування, трансляції, субординації і т.п. У такому розумінні *культурний простір доцільно розглядати як своєрідне, динамічне та релятивне сполучення інтерналістських й екстерналістських чинників, складових, обставин і передумов*, які склалися у певній темпоральній перспективі чи конкретному періоді історії історіографії.

РОЗДІЛ І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ: КУЛЬТУРНІ ТЕРЕНИ ТА ПРОСТОРОВО-РЕГІОНАЛЬНА КОНФІГУРАЦІЯ

На зламі XIX–XX ст. українська історіографія формувалася у культурних середовищах двох імперій – Габсбургів і Романових. Ця двоїстість суттєво позначилася як на перебігу інституціональної історії української науки у вигляді розмаїтих метаморфоз середовищ і структур, так і на організаційних взірцях, пізнавальних орієнтирах і культурі наукового мислення.

З одного боку, інституціональний і науково-пізнавальний процеси тією чи іншою мірою синхронізувалися з розвоєм українського національного руху на межі сторіч, який доволі сповільнено політизувався і засвоював модерні політичні, культурні та інтелектуальні практики, цінності, настанови й орієнтири. Недаремно М. Кордуба – один із найяскравіших і найвідоміших галицьких учнів М. Грушевського називав кінець XVIII–XIX ст. «добою націоналізму», в яку переважало й пропагувалося почування «свойого етнічного “я”»[1].

З іншого боку, відбувалася широка професіоналізація та масштабна сцієнтизація гуманістичних і суспільних дисциплін[2], зокрема професійне самоусвідомлення університетських істориків у Києві, Харкові[3], Одесі. Ці впливи транслювалися у річищі позитивізму та інших стильових напрямів на поле українського історієписання, котре поволі набувало власних рис в імперських середовищах і структурах. Так поступово визрівали проблеми організації, структуризації та інституціоналізації культурного простору українства для реалізації масштабних наукових, освітніх, просвітницьких проектів.

---

[1] *Кордуба М.* Академік Михайло Грушевський як історик (З нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. 1926. Кн. 12. С. 347.

[2] *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття / Відп. ред. А. Слюсаренко. К., 2005. С. 94–106.

[3] *Кісельова Ю.А.* Становлення та розвиток історіографії в імператорському Харківському університеті. Харків, 2014. С. 81–89.

Зауважимо, що протягом другої половини XIX ст. слов'янські народи переживали своєрідний культурний ренесанс, у процесі якого конституювалася низка національних академій. У 1866 р. було засновано Югославську академію наук і мистецтв у Загребі, 1872 р. – Краківську АН, 1886 р. – Сербську академію, 1888 р. – Чеську академію наук, словесності й мистецтв. До того ж перелічені слов'янські академії, крім сербської, конституювалися в межах земель, підвладних Австрійській Короні, що збуджувало зацікавленість й устремління галицьких українців.

Австрійська конституція 1867 р. декларувала культурну рівноправність усіх народів імперії Габсбургів, що неодмінно привертало увагу українських діячів, передусім Старої Громади. Певна річ, на тлі сумнозвісних заборон української мови 1863 і 1876 рр., котрі паралізували цілі сфери і площини культурних, освітніх, наукових й інших практик у Російській імперії, австрійські реалії породжували обнадійливі сподівання принаймні більш широкі потенційні можливості.

Натомість гадані перспективи культурної та наукової праці українців у межах імперії Романових упродовж 1880-х рр. були звужені до краю. Не випадково ідея перенести центр діяльності українства до підавстрійської Галичини з огляду на більш ліберальні умови видавалася досить плідною та багатообіцяючою. Скажімо, загадані перспективи обмірковували і вдавалися до низки практичних заходів у цьому напрямі такі відомі діячі, як-от П. Куліш, М. Драгоманов, В. Антонович, О. Кониський та ін.

Навіть більше, циркулювали ідеалістичні й наївні уявлення про те, що з часом українські успіхи згенерують потужний суспільний резонанс і спонукають Австрійську Корону надати Науковому товариству імені Шевченка (НТШ) академічний статус або, як тоді казали, «титул». До того ж вдалий польський приклад перетворення Краківського наукового товариства на Краківську АН був наочним доказом і подразливим чинником, який начебто потверджував таку позицію. Щоправда, досить часто прибічники цієї візії ігнорували домінуюче становище старої польської аристократії, котра досягла порозуміння з офіційним Віднем.

Таким чином, проект Українсько-Руської академії на ґрунті реформування НТШ і створення на його основі національної академічної спільноти постав фактично на хвилі настроїв, пов'язаних зі сподіваними чи проектованими здобутками українсько-польської угоди 1890 р., відомої як «нова ера»[4]. Тим паче, що поміж українських діячів як галицьких, так і наддніпрянських було чимало відомих противників угоди з поль-

[4] *Барвінський О.* Про заснованнє і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. Львів, 1892. Т. 1. С. 211–212; *Драгоманов М.* Початок «Українсько-Руської Академії наук» // Народ. 1893. 8 юня (№ 11). С. 100.

ськими аристократичними колами, досягнутої за посередництва місцевої австрійської адміністрації[5].

Зрештою перебіг подій протягом 1890-х рр. продемонстрував ілюзорність означених надій. Однак наприкінці XIX ст. масштаб і обсяг наукової продукції НТШ вповні доречно зіставлявся з доробком Краківської АН[6]. Та українській науковій спільноті все ж таки відмовили в офіційному визнанні, на яке спромоглися інші слов'янські академії.

За висловом М. Грушевського, «наукова діяльність сього Товариства (НТШ. – *О.Я.*) не тільки релятивно для культурних інтересів руського народу далеко важніша, при браку інших наукових інституцій, але й абсолютно взявши – не потребує стидатися своєю науковою вартістю перед іншими слов'янськими академіями Австрії»[7].

Проте НТШ здобуло неформальне визнання як перша Українська Академія «без титулу», котра суттєво змінила культурний ландшафт національної науки, передусім соціогуманітаристики, зокрема історії. Паралельно тривав і процес демаркації НТШ як наукової інституції від партійних і громадсько-політичних проектів, який відбувався досить болісно. Якщо взяти до уваги тодішні політичні інтенції та громадські потуги галицьких інтелектуалів, то очевидним видається складність і багатовимірність цієї проблематики[8].

Важливий здобуток НТШ пов'язувався із творенням цілої мережі періодичних та серійних видань, які спричинили формування культурного простору української соціогуманітаристики, як-от: «Часопись правнича» (з 1894 р., а від 1900 р. – «Часопись правнича і економічна»), «Етнографічний збірник» (від 1895 р.), «Жерела до історії України-Руси» (від 1895 р.), «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (від 1896 р.), «Збірник математично-природописно-лікарської секції» (від 1897 р.), «Збірник фільольогічної секції НТШ» (від 1898 р.), «Літературно-науковий вістник» (від 1898 р.), «Матеріали до українсько-руської етнології» (від 1899 р.), «Хроніка НТШ» (від 1900 р.), «Правнича бібліотека» (від 1901 р.), «Українсько-руська бібліотека» (від 1902 р.) та ін. Із 1895 р. «Записки НТШ» видавалися кожні три, а від 1896 р. – щодва місяці.

---

[5] *Др. М.* [*Драгоманов М.*] Довгі уха новішої ери: Замітка для російських Українців // Народ. 1893. 15 септембра (№ 18). С. 201.

[6] Соймові запомоги // Літературно-науковий вістник. 1899. Кн. 6. С. 136.

[7] *Грушевський М.* Наукове товариство імені Шевченка // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів, 2002. Т. 1. С. 194.

[8] *Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). К., 2006. С. 65.

Чималий резонанс здобули періодичні видання НТШ. Скажімо, «Літературно-науковий вістник» нагадував західноєвропейські часописи, але приділяв більшу увагу суспільно-політичній тематиці. Водночас редколегія журналу задекларувала свою нейтральність щодо партійної полеміки. Тому редакційна політика «Літературно-наукового вістника» була скерована на осмислення національної самобутності, тлумачення тодішніх суспільно-політичних тенденцій розвитку та висвітлення становища українців у межах Австро-Угорської й Російської імперій, які ввійшли у добу реформаційних трансформації або запізнілої модернізації суспільства.

У низці журнальних публікацій обстоювалася та ширилася думка про необхідність національно-культурної автономії України. Чільне місце в редакційних пріоритетах відводилося розвідкам і матеріалам культурно-освітнього спрямування, передусім для піднесення інтелектуального та культурного рівня українського читача. На сторінках часопису висвітлювалися науковий і літературний процеси в українському суспільстві, котрі розглядалися як важливі чинники у формуванні національної самосвідомості.

Врешті, до згаданої мережі видань НТШ були залучені не тільки науковці, інтелектуали та громадсько-культурні діячі з імперії Габсбургів, а й із Російської імперії, що створювало певні можливості для українських авторів по обидва боки державних кордонів.

Напередодні Першої світової війни М. Грушевський доволі відверто розглядав та оцінював проект НТШ і його значення для українства у ретроспективі двох минулих десятиліть: «Серед нас ходила – не знаю вже, ким саме пущена легенда, що мовляв по кількох роках видавання наукового органу Товариство ім. Шевченка буде мати право на титул академії і відповідну дотацію з державних фондів, і це здавалося тоді таким близьким – трохи не дотикальним. Легенда, розуміється, розвіялася досить скоро. Але ті мрії, з котрими ми бралися до діла, не посміялися з нас. Хоч які сміливі були вони – адже ми були молодики без імени, без впливів, без зв'язків, без засобів, і нічого не було за нами крім того молодечого дерзновення – проте життя не осоромило нас. З тих скромних початків українського журналу виросли зовсім серйозні з наукового погляду річи, які оправдали гадки про можливість і української науки, і української культури»[9].

З цими інституціональними й організаційними змаганнями була пов'язана програма загальнонаціонального масштабу, побудована нав-

[9] *Грушевський М.* За двадцять літ // Рада. 1914. 9 січня (№ 6). С. 1.

коло творення великого наративу, відомого як багатотомна й монументальна «Історія України-Руси». Так народилася Львівська або Галицька історична школа М. Грушевського як своєрідний вияв схоларної ідентичності[10].

З її появою остаточно усталився поділ українського культурного простору на підавстрійську та підросійську частини, котрий певною мірою давався взнаки протягом наступних десятиліть XX в., зокрема навіть після завершення Другої світової війни. У широкому сенсі доцільно вести мову про своєрідні культурні особливості, котрі заклали такий поділ і його впливи на формування української соціогуманітаристики, насамперед історіографії протягом усього XX ст.

1.1. Українська історіографія на культурному ландшафті імперій Габсбургів і Романових

Культурний ландшафт підросійської України здебільшого відображав впливи імперського середовища, у межах якого визрівали й проростали паростки українства у просторі імперії Романових. Від середини XIX ст. побутувало дві базові організаційні форми істориків й учених-гуманітаріїв у Російській імперії.

Першу з таких форм творили своєрідні асоціації місцевих дослідників під протекцією губернаторів для вивчення історії областей-регіонів, приміром Одеське товариство історії та старожитностей, засноване ще 1839 р. Цей осередок був одним із найстаріших історичних товариств в імперії Романових. Іноді цю асоціацію навіть називають родоначальником археологічних товариств на обширах дореволюційної Росії, позаяк її наукові практики, праці та проекти здебільшого були скеровані на студіювання античної спадщини[11].

Один із найвідоміших істориків української міжвоєнної еміграції С. Наріжний відзначав, що «Одеське Товариство Історії й Старовини може навіть менше ніж інші подібні організації на Україні може вважатися ф о р м а л ь н о (розбив С. Наріжного. – *О.Я.*) українським. Але воно повстало, розвинулося й працювало на Україні. Інтернаціональне, почасти навіть російсько-чиновниче по складу своїх членів і фундаторів, це – пізніше – титуловане – "Імператорське" Товариство Історії й Старовини, мало в собі не мало й членів українців; було їх там, як побачимо з

---

[10] *Тельвак В.В., Педич В.П.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. С. 9–12.

[11] *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. М., 1975. С. 49.

дальшого викладу, таки досить значне число й виконали вони в Товаристві дуже важну наукову працю»[12].

Зауважимо, що просторові межі діяльності Одеського товариства історії та старожитностей пов'язували з територією «колишньої грецької колонізації на Україні»[13]. Крім того, його члени відіграли поважну роль в організації архівної справи в Одесі, передусім у створенні місцевого архіву[14].

Другою формою були інституції археографічно-архівного спрямування, передусім створена 1843 р. за ініціативою М. Максимовича[15] Тимчасова комісія для розбору давніх актів при київському, волинському і подільському генерал-губернаторові, котра більш відома як Київська археографічна комісія. На основі камеральних й едиційних практик Київської археографічної комісії 1852 р. був оснований Київський центральний архів давніх актів (нині у складі ЦДІА України у м. Києві).

Звичайно, обидві організаційні форми творилися під егідою та протекцією місцевої влади, себто як складові інституціональної мережі імперської науки та російського культурного середовища, проте з опертям на губернські ресурси і тамошніх учених, культурно-громадських діячів, шанувальників науки, чиновників і службовців тощо. У цьому розумінні їх складно однозначно маркувати як асоціації науковців і шанувальників історії та старожитностей.

Заразом інституціонально-організаційні устремління та потуги українських учених переважно були паралізовані політичним режимом і соціокультурними передумовами, котрі суттєво обмежували творення асоціацій учених й інтелектуалів. Відтак українські діячі волею-неволею мусили використовувати ті офіційні можливості, котрі існували на культурному полі та в інституціональному середовищі імперської науки і її організаційних формах[16].

За обрахунками дослідників на теренах імперії Романових протягом 1759–1917 рр. існувало 71 науково-історичне товариство[17]. Деякі з них припинили існування впродовж короткого часу, проте інші функціонували низку десятиліть. Щоправда, інші автори обстоюють думку про

---

[12] *Наріжний С.* Одеське Товариство Історії й Старовини. Прага, 1943. С. 3.

[13] Там само. С. 10.

[14] Там само. С. 21.

[15] *Левицкий О.И.* 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1903). Историческая записка о ее деятельности. К., 1893. С. 9–10.

[16] *Онопрієнко В., Щербань Т.* Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К., 2008. С. 9–10.

[17] *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ дореволюционной России. С. 39.

понад 120 товариств, які розробляли історичну тематику й існували до 1917 р.[18]

Така різниця у підрахунках пов'язана як із відмінними потрактуваннями самого поняття «товариство», так і включенням до категорії науково-історичних товариств осередків змішаного, інколи навіть універсального профілю. Якщо взяти до уваги розмитість демаркаційних меж між предметними областями ряду гуманістичних і суспільних дисциплін протягом другої половини XIX – початку XX ст., а також змішаний характер товариств, які включали різні категорії діячів (фахових істориків, аматорів-шанувальників, приватних учених, громадсько-культурних діячів, місцевих чиновників), то різні результати постають як вислід відмінних або неточних вихідних запитів.

Так чи інакше, проте більшість історичних товариств у Російській імперії конституювалася після 1863 р. на хвилі пореформених трансформацій, яку нині тлумачать і розглядають як запізнілу модернізацію та пов'язані із нею ліберальні віяння. Тож українським ученим, як і представникам інших народів імперії Романових, доводилося працювати на культурній авансцені та в умовах імперської науки, зокрема пристосовуватися до її вимог, настанов, стандартів, форм, практик і традицій.

Звісно, що результати такої адаптації чи входження українських науковців до російського інституціонального середовища та культурного простору були доволі різними. У деяких інституціях, які належали до імперської науки впливи та практики українських діячів були настільки великими, що їх часто-густо розглядають у світлі української справи в Російській імперії. Наприклад, сучасні вчені навіть обстоюють думку, що Київська археографічна комісія «стала невід'ємною складовою частиною українського національного відродження»[19].

Втім, цю тезу не варто надмірно генералізувати, позаяк згадана інституція залишалася на полі імперської науки, хоч український струмінь у її діяльності був доволі потужним. Натомість доречно вести мову про визрівання інституціональних передумов й організаційних взірців, які поступово видозмінювали культурні терени українства в імперії Романових, але цей процес був доволі складним, неоднозначним і полівимірним.

На хвилі пореформеної модернізації протягом першої половини 1870-х рр. важливу роль в організації українських науковців, які вивчали географію, етнографію, економіку, статистику та історію України,

---

[18] *Разгон А.М.* Исторические общества в России и СССР // Советская историческая энциклопедия: В 16 т. М., 1965. Т. 6. Стб. 549.

[19] *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921: Нарис історії і діяльності / Відп. ред. П.С. Сохань. К., 1993. С. 4.

відіграв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Та 1876 р. загострення протистояння між українофільською більшістю та імперськими лоялістами В. Шульгіним і М. Юзефовичем у цьому осередку призвело до його закриття. Недаремно саме у середині 1870-х рр. визріла й оформилася відома теза М. Драгоманова про неможливість нормальної культурної та наукової роботи у межах імперської науки, коли порівнювати дослідницькі й освітні практики з країнами Західної Європи.

Варто наголосити, що тяжіння імперського культурного простору відчувалося навіть у тих осередках, які перебували в орбіті впливів і потуг українських діячів від самого заснування. Скажімо, наприкінці 1880-х рр. «Киевская старина», котра опинилася у річищі Старої громади, перетворилася на часопис, зорієнтований на студіювання «місцевих старожитностей» як «малоросійської гілки» російської історії. Видання стало своєрідною провінційною версією російських «товстих» журналів універсального спрямування.

Навіть більше, М. Грушевський відзначав, що «Киевская старина» фактично дотримувалася програми «популярного малоросійства» для спільного вжитку, розрахованої як на українців, так і на малоросів[20]. Не випадково історія цього часопису добігла кінця 1905–1906 рр., коли еволюційні та культурні взірці, виплекані попередніми часами, стали незатребуваними та відсунутими на другий план[21].

Втім, від 1860-х рр. поступово виокремилася ще одна організаційна форма, пов'язана з університетами та вищими школами, як-от: Історичне товариство Нестора-літописця, Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії, Історико-філологічне товариство при Харківському університеті, Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, Історико-філологічне товариство при Ніжинському історико-філологічному інституті й ін.

Завдання таких осередків істориків здебільшого декларувалися в одноманітному дусі, передусім як встановлення наукових зв'язків і поширення «точних історичних знань»[22]. Зокрема, перший статут Історично-філологічного товариства при Харківському університеті складався з 19 параграфів і вирізнявся надзвичайною простотою, позаяк був майже

---

[20] *Грушевський М.* Три Академії // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г. Папакін. Львів, 2015. Т. 10, кн. 1. С. 403.

[21] *Палієнко М.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). К., 2005. С. 182–183.

[22] Устав исторического общества Нестора-летописца при Императорском Университете Св. Владимира в г. Киеве. К., 1894. С. 3.

виключно спрямований на наукову популяризацію й комунікацію між ученими[23].

Вочевидь, такі професійні товариства відігравали різноманітні ролі у становленні та формуванні історичної науки на культурному просторі імперії Романових. Історичне товариство Нестора-літописця сприяло розробці обласної / земельної історії давньої Русі під впливом В. Антоновича і його школи, а також києвознавчим студіям. Натомість Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті в Одесі причинилося до конституювання слов'янознавства та візантиністики як самостійних наукових напрямів у Російській імперії[24].

Однак із діяльністю окремих товариств пов'язувалися і більш важливі та тривалі трансформації культурного простору, в якому функціонувала історична наука. Приміром, на думку С. Наріжного, діапазон діяльності Історично-філологічного товариства при Харківському університеті був таким великим і розмаїтим, що «завдяки праці ХІФТ-ва Харків міг стати в 20-х р.р. другим після Києва науково-історичним осередком»[25].

Своєрідним продуктом запізнілої модернізації російського суспільства 1860–80-х рр., пов'язаним із розбудовою архівної справи в Російській імперії, були губернські учені архівні комісії. Первісно функціональне призначення цих місцевих інституцій обмежувалося утилітарним обстеженням, впорядкуванням і систематизацією губернських архівів[26], але згодом вони поширили свою діяльність і на студіювання старожитностей й історії регіонів. Але камеральні практики залишалися домінуючими у діяльності майже всіх архівних комісій, наприклад Катеринославської губернської вченої архівної комісії[27].

На обширах підросійської України вчені архівні комісії функціонували в Таврійській (1887), Чернігівській (1896), Херсонській (1898), Катеринославській (1903), Полтавській (1903), Київській (1914) і Харківській (1915) губерніях. Їхню діяльність регламентовано «Положением об учреждении губернских исторических архивов и ученых архивных комиссий», затвердженим 13 квітня 1884 р. Попечителем кожної з комісій був місцевий губернатор, а її склад формувався з тамошніх чиновників,

---

[23] *Наріжний С.* Харківське Історично-Філологічне Товариство. Прага, 1944. С. 3–4.

[24] *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета. Одесса, 2007. С. 29.

[25] *Наріжний С.* Харківське Історично-Філологічне Товариство. С. 17.

[26] *Иконников В.С.* Губернские ученые архивные комиссии, 1884–1890. К., 1892. С. 34–35.

[27] *Синявский А.* Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии (1903–1913) // *Синявський А.* Вибрані праці / Передм., упорядк., покажчик імен С.І. Білоконя. К., 1993. С. 106–107.

представників духовенства, письменників, науковців і шанувальників історії та старожитностей.

Однак, попри окреслені засади конституювання, губернські комісії, наукові товариства та інші осередки включали й українських учених і діячів, які розробляли історичну проблематику на місцевому ґрунті. З огляду на це сучасні дослідники розглядають губернські комісії як органічну складову українського наукового процесу, хоч і з певними застереженнями[28]. Тим більше, що протягом 1920-х рр. чимало колишніх членів губернських вчених архівних комісій увійшли як активні дослідники на поле української науки, зокрема до порайонних комісій, створених за ініціативою М. Грушевського.

Йдеться як про дослідників-аматорів, так і професійних науковців, які співпрацювали з губернськими комісіями, церковно-археологічними комітетами, земськими інституціями та іншими осередками, зокрема у Житомирі (М. Коробка, В. Кравченко, П. Тутковський, О. Фотинський, Я. Яроцький та ін.), Кам'янці-Подільському (С. Венгрженовський, П. Вікул, М. Гогоцький, О. Павлович, В. Пясецький, М. Симашкевич, Ю. Сіцінський та ін.), Катеринославі (В. Біднов, Д. Дорошенко, Я. Новицький, В. Пічета, А. Синявський, Д. Яворницький та ін.), Полтаві (В. Бучневич, О. Левицький, І. Павловський, Л. Падалка, В. Пархоменко та ін.), Сімферополі (О. Бертьє-Делагард, Л. Коллі, Ф. Лашков, А. Маркевич, Ф. Ребець, О. Романюк, О. Сеницький, Х. Ящуржинський та ін.), Чернігові (А. Верзилов, П. Добровольський, П. Дорошенко, Я. Жданович, Г. Милорадович, В. Модзалевський та ін.) та ін.

Ролі та практики українських істориків і учених-гуманітаріїв в імперських інституціях були досить своєрідними, позаяк вони хоч-не-хоч прилаштовували чи адаптували власну проблематику до домінуючих наукових, культурних й освітніх взірців і трендів. Показовим у цьому розумінні було становище професора В. Антоновича. Дехто із сучасних науковців навіть обстоює тезу про «двоповерховість» В. Антоновича у ставленні до російського домінування у Великій Україні, себто дивне сполучення конспіративної ролі лідера українофільства та лояльного професора імператорського університету Св. Володимира у Києві[29].

Натомість на теренах підавстрійської України, насамперед Галичини досить часто майбутні перспективи пов'язувалися з очікуваною демо-

---

[28] *Зайцева З.І.* Вчені архівні комісії – складова частина української науки кінця XIX – поч. XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2002. Вип. 5. С. 142–154.

[29] *Круглашов А.* Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці, 2000. С. 363.

кратизацією конституційного устрою, котрий мав забезпечити рівне становище та можливості для всіх народів / націй в імперії Габсбургів[30]. Відтак поважне місце посідав тип галицького інтелектуала – громадсько-культурного діяча, зорієнтованого на органічну співпрацю з австро-угорською владою задля розширення поля громадських, культурних, освітніх й інших практик місцевого українства.

Революція 1905–1907 рр. кардинально змінила горизонт очікувань і надій, насамперед висунула питання про перенесення культурної, наукової та громадської праці до підросійської України. Приміром, доволі позитивною виявилася доповідь комісії Санкт-Петербурзької АН у справі про скасування утисків українського друкованого слова, створеної за ініціативою уряду у зв'язку з виконанням указу імператора Миколи ІІ від 12 грудня 1904 р.[31] Навіть більше, наприкінці 1905 р. було дано офіційний дозвіл на ввезення й поширення видань Наукового товариства імені Шевченка у межах Російської імперії[32].

Отож українські діячі намагалися розгорнути низку проектів і осередків, які вже спиралися на чималий досвід і взірці, апробовані на галицьких обширах, передусім створити загальнонаціональну наукову асоціацію вчених.

На цій хвилі наприкінці 1906 р. було затверджено статут[33], а у квітні 1907 р. відбулося перше загальне зібрання Українського наукового товариства (УНТ), котре конструювалося як загальнонаціональна асоціація вчених. Провідні завдання цього товариства в умовах підросійської України декларувалися у досить загальному вигляді – найширша організація наукової роботи в «усіх областях» та популяризація знання[34].

Структура УНТ будувалася за традиційним трьохчленним поділом секцій: 1) історії «з помічними науками, археології, етнології, історії права, історії штуки»; 2) мови, історії літератури й народної словесності, української та загальної; 3) математично-природничої, котра призна-

---

[30] *Томашівський С.* Пояснення й доповнення // *Сеньобо Ш.* Австрія в XIX ст. / З фр. пер. С. Томашівський. Львів, 1901. С. 102.

[31] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. док. і мат. / Відп. ред. Г. Боряк; упор. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра. К., 2013. С. 367–399.

[32] *Д.Д.* [*Дорошенко Д.*] Діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові в 1905 році // Рада (Київ). 1906. 19 вересня (№ 4). С. 3.

[33] Устав Украинского научного общества в г. Киеве. Утвержден 9 декабря 1906 года. К., 1907. 11 с.

[34] *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів, 2007. Т. 8. С. 178.

чалася «для наук математичних, природничих і лікарських – взагалі і в спеціальнім приложені до українського народу й України»[35].

Природно, що провідні позиції в УНТ на обширах підросійської України, як і в НТШ на галицьких теренах посідала соціогуманітаристика, передусім історія. М. Грушевський як лідер-організатор і головний творець обох наукових товариств загальнонаціонального масштабу відводив основну роль саме історії, під яку розбудовувалося інституціональне середовище НТШ і УНТ.

Згодом М. Грушевський підкреслював, що УНТ «пересаджувало на великоукраїнський ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями скорше – на ґрунті галицькім, в очікуванні можливості здійснити план Української академії наук як символа сеї повноти національної культури… »[36].

Зазначимо, що найвидатніший український історик не хотів повністю відкидати свої організаційні задуми й інституціональні проекти довоєнних і дореволюційних часів навіть у 1920-ті рр. Відтак у 1917–1918 рр. М. Грушевський наполегливо обстоював думку, що саме УНТ має стати зародком майбутньої Української академії наук[37]. Не випадково після повернення до радянської України 1924 р. підзаголовок «Записки Українського наукового товариства в Києві» систематично та послідовно вміщували на титулі видань Історичної секції ВУАН.

Навіть більше, в академічній хроніці 1927 р. відзначалося: «При кінці 1927 року скінчилося 20 літ існування Історичної Секції Українського Наукового Товариства в Київі, що після ліквідації згаданого Товариства продовжує свою діяльність як Історична Секція при Історично-Філологічному Відділі Всеукраїнської Академії Наук. “Українське Наукове Товариство” – предмет довгих мрій і планів київських українців – одержало можливість своєї організації при кінці 1906 року, коли вирвані революцією 1905 року “Тимчасові Правила” дали на короткий час змогу організувати всякого роду товариства без усяких застережень і обмежень просто явочним порядком»[38].

Врешті, М. Грушевський фактично обстоював ідею тяглості / спадкоємності УНТ й Історичної секції при Історично-філологічному відділі

---

[35] Там само. С. 179.

[36] *Грушевський М*. Велике діло // *Грушевський М*. Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г. Папакін. Львів, 2015. Т. 10, кн. 1. С. 362.

[37] *Його ж*. Спомини // Київ. 1989. № 8. С. 140.

[38] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв’язаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1928. Кн. 20. С. V.

ВУАН. Такі пасажі неодноразово віднаходимо в академічних звідомленнях про діяльність установ й інституцій ВУАН. Зокрема, в академічній хроніці 1928 р. зазначалося: «25 листопада 1928 року Історична Секція організувала спеціяльне засідання, щоб пом'янути двацятиліття заснування "Українського Наукового Товариства в Київі" і своє колишнє існування і роботу в рамцях його. Доповіді зачитані на сім засіданню і надруковані в "Україні" 1929 р. за січень–лютий, ілюструють сю попередню, перед-академічну стадію в життю Секції. В рамцях нинішньої академічної організації становище Секції й инш. історичних установ, з якими вона ув'язалася в новім десятилітнім періоді свого існування після прилучення до Історично-Філологічного Відділу Академії, не змінилися в сім році, хоча Академія з початком 1928 р. виступила в період реорганізації, а з кінцем 1928 р. стала перед перспективою маніфестації своїх досягнень, з нагоди першого ювілею свого існування»[39].

Власне, ставлення М. Грушевського до проекту УНТ протягом 1920-х рр., коли практично не було реальних можливостей його відновити чи переформатувати, свідчить про суттєве тяжіння давніх організаційних взірців й інституціональних впливів на наукові практики зокрема та культурний простір загалом.

Показовою є й історія «Літературно-наукового вістника», котрий був перенесений зі Львова до Києва 1907 р. Відтоді розпочався київський період в історії журналу. Провідну роль у редакційній роботі через хворобу І. Франка перебрав на себе М. Грушевський. Структура видання суттєво не змінилася, але збільшився обсяг. У вересні 1907 р. для забезпечення розповсюдження журналу та успішної конкуренції з російськомовними виданнями засновується книгарня «Літературно-наукового вістника». У 1907–1914 рр. часопис виходив у двох виданнях – київському та львівському книжками по 12–15 друкованих аркушів під грифом «Українсько-руської видавничої спілки».

Спершу журнал пересилався з Києва до Львова в аркушах, де оправлявся в палітурній майстерні НТШ. Згодом виникла галицька редакція журналу, яку очолював М. Євшан. У цей же період часопис відігравав важливу роль в українському культурному та громадському житті, зокрема сприяв єднанню наукових і літературних сил галичан та наддніпрянців.

Наприкінці 1907 р. кількість передплатників в імперії Романових, уперше в історії журналу перевищила кількість передплатників-галичан,

---

[39] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1929. Кн. 24. С. V.

що промовисто свідчить про успіх цього проекту на культурному просторі підросійської України. Але спад громадської активності від 1907 р. на тлі загальної стагнації суспільства й поширення урядового тиску продемонстрували засадничі відмінності підавстрійських і підросійських умов, передовсім соціокультурних засад і політичних підоснов в організації обох монархій.

Ця відмінність досить добре проступає при порівнянні ролей М. Грушевського в Австро-Угорській і Російській імперіях. У Львівському університеті він очолював «другу звичайну кафедру всесвітньої історії» з особливим оглядом історії Східної Європи з українською мовою викладання[40]. Звісно, ця можливість була реалізована у межах кампанії «нової ери», точніше як частина загального польсько-українського порозуміння. До того ж австрійські передумови в жодному разі не варто ідеалізувати, приміром слід згадати про той супротив, який супроводжував змагання за український університет у Львові на початку XX ст.

Але справа зі спробою обрання М. Грушевського на кафедру російської історії університету св. Володимира у Києві, котра зазнала повного фіаско навіть за відносно ліберальних часів після революції 1905 р., є показовою для порівняльних оцінок щодо культурних теренів обох імперій.

Вказана кафедра звільнилася по смерті учня В. Антоновича – П. Голубовського 1907 р. Однак спроба М. Грушевського посісти цю кафедру спричинила дуже інтенсивну й жорстку кампанію проурядової преси супроти автора «Історії України-Руси». Він був змушений звернутися до суду, щоби спростувати наклепницькі закиди, позаяк очільник київського відділу «Русского собрания» Б. Юзефович – син сумнозвісного М. Юзефовича охрестив його «ученим брехуном».

На судовому процесі Б. Юзефович назвав історичні студії М. Грушевського «науковими захопленнями політичного фанатика»[41]. Зрештою, на початку 1908 р. Б. Юзефовича повністю виправдали за ухвалою Київської судової палати[42].

Цей яскравий приклад наочно демонструє суттєву, ба навіть кардинальну різницю у культурних умовах, в яких відбувалося становлення української історичної науки в імперіях Габсбургів і Романових.

Таким чином, засадничий поділ культурного простору українства загалом та української соціогуманітаристики зокрема на підавстрійську

---

[40] *Тельвак В.В., Педич В.П.* Вказ. праця. С. 56–57.

[41] К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в Университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. К., 1908. С. 26.

[42] Судебная хроника // Киевлянин. 1908. 17 января (№ 17). С. 3.

і підросійську частини зберігався до початку Першої світової війни, а дефакто і пізніше. Звісно, можливості наукової комунікації дещо поліпшилися від 1906 р., коли порівнювати з попередніми десятиліттями. Український культурний простір в імперії Романових на початку ХХ ст. помітно розширився, зокрема спирався не тільки на структури імперської науки, а й розпочав поволі формувати власне інституціональне середовище.

Втім, більшість українських учених була включена в тому чи іншому вигляді до імперського інституціонального середовища, до якого адаптувалася з більшим або меншим успіхом. Академічні кар'єри низки українських істориків й учених-гуманітаріїв дозволили досягнути їм чималих висот в обох імперіях. Наприклад, дійсними членами Санкт-Петербурзької АН були М. Дашкевич і В. Перетц, членами-кореспондентами – В. Антонович, В. Гнатюк, П. Житецький, І. Лучицький та ін. Членом-кореспондентом Краківської АН і дійсним членом Чеської академії наук, словесності й мистецтв став М. Грушевський. Ректором імператорського Харківського університету протягом 1906–1910 рр. був історик Д. Багалій.

Згортання ліберальних «правил гри», передусім більш жорсткий урядовий курс П. Столипіна у національній і культурній сферах, який значною мірою проводився і після його вбивства у Києві 1911 р., законсервував існуюче становище до світової катастрофи 1914 р. і подальшого розпаду обох імперій. Відтоді розпочалося кардинальне переформатування культурного простору, в якому функціонувала українська історіографія.

1.2. Конституювання національного культурного простору у світлі революційних трансформацій 1917–1921 рр. і метаморфоз пореволюційного десятиліття

Макроконтексти творення чи конструювання національного культурного простору синхронізувалися з Українською революцією 1917–1921 рр. Саме вони визначали як перебіг політичних подій і формування соціокультурних передумов, так і загальні вектори культурних настроїв і почувань українських інтелектуалів, які стали творцями-конструкторами нових інституціональних середовищ, структур й осередків.

Провідний рефрен такого повороту полягав у перенесенні акцентів і пріоритетів із загальноросійських / імперських масштабів, до яких хоч-нехоч мусила прилаштовуватися більшість учених дореволюційних часів, до національних / українських вимірів. Цей процес розгорнувся на бурхливій хвилі революційної темпоральності, котра нав'язувала напрочуд

швидкоплинні перетворення культурного поля та створення нового інституціонального середовища.

Приміром, у пояснювальній записці міністра народної освіти та мистецтв Української Держави М. Василенка до законопроекту про заснування Української Академії наук (УАН), видрукуваної у жовтні 1918 рр., наголошувалося: «Головні особливості в організації Української Академії Наук зв'язуються з тим, що вона твориться в ХХ сторіччі під впливом рівночасної сили двох потоків, які викликають її до життя і з яких один – то національна самосвідомість українського громадянства, а другий – то неминучі заходи, щоб видобутися з наслідків усесвітньої кризи»[43].

Водночас М. Василенко із властивою для історика права точністю досить виразно описував виклики, котрі постали перед тогочасною національною наукою, насамперед соціогуманітаристикою у зв'язку з її кардинальною переорієнтацією: «В першім відділі – на відміну від Академій усього світу – мають науковий розвиток ті парости знаття, що для них основа – дослідження українського народу… В цім відділі Української Академії, що його викликано потребами української національної самосвідомости, закладається орган наукової праці, який іще ніколи і ніде не існував…»[44].

За великим рахунком, ішлося про низку взаємопов'язаних перетворень, які визначали загальну спрямованість у формуванні культурного простору національної соціогуманітаристики: 1) створення нових інституціональних середовищ і структур, як-от Українська Академія наук, університети, високі школи й інші осередки; 2) активна, ба навіть домінуюча роль суспільних і гуманістичних дисциплін у становленні національної самосвідомості українського суспільства; 3) осмислення складної просторово-територіальної конфігурації історії України як низки взаємопов'язаних обласних / земельних / регіональних / районних сегментів.

Не випадково у пояснювальній записці Д. Багалія, А. Кримського, Г. Павлуцького та Є. Тимченка від 10 серпня 1918 р. до Комісії для вироблення законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН наголошувалося, що «сама історія українського народу тепер поділяється на історію України з давніх часів до прилучення її до Польщі, на історію її під польською владою і на історію її під московською державою. Немов одмежованою являється історія Запоріжжа і Слобідської України. Кожен з цих відділів єдиної в основі історії

---

[43] Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали / Відп. ред. П.С. Сохань; упоряд. В.Г. Шмельов, В.А. Кучмаренко, О.Г. Луговський, Н.М. Монастирецька, Л.І. Стрельська, С.В. Бакалійко. К., 1993. С. 150.

[44] Там само. С. 153.

українського народу має, окрім загальних джерел, ще й свої власні джерела і вимагає спеціяльного працювання; отож, щоб розвинути та поширити працю в різних відділах історії України, треба, щоб була не одна, а, приміром, три катедри, відповідно до числа найголовнійших відділів цієї науки»[45].

Ці установчі рефлексії фундаторів УАН виказували розуміння складнощів і особливостей розбудови інституціональної мережі для студіювання історії України з перспективи різних соціокультурних вимірів, територіально-просторових сегментів і державно-політичних масштабів. Заразом ішлося про створення Національної бібліотеки, Національного архіву, комісій, кафедр й інших інституцій, які мали забезпечити науково-пізнавальний процес задля повноцінної розробки української минувшини.

Втім, революційні та пореволюційні реалії спричинилися не тільки до гальмування інституціональної розбудови української науки, а й до практик банального виживання і пристосування. До того ж руйнівні політичні та соціокультурні трансформації дедалі більше впливали й на тодішню інституціоналізацію української історичної науки зокрема і національної соціогуманітаристики загалом.

На цьому місці доцільно згадати про виклики соціологізації, новації неокантіанства, віталізму й феноменології, інерцію класичних позитивістських стратегій, які транслювалися до культурного простору науки у вигляді дещо спрощених, проте засадничих організаційних дилем. Укрупнення чи диференціація? Централізація чи різноманітні асоціації? Моноцентризм або поліцентризм?

Зрештою пореволюційна повсякденність нав'язувала практики виживання й пристосування інституцій, що спонукало до укрупнення та розширення більшості установ, насамперед Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Наприклад, у звідомленні ВУАН за 1921 р. підкреслювалося, що «коли б Академія була б зважилася задовольняти бажання геть усіх тих наукових товариств та установ, котрі хтять увійти в склад академічних, то вона незабаром була б почала аж страждати од своєї надмірної великості…»[46].

Не випадково керівні органи ВУАН будь-що-будь мусили проводити нескінченні змагання за штати, передусім намагалися запобігти скороченням, які не дозволяли розгорнути плідну наукову діяльність. Із поверненням 1924 р. М. Грушевського до радянської України проблеми організаційної будови ВУАН, передусім у сфері історичної науки загострилися ще більше.

---

[45] Там само. С. 117.

[46] Звідомлення за 1921 рік. Всеукраїнська Академія Наук. Берлін, 1923. С. 4.

Така ситуація склалася внаслідок сполучення цілої низки чинників. На той час М. Грушевський був заангажований проектом Українського соціологічного інституту, створеного у Женеві (згодом перенесеного до Праги, а пізніше до Відня), котрий він планував перевести до радянської України та включити його до інституціональної мережі ВУАН.

Врешті, представлення історії як національної минувшини повсякчас висувало низку питань щодо просторової структури, зв'язків і прикмет різних районів / регіонів. Загалом вони плавно перетікали на поле відкриття, осягнення та представлення України як багатоманітної територіальної цілісності з її неповторними властивостями й рисами, які сприймалися у річищі відмінних історичних традицій і культурних середовищ.

Отож питання геологічного, фізико-географічного, господарського, демографічного, мовного, етнокультурного та іншого районування України пролягають суцільним рефреном в українській соціогуманітаристиці початку XX ст., що виразно простежується у студіях К. Воблого, М. Дольницького, Ф. Петруня, С. Рудницького, А. Синявського, П. Тутківського, І. Фещенка-Чопівського та інших учених.

Звісно, М. Грушевський як автор монументальної «Історії України-Руси» пропонував власну концептуалізацію національної історії, передусім на ґрунті осягнення її регіонально-просторового розмаїття. Цю проблематику він висував і формулював у дусі 1920-х рр. як «всестороннє розроблення історії України по районам»[47].

Із такої перспективи науково-дослідний та організаційно-інституціональний проект М. Грушевського 1924 р., який спричинив заснування чотирьох комісій порайонного дослідження історії України – історії Києва і Правобережжя, історії Лівобережної України (Старого Чернігова і Чернігівщини), історії Полудневої (Степової) України, історії Західної України, було зорієнтовано на студіювання регіональної минувшини[48].

Відзначимо, що комісії досить органічно вписалися у розгалужену структуру ВУАН, яка утворювала шестирівневу інституціональну систему: кабінет / комісія / кафедра / цикл / відділ / Президія. У певному розумінні ВУАН розбудовувалася як низка взаємопов'язаних асоціацій і інституцій дослідників. Така багаторівнева структура у деяких рисах

---

[47] Катедра Історії Українського Народу Всеукр. Акад. Наук (ВУАН) // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 222.

[48] *Папакіна Т.П.* Діяльність комісій порайонного дослідження історії України ВУАН (на матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2000. Вип. 5. С. 92–106.

нагадувала французьку або бельгійську академічну мережу, хоч і спиралася на власні традиції[49].

Об'єднуючим підсонням 10 комісій ВУАН, передусім порайонних, була Кафедра історії українського народу ВУАН М. Грушевського[50]. Загалом співробітники цієї кафедри відігравали важливу, ба навіть знакову роль у формуванні та становленні низки академічних комісій, а також виконували левову частку підготовчих робіт[51].

За задумом М. Грушевського, вказані комісії мали «завдання зв'язатися з дослідниками даного району на місцях, щоб оживити дослідний рух в сфері історії матеріяльної культури, історичної географії та етнографії, діалектології, фольклору, письменства, мистецтва, економіки, історії, соціяльної й політичної та наростання революційного руху»[52].

У широкому сенсі мала утворитися своєрідна інституціональна мережа, котра б сполучила академічних учених із місцевими дослідниками, що дозволило залучити як додаткові наукові ресурси, так і новий архівний і джерельний матеріал. Окрім того, до уваги бралися й актуальні завдання пореволюційного часу, пов'язані із вивченням місцевих / регіональних ресурсів і проблем. Відтак уже 1926 р. проектована мережа комісій розглядалася як своєрідна асоціація істориків, учених-гуманітаріїв та інших науковців.

Скажімо, у науковій хроніці 1926 р. відзначалося: «Комісії порайонного розроблення історії України, числом чотири – становлять разом фактичну асоціяцію історичного районознавства України. Вони мають своїм завданням організувати дослідчу роботу на місцях, планово керувати нею, звертаючи увагу дослідників на нерозроблені, занедбані питання, і спільними силами академічного центру і місцевих учених підготовляти наукові збірники, присвячені історії певних районів, виясняючи ними, як в даних фізично-географічних умовах, при звісних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних засобах розвивалося в тих районах заселення; які воно приймало форми, як змінялися колонізаційні течії, які приносило зв'язки і впливи культурні; як формувалися економічні центри і ставали соціяльними і політично-правлящими осередками, і т.д.»[53].

---

[49] Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 211.

[50] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. С. X.

[51] *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. С.В. Кульчицький. К., 1999. С. 353–355.

[52] Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 224.

[53] Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. 1926. Кн. 1. С. 166.

Зауважимо, що такі установчі завдання, котрі висувалися порайонним комісіям ВУАН, однозначно корелювалися з розумуваннями й настановами М. Грушевського як історика. Автор «Історії України-Руси» намагався якнайкраще вивчити й означити природне та географічне середовища, політичні, економічні, соціальні, культурні передумови як неодмінні складові історичної авансцени, на якому випало жити, працювати, змагатися та взаємодіяти з іншими суб'єктами минувшини та сучасності головному і колективному герою – українському народу / нації.

Наприклад, в «Історії української літератури» М. Грушевський метафорично називає територію «історичним верстатом», який доля призначила «східно-полудневій, українській галузі»[54]. Навіть більше, автор «Історії української літератури» висловлюється ще категоричніше на тему колонізаційних змагань українського народу з номадами за дуже несприятливих, ба навіть руйнівних природних, географічних, соціокультурних передумов. «Се й стає історичним завданням українського народу від сього моменту (V–VI ст. – *О.Я.*). Завдання незвичайно тяжке, в котре *він ложить всю свою силу, розтрачує всю свою енергію протягом півтори тисячі літ – і досі ще не може осягнути сього результату*, передусім – через недостачу скільки-небудь твердих природних границь сеї багато обдарованої природою, та не вимежованої, не відграниченої фізичними границями території», – підкреслював історик[55].

Відзначимо, що подібні запити, хоч і з царини суміжних фахових інтересів, формулювали й інші вчені. Приміром, А. Синявський висував питання про «конкретне уявлення *географічного та економічного району та ландшафту* (курсив А. Синявського. – *О.Я.*), яко основи районування»[56].

Отож всебічне вивчення «історичного верстату» народу / нації, насамперед у розрізі порайонних студій М. Грушевський розглядав як важливу складову у розробці та конструюванні історії України, сперту на засади соціологізації історії. Тим більше, що просторово-регіональна конфігурація українського історичного процесу, розділеного поміж різними державними організаціями чи навіть цивілізаційними комплексами, формувала відмінні соціокультурні терени, на яких розгорталися різні конфлікти і змагання – унійні, політичні, господарські, соціальні, етнічні, культурні і т.п.

---

[54] *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. К., 1993. Т. 1. С. 86.

[55] Там само. С. 86–87.

[56] *Синявський А.* Економічний район та економічний ландшафт. Нарис (Методологічна розвідка) // *Синявський А.* Вибрані праці / Передм., упорядк., покажчик імен С.І. Білоконя. К., 1993. С. 232.

Чільне місце у становленні порайонних комісій ВУАН відводилося спеціалізованим збірникам, навколо яких мали об'єднатися місцеві дослідники. Планувалося, що «протягом яких трьох-чотирьох років обхопити ними (збірниками. – *О.Я.*), в головних рисах, цілу територію України, як Радянської, так і Закордонної. Перші збірники, натурально, мусіли-б мати характер більш вступний, заохочуючий до сього діла; в дальшім розвою сеї праці вона повинна була-б привести до спорядження історичних компендіїв, присвячених поодиноким областям України»[57].

Втім, Державне видавництво України не змогло забезпечити реалізацію проекту видання порайонних збірників з огляду на брак фінансів, технічних і матеріальних ресурсів. Окрім того, побутували й проблеми формування штатів означених комісій постійними співробітниками, котрі б забезпечували наукову комунікацію та координацію.

Ситуація ускладнилася через розпорошення фінансових, інституційних і матеріальних ресурсів на культурній, освітній і науковій ниві, котрі концентрувалися у Харкові – тодішній столиці УСРР. За спостереженням М. Грушевського, «були плани перенесення туди й вищих наукових установ, в інтересах тісніших зв'язків з урядовим центром, а також і українізації Харкова: але кінець-кінцем сі плани відложено, і Київ полишено при його фактичній ролі культурного центру»[58].

Проте пріоритети республіканської політики знання не були однозначними, позаяк передбачили співіснування кількох наукових і культурних центрів на обширах радянської України. «Укр.Наука і уряд взагалі не мають наміру централізувати культурного життя України, так як російський уряд робив се давніше в Петербурзі; навпаки, вони уявляють собі Україну як країну з чотирма сильними культурними центрами: Київом, Харковом, Катеринославом і Одесою, і будуть старатись по змозі рівномірно наділяти їх культурними засобами, – поскільки концентрування сих засобів у Київі, як головнім осередку, не вимагатиметься самими інтересами наукової роботи, – що певної повноти і концентрації вимагають в цілях самої роботи», – відзначав М. Грушевський[59].

Однак така політика знання за умов економічної нестабільності, господарської розрухи, зростаючого політичного пресингу радянського режиму де-факто призводила до змагання за фінансові й матеріальні ресурси. Причому ці змагання часто-густо набували не звичної конку-

---

[57] Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. 1926. Кн. 1. С. 166–167.

[58] *Грушевський М.* Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія УкрНауки) // Україна. 1926. Кн. 1. С. 3.

[59] Там само. С. 3.

ренції проектів, ідей і концепцій для того, щоби здобути підтримку кращої пропозиції, а підкилимного змагання інституцій за можливість доступу до фінансів. Така конкуренція досить негативно відобразилася на практиках і заходах порайонних комісій ВУАН, оскільки суттєво пригальмовувала і навіть призупиняла їхню роботу.

До того ж ситуація у згаданих наукових центрах складалася порізному з огляду на розмаїте культурне середовище, котре сформувалося у дореволюційні та пореволюційні часи. Зазвичай Київ розглядався як академічний центр, навколо якого мала вибудовуватися інституціональна мережа. Наприклад, М. Грушевський відзначав: «Роля науково-організаційного центру для всеї України, яка призначається ново-заснованій київській академії наук (відмінно від академії російської, що являється тільки одною науковою установою в ряді инших, з чисто гоноровим першенством), зі свого боку веде наукове будівництво в сім напрямі – скупчення в безпосереднім сусідстві академії, під її безпосереднім проводом всього того, що конче потрібне для наукової повноти сього київського керуючого наукового центру»[60].

Інші міста, котрим відводилася роль своєрідних центрів культурно-громадського життя на обширах УСРР, мали своєрідні культурні поля й інституціональні середовища. «З другої сторони, як констатувалось се представниками Укр.Науки, соціяльно-економічна структура самих тих чотирьох культурних центрів має своїм наслідком, що в Київі культурно-наукові інтереси вибиваються на перший план і відограють більшу ролю в громадськім життю, ніж в Харкові, чи Катеринославі, чи в Одесі, з їх перевагою інтересів фінансових, торговельних, технічно-продукційних», – констатував М. Грушевський[61].

Вочевидь, культурно-громадське середовище й інституціональні осередки по-різному формувалися та функціонували у загаданих містах, які означувалися як культурні центри радянської України. «Одеса серед українських міст завжди займала трохи відокремлене положення: й віддаленість від таких центрів, як Київ чи Харків, і молодість університету, й торговельний характер та ріжнонаціональність міста й др. причини до певної міри сприяли до ізольованости Одеси, як українського центру. За те ні в одному місті України й не можна було здибати такої боротьби інтересів, як в Одесі. Зокрема тяжко діставалися перемоги на укр[аїнському] культурному фронті. З другого боку, ніде не відгукувалися на

[60] Там само. С. 4.
[61] Там само. С. 4.

політичні й інші події з таким запалом, як саме тут», – підкреслював одеський історик М. Слабченко[62].

Та він був змушений констатувати, що «на минуле 10-ліття, бачимо, що українська громадська думка старанно шукала собі виходу. В передреволюційні часи вона йшла без шляху, в 1918 р. – її зосереджено було коло учительської спілки, в 1919 р. коло секретаріяту нац[іональних] справ, в 1920 р. коло фребелівського та театрального інститутів і з 1921 р. коло ІНО. Але наукова думка не мала й досі не має собі осередку: "клімат такой"»[63].

Якщо порівнювати з Одесою, то культурне підсоння, на якому розгорталися наукові практики й організаційні проекти і задуми у Катеринославі, виглядало більш міцним і стабільним. Утім, сучасники оцінювали його неоднозначно. Приміром, І. Степанів стверджував, що «дослідження минулого Катеринославщини провадилося якось нерівномірно, – в залежності, звичайно, від загальних умов життя, і тісно зв'язане з ними»[64].

Натомість конфігурація культурного поля української соціогуманітаристики у Харкові була більш концентрованою, хоч і мала свої особливості. За автобіографічним спомином академіка Д.І. Багалія «в центрі моєї уваги й енергії в Харкові стоїть науково-дослідча катедра історії України. Я її організував і весь час науково нею керував, одколи її засновано і аж до сьогодні. Вона вже має свою історію і з нею я зв'язаний тісним міцним зв'язком, це так мовити, моя найулюбленіша дорога дитина, хоч зараз-таки повинен додати, що її діяльність – це наслідок, наукової праці цілого її колективу – як у колективних, так і в індивідуальних працях її співробітників… Організовано цю катедру з самого початку в широких рамцях не самої історії України, а, так мовити, українознавства взагалі, і в ній було 4 секції – української історії, української етнографії, українського мистецтва й історії українського письменства»[65].

Проте інші науковці оцінювали роль Харкова як культурного центра й університетського міста за радянських часів досить скептично. Приміром, В. Заїкин відзначав, що «справа українізації Харківськ. Ун-ту в 1917 рр. посувалася слабо. Перший Університет Великої України, який увесь час,

---

[62] *Слабченко М.* Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 роках // Україна. 1925. Кн. 5. С. 179.

[63] Там само. С. 183.

[64] *Степанів Ів.* З наукової праці в Катеринославі // Україна. 1926. Кн. 1. С. 168.

[65] *Багалій Д.* Вибрані праці: У 6 т. Харків, 1999. Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Харків, 1999. Т. 1. С. 201, 204.

серед усіх високих шкіл України, найбільше служив інтересам укр. культури, під час будування укр. державности, опинився у хвості й не виявив себе майже нічим. Тим часом у 1920 р. Харків був досить міцно опанований російською червоною армією, й нова радянська влада знищила Харківський Ун-тет: він був розділений на окремі фахові інститути, завданнєм яких є підготовуваннє фахівців по народному господарству, народній освіті та медицині. Університету, як цілого, в Харкові т е п е р (розбив В. Заїкіна. – *О.Я.*) нема»[66].

Спершу справа порайонних комісій виглядала доволі перспективно, позаяк досить швидко й рішуче відновлювалися зв'язки з місцевими вченими, зокрема з науковцями – колишніми членами губернських архівних комісій із Катеринослава, Чернігова, Полтави та ін. Первісним рушієм на цій ниві стала Комісія Києва і Правобережжя, на базі якої від осені 1925 р. відбувалися щомісячні наукові засідання всіх чотирьох порайонних комісій ВУАН. Почасти це пояснювалося тим, що Комісія Києва і Правобережжя отримала двох штатних співробітників ще наприкінці 1924 р. Натомість інші комісії спиралися переважно на нештатних працівників[67].

Заходи на базі Комісії Києва і Правобережжя активізували наукову комунікацію і дозволили протягом двох років зібрати великий матеріал для публікації у низці проектованих збірників[68]. Тим паче, що керівничими порайонних комісій були відомі й енергійні вчені. Комісію Києва і Правобережжя – очолював В. Щербина, Комісію Лівобережної України – О. Гермайзе, Комісію Полудневої (Степової) України – в.о. М. Ткаченко, Комісію Західної України – Ф. Савченко[69].

Так чи інакше, проте вже 1926 р. був виданий перший порайонний збірник – «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», в якому вмістили програмну статтю М. Грушевського. Автор висував низку питань щодо минувшини окремих місцевостей / районів, зокрема стосовно їхнього культурного-історичного значення протягом різних епох: «Була роля даного району активна чи пасивна? Був він центром чи провінцією в тій чи иншій добі? Які були в тім зміни, і від чого вони залежали?»[70].

---

[66] *Заїкин В.* Харківський університет. Його роля в історії культурного й громадського життя на Україні. В 120-ті роковини заснування // Стара Україна. 1925. № 1/2. С. 28.

[67] Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. 1926. Кн. 1. С. 166.

[68] Діяльність Історичної Секції Української Академії Наук в р. 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1927. Кн. 11. С. IX.

[69] Там само. С. IX–X.

[70] *Грушевський М.* Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М. Грушевського. [Київ], 1926. С. 3.

Варто наголосити, що київському збірнику відводилася особлива роль, оскільки планувалося перетворити його у щорічник, присвячений топографії, доісторичним й історичним часам, побуту Києва та його периферії. Такі задуми виношував і декларував М. Грушевський у середині 1920-х рр.[71]

Навіть більше, вони неодноразово анонсувалися у хронікальних дописах. Приміром, у звідомленні за 1928 р. наголошувалося: «Річ очевидна, що Київ, як один з культурно-історичних центрів світового значіння, як колонізаційний і комунікаційний, економічний і продукційний вузол безмежної давности і величезного значіння, як експонент Середземної культури для Східньої Европи і Евразії, що так могутньо часами організував і електризував своєю енергією і творчістю людські сили на величезних просторах сеї ділянки земної кулі, необхідно повинен мати свій спеціяльний орган, присвячений інвентаризації, описові і дослідові своїх пам'яток. Мають такі щорічники чи журнали центри далеко меншого культурно-історичного значіння, мусить його мати і місто Київ»[72].

Водночас у науковій хроніці, присвяченій діяльності порайонних комісій, порушувалися термінологічні питання, зокрема щодо вживання дефініції «район». У цьому розрізі порайонні комісії було означено як «асоціяцію історичного районознавства України, що ставить своїм завданням спільними силами – академічного осередка і місцевими, розвивати дослід тих історично-даних районів, з яких складалася Українська земля в минулому і дає їх відчувати в сучасному»[73].

Причому термін «район» тлумачився не в утилітарно-прикладному сенсі, а, навпаки, досить широко: «Слово район, розуміється, вживаємо тут не в його нинішнім технічнім адміністраційнім розумінню, а в загальнішім – певної консолідованої території-землі. Уже історіографія XIX в. – в працях Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Лазаревського – підійшла щільно до сеї тези, що історія України єсть сума земель, які зформувалися під впливами географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов, шукали виявлення своїх своєрідних умов при всяких політичних чи адміністраційних умовах, і безсумнівно впливали на характер і напрям життя»[74].

---

[71] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. С. XXII.

[72] Порайонні історичні комісії Укр. Академії Наук в 1927/8 році // Україна. 1928. Кн. 5. С. 176–177.

[73] Діяльність Історичної секції Української Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1926 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1928. Кн. 17. С. XVII.

[74] Історичні установи української академії наук – Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. 1927. Кн. 5. С. 174.

З одного боку, таке означення нав'язувало зв'язок із науковою традицією української історіографії, передусім із Київською документальною школою В. Антоновича, котра вирізнялася цілою серією монографічних досліджень, присвячених історичним землям / областям України-Русі. З іншого боку, широка експлікація терміна «район» дозволяла пов'язати його з актуальними запитами пореволюційної доби щодо студіювання місцевих ресурсів, виробничих сил і структур.

Однак, попри особливості такої концептуалізації, справа порайонних досліджень просувалася доволі повільно. 1928 р. побачив світ збірник «Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали». Причому низку статей і матеріалів, підготовлених, але так і невміщених у цьому збірнику, планувалося видрукувати у «Записках історично-філологічного відділу ВУАН», журналі «Україна» та інших виданнях[75]. Загалом у київському та чернігівському збірниках було вміщено студії 34 дослідників[76].

Та підготовка наступних збірників порайонних комісій ВУАН була практично паралізована. «Сей досвід двох збірників ясно показав, що здійснити сей план в нинішніх обставинах неможливо, і Чернігівський Збірник мусить бути останнім – принаймні на довгий час. Бо коли видання такого збірника, йде вважаючи на всякі умови, порозуміння, договори і т.д., зістається такою непевною річчю, пригоди такого видання замість піднесення динаміки праці приносять розчарування, знеохочують до всяких планів колективної роботи, сіють зневіру і апатію», – відзначалося у науковому звідомленні ВУАН за 1926 р. (опубліковане 1928 р.)[77].

Зазначимо, що така заувага помітно дисонувала з попередніми планами, котрі передбачали підготовку інших порайонних збірників – збірника Західної України та збірника Переяславщини – Полтавщини – Слобожанщини[78], а також збірника Полудневої (Степової) України[79]. Тим паче, що у редакційному портфелі комісій було нагромаджено чимало статей і матеріалів[80].

---

[75] Там само. С. 178.

[76] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. С. IX.

[77] Діяльність Історичної секції Української Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1926. С. XVIII.

[78] Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. 1926. Кн. 1. С. 167.

[79] Історичні установи української академії наук – Комісії порайонного розроблення історії України. С. 179; Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. С. IX.

[80] *Апанович Е.М.* Комиссия истории Киева Академии наук УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: Сб. научн. тр. К., 1984. С. 163.

Навіть більше, у науковій хроніці та звідомленнях висловлювалися відверті закиди щодо республіканської політики знання, котра часто-густо відкидала на маргінеси підготовлені академічні видання: «Порайонні Комісії мусять шукати инших способів – в очікуванню того моменту, коли в рішаючих кругах дозріє переконання, що від наукової продукції не можна вимагати самооплачування і видання, які підіймають динаміку досліду, мають не менше права бути дефіцитними, ніж українська опера»[81].

В іншому звідомленні наголошувалося: «Се, розуміється, дуже велика шкода: наше наукове життя, щоб піднятись над лєтаргією пережитих тяжких років, і над тою переважно поверховною роботою, яка повелася по них – публікацією матеріялу, що трапився під рукою, та принагідних заміток з його приводу, – потрібує певних побудок, і видавання гарних, багато ілюстрованих збірників, обрахованих на досить широке, як на наші обставини, розповсюдження, могло-б служити такою побудкою до більш самостійних, глибше зачеркнених і пляново увязаних робіт. З другої сторони – воно могло-б справді оживити досліди над історичним процесом в його цілості. Бо таких дослідів в широкій хронологічній перспективі, в цілости, нашої історії дуже і дуже потрібно. Незалежно від прогалин, які існували в попередніх дослідах, нові аспекти, видвигнені досвідами світової війни і революції, часто вимагають перебудови і перевірки зробленого давніш»[82].

Натомість пріоритетними для друку протягом 1920-х рр. визнавалися видання, зорієнтовані на суспільно-політичну кон'юнктуру чи задоволення споживацьких запитів читачів за часів Нової економічної політики, котра волею-неволею просувала відповідні торгівельні практики.

«Кошти на наукові потреби асигнувались малі, і одержування їх утруднялось все новою, дріб'язковою і нераціональною регламентацією, так що комісії ніколи не могли певно знати, на що вони можуть рахувати, і тому не могли розгортувати своєї роботи планово. Якраз найбільше цінні робочі сезони пропадали, або зводились до мінімальної продукції, тому що не можна було одержати асігнованих грошей своєчасно, і вони потім приходили при кінці року, з обов'язком витрачення протягом кількох тижнів під загрозою утрати. Використовання зв'язувалось дрібною формалістикою, поділом на ріжні тверді рубрики, без права перенесення з одної до другої в інтересах продуктивности праці, і т.д. Все се

[81] Діяльність Історичної секції Української Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1926. С. XIX.

[82] Історичні установи української академії наук – Комісії порайонного розроблення історії України. С. 175.

замісць плановости приносить замішання в роботі, що не дають можливости використати вповні доцільно, навіть ті мінімальні кошти, які наша робітничо-селянська влада, занята планами індустріялізації, економічної інтенсифікації і т.д., може виділити на потреби історичного обслідування», – підкреслювалося у науковій хроніці 1928 р.[83]

Та, попри негаразди з видавничими проектами, наприкінці 1920-х рр. продовжувалося створення комісій як важливих елементів інституціональної структури. Зокрема, 1927 р. було затверджено Комісію дослідження історії української історіографії[84]. До складу цієї комісії ввійшли: голова академік М. Грушевський, секретар В. Юркевич, члени: К. Антонович, академік М. Василенко, С. Гаєвський, О. Гермайзе, В. Данилов, К. Лазаревська, М. Петровський, М. Ткаченко[85].

Помітні зміни відбулися й у становленні неформальної інституціональної мережі історичної науки в УСРР. На думку О. Оглоблина, протягом 1920-х рр. тільки на теренах радянської України виникло кілька течій, що поступово набували «характеру певних наукових шкіл»: Київська культурно-історична чи «неонародницька» (іноді соціологічна) школа М. Грушевського (О. Баранович, Т. Гавриленко, С. Глушко, П. Глядківський, К. Грушевська, В. Денисенко, В. Євфимовський, В. Ігнатієнко, М. Карачківський, В. Костащук, Д. Кравцов, П. Нечипоренко, О. Павлик, Ф. Савченко, Є. Смолинська, О. Степанишина, М. Ткаченко, С. Шамрай, Л. Шевченко, В. Юркевич та ін.), Харківська соціально-економічна школа Д. Багалія (О. Багалій-Татаринова, О. Водолажченко, М. Горбань, А. Козаченко, Н. Мірза-Авак'янц, О. Назарець, Д. Соловей та ін.); історико-правнича школа М. Василенка (С. Борисенко, В. Гришко, В. Новицький, Л. Окіншевич, І. Черкаський та ін.); марксистська школа М. Яворського (З. Гуревич, М. Рубач, М. Свідзинський та ін.), а також історично-економічна школа[86].

Власне, останнє неформальне утворення, до якого О. Оглоблин відносив і себе та своїх учнів, а також, можливо, М. Слабченка та деяких його послідовників. Зауважимо, що у 1920-х рр. і у низці ретроспекцій щодо цього періоду він називав цей неформальний осередок «новою революційною школою»[87].

---

[83] Порайонні історичні комісії Укр. Академії Наук в 1927/8 році. С. 176.

[84] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. С. XV.

[85] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. С. VIII.

[86] *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк, 1963. С. 9–11.

[87] *Його ж.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. С. 7.

Сучасні науковці тримаються думки, що впродовж 1920-х рр. відбувалося становлення й формування ще кількох неформальних місцевих середовищ українського історієписання. Йдеться про Ніжинську історичну школу (М. Аристов, М. Бережков, В. Дубровський, А. Єршов, В. Ляскоронський, Г. Максимович, М. Петровський, В. Фесенко та ін.)[88], а також школу О. Оглоблина, котра гуртувалася навколо Історичного семінару вищого типу при Київському ІНО[89], та школу М. Слабченка в Одесі[90].

Ці неформальні метаморфози на культурних обширах історіографії синхронізувалися з практиками, проектами та планами інституціональних осередків. У 1928 р. було навіть досягнуто попередньої домовленості щодо видання збірника Полудневої (Степової) України у вигляді, наближеному до київського й чернігівського збірників[91].

Утім, 1928 р. ВУАН вступила у добу реформування, що значною мірою пригальмувало її організаційні задуми та інституціональні проекти. «Ріжні-ж організаційні плани здебільшого зістались нездійсненими і перейшли до наступного року ще з меншими надіями на свою реалізацію – з огляду на те підрядніше значення, яке дістають історичні науки в нових планах Академії. Секція не одержала дотації на свої науково-організаційні потреби; задумані комісії, експедиції, видання не могли вийти в життя; існування деяких зведених уже в життя стало проблематичним і ледве могло продовжуватися», – так оцінювалася ситуація з висоти 1929 р.[92]

Однак навіть за таких передумов М. Грушевський виснув проект заснування Інституту української історії «в складі Всесоюзної Академії» та інформаційного щорічника з української історіографії[93]. Водночас постав проект створення Українського історичного інституту як академічної

---

[88] *Коваленко О., Острянко А.* Розгром Ніжинської історичної школи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України В.А. Смолія (З нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2-х ч. / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко, Ю.А. Пінчук. К., 2000. Ч. 2. С. 341–352.

[89] *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. П.С. Сохань. К., 1999. С. 107–156.

[90] *Заруба В.* Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. Дн., 2004. С. 96–138; *Шевчук А.В.* Передумова формування наукової школи М. Слабченка в Одесі // Гілея: Наук. вісник. Зб. наук. пр. 2011. Вип. 46. С. 148–154.

[91] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. С. XXV.

[92] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. С. V–VI.

[93] Там само. С. X.

установи у системі ВУАН 1928 р. М. Грушевський планував перетворити науково-дослідну кафедру історії України в м. Києві на потужний інститут із розгалуженою мережею відділів і секцій.

Очевидно, що цей задум був вислідом науково-організаційного досвіду діяльності комісій та установ ВУАН, спрямованим передусім на систематичне й порівняльне вивчення української історії, себто передбачав низку компаративних і методологічних акцентів. Про це виразно свідчить запланована структура майбутньої інституції, котра мала складатися з низки відділів і секцій: 1. Методології і соціального обґрунтування історії. 2. Порівняльної історії господарства у секціях: господарства міського та господарства сільського. 3. Історії культури з секцією Західної України. 4. Старшої соціальної і політичної історії України у складі секцій старої, литовсько-польської і козацької доби, з додатковими секціями: порівняної історії західноєвропейської й азійської і двома секціями допоміжних наук: а) історичної географії; б) джерелознавства і дотичних наук. 5. Нової соціальної і політичної історії України з секцією Західної України. Причому низка секцій у перспективі мала перетворитися на окремі відділи з власними предметними ділянками вивчення української минувшини, котрі спиралися на широке просторове сегментування національної минувшини[94].

Організаційні проекти поставали й на ниві окремих академічних комісій. Скажімо, Комісія історії Києва і Правобережжя з підкомісією Старого Києва ініціювала та розробила план зі створення Музею м. Києва[95]. Крім того, вказана комісія планувала підготувати велику фотовиставку Старого Києва на тлі масштабної забудови пореволюційного часу[96]. Водночас у видавничі плани на 1930/31 р. був внесений збірник Західної України[97].

Варто наголосити, що завдяки роботі Комісії районного дослідження Західної України були налагоджені плідні контакти з галицькими вченими, передусім із академіком К. Студинським, І. Свєнціцьким, В. Симо-

---

[94] Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А. Смолій; упор. О.С. Рубльов, О.В. Юркова. К., 2011. Кн. 1: 1936–1947. С. 19.

[95] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. С. XVII–XVIII.

[96] *Апанович Е.М.* Комиссия истории Киева Академии наук УССР. С. 166.

[97] Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. С. XXII.

вичем й ін.[98] Наукове призначення цієї комісії декларувалося як сполучення вивчення обширів закордонної України зі студіюванням теренів радянської України.

«Багато лишається місця обостороннім координованим дослідам для висвітлення взаємовідносин Західньої й Центральної України – їх історичної кооперації, так само багато наукових заходів вимагають для свого здійснення різні колективні праці робітників з обох частин України, а передусім київського і львівського наукових осередків. Багато також треба зробити для історії інших західньо-українських країв поза Галичиною, а для того ув'язати наукову працю цих порізаних політичними кордонами земель в одну цілість. Тут в розвитку наукових зв'язків, в координуванні наукової праці, в організації спільних наукових підприємств Комісії Західньої України відкрилася широка і вдячна, але не легка робота – утруднена стількома політичними кордонами і всякими перешкодами у зносинах установ Радянської України з західніми українськими краями», – підкреслювалося у хронікальному дописі, присвяченому діяльності цієї комісії[99].

На 1930 р. готувався і збірник Полуденої / Південної України, хоч велика частина матеріалів була опрацьована набагато раніше. Цей збірник був складовою частиною згаданої вище програми порайонних / регіональних студій, яку започаткував М. Грушевський. Лейтмотив цієї програми полягав у тому, щоби осягнути українське минуле як територіальну історію народу / нації в її порайонному / обласному / регіональному розмаїтті.

За свідченням М. Грушевського, підготовка збірника наукових праць «Полуднева Україна» планувалася на 1927 р., згодом 1928 р. Утім, цей процес з огляду на фінансові й організаційні проблеми суттєво затягнувся та ще й ускладнювався суперництвом між провідними українськими вченими, насамперед М. Грушевським і М. Слабченком[100]. Останній за підтримки Д. Багалія та М. Яворського наприкінці 1929 р. очолив Комісію історії Полудневої (Степової) України[101]. Ймовірно, збірник «Полуднева Україна» передали до видавництва наприкінці 1930 р., себто тоді,

---

[98] *Савченко Ф.* Засідання Комісії Західньої України УАН // Україна. 1927. Кн. 4. С. 215–217; Комісія Західньої України // Там само. 1927. Кн. 5. С. 180–183; *Савченко Ф.* Комісія Історії Західньої України // Там само. 1930. Кн. 41. С. 213–216.

[99] *Савченко Ф.* Комісія Історії Західньої України. С. 213.

[100] *Заруба В.* Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко. С. 180–181.

[101] *Його ж.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). Дн., 2004. С. 15–16.

коли це видання практично вже не мало шансів уціліти у горнилі сталінських чисток і репресій.

Отож згаданий збірник був знищений під тиском радянської цензури 1931 р. або 1932 р. Однак на підставі архівних джерел, сучасним історикам удалося практично повністю відтворити його зміст і навіть віднайти певні відомості про його можливий друк у грудні 1930 р.

Загалом у цьому збірнику мали бути надруковані розвідки цілої плеяди дослідників із найрізноманітнішою фаховою належністю, як-от статті Б. та О. Варнеке, Т. Гавриленка, В. Герасименка, В. Гериновича, С. Дложевського, Є. Загоровського, К. Копержинського, І. Крип'якевича, Д. Кравцова, М. Макаренка, Я. Новицького, В. Пархоменка, Ф. Петруня, О. Покровського, Н. Полонської-Василенко, О. Рябініна-Скляревського, А. Синявського, П. Тутківського, С. Шевченка та ін.[102]

Зауважимо, що пріоритетні дослідницькі завдання щодо майбутніх статей цього збірника подавалися у науковій хронці: «Бажано-б все таки мати більше розвідок з преісторії Степу, з історії слов'янського розселення (про його опорні міські бази і степові останки), про сімбіоз слов'янської колонізації з кочовими ордами й иншими иноплемінними елементами, про колонізаційні лінії й шляхи, про культурні впливи й течії серед кочовників і т.д. Далі відчувається недостача відомостей про економічний і культурний зріст важніших міських центрів, про розвій у них українського життя і революційного руху, і т.д.»[103].

Так чи інакше, проте статті збірника «Полуднева Україна» охоплювали майже всі періоди з історії цієї частини нашої країни. Та виданню конче бракувало синтетичних, оглядових розвідок. Такі огляди почасти замінила вступна стаття М. Грушевського, котра складалася з трьох основних блоків – а) організація порайонних / регіональних студій; б) місце Полудневої (Степової) України в українській історії; в) прогалини в підготовці збірника зокрема та перспективи студіювання регіону загалом.

Насамперед М. Грушевський наводив базову / установчу інформацію про організацію порайонних досліджень, підготовку ряду збірників,

---

[102] *Швидько Г.К.* Неопубліковані праці до історії Запорожжя XVII–XVIII ст. // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1996. Вип. 1. С. 166–171; *Папакіна Т.П.* З історії втрачених видань ВУАН: Збірник «Полуднева Україна» // Архіви України. 2001. № 6. С. 24–32; *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941) // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2 т. Київ; Львів, 2004. Т. 2. С. 574–575.

[103] Порайонні історичні комісії Укр. Академії Наук в 1927/8 році. С. 179.

зокрема оповідав про численні складнощі, негаразди та проблеми, котрі постали у процесі формування «Полудневої України», а також про низку розвідок, які мали бути видрукувані у цьому збірнику.

Водночас М. Грушевський прагнув представити Південну / Полудневу Україну як терен змагання та взаємодії різних світових культур упродовж низки історичних епох у руслі порайонної / регіональної концептуалізації національної історії України. Проте автор не обмежувався заувагами щодо місця й ролі української людності в колонізації та переселенні, господарському, культурному опануванні Північного Причорномор'я. Крім того, він пропонував власне тлумачення й оцінку «новоросійської» візії, котру однозначно пов'язував із політикою російщення, що її послідовно та невпинно проводив імперський уряд як на південноукраїнських землях, так й інших регіональних обширах.

Урешті, М. Грушевський пояснював ті причини, котрі не дозволили підготувати оглядові, фундаментальні студії, а також висвітлював проблеми, що залишилася поза межами збірника «Полуднева Україна». До таких автор відносив окреслення колонізаційних і культурних взаємин у Надкавказькому та Наддунайському регіонах, археологічний огляд степу й причорноморських берегів, вивчення руху середньоазіатської людності, регулярних і спорадичних торгівельних взаємин, студіювання взаємодії середземноморської і середньоазіатської цивілізацій у Причорномор'ї, а також культурних впливів Сходу та Заходу на теренах Південної України й низку ін.[104]

Із масованими погромами й чистками ВУАН та інших культурних осередків на зламі 1920–1930-х рр. наукові практики і проекти як порайонних, так й інших академічний комісій було паралізовано.

Таким чином, плани М. Грушевського розгорнути масштабні порайонні студії історії України, на превеликий жаль, було реалізовано лише почасти. Культурний простір української соціогуманітаристики, зокрема історіографії, котрий інтенсивно формувався протягом пореволюційних 1920-х рр. було зруйновано, ба навіть випалено вщент масованими репресіями, адміністративними чистками й кількома хвилями суцільної радянізації науки в УСРР / УРСР.

Інакше внаслідок польських утисків функціонував культурний простір на обширах Західної України, який пристосовувався до нових соціокультурних передумов й обставин у вигляді різних гурткових, часом напівлегальних і навіть нелегальних форм. Приміром, у вигляді само-

---

[104] *Грушевський М.С.* Степ і море в історії України // *Сохань П.С.*, *Ульяновський В.І.*, *Кіржаєв С.М.* М. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. К., 1993. С. 296–313.

бутньої нелегальної освітньої мережі працював Український таємний університет у Львові (1921–1925), в якому викладали такі відомі вчені як М. Возняк, Ф. Колесса, І. Крип'якевич, І. Свєнціцький, К. Студинський, М. Чубатий та ін.

Спроби продовжити традиції школи М. Грушевського, спираючись на осередки НТШ, здійснювалися І. Крип'якевичем та іншими вченими. Зокрема, наприкінці 1930-х рр. був заснований Семінар історії України при НТШ під прикриттям діяльності Історично-джерелознавчої комісії для неформального вишколу українських науковців, в якому брали участь як відомі науковці (М. Андрусяк, І. Крип'якевич, О. Терлецький та ін.), так і вчені-початківці (О. Бережницький, О. Домбровський, Г. Книш, Т. Коструба, О. Матківська, О. Пріцак, О. Сенів та ін.)[105].

1.3. Тотальна радянізація як соціокультурна підоснова та травматична складова у формуванні українського культурного поля 1930-х – початку 1950-х рр.

На початку 1930-х рр. академічні комісії формально ще залишалися у складі академічних структур, але де-факто їхня діяльність була повністю припинена. Навіть більше, академічні інституції, зокрема комісії ВУАН таврувалися як ворожі та шкідницькі осередки, котрі саботують реформування й радянізацію української науки.

Не випадково у звіті про роботу установ історичного циклу ВУАН за 1933 р. наголошувалося: «Склад науковців в 1933 році в значній мірі залишався засміченим класово-ворожими націдемівськими і фашистськими елементами. В повному складі були засмічені установи Грушевського: в Катедрі історії України з комісіями Київа і Правобережжя знаходились фашисти по ідеології ([С.В.] Шамрай, [С.В.] Глушко, [М.Ф.] Карачківський): в Комісії культурно-історичній – фашисти – [П.С.] Гл[я]дківський, [В.С.] Денисенко, в Комісії козаччини – націдемівець [В.Д.] Юркевич: в Комісії біографічного словника залишки ще єфремівщини – фашист по ідеології [М.М.] Могилянський і його прибічник [М.О.] Тарасенко, в Комісії історії Західньої України – фашист [М.К.] Козоріс і [С.О.] Ткачівський та націдемівець [О.Я.] Павлик: в Археографічній комісії – націдемівці з елементами фашизму – [М.М.] Ткаченко і [В.О.] Кордт і в Комісії історично-географічній – великодержавник [В.О.] Романовський.

---

[105] *Домбровський О.* Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // Укр. історик. 1973. № 1/2. С. 119–129.

Більшість – клясово-ворожі елементи, що складалися з трьох груп: грушев'янців, єфремовців і великодержавників»[106].

Цей промовистий пасаж яскраво ілюструє ставлення радянського режиму до інституціональних середовищ і осередків, які формували український культурний простір. Тому доля цих осередків й інституцій була вирішена завчасно. Вони мали зникнути в горнилі репресивних кампаній, каральних заходів й адміністративних чисток.

Натомість впроваджувалася тотальна делімітація радянського культурного простору на дві полярні «території» – «свою» та «чужу», котру ретроспективно поширили на всю минувшину й тодішню сучасність. Таким чином, перед тогочасним істориком або вченим-гуманітарієм поставала дилема: перейти на «свою» територію чи залишитися на «чужій» землі із відповідними наслідками.

Цей вибір міг спричинити не тільки вигнання з наукового та культурного життя, а й нещадні репресивні заходи, ув'язнення і навіть фізичне знищення. Відтак формування радянського культурного поля було пов'язано з травматичним шоком, оскільки змушувало інтелектуала до примусового вибору за екстремальних обставин і критичних передумов. Ба більше, травма стала навіть своєрідною «родовою плямою» радянської історіографії, котра поставала й розгорталася на тлі масштабних чисток, репресій і супутніх ідеологічних кампаній.

За висловом Б. Крупницького, «вичищено було Академію так ґрунтовно, що навіть не було кому продовжувати академічну працю»[107]. Та наслідки травматичних вражень 1930-х рр. відчувалися протягом низки десятиліть, оскільки свідки й сучасники тих подій повсякчас поверталися подумки до пережитого, особливо тоді, коли намічалася чергова кампанія чисток, погрому інакодумців і «закручування гайок». До того ж травматичний досвід волею-неволею передавався наступним поколінням у фахових корпораціях істориків і учених-гуманітаріїв, які повсюдно зазнавали ідеологічного тяжіння радянського режиму.

На початку 1930-х рр. розпочалася доба інституціональної лихоманки – організаційних експериментів й адміністративних перетворень. Тривав наступ на «буржуазну науку» у вигляді масштабних чисток, які мали

---

[106] Історія Національної академії наук України. 1929–1933: Документи і матеріали / Упоряд. Т.В. Вересовська, В.Г. Врублевський, В.А. Кучмаренко, Т.П. Папакіна, Л.І. Стрельська, Л.М. Яременко. К., 1998. С. 309.

[107] *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. Мюнхен, 1957. С. 31.

звільнити науково-дослідні установи від неблагонадійних, старорежимних і «ворожих» елементів.

Заразом гостро поставали проблеми, пов'язані з інституціональною організацією української соціогуманітаристики, котру мали перекроїти за відповідними партійними лекалами. Адже республіканська наука мала гнучко реагувати на чергові повороти партійного курсу, а також оперативно відгукуватися, сприймати й широко популяризувати супутні ідеологічні вимоги, тези і настанови для широкого загалу. У такому розумінні суспільні та гуманістичні дисципліни, передусім історія були ґвалтовно переорієнтовані на легітимацію партійної політики

Звісно, про якесь повернення, бодай навіть часткове до наукових практик і проектів 1920-х рр., які передбачали студії пов'язані з вивченням різних контекстів і ракурсів районування України, вже не йшлося. Натомість українські науковці будь-що-будь мусили адаптуватися до новітнього політичного клімату, точніше нової фази радянського тоталітарного режиму, зокрема намагалися підлаштувати свої практики та тексти до чергової злободенної партійної кампанії.

Зрештою, історичні студії першої половини 1930-х рр. здебільшого були обмежені доволі вузькою сферою, скерованою на задоволення практично-утилітарних потреб індустріалізації й показове освячення / легітимацію провідних ідеологічних настанов т.зв. «соціалістичної реконструкції». Саме такою була видавнича серія «Історія фабрик і заводів», яка складалася з наукових, науково-популярних, публіцистичних та інших праць, присвячених минувшині великих промислових підприємств СРСР, зокрема радянської України.

У певному розумінні ця серія нав'язувала представлення минувшини у світлі класового дискурсу з показною апологією провідної ролі робітничого класу на авансцені історії. Тож започатковувалося нове маркування минувшини, котра конструювалася на телеологічній основі як історія матеріального виробництва та визрівання відповідних класових умов для буржуазної та соціалістичної революцій. Отож фактично відбувалося нове маркування культурного простору минулого та сучасності, до основи якого було покладено історію місцевого виробництва і соціальних взаємин, які репрезентувалися у вигляді т.зв. «класової боротьби», способів виробництва і виробничих відносин.

Нова серія була започаткована 10 жовтня 1931 р. постановою ЦК ВКП(б) «Про видання "Історії заводів"», котра задекларувала відповідну мету та завдання з підготовки історичних досліджень і науково-популярних нарисів. У радянській історіографії ініціативу заснування згаданої серії, як правило, приписували відомій газетній статті письменника Максима Горького.

Втім, цей допис було інспіровано партійним керівництвом. Зазначена публікація, вміщена 7 вересня 1931 р. у газетах «Правда»[108] та «Известия», закликала організувати масовий рух із написання історії великих промислових підприємств.

Кампанія з підготовки серії «Історія фабрик і заводів» розгорталася начебто як громадський рух. Тоді ж було створено республіканські, обласні, заводські та фабричні комісії, котрі мали студіювати історію заводів, фабрик, копалень, підприємств на тлі «великих соціалістичних перетворень». Наукова вартість подібних студій у більшості випадків була доволі низькою з огляду на крайню заідеологізованість, очевидну примітивність запропонованої програми та масоване залучення непрофесійних кадрів[109]. Тим більше, що історичні праці доволі часто підмінялися банальними пропагандистськими й агітаційними практиками, котрі освячували чи ілюстрували партійний курс, зорієнтований на «побудову соціалізму в окремо взятій країні».

Проте траплялися й винятки, коли цю кампанію намагалися використати вчені з солідним фаховим досвідом, які прагнули продовжити власні наукові проекти. Своєрідним прикладом такої адаптації наукових практик і організаційних форм під згадану кампанію була комплексна експедиція для обстеження історії промисловості Правобережного (Київського) Полісся 1932 р., яку очолював професор О. Оглоблин.

Питання про організацію експедиції для дослідження історії промисловості Правобережного Полісся О. Оглоблин порушив перед сектором науки Народного комісаріату освіту УСРР наприкінці вересня 1931 р., себто майже одразу після розгортання відповідної кампанії. Невдовзі був опрацьований проспект і загальний план роботи експедиції, обговорений в установах ВУАН і Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка та надісланий до вищевказаного сектора[110].

Певна річ, програмні настанови цього проєкту були вкрай заідеологізованими. Недаремно у чорновій версії наукового звіту експедиції 1932 р. О. Оглоблин наголошував на великому значенні вивчення

---

[108] *Горький М.* История фабрик и заводов // Правда. 1931. 7 сентября (№ 247). С. 3.

[109] Див. докладніше про праці, котрі були підготовлені у межах цього напряму: История фабрик и заводов Украинской ССР: Ретроспективный библиографический указатель / Сост. Л.И. Евселевский, А.В. Пилипенко, Н.Н. Уманская. К., 1981. 166 с.; История промышленных и сельскохозяйственных предприятий в Украинской ССР (1946–1986 гг.): Научно-вспомогательный библиографический указатель / Сост. Л.А. Балацкая, Л.И. Евселевский, Т.М. Заморина, Т.С. Кудласевич, Т.А. Прилипко; отв. ред. А.Н. Комская. К., 1987. 293 с.

[110] Підготовча робота. Заснування й завдання експедиції // Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІІУ). Ф. 1. Оп. 3. Спр. 220. Арк. 463.

Правобережного (Київського) Полісся як терену «старої промислової колонізації України» і водночас пов'язував його з нагальними потребами студіювання «історії робітничого класу»[111]. Причому керівник експедиції підкреслював важливість вивчення саме окресленого регіону, позаяк «історичний розвиток цієї території, що протягом довгих століть була одним з найбільш стійких осередків суспільно-політичного життя, сприяв тут розвиткові різних промислових галузів і осередків»[112].

Зауважимо, що робочий проспект експедиції 1932 р. виказував масштабні, різнобічні й амбітні наукові завдання. У науковому звіті О. Оглоблин означив цей проект як «історичну експедицію комплексного характеру». Заразом він згадував про подібні заходи поза межами УСРР, зокрема Поліську експедицію Білоруської АН та Комісію зі стародавніх рудних розробок при Центральному бюро краєзнавства РСФРР[113].

Результати експедиції 1932 р., яку очолював О. Оглоблин, були цікавими й багатообіцяючими, проте опрацювати їх у повному обсязі та видати матеріали експедиції не вдалося. Проте в автобіографічних спомин керівник так висвітлював й оцінював роботу експедиції та супутні передумови: «У центрі цих дослідів, природно, поставлено було історію металюргійної промисловости. Треба було опрацювати її всебічно, на базі всього приступного матеріялу: наукової літератури, друкованих, архівних і музейних джерел, а також шляхом археологічного дослідження залишків і місць старих промислових закладів, етнографічно-фольклорних студій околиці, вивчення старої промислової техніки та її знарядь, нарешті, відповідних геологічних та хеміко-технологічних дослідів. Плян був дуже широкий, який вимагав спільної праці спеціялістів різних наукових галузей, значних коштів і часу, а головно сприятливих умовин – загальних і політичних. Та час був обмежений, а умови мало сприятливі. Українське Полісся, його село й селянство, з яким так органічно пов'язане було старе рудництво, конало під важкою п'ятою совєтської антиукраїнської і антиселянської політики, особливо гострої на Правобережжі, яке тоді було або стратегічним запіллям, або прикордонною смугою СССР на заході. Ліквідація так званих "куркулів" і голодова політика Москви на Україні нищили тисячі нащадків старих рудницьких фамілій, а всілякого роду стратегічне будівництво на цій території стирало з лиця землі (і навіть з-під землі) рештки колишніх старовинних руднищ (жужіль з тих руднищ забирали на будівництво шосейних шляхів). Отже, час для польових

---

[111] *Оглоблін О.П.* Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному (науковий звіт експедиції 1932 року) // Там само. Спр. 220. Арк. 2, 15.

[112] Там само. Арк. 2.

[113] *Оглоблін О.П.* Промисловість Правобережного Полісся... Арк. 16.

дослідів Поліської експедиції ВУАН і Всеукраїнського Історичного Музею в Києві, яку я зорганізував 1932 року і якою керував, був надто обмежений і, будь-що-будь, малосприятливий, а умовини праці були досить важкі, навіть небезпечні»[114].

Подальші спроби О. Оглоблина організувати експедицію до іншого району наступного року зазнали невдачі, позаяк ситуація в УСРР, зокрема у науковій та культурній сферах суттєво погіршилася.

Звісно, керівник експедиції 1932 р. прагнув увести опрацьований матеріал до наукового обігу під машкарою тодішньої кампанії з вивчення історії заводів і фабрик, але так і не зміг реалізувати цей замір. У середині 1930-х рр. суттєво змінюються політична кон'юнктура та ідеологічна атмосфера, котрі висувають нові пріоритети у сфері історії, передусім пов'язані зі створенням серії підручників для викладання в школі, точніше для виховання радянської варіації «масової» людини на обширах СРСР. Офіційний старт нової кампанії на «історичному фронті» розпочався з відомої постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 16 травня 1934 р.[115]

Таким чином, недавні суспільствознавчі експерименти на марксистському підґрунті у дусі т.зв. «соціологічних епох» М. Покровського мали заступити своєрідні компендіуми з конкретної, проте ідеологічно препарованої фактографічної історії.

У першій половині 1930-х рр. розгорнулися й кардинальні перетворення культурних теренів, у межах яких функціонувала українська радянська історіографія. Відтак вибудовувалися нові інституціональні середовища і водночас істотно трансформувалася і радянізувалася академічна наука, котра засвоювала ідеологізовані схеми й алгоритми продукування та прирощення «нового знання».

Основою організаційної мережі стали істпарти – осередки історико-партійної науки з вивчення Жовтневої революції 1917 р., історії комуністичної партії та революційних рухів кінця XIX – початку XX ст. У 1929 р. істпарт ЦК КП(б)У реорганізували в Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. У 1934 р. ця інституція переїжджає до Харкова, а у 1939 р. перетворюється на Українську філію Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б). Від 1956 р. вона набуває вже звичної для післявоєнних часів назви – Інститут історії партії при ЦК КПУ.

---

[114] *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. Нью-Йорк, 1977. С. 30–31.

[115] Историческое образование на новом этапе // Борьба классов. 1934. № 5/6. С. 1–4.

Водночас створюються або розширюються своєрідні «інкубатори» партійних висуванців, приміром Комуністичний університет ім. Артема, заснований 1922 р., який із різними перетвореннями проіснував до 1938 р.[116] Ще однією «кузнею» наукових й освітніх кадрів став Інститут червоної професури при ВУЦВК, який від 1932 р. існував як самостійна установа[117].

На відміну від партійних висуванців 1920-х рр., які часто-густо перебували у рожевому полоні настроїв і ідей післяреволюційного романтизму, поміж висуванців 1930-х рр. споглядаємо дедалі більше прагматиків-кар'єристів і банальних пристосуванців. Останні швидко будували свої життєві та фахові сценарії за рахунок завзятого й показного розвінчання старих кадрів і ґвалтовної критики, побудованої майже виключно на ідеологічних конотаціях, а часто-густо абсурдних і гучних звинуваченнях. Природно, що в епіцентрі партійної критики опинилася ВУАН і її інституціональні осередки.

На початку 1930-х рр. ВУАН однозначно розглядалася як інституціональне середовище вороже радянському режимові. У червні 1931 р. за постановою ЦК КП(б)У була створена Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку навіть проектували на заміну ВУАН.

За організаційним взірцем ВУАМЛІН наслідувала Російську асоціацію науково-дослідних інститутів суспільних наук (1924–1929) й була заснована у процесі організаційного переформатування Українського інституту марксизму-ленінізму[118]. Загалом ВУАМЛІН репрезентувала спробу своєрідного, проте механічного сполучення партійної й академічної версій наукової організації на засадах домінування тотальної індоктринації.

Інституціональна мережа ВУАМЛІН включала й Інститут історії. Останній складався з п'яти секторів: історії України (з секціями Жовтневої революції та громадянської війни на Україні), історії народів СРСР, історії народів Заходу, методологічного (з секціями ленінізму та історіо-

---

[116] *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР / Відп. ред. А.В. Санцевич. К., 1973. С. 105–114.

[117] *Богдашина О., Сазонова І.* Інститут червоної професури: соціально-політичні та матеріальні умови функціонування (1932–1937 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Харків, 2008. Вип. 11. С. 168.

[118] *Комаренко Н.В.* Всеукраїнська Асоціація Марксистсько-Ленінських Інститутів та її діяльність у галузі історії (1931–1936 рр.) // Український історичний журнал. 1971. № 12. С. 77–83.

графії) та бібліографічного[119]. Вочевидь, така організаційна будова апріорі не передбачала розробку історії України у світлі районного розмаїття чи місцево-обласної палітри.

Зауважимо, що навіть ця структура секторів вказаного Інституту склалася лише 1935 р. Недаремно в огляді діяльності інституцій ВУАМЛІН зазначалося, що «Інститут історії, як серйозна науково-дослідна організація на початку 1935 року фактично не існував. Старе керівництво інституту не забезпечувало виконання поставлених перед інститутом завдань. Переломною датою у роботі Інституту історії є 11 квітня 1935 року, – дата постанови ЦК КП(б)У "Про підготовку курсу історії України»"»[120].

Структурні перетворення під гаслом укрупнення розгорнулися і в ВУАН, яку послідовно перетворювали в АН УСРР / АН УРСР. Останні були анонсовані постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 26 грудня 1933 р. про скликання січневої сесії ВУАН 1934 р. На цій сесії передбачалося провести структурне укрупнення Академії. Навіть більше, базовою організаційною ланкою такого реформування мав стати Інститут[121].

Отже, руйнувалася шестирівнева інституціональна система ВУАН, яка існувала у вигляді: кабінет / комісія / кафедра / цикл / відділ / Президія. Натомість уводилася триступенева організаційна модель – інститути, відділи та Президія. Проте її введення відтермінували до 1936 р., коли партійному керівництву стала очевидна дефектність організації ВУАМЛІН у царині суспільного та гуманітарного знання. До того ж інституціональні метаморфози розгорнулися й на союзному рівні, котрий копіювався принаймні наслідувався республіканським партійним керівництвом, хоч із певним часовим запізненням і поверховими місцевими модифікаціями.

Постановою ЦК КП(б)У «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук» від 23 липня 1936 р. на базі ліквідованих інститутів ВУАМЛІН були створені Інститут історії України, Інститут української літератури ім. Т.Г. Шевченка та Аграрно-економічний інститут[122]. Аналогія з інституціональними перетвореннями на полі союзної

---

[119] *Санцевич А.В., Комаренко Н.В*. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. / Под ред. Ю.Ю. Кондуфора. К., 1986. С. 24.

[120] *Шапурин С*. Основные итоги работы УАМЛИН за 1935 год // Под марксистско-ленинским знаменем. 1936. № 1. С. 161.

[121] Історія Національної академії наук України. 1934–1937: Документи і матеріали / Відп. ред. О.С. Онищенко; упоряд. В.А. Кучмаренко, Л.І. Стрельська, Т.П. Папакіна, Л.М. Яременко, С.В. Старовойт; передм. В.А. Кучмаренко. К., 2003. С. 30.

[122] Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали. С. 25.

Академії є вповні очевидною, позаяк у лютому 1936 р. на базі Історико-археографічного інституту, Інституту книги, документа та письма АН СРСР й Інституту історії Комуністичної академії був заснований Інститут історії АН СРСР у Москві[123]. Вказані організаційні трансформації пов'язують із зміною ідеологічних віх у житті СРСР, передусім у відмові від соціологізації історії в дусі Московської марксистської школи М. Покровського[124].

Таким чином, протягом першої половини 1930-х рр. інституціональні осередки та середовища ВУАН були не тільки зруйновані, а й замінені новими радянізованими інституціями. Ці метаморфози тією чи іншою мірою синхронізувалися з відповідними ідеологічними кампаніями, котрі відображали чергові повороти партійного курсу. Вислідом таких інституціональних трансформацій й масованої ідеологізації наукового процесу стала суцільна делімітація культурного простору радянської України, в межах якого функціонували суспільні та гуманістичні дисципліни, зокрема українська історіографія.

Зрештою, поступово намічалася та вимальовувалася конфігурація республіканського культурного простору. З одного боку, останній наслідував союзні, центральні взірці, хоч і з деякими запізненнями та спрощеннями. Із другого боку, тотальна нівеляція наукової культури, зокрема базових стандартів і вимог фахової підготовки, а також звуження й обмеження дослідницької проблематики за директивами, накинутими згори, призвели до того, що республіканська наука набувала рис сірої та майже безликої копії союзного взірця.

1937 р. помітно змінилася й ситуація на «історичному фронті», позаяк були окреслені нові дороговкази для радянської історіографії, передусім для її республіканської версії. Постанова комісії урядового журі на кращий підручник з історії СРСР від 22 серпня 1937 р. увела та легітимізувала нову офіційну концепцію, за якою ранньомодерна історія тлумачилася у світлі приєднання України до царської Росії як «меншого лиха»[125].

Певне оживлення, так би мовити, ідеологічна вмотивована активізація у розбудові культурного простору УРСР відбулася лише 1939 р. після

---

[123] *Алексеева Г.Д.* Академия наук СССР // Очерки истории исторической науки в СССР / Гл. ред. М.В. Нечкина. М., 1966. Т. 4. С. 250.

[124] Институт истории Академии наук СССР в документах и материалах / Отв. ред. А.Н. Сахаров. М., 2016. Вып. 1. С. 4.

[125] Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР (22 августа 1937 г.) // Историк-марксист. 1937. № 3. С. 137–141.

т.зв. «возз'єднання» Західної України та Західної Білорусії з СРСР. Нова ідеологічна кампанія мала продемонструвати «досягнення» радянської України, а також включити «возз'єднанні» землі до культурного простору республіканської науки. Отже, на початку Другої світової війни народився і поширився дискурс «возз'єднання» українських земель в «єдиній радянській державі».

Звісно, на додачу до нових дискурсивних практик республіканської історіографії доволі гостро поставали питання щодо загальної «зачистки» та переформатування культурного ландшафту приєднаних, точніше анексованих СРСР західноукраїнських земель. Вказані політичні настанови й ідеологічні вимоги згенерували певні інституціональні перетворення.

Передусім такий поворот політичної кон'юнктури спричинив створення 6 підрозділів інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР у Львові, зокрема Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, Інституту мовознавства, Інституту фольклору, Інституту історії України, Інституту археології та Інституту економіки. Це рішення було ухвалено постановою Ради народних комісарів УРСР про організацію наукових установ в західних областях УРСР від 2 січня 1940 р.[126]

Партійне керівництво вважало недоцільним включення НТШ до складу АН УРСР як окремої інституції, що відповідним чином було трансльовано до академічних рішень[127]. Натомість розгорнулася швидкоплинна ліквідація інституціональної мережі НТШ, а її рештки та частина співробітників були включені до складу новостворених відділів у Львові[128].

Підготовчі заходи та перемовини щодо подальшої долі інституцій і музеїв НТШ розпочалися наприкінці 1939 р. і тривали до кінця січня 1940 р. Ця проблематика порушувалася у листуванні І. Крип'якевича та тодішнього директора Інституту історії України АН УРСР С. Бєлоусова, в якому обговорювалися низка питань, зокрема майбутній склад Львівського відділу, його фахова проблематика, організаційні аспекти, наукові практики тощо[129].

---

[126] Історія Національної академії наук України (1938–1941): Документи і матеріали / Відп. ред. О.С. Онищенко; упоряд. В.А. Кучмаренко, Т.П. Папакіна, Л.І. Стрельська, Л.М. Яременко, С.В. Старовойт, Т.В. Варава, О.Г. Луговський. К., 2003. С. 239.

[127] Там само. С. 184–186.

[128] Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. Наукова діяльність, структура, працівники / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2001. С. 8–9.

[129] *Федорук Я*. Нові документи про розформування НТШ у 1939–1944 р. // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. Львів, 1997. С. 242–248.

Отож на інституціональній сцені Інституту історії України АН УРСР, хоч і на відносно короткий час, опинилися вихідці з Галицької / Львівської наукової школи М. Грушевського, як-от В. Герасимчук, Ф. Голійчук, І. Крип'якевич, О. Терлецький, а також представники наймолодшої генерації галицьких інтелектуалів, зокрема у майбутньому визначний український сходознавець й фундатор Українського наукового інституту Гарвардського університету О. Пріцак.

Первісно галичани на тлі колег із радянської України вирізнялися добрим знанням іноземних мов, солідним методичним вишколом, який вони здобули на семінарах М. Грушевського і його учнів, а також непоганою обізнаністю зі студіями та новаціями європейської гуманістики. Та втримати традиційну проблематику з часів НТШ, зокрема зберегти домінування студій з джерелознавства, історичної географії, історії, етнології, культури Галичини, міжнародних зв'язків і культурних контактів не вдалося практично жодному з львівських відділів перерахованих академічних інститутів.

Зрештою, львівська віха в інституціональній історії Інституту історії України АН УРСР нав'язала зв'язок київських істориків із галицькими науковцями напередодні німецько-радянської війни. Мабуть, якраз ці контакти та споглядання контрастів галицького культурного середовища, коли порівнювати з довоєнними радянськими реаліями, як у випадку, скажімо із М. Марченком[130], причинилися до гострих світоглядних колізій і цікавих рефлексій

У певному розумінні партійні очільники спровокували своєрідний експеримент із «селекції» радянської інтелігенції, позаяк «вкинули» галицьких інтелектуалів до радянізованого академічного середовища. В останньому переважали вихованці Інститутів червоної професури та інших закладів, партійні висуванці, наприклад другий директор Інституту історії України АН УРСР С. Бєлоусов, і невелика кількість «старих спеців», що змогли адаптуватися чи прилаштуватися до нових реалій.

Наслідки такої селекції для більшості галицьких науковців склалися негативно і навіть трагічно. Втім, 1941 р. цей експеримент був перерваний полум'ям Другої світової війни, котре охопило й СРСР.

Німецько-радянська війна висунула нові вимоги та запити до представлення минувшини народів Радянського Союзу, насамперед історії України. Військові реалії нав'язували плекання та поширення культу героїзму і його ідеологічного освячення з відповідними агітаційними й

---

[130] Див. докладніше: Михайло Марченко: [документи і матеріали] / Підготовка тексту та примітки О.С. Рубльова // Український історичний журнал. 1996. № 1. С. 119–129; № 2. С. 92–116; № 3. С. 66–77.

пропагандистськими практиками. Останні намагалися сперти на історичні засади, аналогії, приклади, персоналії, котрі апелювали до старої героїки та слави.

Виклики та потреби великої війни, на якийсь час призупинили конструювання / творення спільної російсько-радянської минувшини для всіх народів СРСР. Натомість у радянському культурному просторі воєнної доби був затребуваний дискурс героїки та патріотизму.

Логіка руйнівного протиборства з нацистською Німеччиною вносила свої мотиви у формування репертуару наукових студій, які були зумовлені гострими потребами мобілізації багатонаціонального й строкатого населення воюючого СРСР. Тому практично-утилітарні вимоги воєнної доби формували той діапазон запитів, які адресувалися до історії, котру мали представляти у вигляді героїчної минувшини. Вочевидь, наукові дискурси на полі української радянської історіографії воєнної доби були сповнені суперечностей, оскільки переважно спиралися на перебудовані й перефарбовані передвоєнні республіканські історичні наративи.

Своєрідним центром українського культурного простору у 1941–1942 рр. стала Уфа – місце осідку евакуйованих академічних, культурних, мистецьких осередків і науковців соціогуманітарного спрямування. Життя евакуйованих учених, митців, письменників у столиці Башкирської АРСР було вкрай складним. Адже до проблем культурної ізоляції, суцільної невпевненості щодо ближчого майбуття долучалися практики постійного виживання.

В. Петров, який був наприкінці 1941 р. ученим секретарем Інституту суспільних наук АН УРСР, а згодом радянським агентом на окупованій нацистами території відзначав: «Дерев'яна татарсько-російська одноповерхова Уфа, вбираючи, всмоктуючи евакуйованих, стала взимку 41–42 року своєрідним центром українського життя. "Увесь Київ" можна зустріти на вулицях Уфи, починаючи з артистів»[131].

В іншому місці він наголошував: «Звичайно на мапі Уфа, Башкирія, Урал містяться десь далеко вгорі, десь майже під північним бігуном (полюсом. – *О.Я.*). Для людей з України Уфа здавалась північчю. Уява Арктики кермувала свідомістю численних українців-киян, які несподівано за якісь два-три тижні після початку війни примушені були поза своєю волею опинитись в цій країні, що малювалась суворою й пустинею, можливо, тайгою, можливо тундрою. Казали, що досить проїхати якихнебудь 60 км від Уфи, щоб побачити справжню тайгу, що на десятки тисяч кілометрів простяглась звідсіля далі на схід, аж через цілий Сибір.

[131] *В.П.* [*Петров В.П.*] На засланні в Уфі // Краківські вісті. 1942. 21 серпня (№ 184). С. 3.

Тайга! Від одного цього слова ставало на душі моторошно, серце німіло й зойкало»[132].

Зрештою, світовідчування евакуйованих українських письменників, митців, учених В. Петров метафорично, але досить влучно схарактеризував формулою – «На засланні в Уфі».

Певна річ, були й інші місця концентрації евакуйованих українців. Приміром, у м. Кзил-Орда (Казахська РСР) функціонував Об'єднаний український державний університет. Та Уфа до початку 1943 р. лишалася тим центром, в якому зосередилися основні кадри українських науковців, письменників, митців. Саме з уфимським періодом пов'язують певну лібералізацію культурних і дослідницьких практик[133].

Ще однією особливістю культурного простору воєнної доби стало поширення панславістських ідей. Останні побутували у перелицьованій радянській обгортці, зокрема стали одним із найважливіших культурних віянь тодішніх часів. У червні 1942 р. розпочалося навіть видання журналу «Славяне» як органа Всеслов'янського комітету, створеного 1941 р. у Москві.

Таким чином, з'явився ще один майданчик для поширення радянізованих історичних наративів у відповідній оправі.

Зазначимо, що на сторінках цього журналу К. Гуслистий намагався висунути й актуалізувати проекти, пов'язані із вивченням культурної історії України у світлі перебігу історичного процесу чи зміни низки епох. Насамперед доцільно згадати проектовану істориком збірку «Українська культура»[134], котра 1943 р. була переформатована у колективну працю «Історія української культури»[135].

Для підготовки цієї студії К. Гуслистий залучив цілу низку відомих українських учених і діячів, як-от: лауреат Сталінської премії, член-кореспондент Академії архітектури В. Заболотний, драматург І. Кочерга, композитор П. Козицький, професор живопису Д. Трохименко, народний комісар освіти УРСР С. Бухало, письменник Л. Смілянський, член-кореспондент АН УРСР Л. Славін, історики М. Ткаченко, В. Дядиченко, Ф. Ястребов, Ф. Лось і М. Супруненко, філолог М. Плісецький. До ред-

---

[132] Там само. 1942. 22 серпня (№ 185). С. 3.

[133] *Pelenski J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1964. Bd. 12, h. 3. P. 376–377.

[134] Історія Національної академії наук України (1941–1945): У 2 ч. / Відп. ред. О.С. Онищенко; упоряд. Л.М. Яременко, В.А. Кучмаренко, Л.І. Стрельська, С.В. Старовойт, В.М. Удовик, Н.І. Малолєтова. К., 2007. Ч. 1: Документи і матеріали. С. 181.

[135] *Григорович К.* [*Гуслистый К.Г.*] Подлинная история Украины и украинской культуры // Славяне. 1943. № 3. С. 37–38.

колегії проектованого видання входили поет М. Рильський і член-кореспондент АН УРСР С. Маслов[136].

Розширювався й дискурс воєнної героїки. Від січня 1942 р. розпочалася діяльність Комісії з історії Вітчизняної війни на Україні (згодом Комісії по історії Великої Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР). Спершу вона існувала як невелика неформальна група науковців, яка збирала та упорядковувала біжучу хроніку й інформацію.

Проте робота комісії швидко набирала обертів[137]. Приміром, 1944 р. штат комісії складався із 22 співробітників у п'яти відділах: а) військовий і партизанський відділ; б) відділ військової економіки та окупаційного режиму; в) відділ персональних героїв; г) відділ хроніки та бібліографії; д) відділ фондів[138].

Зауважимо, що характерною була навіть назва одного з відділів – «відділ персональних героїв», яка освячувала дискурс воєнної героїки та патріотизму. Ба більше, культивування героїзму спричинилося до перетворень радянського культурного простору, важливими діячами якого на якийсь час стали письменники, митці, науковці.

Таким чином, героїка війни та культ патріотизму помітно розсували кордони дозволеного, котрі до того часу досить жорстко встановлювалися радянським режимом. Тож наприкінці німецько-радянської війни партійні функціонери в УРСР намагалися ретельно зондувати припустимі межі часткової лібералізації воєнної доби і заразом вписатися у чергові повороти партійної політики, нав'язані Москвою.

Звичайно, однією з найголовніших проблем наприкінці війни та протягом перших повоєнних років було встановлення, точніше відновлення повного контролю над республіканським культурним простором. Передусім ідеться про звільнені, точніше повернуті території, на яких швидко розпочалася реевакуація як установ, так і широких верств населення. Та особлива увага відводилася «возз'єднаним» західноукраїнським землям, які приєднали до СРСР 1939 р.

---

[136] Там само.

[137] *Деляуров К.А.* Про роботу Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні над складанням хроніки (Повідомлення на науковій конференції по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР. Березень 1946 р.) // Вісті АН УРСР. 1946. № 4. С. 24–28; *Гак Д.В.* Основні завдання роботи комісії по історії Вітчизняної війни на Україні (Доповідь на науковій конференції по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР. Березень 1946 р.) // Там само. С. 3–9.

[138] Історія Національної академії наук України (1941–1945): У 2 ч. / Відп. ред. О.С. Онищенко; упоряд. Л.М. Яременко, В.А. Кучмаренко, Л.І. Стрельська, С.В. Старовойт, В.М. Удовик, Н.І. Малолєтова. К., 2007. Ч. 2. С. 133–134.

Зауважимо, що Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР було відновлено блискавично, себто майже одразу після входження до міста радянських військ. Перше організаційне засідання відбулося вже 31 липня 1944 р.[139]

Та назрівали більш масштабні зміни. Академічна комісія, котра обстежувала стан наукових кадрів у Львові наприкінці 1944 р. дійшла висновку про неефективність існування окремих львівських відділів, які функціонували до початку німецько-радянської війни. У підсумкових тезах комісії обстоювалася думка, що «в основному склад наукових робітників установ Академії у м. Львові являє собою значну наукову силу, яка за певної організації, спрямування і керівництва зміцнить відповідні ланки роботи інститутів Академії наук УРСР в плані наукового вивчення мови, літератури, історії, економіки, археології, мистецтвознавства, фольклору, етнографії та природних багатств західних областей Радянської України, а також Радянської Буковини і Закарпатської України»[140].

Натомість пропонувалося створити у Львові дві базові установи – Інститут суспільних наук Академії наук УРСР з 6 відділами: української мови; української літератури; історії України; економіки; мистецтвознавства, фольклору і етнографії та археології, а також Інститут природничих наук, який мав вивчати природні багатства західних областей УРСР, Радянської Буковини і Закарпатської України[141]. Обидві установи та мережа бібліотек, музеїв мали утворити Львівський філіал АН УРСР.

Отож проектувався важливий інституціональний сегмент республіканського культурного простору, котрий відіграв важливу роль у післявоєнну добу. Проте створення цього філіалу відтермінували до 1951 р.

Та відновлені львівські відділи академічних інститутів проіснували недовго. 13 вересня 1946 р. на засіданні Президії АН УРСР за вказівкою ЦК ВКП(б) було ліквідовано вказані відділи низки академічних інститутів, зокрема Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР[142].

Загалом на нещодавно окупованих нацистами територіями циркулювали розмаїті культурні настрої, котрі тією чи іншою мірою відображали емоційну хвилю ейфорії від визволення, воєнної героїки та

---

[139] Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали. 1936–1991. Кн. 1. С. 434–435.

[140] Історія Національної академії наук України (1941–1945) / Відп. ред. О.С. Онищенко; упоряд. Л.М. Яременко, В.А. Кучмаренко, Л.І. Стрельська, С.В. Старовойт, В.М. Удовик, Н.І. Малолєтова. К., 2007. Ч. 1: Документи і матеріали. С. 345.

[141] Там само. С. 346.

[142] Історія Національної академії наук України. 1946–1950 / Гол. ред. О.С. Онищенко; упоряд. Л.М. Яременко, С.В. Старовойт, О.М. Березовський, В.А. Кучмаренко. К., 2008. Ч. 2: Додатки. С. 25.

патріотизму. Певна річ, культивувалися й відповідні пропагандистські та агітаційні практики, проте разом із тим формувався певний горизонт сподівань, пов'язаних із кращим майбуттям. Учасникам й очевидцям, які пережили Другу світову катастрофу, хотілося вірити, що перейдені злигодні й поневіряння лишаться в минулому. Гадали, що післявоєнне суспільство створить засади нового, принаймні іншого буття. Ці настрої досить потужно циркулювали у громадсько-культурному середовищі, посеред науковців, письменників, митців.

Але спрямованість партійного курсу воєнної доби вирізнялася своєрідною двоїстістю, пов'язаною з потребами воєнної мобілізації, котрі дедалі частіше наприкінці війни витіснялися на другий план. Однак ця ситуація була швидкоплинною, зокрема кардинально змінилася у післявоєнний час. Розгромна постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. остаточно поховала сподівання щодо можливої лібералізації «правил гри» на ниві післявоєнної республіканської культури та історичної науки.

Таким чином, часи воєнного героїзму та патріотизму добігли свого кінця, хоч відповідний дискурс циркулював і в повоєнному республіканському культурному просторі, проте в модифікованому та підфарбованому вигляді.

Натомість ширилося й нав'язувалося освячення / легітимація існування «великої» та «єдиної» квазіспільноти – радянського народу в історичному часі і просторі. Результатом цієї легітимаційної програми, накинутої тоталітарним режимом, стала суцільна денаціоналізація, радянізація та російщення національних історій, передусім української минувшини. Адже її прагнули розглядати як місцеву чи республіканську версію на периферії великоросійської історії, передусім як ряд спеціально вибраних епізодів або приторочених фрагментів до неї. Навіть більше, стара імперська спадщина, хоч й у перероблену та ретушованому вигляді, посіла чільне місце у загальнорадянському культурному просторі.

На думку Б. Крупницького, «Сталін підніс російський народ на п'єдестал, підкресливши його значення як героїчного борця в "отечественной" війні, як проводиря соціялізму (перша соціялістична нація), і духового репрезентанта найліпшої науки людства, як носія великої культури з правами пріоритету майже у всіх галузях техніки й т.д. Російську націю було канонізовано як носія правдивого прогресу, за допомогою якого створено Совєтський Союз, що обхопив собою 1/6 світу»[143].

[143] *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами (1920–1950). С. 49.

Отже, розгорнулася масова канонізація російського народу як народу-переможця, народу-вождя й народу-фундатора Російської імперії та Радянського Союзу.

За цих передумов і директивних настанов найбільший «гріх» українських істориків полягав у тому, що навіть радянізована минувшина принаймні ззовні ще начебто скидалася на історію України. Вилучити й нівелювати ці залишки «націоналізму» мало інституціональне перетворення Інституту історії України в Інститут історії, котре анонсувалося протягом 1945–1946 рр., а вповні відбулося наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр.

2 березня 1953 р. постановою № 482 Ради Міністрів УРСР Інститут історії України АН УРСР перейменовано на Інститут історії АН УРСР. Це показове, ба навіть символічне перейменування установи завершило процес її інституціонально-структурної радянізації[144]. Паралельно розгорнувся й інший процес, який був скерований на тотальне російщення історії України, котру мали замінити історією Української РСР. Тож навіть радянізоване конструювання української минувшини заступалося республіканським форматом її представлення.

З цієї перспективи українським історикам і вченим-гуманітаріям висувалося пріоритетне завдання – «боротьба з націоналізмом» та сприяння партії у «комуністичному вихованні трудящих». Саме ці тези пролягли наскрізним рефреном на львівській сесії Інституту історії України у квітні 1950 р.[145]

«Наші історики повинні виховувати у нашої молоді священні почуття животворного радянського патріотизму, почуття радянської національної гордості, почуття дружби радянських народів. Це тим більше необхідно, тому що історична наука на Україні назавжди була ареною найзапеклішої боротьби трудящих проти лютих ворогів народу, буржуазних націоналістів, що намагалися зірвати соціалістичне будівництво і кинути Україну в хижі пазурі іноземних імперіалістів. Наукове марксистсько-ленінське вивчення вітчизняної історії має величезне значення в боротьбі радянського народу за торжество комунізму, а особливе значення воно має в порівняно молодих радянських західних областях УРСР, де ще й досі проявляються окремі рецидиви антинародної ідеології буржуазного

---

[144] У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. документів і матеріалів / Упоряд. Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов; відп. ред. В.А. Смолій: У 2 ч. К., 1996. Ч. 2: (1944–1956 рр.). С. 162–163.

[145] *Гуржій І.О., Щербина Й.Т.* Наукова сесія Інституту історії України Академії наук Української РСР у Львові (квітень 1950 р.) // Вісник АН УРСР. 1950. № 7. С. 70–78.

націоналізму. Викорчовування решток ідеології українського буржуазного націоналізму – першочергове завдання істориків західних областей Радянської України, для виконання якого вони повинні докласти всіх зусиль», – наголошувалося у виступі тодішнього президента АН УРСР академіка О.В. Палладіна[146].

Такі конотації у вступній і водночас ключовій промові О.В. Палладіна досить добре демонстрували той вузький «коридор можливостей», які залишали історикам в УРСР. Із одного боку, вони мали будь-що-будь сприяти дальшій ідеологічній «зачистці» культурного простору, котра розглядалася як важлива ділянка «історичного фронту». З другого боку, дослідники минувшини були сповна заангажовані соціально-виховними функціями, котрі нав'язувалися радянським режимом.

На присмерку сталінських часів намітилися й новітні метаморфози радянської концептуалізації української минувшини, а відповідно й «правил гри» на республіканському культурному просторі. Саме на зламі 1940–1950-х рр. з'явилися перші ідеологічні передвісники концепції «возз'єднання України з Росією». Останні мали заступити довоєнний канон, за яким приєднання України до царської Росії розглядалося як «менше лихо», коли порівнювати з тодішніми загрозами – польською та турецько-татарською.

Навіть більше, протягом 1949–1950 рр. проводилися досить масштабні заходи з відзначення 10-річчя «возз'єднання» українських земель в «єдиній Українській Радянській державі»[147]. У певному сенсі ці практики стали прологом до партійних «переяславських тез» 1954 р., які делімітували й окреслили межі республіканського культурного простору. Водночас вони намітили новітні телеологічні орієнтири у конструюванні історії Української РСР як неодмінної частини минувшини СРСР, хоч і були ухвалені у переддень паліативної лібералізації радянського режиму.

1.4. Радянська лібералізація кінця 1950-х – 1960-х рр. та її згортання на культурних обширах української радянської історіографії

Зазвичай процес лібералізації радянського режиму пов'язують із кампанією десталінізації, котра окреслилася вже після смерті Й. Сталіна, а остаточно утвердилася 1956 р. Утім, хрущовська «відлига» транслювалася на республіканські терени із помітним запізненням.

---

[146] Стенограма наукової сесії Інституту у Львові спільно з істориками Москви і західних областей України 19–23 квітня 1950 р. // НА ІПУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 3.

[147] Історія Національної академії наук України. 1946–1950. Ч. 2. С. 147, 153–154, 157, 183.

Зрештою, культурна атмосфера й інтелектуальні настрої помітно «потеплішали» на республіканській периферії лише на присмерку лібералізації, а почасти навіть наприкінці 1960-х рр. Здебільшого такі метаморфози в УРСР пов'язують із періодом, коли республікою керував тодішній перший секретар ЦК КПУ П. Шелест (1963–1972).

Так чи інакше, але 1957 р. на хвилі хрущовської десталінізації був заснований «Український історичний журнал» – перший фаховий часопис українських істориків після перерви, котра тривала 25 років!

Відзначимо, що ще на початку 1950-х рр. академічні інститути намагалися трансформувати свої «Наукові записки» у часописи, зокрема оформити та представити їх як передплачуванні періодичні видання[148]. Проте республіканське партійне керівництво заблокувало ці спроби, позаяк побоювалося негативної, точніше карально-репресивної реакції Москви.

Становлення «Українського історичного журналу» первісно як двомісячника, а від 1965 р. як місячника відбувалося доволі складно. З одного боку, журнал мав невелику редакцію та постійно потерпав від затримок фінансування[149]. Крім того, він волею-неволею працював із читацькою та фаховою спільнотами, котрі мали різнобічний і тривалий травматичний досвід буття під сталінським тоталітарним режимом.

Із другого боку, часопис став своєрідним комунікаційним органом, який поступово залучив досить широке коло дописувачів, себто був важливим чинником у формуванні республіканського культурного простору. Відтак він відігравав роль своєрідного «каталізатора», котрий генерував активізацію цілих сегментів наукового й освітнього життя на культурних теренах УРСР.

Не випадково І. Крип'якевич у листі до Ф. Шевченка від 3 січня 1958 р. досить точно та відверто висловив сподівання, котрі циркулювали навколо конституювання часопису: «Щойно вчора почта принесла мені № 1 "Укр[аїнського] Іст[оричного] Журналу". Весь наш колектив істориків читав і обсуджував і всі схвалили, що журнал прекрасно складений, з різноманітним змістом, з інтересними статтями. Дуже сердечно вітаємо Вас з цим подвигом і бажаємо скоро випустити у світ чергові книжки»[150].

Варто наголосити, що «Український історичний журнал» був заснований і функціонував як часопис широкого та багатоманітного спряму-

---

[148] Там само. С. 449–450.

[149] Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упор. О.С. Рубльов; відп. ред. В.А. Смолій. К., 2007. С. 99–100.

[150] Крип'якевич І.П. – Шевченко Ф.П. Листи [автограф; м. Львів, 3 січня 1958 р.; м. Львів, 19 січня 1958 р.; м. Львів, 7 травня 1958 р.] // Інститут рукопису НБУВ. Ф. 349. Спр. 1184. Арк. 1.

вання, позаяк на його сторінках вміщувалися не тільки наукові, а й педагогічно-освітні та дидактичні статті, матеріали, огляди, рецензії, біжуча хроніка тощо. Та найголовніше те, що значна частина журналу відводилася для представлення партійної політики й партійної історії.

Така тематична розмаїтість, а ще більше ідеологічна зорієнтованість істотно вихолощували його зміст. До того ж усебічний партійний контроль нав'язував самоцензуру – авторську та редакторську, котра суттєво позначалася на проблематиці, стилістиці й архітектоніці журнальних текстів.

Ця двоїстість у становищі «Українського історичного журналу» суттєво впливала і на його редакційну політику. Тож чималу частку редакційного портфеля займали тексти з партійної історії, освячення актуальних ідеологічних тез і новацій чергового партійного курсу тощо. Натомість власне проблеми історії Української РСР, української радянської історичної науки були представлені в урізаному, так би мовити, препарованому вигляді.

Та, попри такий стан речей, навіть дописувачі із того боку «залізної завіси» визнавали, що поява «Українського історичного журналу» була однією з найважливіших подій на культурних обширах республіканської історіографії після Другої світової війни[151].

Поважні зміни, коли їх порівнювати з післявоєнними та довоєнними часами, споглядаємо й у царині формування інституціональної мережі української радянської історіографії 1960-х – початку 1970-х рр. Такі перетворення диктувалися як збагаченням проблемно-тематичного й дисциплінарного діапазону історичних студій, так і помітним зростанням кількісного та якісного складу фахової корпорації українських істориків, зокрема входженням на культурну авансцену республіканської науки нового післявоєнного покоління вчених.

Отож протягом другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. з'явилася низка спеціалізованих фахових збірників, як-от: «Історичні джерела та їх використання» (1964–1972 рр., вип. 1–7), «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968–1973 рр., вип. 1–6), «Середні віки на Україні» (1971–1973 рр., вип. 1–2), «Український історико-географічний збірник» (1971–1972 рр., вип. 1–2) та ін. Розпочалося видання щорічника «Київська старовина» (1971 р.). Крім того, виношувалася та готувалася ще низка наукових і видавничих проектів з різних сфер і предметних областей історичної науки.

---

[151] Перша конференція молодих науковців НТШ // Свобода. 1959. 2 червня (№ 104). С. 3.

Скажімо, О. Пріцак досить прихильно, хоч і неоднозначно оцінював видання збірника «Історичні джерела та їх використання». На його думку, «цей великий збір науковців був вислідом програми вишколу нової генерації спеціялістів, здібних самостійно досліджувати історичні джерела, заініційованої Інститутом історії Академії наук УРСР. Отже новий збірник міг появитися щойно після періоду основної підготови, коли дещо більше ліберальна атмосфера дала знову змогу відповідальним науковцям впровадити молодих істориків в основи аналізи джерел і допоміжних історичних наук. Результатом цього вишколу була публікація сто сорока дев'яти наукових праць, яких авторами були сто тринадцять істориків в сімох випусках журналу. Якість статтей в ІДжВ («Історичні джерела та їх використання». – *О.Я.*) нерівномірна. Все ж таки треба сказати, що з огляду на занедбаність архівів України на протязі такого довгого часу майже всі статті збірника мають інформативну вартість, а в багатьох із них є цінні нові джерельні матеріяли. Крім цього деякі праці підносяться вище загального фактологічного рівня збірника і заслуговують на признання як важливі причинники до історичної науки»[152].

На думку Б. Винара, «важливе значення має також і те, що у 60-их рр. в Україні, після довшої перерви, відновлено дослідження історіографічних проблем та джерелознавства. Важливі у тому відношенні розпочаті періодичні видання, як наприклад, *Історичні джерела та їх використання* та серійне видання *Історіографічні дослідження в Українській РСР*»[153].

Окреслені трансформації помітно змінили обриси культурного простору, на якому функціонувала українська радянська історіографія, позаяк намітилася низка інституціональних сегментів, що поступово вибудовували мережу горизонтальних зв'язків. Тим паче, що на кількох республіканських нарадах порушувалися важливі питання щодо розробки ряду сфер і предметних областей, які до цього часу були практично відкинуті на наукові маргінеси в УРСР.

Скажімо, І. Крип'якевич у виступі на республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін, яка відбулася 14–15 травня 1959 р. у м. Києві, обстоював думку про необхідність укладання історично-географічного словника Української РСР, нагальну підготовку історичного атласу республіки, а також висловлювався за залучення краєзнавців до масштабних і всебічних історично-географічних досліджень.

---

[152] *Пріцак О.* Некролог із постскриптумом (Історичні джерела та їх використання. К., 1964–72. Т. 1–7) // Свобода. 1977. 14 травня (№ 110). С. 2.

[153] *Винар Б.* До питання історичного дослідження розвитку української економічної думки // Укр. історик. 1970. № 1/3. С. 65.

Він навіть згадував про окремі комісії та їхню діяльність у системі ВУАН у 1920–1930-ті рр. як свого роду традицію студіювання та розробки відповідної проблематики[154].

Протягом 1960-х рр. помітно розширюється дисциплінарний діапазон української історичної науки за рахунок урізноманітнення дослідницьких практик і текстів. Приміром, помітно зростає кількість публікацій з обсягу допоміжних / спеціальних історичних дисциплін, передусім на сторінках збірника «Історичні джерела та їх використання».

Зауважимо, що від 1930-х рр. такі студії майже повністю зникли з фахового обрію українського радянського історієписання. Певна річ, їхнє обмежене повернення протягом 1960-х – на початку 1970-х рр. не було масовим явищем, але досить обнадійливою тенденцією, котра відображала «потепління» ідеологічної атмосфери в УРСР. Адже значна частина таких публікацій у світлі пануючих ідеологічних догматів видавалася, щонайменше, сумнівною, а то й зовсім ретроградною.

Ще однією важливою тенденцією часів радянської лібералізації, точніше її української проекції, котру метафорично називають «добою Шелеста»[155], стала поява істориків-ревізіоністів / нонконформістів[156]. У широкому сенсі науковці з такими дослідницькими практиками та текстами не вкладалися у звичайну канву радянського канону, а, навпаки, розширювали, переінакшували, тлумачили його у модернізаційному розумінні. Навіть більше, вони вказували на очевидні зміни, котрі відбувалися у конфігурації республіканського культурного простору. Таким чином, з'явилися певні сегменти та лакуни, де поширювалися студії, що почасти доповнювали, корегували, видозмінювали нав'язані офіційні тренди.

Вочевидь, такі дискурсивні практики не були масштабними та всеохоплюючими, проте досить помітними в українській радянській історіографії. Наприклад, вони різною мірою простежуються у текстах цілої низки українських істориків, як-от: О. Апанович, І. Бойко, І. Бутич, В. Голобуцький, І. Гуржій, Я. Дзира, О. Компан, І. Крип'якевич, О. Лу-

---

[154] Стенограма республіканської наради з питань розвитку допоміжних історичних наук. 14–15 травня 1959 р. // НА ІІУ. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 155. Арк. 14–16.

[155] *Tillet L*. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // Slavic Review. 1975. Vol. 34, nr. 4. P. 752–768.

[156] *Винар Л*. «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. С. 5; *Величенко С*. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків, 2002. Вип. 5. С. 34–35; *Яремчук В*. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. Л. Зашкільняк. Острог, 2009. С. 475; *Його ж*. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог, 2017. С. 181–182.

гова, М. Марченко, Ф. Шевченко й ін. Причому більшість із перерахованих науковців була пов'язана з Інститутом історії АН УРСР.

На цьому ґрунті розширився діапазон українських сюжетів і проблем у межах республіканського історичного наративу. Здебільшого такі модифікації побутували у сфері потрактування рівноправності Переяславського договору 1654 р., визнання існування певних елементів чи аспектів української державності від доби Хмельниччини у вигляді обстоювання тези про автономію Гетьманщини, полеміки довкола залежного / колоніального / напівколоніального становища українських земель у Російській імперії від середини XVIII до початку XX ст. тощо.

Скажімо І. Бойко відзначав, що «вхождення України до складу Російської держави, згідно рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р., поклало новий етап у розвитку української національної державності. Всі органи влади, що створилися в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції – внутрішні і зовнішні. Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом»[157].

Подібну стратегію щодо висвітлення та представлення української державності на республіканському культурному полі споглядаємо у працях В. Дядиченка[158], О. Компан[159], І. Крип'якевича[160], Ф. Шевченка[161] та ін. Приміром, Ф. Шевченко наголошував, що «створення національної держави — справа міжнародна. Цей процес не міг відбуватись ізольовано від інших держав, які по-різному до цієї події поставилися. Проте фактично вони всі повинні були рахуватися з існуванням української держави, навіть Річ Посполита, яка ніяк не могла погодитись з тим, що Україна вириваєтся з її складу»[162].

Аналогічну позицію посідала й О. Апанович, котра обстоювала думку, що із заснуванням «Запорізької Січі, яка у другій половині XVI ст. розвинулась у козацьку республіку – своєрідний вияв української державності – дарма, що остання і не володіла всією територією України,

---

[157] *Бойко І.Д.* До питання про державність українського народу в період феодалізму // Український історичний журнал. 1968. № 8. С. 32.

[158] *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Відп. ред. І.О. Гуржій. К., 1959. С. 33–35.

[159] *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М.І. Марченко. К., 1963. С. 139–140.

[160] *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. К., 1954. С. 335, 339.

[161] *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П. Крип'якевич. К., 1959. С. 63.

[162] Там само. С. 258.

збройні сили українського народу набули окреслених організаційних форм і певного внутрішнього устрою, виробили свою систему керування та забезпечення»[163].

Та варто наголосити, що спроби змінити усталені обриси репрезентації історії УРСР проступали не тільки у царині пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби, котру тоді маркували у дусі формаційної теорії як т.зв. «епоху феодалізму», а й на ниві інших періодів. Зокрема, у студіях з історії XIX – початку XX ст. знову з'являється стара-нова теза про колоніальне становище українських земель в імперії Романових[164]. Низка інших прочитань з обсягу історії України XIX – початку XX ст. представлена у роботах І. Гуржія, В. Сарбея, М. Супруненка та інших істориків.

Циркулювали й дуже обережні спроби часткової реабілітації низки українських істориків, як-от: Д. Багалія, М. Драгоманова, М. Костомарова, О. Лазаревського, О. Єфименко, Д. Яворницького і навіть М. Грушевського[165] та П. Куліша. Зазвичай вони спиралися на визнання часткової чи вибіркової «прогресивності» тих або інших істориків у світлі офіційних постулатів марксистсько-ленінського вчення та відповідних вимог пануючої ідеології. На цій основі зміщувалися чи модифікувалися офіційні оціночні акценти й стереотипні ідеологічні кліше, котрі застосовувалися для маркування і представлення історіографічної спадщини вказаних учених[166].

Приміром, історик із української діаспори Дж.-П. Химка так оцінював представлення М. Драгоманова у студіях В. Сарбея: «Заслуговує на увагу також наукова діяльність Віталія Сарбея. Сарбей є автором чимало праць, присвячених висвітленню ленінської оцінки Драгоманова (див., наприклад, Вітчизна, 1967, ч. 4 і Український історичний журнал, 1966, ч. 9). Він доводить, що Ленін у цілому мав позитивне наставлення до спадщини Драгоманова. Правильне розуміння ленінської оцінки Драгоманова дуже важливе для радянських дослідників. Колись Ленін писав, що Драгоманов у поглядах на значення польського повстання 1863 року "виражав точку зору селянина, настільки ще дикого, сонного, приростого до своєї купи гною, що через законну ненависть до польського пана він не міг зрозу-

---

[163] *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969. С. 9.

[164] *Лугова О.І.* Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. 1967. № 3. С. 15–25.

[165] *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну»? // Український історичний журнал. 1966. № 11. С. 13–31.

[166] *Wynar L.* The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview // Nationalities Papers. 1979. Vol. 7, no. 1. P. 14–15.

міти значення боротьби тих панів для всеросійської демократії". Цей ленінський закид часто цитується в радянській історіографії (до речі, і Супруненко його цитує) і шкодить дослідникам драгоманівської творчости. Праця Сарбея важлива тим, що дає дослідникам більш помірковану оцінку»[167].

З одного боку, згадані потуги й устремління дещо розширювали можливості української радянської історіографії, зокрема дозволяли хоча б в обмеженому вигляді апелювати до старих традицій. Із іншого боку, половинчастість і хаотична вибірковість не дозволяли сформувати більшменш сталий компендіум, на який би могло спиратися представлення історії українського історієписання на республіканському культурному просторі.

Зрештою, історіографічна спадщина та науково-історичний / пізнавальний процес значною мірою були відірвані чи відокремлені у наукових студіях від розробки певної проблематики. Отож складалася специфічна ситуація, коли до дожовтневої / дореволюційної історіографічної спадщини зверталися епізодично, зокрема на хвилі лібералізації радянського режиму, що продукувало очевидні ризики для дослідників у радянській Україні.

Вповні логічно, що зі зміною політичної ситуації й ідеологічної атмосфери відбувся потужний «відкат» або своєрідне «похолодання», котре істотно змінило ставлення до частково реабілітованих істориків і їхніх праць. Останні майже не згадувалися завдяки як авторській і редакторській самоцензурі, так і внаслідок відповідних директивних настанов і висновків, скерованих на т.зв. «боротьбу з виявами буржуазного націоналізму» та браком «партійної принциповості».

За таких соціокультурних передумов й ідеологічної атмосфери конфігурація республіканського культурного простору часів «запізнілої відлиги» чи «доби Шелеста» вирізнялася очевидною мінливістю та хиткістю. До того ж у республіканському історієписанні 1950–1960-х рр. домінували великі колективні проекти, котрі будь-що-будь нівелювали й витравлювали стильові, жанрові, персональні особливості історичного письма.

Звісно, багатотомні роботи були працями замовленими і навіть нав'язаними згори, передусім у вигляді спеціальних постанов чи інших партійних рішень. Саме колективний стиль і багатотомний формат історичних студій значною мірою визначали типові риси української радян-

---

[167] *Ж.П.Х.* [*Химка Дж.-П.*] Драгоманівська спадщина сьогодні // Сучасність. 1974. № 6. С. 87

ської історіографії, котра була урізаною та водночас посередньою копією відомих союзних взірців.

Отже, великі кількатомні праці протягом 1960-х – на початку 1970-х рр. посіли домінуюче становище на полі республіканської історичної науки. Не випадково протягом окресленого проміжку часу видаються такі праці, як-от: «История Киева» (К., 1963–1964. Т. 1–2), «Історія селянства Української РСР» (К., 1967. Т. 1–2), «Історія робітничого класу Української РСР» (К., 1967. Т. 1–2), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (К., 1967–1969. Т. 1–3), «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967. Т. 1–2) й ін.

Варто наголосити, що ці колективні проекти поглинали левову частку організаційних зусиль і наукової праці тодішніх істориків й учених-гуманітаріїв. До того ж вони вимагали величезного обсягу супутніх науково-організаційних, методичних, координаційних, технічних, редакторських, коректорських, бібліографічних та інших практик.

Ба більше, саме протягом 1960-х – на початку 1970-х рр. просувається та реалізовується найбільший колективний проект на полі республіканської історіографії – «Історія міст і сіл Української РСР». Цей багатотомник справив помітний вплив на формування республіканського культурного простору, позаяк спричинився до безпрецедентного масового залучення місцевих науковців, викладачів, краєзнавців з усіх областей Української РСР[168].

У метафоричному сенсі «Історія міст і сіл Української РСР» була «тріумфом мобілізації» людських ресурсів, передусім фахових для реалізації величезного колективного проекту. Якщо довіряти офіційній інформації, то до цього проекту у тому чи іншому вигляді було залучено понад 100 тис. осіб. На перший погляд, означений багатотомник поставав як утілена ідеологічна мрія – «народ пише власну історію».

Масштаби цього багатотомника справді-таки вражали своєю безпрецедентністю навіть на тлі великих колективних проектів післявоєнних часів. За офіційною версією, «ініціатива організації видання історії міст і сіл виходила від Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК КП України та інших організацій. Ця ініціатива була підтримана ЦК КП України, який 29 травня 1962 р. ухвалив спеціальну постанову про підготовку багатотомної історії міст і сіл. Була організована Головна редакція на чолі із заступником голови Ради Міністрів УРСР доктором історичних наук

[168] Див., докладніше: *Тронько П.Т.* Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26-ти томах). К., 1981. 128 с.; *Його ж.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: Досвід, проблеми, перспективи / Наук. ред. В.А. Смолій. К., 2001. 49 с.

П.Т. Тронько, а в областях – обласні редколегії, міські і районні комісії. Все видання, розраховане на 26 томів, було включене у державний план; кожній із областей присвячується окремий том і один том місту Києву. Обсяг всього видання визначався приблизно до 2 тис. авторських аркушів, приблизно по 100 аркушів на кожен том. Основне завдання всього видання полягало у відображені багатовікової історії українського народу і особливо тих великих перетворень, що відбулися за роки Радянської влади. У подальшому ЦК КП України три рази ухвалював конкретні рішення по ходу видання серії, в яких визначалися структура всього видання, принципи відбору міст і сіл для суцільного опису, терміни та графіки видання окремих томів, участь громадськості, а також шляхи забезпечення високого науково-теоретичного рівня всього видання. Труднощі написання такої серії полягали у тому, що на Україні нараховується понад 34,5 тис. міст і сіл і для їх суцільного опису потрібно було б понад 200 томів. Тому було вирішено виокремити 2000 міст і сіл для написання про них нарисів; до цього кола ввійшли 382 міста республіки і понад 1,5 тис. селищ міського типу і сіл, що мають найбагатше історичне минуле. Про решту сіл подані короткі довідки. У роботі з написання історії міст і сіл бере участь понад 100 тисяч осіб. Це були не тільки професійні історики, але і партійні, державні, архівні і бібліотечні працівники, письменники, агрономи, вчителі середніх шкіл»[169].

Проте організація та координація такого масштабного, а у певному розумінні – унікального проекту показали величезні, різнопланові проблеми й неабиякі прогалини, котрі побутували у республіканському історієписанні. Відтак 18 жовтня 1967 р. ЦК КПУ розглянув питання і прийняв постанову «Про стан підготовки і видання “Історії міст і сіл Української РСР”», в якій наголошувалося на численних недоліках науково-організаційного процесу, котрий виявив недостатню якість підготовлених томів.

Ці вимоги та настанови транслювалися на академічний рівень, зокрема були відображені у постанові Президії АН УРСР, ухваленої 18 січня 1968 р. за № 20 «Про заходи по виконанню постанови ЦК КП України від 18 жовтня 1967 р. “Про стан підготовки і видання “Історії міст і сіл Української РСР”»[170].

---

[169] Документи (плани, доповіді) про обговорення звіту Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» на Науковій раді Інституту історії АН СРСР (14.07.1970 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 9–10.

[170] Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. С. 240–243.

На схематичний спосіб конструювання цього багатотомника вказували й рецензенти поза межами СРСР. «Джерельна література дуже вбога, переважають нові архіви; статті не мають оригніального стилю авторів (до речі не всі підписані), складається враження, що ввесь матеріял виготовляли по районах за вказаним шабльоном, а редакція ввесь матеріял звела згідно потреб влади», – відзначав М. Бойко в огляді тому, присвяченого Волинській області[171].

Ще категоричнішим був С. Процюк, який стверджував: «Черговим скандалом є горезвісна "Історія міст і сіл України", що в 1967–70 роках появиться у 26 томах (по областях). Ця публікація з історією нічого спільного не має, вистачить згадати, що тисячоліттю до революції присвячено в ній ледве чи 5% змісту, а 95% змісту – це суцільний, зфальшований довідник по совєтизації України»[172].

Зазвичай колективні багатотомники були майже повністю закритими навіть для поміркованих і паліативних концептуальних пропозицій, які потроху проступали за часів «запізнілої відлиги», передусім у практиках і текстах істориків-ревізіоністів / нонконформістів. Негласне кредо редактора радянської доби, представлене у відомому й перелицьованому сенсі вислову «якби чого не сталося», незримо витало над усіма монументальними багатотомниками.

Однак не варто повністю ігнорувати та однозначно негативно оцінювати багатотомні проекти, позаяк ідеться про досить складне сполучення різних чинників, обставин, передумов, а також залучених до їхньої реалізації науковців, редакторів, коректорів й інших фахівців.

Із цієї перспективи доцільно згадати чотирьохтомний проект «Радянської енциклопедії історії України» (К., 1969–1972). Останній наслідував канон радянської історичної енциклопедистики, котрий ототожнювали з «Советской исторической энциклопедией» (М., 1961–1976).

Цей проект хоч-не-хоч адсорбував маргінальне становище республіканської науки, котра була відбитком «союзного оригіналу». Заразом «Радянська енциклопедія історії України» де-факто була своєрідною відповіддю на публікацію низки томів «Енциклопедії українознавства» на теренах української діаспори у західному світі.

Радянська енциклопедистика дотримувалася стереотипних рішень щодо композиції своїх видань, зокрема стосовно заповнення очевидних інформаційних пропусків. Наприклад, навіть анонсований широкому читацькому загалу довідковий том «Советской исторической энцикло-

---

[171] *Бойко М.* Рец. на кн.: Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / Ред. тому І.С. Клімаш. К.: Голов. ред. УРЕ, 1970. 745 с. // Укр. історик. 1972. № 1/2. С. 140.

[172] *Процюк С.Ю.* Продукція української наукової літератури в УРСР // Сучасність. 1968. № 5. С. 107.

педией», урешті-решт не був опублікований. До цього тому планувалося включити іменний та предметний покажчики (понад 100 тис. імен, термінів та понять), мапи, схеми, довідки про радянські центральні державні установи, адміністративно-територіальний поділ Росії (від 1708) та СРСР, списки давньоруських міст, відомості про систему мір і грошей, описи близько 800 міських гербів тощо[173].

Вочевидь, не варто зовсім негативно й однозначно оцінювати інформаційний потенціал «Радянської енциклопедії історії України». Доречно взяти до уваги й реальні можливості, практики, обмеження та заборони, котрі циркулювали у тодішньому культурному просторі, зокрема на обширах української радянської історіографії.

У такому світлі вказаний чотирьохтомник був певним досягненням на ниві історичного сегмента республіканської енциклопедистики. Завдяки цьому проекту на межі 1960–1970-х рр. практично вперше у проекті універсально-фахового / загальноісторичного спрямування було виокремлено та впроваджено базові шари гасел про українську минувшину, хоч і припасовані до штучного конструкта т.зв. «історії Української РСР».

Часи «запізнілої відлиги» чи «доба Шелеста» спричинилася до своєрідної палітри персональних дослідницьких практик, які тією чи іншою мірою дисонували, а часом конфронтували з великими багатотомними проектами. Значною мірою така ситуація відображала обмежені метаморфози республіканського культурного простору, реальним володарем якого була місцева партійна номенклатура. Остання відгукувалася на провідні ідеологічні тренди та взірці союзного центру і намагалася вбезпечити себе від гнівної реакції Москви. Така модель будь-що-будь нав'язувала стриманість і надмірну обережність партійної верхівки УРСР, що відображалося у стагнації культурного простору та відповідних адміністративних й ідеологічних практиках.

Звісно, вказана залежність не завжди транслювалася лінійно й однозначно, інколи такі дії відбувалася з певним запізненням і відповідними модифікаціями, але саме рецепція за лінією центр / периферія визначала інтенсивність і спрямованість розгортання науково-пізнавального та науково-організаційного процесів у царині республіканської історіографії. Наприклад, за споминами О. Апанович та її колег, публікацію книги «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969) схвалив особисто П. Шелест[174].

---

[173] К сведению подписчиков «Советской исторической энциклопедии» // Советская историческая энциклопедия / Гл. ред. Е.М. Жуков. М., 1976. Т. 16. С. [II].

[174] «Зрадники мені не подобаються»: аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2011. Вип. 21. С. 350.

Водночас поміж істориків ревізіоністського / нонконформістського спрямування побутували самобутні рефлексії, спостереження, оцінки радянського канону, котрі досить виразно відображали культурний ландшафт республіканського історієписання. Наприклад, О. Компан порушувала гострі, злободенні питання охорони культурно-історичної спадщини, попри те, що такі виступи на той час продукували вповні реальні загрози для неї особисто.

Зазначимо, що історикиня доклала чималих зусиль для організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у грудні 1966 р., зокрема очолила секцію історії досоціалістичних формацій товариства та протягом низки років забезпечувала її функціонування[175].

У виступі на науковій конференції, присвяченій багатотомному проекту «Історії міст і сіл Української РСР», О. Компан дошкульно зауважила: «Неправильне поняття атеїстичного виховання веде до загибелі пам'яток культури, цього зодчества, котре збереглося, головним чином, у спорудах, пов'язаних із релігійним культом. Саме вони, ці пам'ятки, зазнали величезних руйнацій у зв'язку з неправильним розумінням атеїстичної пропаганди. Якщо згадати "12 стільців", то Остап Бендер був атеїстом-матеріалістом, але весь цей матеріалістичний світогляд зводився до заяви, що бога нема. Однак це не приваблювало віруючих. Річ має пояснюватися за допомогою різних багатств наукових міркувань, і для цього у нас не завжди вистачає компетентних людей. Це складність, яка заважає нам правильно організувати роботу з охорони пам'ятників. Можна, зрештою, добре організувати нашу роботу, але ми не повинні допустити, щоб ця благородна робота була замінена формалізмом, і це, на жаль, у нас іноді буває, знаєте, це так, що було проведено якийсь захід. Іноді серед безлічі побудованих пам'ятників, обелісків ми бачимо стандарт, трафарет, небажання того, хто організував будівництво, як слід подумати, відчути дійсно той об'єкт, який ми повинні увічнити в цьому пам'ятнику. І народжуються безликі пам'ятники-близнюки. І такі пам'ятники-близнюки приносять шкоду. Краще, щоби їх зовсім не існувало. Вони продукують несприйняття цих пам'ятників і, як наслідок, ми маємо емоційне зубожіння, яке є не менш страшним, аніж інтелектуальне зубожіння»[176].

---

[175] *Брайчевський М.* Пам'яті Олени Компан // Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / Упор. Я. Компан. К., 2007. С. 434.

[176] Стенограма всесоюзної наукової конференції «Об опыте написания истории городов и сёл, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР». Кн. 3: Стенограма засідання секції загальнометодичних проблем історичного краєзнавства. 24–25 травня 1972 р. // НА ІПУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 596. Арк. 328–329.

Зрештою, на початку 1970-х рр. «доба П. Шелеста» неухильно добігала свого логічного кінця. Вона причинилася до доволі своєрідного співіснування в одному культурному просторі в одних і тих же інституціональних осередках й організаційних сегментах багатотомних колективних проектів, які відображали культурну інерцію, та заразом виявила самобутні персональні інтенції цілої низки українських істориків і вчених-гуманітаріїв. Останні балансували на межі між офіційним і неофіційним в авторських текстах і практиках, але звичайно уникали кардинальної ревізії радянського історіографічного канону.

1.5. Доба культурної стагнації у розрізі інституціонального буття 1970–1980-х рр.

Репресивна кампанія 1970-х рр., скерована супроти дисидентів, інакодумців і неблагонадійних осіб, не тільки анонсувала суцільне перекроювання ідеологічних і політичних передумов на республіканському культурному полі, а й суттєву «зміну віх» на ниві політики знання, передусім історії. Відтак «запізніла відлига» змінилася новими «заморозками», а точніше культурною стагнацією, котра тривала до другої половини 1980-х рр.

Зауважимо, що ці трансформації розглядалися як засадничі тренди у кардинальній зміні суспільної та культурної атмосфери в УРСР. В українській історичній і суспільно-політичній думці поза межами СРСР тодішню республіканську ситуацію навіть маркували новим темпоральним означенням «Україна після Шелеста»[177], а у більш вузькому та персоналізованому сенсі – маланчуківщиною чи «тихим погромом» історіографії протягом 1970-х рр.[178]

Ця назва походила від прізвища тодішнього секретаря ЦК КПУ і водночас доктора історичних наук В. Маланчука, котрого вважали одним із «найзапекліших антишелестівців»[179]. Він вирізнявся своєю ідеологічною ортодоксальністю та боротьбою з «націоналістичними проявами» протягом 1960-х і 1970-х рр. Окрім того, В. Маланчук був завзятим адептом відомої ідеологічної тези про т.зв. «злиття націй», яка освячувала / легітимізувала ідею тріумфу нової квазіспільноти – радянського на-

[177] Ukraine after Shelest / Ed. B. Krawchenko. Edmonton, 1983. 119 p.

[178] *Білокінь С.* Про становище історичної науки в Україні // Укр. історик. 1990. № 1/4. С. 141.

[179] *Купчинський. Р.* Про «ідеалізацію, партійність і патріархальщину» // Сучасність. 1973. № 11. С. 84.

роду[180]. Ретроспективно 1970-ті рр. на обширах радянської України навіть означують як «брєжневсько-маланчуківську епоху»[181].

Найпершого удару зазнала мережа фахових збірників і низка наукових проектів, які були ґвалтовно припинені, а редактори, упорядники, рецензенти та найактивніші співробітники опинилися під адміністративним тиском. Та найголовніше було те, що кардинально змінилася культурна атмосфера. Практики істориків-нонконформістів було паралізовано. Можливості для підготовки нової генерації вчених звужувалися до мінімуму, себто майже повністю замінювалися офіційним радянським каноном, який продукував директивні настанови і вимоги щодо написання республіканської історії.

Нові тенденції доволі швидко прокоментували автори з української діаспори. На думку О. Пріцака, «із закінченням видавання ІДжВ ("Історичні джерела та їх використання". – *О.Я.*) і інших подібних публікацій зникли останні залишки окремої української науки»[182].

Інший дописувач відзначав, що «придивившися ближче, ми побачимо, що втрати сектора видань із суспільних наук є найважчими, важчими ніж говорять їхні голі заголовки. Бо коли періодику ділянки природознавчих, біологічних чи технічних наук переведено на російську мову, то деякі найважливіші видання із суспільних наук просто *ліквідовано.* Можна тут згадати б такі особливо цінні видання, як *Історіографічні дослідження в УРСР, Історичні джерела та їх використання, Українське мистецтвознавство, Проблеми географічної науки в УРСР, Українські історико-географічні збірники.* Ці журнали з 1975 р. не виходять, редколегії цих видань розігнано, багато співробітників репресовано, а навіть тим нечисленним уцілілим заборонено продовжувати справу. Не згадуємо вже про такі збірники, як *Середні віки на Україні,* чи *Слов'яно-руські старожитності,* що були нещадно ліквідовані вже після появи лише *першого* (курсив С. Процюка. – *О.Я.*) числа»[183].

Втім, О. Пріцак водночас досить обережно висловлював тезу про те, що певні інституціональні осередки, створені за часів «запізнілої лібералізації» в УРСР, все ж таки збереглися у тому чи іншому вигляді. На його думку, «одинокими позитивними досягненнями в історіографії, що

---

[180] Секретарем ЦК КПУ призначили русифікатора Валентина Маланчука, Федора Овчаренка усунули // Свобода. 1972. 17 жовтня (№ 192). С. 1; Під прапором ренегатства // Там само. 1972. 18 жовтня (№ 193). С. 2.

[181] *Рябчук М.* Пора великих сподівань // Сучасність. 1988. № 11. С. 66.

[182] *Пріцак О.* Некролог із постскриптумом (Історичні джерела та їх використання. К., 1964–72. Т. 1–7) // Свобода. 1977. 17 травня (№ 112). С. 2.

[183] *Процюк С.* Сьогоднішній стан науково-видавничої справи в Україні // Сучасність. 1985. № 7/8. С. 158.

залишилися після ери Шелеста і ліквідації ІДжВ, є чотири інституції, створені для сприяння дослідженню джерел і плекання допоміжних історичних дисциплін. Це: 1) семінар для спеціяльних історичних дисциплін при Центральному державному історичному архіві у Львові; 2) Відділ історіографії і дослідження джерел при Академії наук УРСР в Києві 3) катедра архівних студій і спеціяльних історіографічних дисциплін Київського університету; 4) катедра історіографії і допоміжних історичних дисциплін Харківського університету, якою керує Ісая Львович Шерман (нар. 1912)»[184].

Щоправда, існували й інші інституціональні середовища й осередки. Приміром, в Інституті історії АН УРСР функціонували Ужгородський і Чернівецький відділи[185]. Та вони здебільшого спеціалізувалися на історії країн «соціалістичного табору», зокрема «розвінчували» й критикували ревізіоністський курс тодішньої Румунії й ін., себто практично не справляли значного впливу на тогочасний культурний простір. 1978 р. усі співробітники обох відділів за домовленістю перейшли з Інституту історії АН УРСР до новоствореної установи – Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, який мав відповідну спеціалізацію.

Таким чином, протягом першої половини 1970-х рр. культурний ландшафт республіканської науки було знову зачищено і практично зведено до стану кінця 1950-х рр.

Навіть більше, провідний орган республіканської історіографії – «Український історичний журнал» опинився під потужним тиском, внаслідок якого суттєво зменшилася кількість статей і матеріалів з історії України дореволюційної доби, історіографії, джерелознавства, допоміжних історичних дисциплін тощо. Відтоді на сторінках цього часопису цілковито домінували розвідки з партійної історії, історії Жовтневої революції 1917 р., радянського періоду та історії країн «соціалістичного табору».

Негативні метаморфози були такими значними, що один із дописувачів на обширах західної української діаспори відзначав: «Автор цих рядків уже довший час слідкує за змістом Українського Історичного Журналу і нераз уже завважив як основні зміни в національній політиці росіян віддзеркалені в ньому. Після упадку Шелеста журнал цей так змінився, що його тепер аж ніяк не можна назвати українським журналом. Під

---

[184] *Пріцак О.* Некролог із постскриптумом… (№ 112). С. 2.

[185] Річний звіт про наукову роботу Інституту історії АН УРСР за 1973 р. // НА ІПУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 701 Арк. 72–73.

сучасну пору він є україномовним журналом імперії та її комуністичної партії»[186].

Зазначимо, що редакційні та науково-організаційні практики, котрі забезпечували підготовку та видання «Українського історичного журналу» істотно утруднювалися внаслідок позалаштункових змагань, які всіляко заохочувалися партійними функціонерами. Недаремно довкола певних розвідок і матеріалів розгоралися справжні «бої» з ідеологічним обрамленням і водночас із зіткненням різнобічних інтересів. Давалася взнаки й різниця відомчих зацікавлень[187].

Утім, від 1975 р. Інститут історії АН УРСР розпочав щорічну публікацію видань «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» та «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн». Отож історія Української РСР була майже повністю зведена до форматів республіканського минулого та радянізованої версії всесвітньої історії, у межах яких вибудовувався історичний наратив.

Зауважимо, що аналогічні процеси відбувалися не тільки з академічною періодикою, а й з вузівськими виданнями. Вищезгаданий С. Процюк відзначав: «Тут слід додати, що в 1975–1979 рр. переведено суцільно на друкування російською мовою *Вісники* всіх високих шкіл в Україні, в тому числі передусім *Вісники* Київського і Львівського політехнічних інститутів, хоч деякі з них з'являлися винятково українською мовою ще до 1977 р. *Вісники* ж Харківського політехнічного інституту зазнали цієї долі ще в 1972–1973 рр., навіть серії "політичної економії" чи "наукового комунізму" друкуються з 1978 р. російською мовою. *Вісники* природознавчих факультетів українських університетів також переведено в 1978–1979 рр. на російську мову, навіть у вищих школах у західніх областях. Рівночасно зменшено періодичність появи всіх збірників чи вісників на рівні вищої школи»[188].

На тлі ідеологічного «похолодання» 1970-х рр. із чималими проблемами й суперечностями стикнулися і великі колективні проекти, зокрема, такі як «Історія міст і сіл Української РСР» та багатотомна «Історія Української РСР». Адже реалізація масштабних проектів виявила очевидний брак кваліфікованих кадрів і їхньої фахової підготовки, внаслідок штучного перекосу, коли пріоритетними періодами визначалися такі хронологічні сегменти, як Жовтнева революція 1917 р. і радянська доба

---

[186] *Мельник М.* Український історичний журнал. Київ, 1976–1978 // Укр. історик. 1981. № 1/4. С. 221.

[187] *Рубльов* О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988) // Український історичний журнал. 2007. № 6. С. 18–55.

[188] *Процюк С.* Сьогоднішній стан науково-видавничої справи в Україні. С. 159.

побудови соціалізму, а також історія країн «народної демократії», згодом «соціалістичного табору».

Зрештою, така пізнавальна ситуація була зумовлена командно-директивною системою управління наукою, котра внаслідок нової «зачистки» культурного ландшафту 1960-х рр. вступила до доби інституціональної стагнації. У широкому сенсі означений стан речей синхронізувався із суспільною інерцією 1970-х – початку 1980-х рр., яку метафорично нарекли «застоєм» брежнєвських часів.

Отже, зародкові горизонтальні зв'язки між інституціями та виданнями, котрі лише намічалися за доби «запізнілої відлиги» були зруйновані чи мінімізовані. Натомість запанувала централізована й вертикальна модель політики знання, котра нав'язувала пасивно-інерційні алгоритми мислення, скеровані на «вічне» очікування вказівок і настанов партійного керівництва. Таким чином, культурний простір республіканської історіографії й далі структурувався за вертикальним принципом, що майже повністю нівелювало інституціональні особливості.

Знаковими явищами для функціонування республіканського культурного простору 1970–1980-х рр. були відповідні ідеологічні кампанії, котрі проголошувалися в Українській РСР. Саме форми проведення, масштаб, обсяг, структура таких кампаній і супутніх практик, заходів і проектів визначали конфігурацію політики знання, меморіальних і культурних віх на республіканських обширах.

Деякі з них вирізнялися очевидною інерційністю і вторинністю, себто копіювали та наслідували старі схеми й взірці. Такою, приміром, була кампанія до 325-річчя т.зв. «возз'єднання» України з Росією, яка відзначалася 1979 р. За свідченням О. Апанович, кампанію 1979 р. у жодному разі не можна порівняти з помпезним і масовим святкування 300-ліття т.зв. «возз'єднання» України з Росією[189].

Негативно сприйняли ювілейні заходи до 325-ліття і на теренах української діаспори, хоч дописувачі різнилися у своїх оцінках і припущеннях щодо справжніх причин старої-нової кампанії 1979 р. «Чому було потрібне це Гротескове святкування дати, нормальними людьми ніколи не відзначуваної – 325-річчя? Чому була потрібна ця собача учта? Свобода України розтоптана. Але нащо треба хапатися за анекдотично-недоречний привід (чому б не святкувати, скажімо, 326-з-чвертю-річчя?), щоб це ствердити? Чому цей гістеричний галас про Росію, про Брежнєва і,

---

[189] *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г. Боряк. К., 2004. Т. 1: Джерела. С. 110.

насамперед, про вічність теперішнього стану потоптаности прав України й панування нових вельмож? Радянський режим завжди тримався на терорі й страху. Страх цей він завжди дбайливо плекав. У розмаху нової собачої учти виявляється потреба знову ствердити цей страх», – зазначалося в одному з дописів 1979 р.[190]

Натомість інші автори гадали, що йдеться про нову культурну та політичну загрозу, котру називали «валуєвщиною брежнєвського типу», зокрема порівнювали із відомими імперськими утисками української мови у XIX ст.[191] «Якраз із започаткуванням "процесу відзначення" 325-річчя "з'єднання України з Росією", Москва розпочала концентрований наступ на українську мову, повертаючи вже без жадних камуфляжів до традиції і практик валуєвщини й емських указів», – наголошувалося у редакційній статті, вміщеній на шпальтах найстарішої діаспорної газети «Свобода»[192].

Таким чином, 325-річний ювілей т.зв. «возз'єднання України з Росією» у сфері української радянської історіографії означав дальшу стагнацію та консервацію дослідницьких практик і стратегій, які здебільшого тяжіли до взірців 1950-х рр. Відтак у тогочасних публікаціях переважали дискурси т.зв. «дружби народів» та «возз'єднання»[193].

Дещо інший характер мала кампанія з відзначення 1500-річчя від дня заснування Києва. Остання, крім низки ідеологічних конотацій, продукувала й уповні очевидні смисли та віхи на республіканському культурному полі. Зауважимо, що автори та коментатори з української діаспори досить своєрідно потрактовували й оцінювали цю подію, зокрема прагнули розрізнити позицію місцевого керівництва та союзного центру.

Скажімо, О. Пріцак обстоював думку, що партійне керівництво ініціювало 1500-ліття для того, щоби «не дозволити українцям зосередити свої творчі сили і оновитися у своєму millenium. Маючи кількасотрічний досвід з українським духом "чорної ради", браком візії та субординації, російські імперські вожді кинули гасло 1500-ліття Києва, щоб "переліцитувати" тисячоліття, сподіваючися, що це вище число (примітиви завжди вибирають кількість замість якости!) з одного боку заманить "хахлів" з комплексом меншовартости, а з другого викличе боротьбу цілої низки

---

[190] *PMm.* 325: Las Goyescas de Kiev // Сучасність. 1979. № 6. С. 65.

[191] *Винар Л.* 325-річчя Переяславського договору // Укр.історик. 1978. № 4. С. 139–142.

[192] Москва заповіла тотальну русифікацію українського шкільництва // Свобода. 1979. 4 січня (№ 2). С. 8.

[193] Див., приміром: *Бердута М.З.* В єдиній сім'ї братніх народів: до 325-річчя возз'єднання України з Росією // Вісник Харківського університету. Сер.: Історія. 1979. № 182. С. 3–10.

інших "пашківсько-республіканських" тисячоліть, які будуть одне одного поборювати і таким чином зліквідують єдине тисячоліття, що має потенціял для оновлення української духовности»[194]. За його візією, відзначення 1500-ліття Києва супроти святкування 1000-ліття Хрещення Русі доцільно розглядати як очевидний ідеологічний, політичний і культурний захід радянського режиму.

Ба більше, О. Пріцак гадав, що недаремно у «центральних історичних журналах "Вопросы истории" та "История СССР" немає ніякої згадки про київський ювілей. Це саме бачимо у центральних партійних періодичних виданнях: "Коммунист" в Москві та "Комуніст України" в Києві. Там про ювілей Києва ні слова. Хоч, наприклад, там є спеціяльні статті про 325-ліття "возз'єднання" України з Росією. Тому що такі речі в Радянському Союзі не випадкові, вони мусять мати свою причину. Мабуть, передання офіційної "ініціативи" київським партійним органам матиме подібне завдання, як у випадку схвалення радянських анексій місцевим населенням, а саме, через "прохання" місцевих делегатів прийняти у склад СРСР дану територію. Також можливо, що це було зроблено, щоб себе забезпечити: якщо культурний світ виявить безпідставність київського ювілею, можна буде легко звалити всю вину на "недорозвинених" "українських націоналістів"»[195].

До цього ювілею був підготовлений і виданий російськомовний тритомник «История Киева» (К., 1982–1986) і його українська версія (К., 1986–1987). Архітектоніка цього видання була вибудована за формаційним принципом: перший том (К., 1986) – «Стародавній і середньовічний Київ» (від первісної доби до т.зв. «возз'єднання» з Росією в 1654), другий (К., 1986) – «Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму» (від 1654 до лютневої революції 1917), третій (К., 1987) – «Київ соціалістичний».

Левова частка матеріалу тритомника в обох мовних версіях присвячувалася Жовтневій революції 1917 р. і радянській добі. Навіть більше, у першій книзі третього тому дуже докладно висвітлювався перебіг революційних подій 1917 р. і громадянської війни 1917–1920 рр., передусім т.зв. «боротьба за встановлення і зміцнення радянської влади», за перетворення Києва в один із найбільших індустріальних центрів України впродовж перших п'ятирічок і т.п. У другій книзі третього тому викладалася київська історія впродовж 1960-х – першої половини 1980-х рр. у розрізі т.зв. «соціалістичного будівництва», господарського та куль-

---

[194] *Пріцак О.* За кулісами проголошення 1500-ліття Києва // Сучасність. 1981. № 9. С. 49–50.

[195] Там само. С. 54

турного розвитку Києва, основних економічних і політичних здобутків та досягнень у добу «розвинутого соціалізму» тощо.

Зрештою, тритомна «Історія Києва» значною мірою представляла собою своєрідну проекцію республіканської минувшини, котра була адаптована до місцевих потреб, але повністю синхронізувалася з радянською концептуалізацією українського минулого.

Так чи інакше, відзначення 1500-ліття заснування міста Києва спричинилося до зростання зацікавленості історією України, хоч і в радянізованій упаковці. Проте ця подія не змогла згенерувати помітних перемін на культурному полі, передусім у царині республіканської історіографії. В українському радянському історієписанні нова ювілейна і водночас символічна дата стала лише привидом для великої хвилі публікацій, а також численних оглядів і заміток біжучої хроніки про різноманітні заходи та практики, приурочені до цієї кампанії.

Отож історики на культурних обширах радянської України мимоволі були змушені орієнтуватися на союзні / центральні взірці та дотримуватися настанов і вимог офіційного історіографічного канону – формаційної теорії, показної апології класової боротьби, провідної ролі російського народу у «родині братніх народів», виняткової та об'єднуючої ролі Російської держави і т.п. За спостереженням Л. Зашкільняка, «українським історикам дозволялося лише тлумачити і доносити до читача напрацьовані "союзними" істориками постулати, здебільшого в методичному плані»[196].

Засадничі різниці між концептуальними пропозиціями й дослідницькими практиками, котрі побутували у межах української західної діаспори та республіканського культурного простору, виявилися на початку 1980-х рр. у полеміці довкола контраверсійних проектів українського історичного атласу. Цей приклад є доволі цікавим, оскільки досить добре ілюструє як концептуальні пріоритети й настанови позначалися на уявній географії української минувшини.

Проект діаспорного історичного атласу І. Теслі, Є. Тютька й Л. Винара[197] концентрувався на репрезентації українського народу / нації на історичній авансцені, особливо з артикуляцією та підкресленням ролі й значення національно-державних періодів. Відтак у цьому атласі репрезентувалася українська держава, точніше її просторові обриси за доби

---

[196] *Зашкільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми: Кол. моногр. за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2004. С. 47.

[197] *Тесля І., Тютько Є.* Історичний атлас України / Гол. ред. Л. Винар. Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. 190 с.

П. Дорошенка, І. Мазепи й К. Розумовського й ін. Натомість у республіканському проекті історичного атласу пріоритетна увага відводилася Жовтневій революції 1917 р., соціалістичним перетворенням і соціально-економічному розвиткові УРСР у довоєнний і післявоєнний періоди[198].

Протягом 1980-х рр. у культурному просторі радянської України відбувається й формування певних регіональних осередків, наприклад у Дніпропетровському університеті. Нині цей інституціональний майданчик зазвичай ототожнюють із Дніпропетровською науковою школою істориків[199], яка спеціалізувалася переважно на проблемах історіографії та джерелознавства.

Гадають, що тодішні успіхи місцевих істориків значною мірою були пов'язані з привілейованим становищем Дніпропетровська як негласної вотчини Л. Брежнєва[200]. Відтак це створювало певні додаткові можливості, котрі вирізнялися на тлі республіканського культурного простору. Втім, неабияку роль у розбудові та становленні цього осередку відіграла низка талановитих і самобутніх істориків, яких об'єднала неординарна постать М. Ковальського.

Культурний простір другої половини 1980-х рр. нині асоціюється з відкриттям та усвідомлення величезних фактографічних прогалин на ниві українського радянського історієписання. Проте цей процес розгортався поступово, а у порівнянні з прибалтійськими республіками досить сповільнено.

---

[198] *Домбровський О.* Відповідь директорові Інституту історії АН УССР – Ю.Ю. Кондуфорові // Свобода. 1982. 17 квітня (№ 72). С. 2, 4.

[199] *Ковальський М.П.* Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970–1990-ті рр.) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвуз. зб. наук. пр. Дн., 2003. С. 11–18; *Чернов Е.А.* Ретроспектива и перспективы историографии // Там само. С. 27–42; *Підгаєцький В.В.* Нотатки щодо історії появи кліометрики на теренах істфаку ДНУ // Там само. С. 18–26; *Болебрух А.Г.* Розширюючи дослідницькі обрії (до 30-річчя кафедри історіографії та джерелознавства ДНУ) // Там само. С. 3–10; *Колесник І.* Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії // Ейдос. 2006. Вип. 2. С. 381–404.

[200] *Грицак Я.* Українська історіографія. 1991–2001. Десятиліття змін // Україна модерна. 2005. Ч. 9. С. 45; Величенко Степан: «Історія, історики й історіописання совєтських часів». Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 року) [Електронний ресурс]. Передмова. Режим доступу: http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryky-i-istoriopysannia-sovietskykh-chasiv-interviu-yaroslavom-dzyroiu-kyiv-osin-1988-roku; Частина 1. Режим доступу: http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroiu-1989-rchastyna-1; Частина 2. Режим доступу: http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroiu-1989-r-chastyna-2

Так чи інакше, проте 1986 р. у радянській соціогуманітаристиці розпочалася певна лібералізація усталеного офіційного канону, як-от: розширення кола дозволених тем і проблем, зняття табу на згадування й висвітлення низки історичних особистостей у річищі публічної кампанії реабілітації та «повернутих імен», упровадження вибіркової і помірко-ваної критики партійної політики за доби сталінізму, передусім «ви-кривлень», «спотворень», «перекручень соціалізму» і т.п.

Спершу кампанія гласності в радянській науці розраховувалася на дозоване й обмежене висвітлення минувшини, котра синхронізувалася з офіційним курсом партійного та державного керівництва на «пере-будову», себто оновлення радянської державно-політичної моделі та культурних засад функціонування суспільства. Послаблення, зрештою повне зняття ідеологічних заборон, достатньо швидко призвело до пер-вісного усвідомлення істотних провалів і лакун у пануючій репрезентації історії народів СРСР, які афористично охрестили «білими плямами» й «білими полями». Їхнє фактографічне заповнення спонукало тогочасну громадську й наукову думку до перегляду існуючих підходів та кон-цепцій.

Ба більше, хвиля демократизації зумовила інтенсивне становлення неформального культурного простору в Українській РСР, який висував новітні вимоги до освоєння й переосмислення минувшини, зокрема в контексті національних, конфесійних, політичних, громадських та інших практик, інтересів, потреб і цінностей. Власне, неформальні видання й громадські організації кінця 1980-х рр., попри очевидний присмак сенса-ційності, політизованості й ідеологічності, внесли, хоч і опосередковано, елементи конкуренції до республіканської соціогуманітаристики, позаяк змушували її реагувати на новітні виклики, проблеми та суперечності.

Від кінця 1980-х рр. розпочалася початкова диференціація науковців в академічному середовищі на консерваторів і радикалів. Однак справжній злам у соціогуманітаристиці стався з розгортанням масових національно-культурних та національно-політичних рухів у 1987–1990 рр. на теренах низки республік СРСР – Народний фронт Латвії, Народний фронт Естонії, литовський «Саюдіс», Народний рух України та ін. Цей процес транс-формувався у суверенізацію радянських республік, відому як «парад суве-ренітетів» 1989–1991 рр., який остаточно зруйнував радянський культур-ний простір, зокрема його республіканські сегменти, в т.ч. на обширах УРСР.

Таким чином, розпочалося висунення низки альтернативних і конт-раверсійних візій не тільки щодо окремих подій, явищ і постатей, а й цілих періодів – т.зв. «білих полів» з обсягу національної минувшини. Передусім ідеться про українську революцію 1917–1921 рр., «розстріляне

відродження» 1920-х рр., голодомор 1932–1933 рр. та ін. На російських культурних теренах були повернуті й глорифіковані білий рух та російська міжвоєнна еміграція 1920–1930-х рр., культурна спадщина «срібного віку» чи «російського культурного ренесансу» кінця XIX – початку XX ст. і т.п.

Зрештою, повернення до забороненої / перевідкритої спадщини задало загальну спрямованість тодішніх метаморфоз, які призвели до руйнації як загальносоюзного, так і республіканського культурного простору, а також виокремлення та становлення нових національних сегментів.

В інтелектуальному сенсі горизонт концептуальних пропозицій і візій наприкінці 1980-х рр. являв собою досить строкате й дивне сполучення концепцій антисталіністів, шістдесятників, радянських традиціоналістів і консерваторів, прихильників різних версій «чистого» або «первісного» марксизму, адептів національних концепцій історії від романтично-народницьких і позитивістських до еміграційно-діаспорних, прибічників різноманітних західних дослідницьких стратегій тощо.

Вислідом цих культурних і політичних процесів стала досить парадоксальна пізнавальна ситуація, яку можна означити як падіння «китайського муру» в культурній царині ще до державно-політичної дезінтеграції Радянського Союзу. Таке споглядання разючих і динамічних метаморфоз привело до поширення духу тотального скептицизму та цілковитої зневіри щодо спроможності істориків і науковців-гуманітаріїв більш чи менш адекватно висвітлювати минувшину на старих засадах.

Врешті-решт, на межі 1980–1990-х рр. швидкоплинна й гостра криза радянського образу минувшини поставила й висунула питання про «капітальний ремонт» чи повний демонтаж офіційної історичної науки, котра мала спиратися та функціонувати на національному культурному просторі, хоч і з численними залишками пострадянських рудиментів й атавізмів.

Від зламу 1980–1990-х рр. в українській історіографії зокрема та національній соціогуманітаристиці загалом формується й структурується новітня палітра можливостей, інтересів, запитів і потреб щодо інституціоналізації культурного простору, мереж комунікації та відтворення фахової корпорації істориків. Останні спиралися як на традиції національного історієписання, так і продукували відповіді та реакції на соціокультурні запити й інтелектуальні виклики 1990-х рр.

Нині у цьому культурному просторі взаємодіють кілька генерацій у учених, які різною мірою зазнали впливів й тяжіння радянської спадщини, проте творять своєрідний інституціональний ландшафт на сучасному культурному просторі української соціогуманітаристики.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ І – *УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ: КУЛЬТУРНІ ТЕРЕНИ ТА ПРОСТОРОВО-РЕГІОНАЛЬНА КОНФІГУРАЦІЯ*

1.
Витяг із пояснювальної записки Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського, Г.Г. Павлуцького, Є.К. Тимченка до Комісії для вироблення законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН [10 серпня 1918 р.]

III. Катедри та науково-помічні заклади й комісії, що торкаються історії, географії й етнографії

Серед усіх паростей українознавства, звичайно, перше місце має історія українського народу, бо вона захоплює тепер не тільки його фактичні події, але й геть усякі сторінки його історичного життя і між ними в загальних рисах і археологію краю, і історичну географію з етнографією, і історію культури, церкви, мистецтва. А тому дуже тепер поширився зміст історичних джерел, особливо, коли брати на увагу, що найбільша частина їх знаходиться ще по архівах, і важко, або краще сказати, не можна тепер однаковісінько добре знати ці джерела, на підставі яких складається історія українського народу.

З другого боку, сама історія українського народу тепер поділяється на історію України з давніх часів до прилучення її до Польщі, на історію її під польською владою і на історію її під московською державою. Немов одмежованою являється історія Запоріжжа і Слобідської України. Кожен з цих відділів єдиної в основі історії українського народу має, окрім загальних джерел, ще й свої власні джерела і вимагає спеціяльного працювання; ото ж, щоб розвинути та поширити працю в різних відділах історії України, треба, щоб була не одна, а, приміром, три катедри, відповідно до числа найголовнійших відділів цієї науки. Не забуваймо, що сюди входить і українська історіографія, дуже мало розроблена і в джерелах, і в історії розвитку самої-таки науки.

Наукове самостійне працювання в історії українського народу не може розвинутися, поширитися й поглубитися без архівних джерел, бо в них захована ще сила, або, краще сказати, незмірно більша частина звісток про нашу минулість, – і не тільки про самісінькі події, але й про наш економічний і соціяльний побут і про нашу культуру. Тільки, на підставі архівних джерел складені були архівні праці Іванішева, Антоновича, Лазаревського й инших істориків, що заклали певну й міцну основу для нашої документальної історії.

І тому неминуча річ – закласти Український національний архів, в який треба зібрати до купи все, що торкається життя України, в цілокупности її етнографічного змісту під володінням Литовсько-Польської та Московської держави, принаймні аж до скасування політичної автономії України, себто до третьої четвертини XVIII ст. Документи Правобічної України згуртовано в значній їх частині в Київському центральному архіві, а документи Лівобічної України були розвіяні по багатьох місцях, та й тепер теж зібрані і в Києві, і в Харкові, і в Чернігові, і в Полтаві, і в Москві, і в Петрограді. Їх треба тепер зібрати в єдиному Національному державному архіві в Києві. Було б бажано, щоб до цього архіву прилучені були й документи Литовської Метрики, котрі тепер переховуються в Москві, в Архіві «Министерства Юстиции». На підставі документів цього архіву й можна буде розробляти історію України в XVI–XVIII ст., і він буде немов найголовнішою науковою інституцією для катедри української історії. Він повинен бути автономною інституцією, незалежно ані від катедри, ані від історично-філологічного відділу Академії, але Академія, на погляд підкомісії, повинна буде мати деякий на нього вплив з боку суто наукового, як найвища наукова інституція; крім того, треба буде полегшити якомога працю в цьому архіві для Академії взагалі, для відділів історично-філологічного й соціяльних наук, і особливо для Катедри української історії. Архів повинен буде складати реєстри своїх документів і повинен мати свій власний бюджет, незалежний від бюджету Академії.

Коли закладеться в Києві Національний архів, треба буде також заснувати і Археографічну комісію для видавання джерел історії українського народу і пам'яток давньої літератури, насамперед тих, котрі переховуватимуться в цьому архіві, а потім і тих, що будуть в інших архівах і рукописних збірках. Треба, щоб ці видання мали систематичний характер і нагадували нам з цього боку «Архив Юго-Западной России». Зерном, з якого виросте Археографічна комісія, могла б бути Київська тимчасова комісія, але її треба значно поширити і в її цілях, і в її складі, і в коштах. Ця Археографічна комісія теж, на погляд підкомісії, повинна бути зв'язана з Академією наук програмою своїх видань та її планом, а саме

з Історично-філологічним відділом і Відділом соціяльних наук, особливо з Катедрами історії українського народу, історії української мови, письменства і українського, а [особливо] західноруського права. Перш усього треба буде звернути увагу на видання «Джерел для історії України», – літописів, юридичних пам'ятників, грамот, актів, які торкатимуться геть усяких сторінок нашого історичного життя, положення станів, їх економічного побуту, церкви, заселення і т.и. Археографічна комісія провадитиме свій бюджет через бюджет Академії.

Окрема Катедра історії української церкви пропонується з уваги на особливе значіння церкви в історії українського народу і в його сучасному житті і задля його будуччини. Боротьба за віру в українського народу провадилася разом з боротьбою за волю, за землю і національність. Церква була живою силою в цій боротьбі і була міцно зв'язана з народнім життям. Вона органічно зв'язана була і з письменством, з так званими пам'ятками полемічної літератури, котрі складалися в оборону православія і проти католицизму, і проти унії, що до них силували нарід.

Необхідна також і окрема Катедра географії й етнографії України, як історичної так і сучасної. Історична географія являється основою, з одного боку для української історії, а з другого – для сучасної географії. Не менше ваги має для українознавства також і етнографія, котра наближається до фольклору. І географія, і етнографія України досі дуже мало відомі, а в загальних монографіях і підручниках для географії Росії, де була розмова про Україну, дуже багато помилок і задавнених непевних відомостей. Щодо української етнографії, то для неї багацько зібрано джерел, починаючи з експедиції Чубинського, але науково їх оброблено ще мало, хоч тут ми маємо вже дуже добру схему, утворену незабутнім небіжчиком Хв. К. Вовком.

Треба теж закласти Географічно-етнографічний музей України, на зразок етнографічного українського відділу в Музеї ім. Олександра III в Петербурзі, що над його складанням піклувалися наші-таки українці: небіжчик Хв.К. Вовк і М.М. Могилянський, або Українського музею в Харкові, що при університеті. Мабуть, найкраще було б не засновувати нового етнографічного музею, а поширити й збільшити колекції Київського музею старовини, влаштувавши там осібний етнографічний український відділ.

Беручи також на увагу, що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій катедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі, в усіх її межах та за всі часи існування України. Коли це буде зроблено, тоді буде спромога скласти історичні мапи України за геть усякі часи її історичного життя, починаючи з давніх

часів передмонгольської доби і кінчаючи XIX ст. До цього треба додати, що Історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В.Б. Антонович, який заводив на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста й усякі оселі.

В західній науці давно вже пробудився інтерес до історії Візантії, яка мала рясні й живі зносини із середньовіковим Заходом. З кінця минулого століття зачинається оживлення в цій галузі – закладаються спеціяльні катедри візантології. Коли, таким чином, західня наука прийшла до пересвідчення про неминучість самостійних дослідів над візантійською історією, то тим більше українська наука повинна всеньку увагу звернути на візантинознавство.

Крім того, повинна, звичайно, бути катедра всесвітньої історії культури.

Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали / Відп. ред. П.С. Сохань; упоряд. В.Г. Шмельов, В.А. Кучмаренко, О.Г. Луговський, Н.М. Монастирецька, Л.І. Стрельська, С.В. Бакалійко. К., 1993. С. 117–119.

2.
Доповідна записка акад. М.С. Грушевського Історично-філологічному відділу та Спільному зібранню ВУАН про необхідність розширення і збільшення штатів історичних установ [14 липня 1924 р.]

Не вважаючи на присутність в рядах членів і співробітників ВУАН багатьох визначних і досвідчених істориків, історичні студії, спеціально по історії України і українського народу, не були досі відповідно представлені в загальнім пляні робіт ВУАН. Се відомо Академії, відомі й ті несприятливі обставини, які стояли тому на дорозі, а чимало плянів Відділ і Спільне зібрання, скільки знаю, таки й відкладали до мого повороту на Україну і приступлення до праці в Академії. Повернувши до Київа, я дуже запопадливо старався вияснити нинішні умови і можливости історичної праці в рамцях Академії та зв'язаних з нею установ і організувати сю працю. Археографічна комісія з моїм приїздом стала відбувати щомісячні регулярні засідання; я збирав конференції дослідників по ріжним спеціяльним науковим і організаційним питанням; приглядавсь науковим установам київським, був в Харкові, і в останніх отсе днях – з тою ж цілею – в Чернигові виясняв дослідчі й видавничі можливости. Розуміється, далеко не вважаю сеї організаційної роботи закінченою. Проте, з огляду на складання нового кошторису Академії на рік 1924–[192]5, прикладаю деякі свої завваження і пропозиції для введення їх в згаданий кошторис.

Осередком науково-організаційної роботи в сфері історичного досліду України, котру вестиму далі, очевидно, далі буде поручена мені Катедра історії українського народу. З нею нині фактично зв'язується Історична секція б[увшого] Українського наукового т[оварист]ва, що весь час продовжувала історично-дослідчу роботу, так само Науково-дослідча катедра історії України, яка в цій хвилі перебуває ще в стадії організаційній, але може розвернутися в дуже поважну дослідчу установу; далі – з нею мав би бути в фактичнім зв'язку Український соціологічний інститут, принципіяльно ухвалений Академією. З установ І Відділу з ним зв'язана тепер Археографічна комісія, з котрою зв'язаний знов Центральний архів давніх актових книг. Тепер ото пропоную дві нові постійні академичні комісії при нім, а Археографічна комісія запропонувала організацію археографічних курсів, котрі І Відділ за краще вважає поставити під фірмою тої ж Катедри. Вона, таким чином, має бути досить важним організаційним узлом і тому потрібує значних науково-організаційних сил. Тому, крім уже існуючих двох штатних співробітників і третього, ухваленого Відділом в засіданні 6 червня, я прошу вставити в новий кошторис іще двох штатних співробітників, одного – від 1 жовтня, а другого – від 1 січня, а, окрім того, позволити заіменувати кількох постійних нештатних (особливо з позамісцевих). Більш заслуженим штатним співробітникам визначити вищі розряди, а декотрим штатним і нештатним дати тітул «консультантів Катедри» з тих же мотивів (відповідні персональні представлення зроблю пізніше).

Нові постійні комісії пропоную такі: Комісія для дослідження примітивної культури та її пережитків в українському побуті і фольклорі (в скороченню: Комісія культурно-історична). Досліди в сім напрямі в останніх десятиліттях у нас були занедбані, а вони самі по собі потрібні і в загальній схемі історичного досліду України й українського народу виповнюють дуже важну ділянку; і з організацією сих студій – для котрих західня наука виробила за останні десятиліття нові методи і дала широкий свіжий матеріял для порівняння – треба дуже спішити з огляду, що етнологічний і фольклорний матеріял у нас грозить маліти і занепадати під натиском нових форм, настроїв і поглядів, з скорістю дуже побільшеною. Для кермування збиранням матеріялів потрібні добре підготовлені робітники, тим більше для його оброблення. Я сподіваюсь, що в сім напрямі поведе роботу Укр[аїнський) соціол[огічний] інститут, але перенесення його на Вкраїну загальмувалося, тому вважаю потрібним негайне сформування названої вище Комісії, котра має свою повну рацію при Катедрі історії українського народу і незалежно від Укр[аїнського] соц[іологічного] інст[итуту] або паралельно з нею. Мною було переведено кілька конференцій в цій справі і в Київі, і в Харкові, і, в останніх

днях, в Чернигові з учасниками етнографів, істориків культури, дослідників народнього мистецтва, і сі конференції виявили і можливости досліду, і наявні сили, і необхідність їх дальшої наукової підготовки. Головна увага мусить бути звернена на Північну Україну – на Полісся Чернигoвське, Київо-Волинське і закордонне Волинсько-Підляське-Холмське. Я ввійшов в порозуміння з ріжними органами і з окремими дослідниками як у нас, так і в Галичині, і бачу, що можливости тут одкриваються широкі, тільки потрібні засоби, організація, література. Підготовча робота, котру я вів за сі місяці силами своїми і своїх співробітників (вироблення інструкцій, квестіонарів і под[ібне]), не вистає для сього. Тому прошу заснувати негайно вже згадану Комісію і в новий кошторис вставити посади керівничого і двох штатних співробітників (одного з 1 жовтня, другого з 1 січня), встановити певну суму для придбання потрібної літератури – для стаціонарних зайнять і для обслуговування кореспондентів на місцях, для подорожей та инших операційних потреб, а також заіменувати нештатних постійних співробітників, місцевих і замісцевих, з осіб, котрі братимуть визначнійшу участь у роботі, за мої пропозиції. З сею Комісією стоятиме в тіснім контакті друга нова постійна комісія, котру пропоную негайно заснувати, а саме: Комісія для видавання і дослідів творів народньої історичної пісенности. Справа ся була мною вияснена в попередніх моїх докладах Відділові і в прилюдній лекції, присвяченій сій справі (з приводу 50-ліття «Исторических песен малорусского народа» [В.] Антоновича й [М.] Драгоманова). На першій черзі стоїть видання текстів дум, що поручене співробітниці Катедри К.М. Грушевській, і я сподіваюсь, що протягом наступаюшого академичного року воно буде приготовлене до друку. За тим пійде корпус історичних пісень, далі баляд, а паралельно має готуватися том, присвячений музиці дум, порівняно – фольклорному обслідуванню їх і т.д. В зв'язку з сим стоїть справа систематичного обслідування репертуара професіональних співців (кобзарів, лірників і старців) взагалі. Для ведення цієї справи потрібна негайна організація постійної комісії, і я прошу вставити в новий кошторис її керівничого і двох штатних співробітників (одного з 1 жовтня, і другого з 1 січня), а також предложити кількох нештатних постійних співробітників. На придбання книг, потрібних для сеї роботи та інших операційних потреб, прошу вставити суму, яка буде можлива.

При Історичній секції назріла потреба утворення таких постійних комісій: Комісія Старого Київа – для систематичного дослідження його топографії, археології, пам'яток мистецтва, соціяльно-економічної та культурної історії. В Секції протягом останніх літ виконано ряд праць в сім напрямі, а на двох ширших конференціях, уряджених мною в травні і

червні сього року, з участю осіб з-поза Секції, які займаються історією і стариною Київа (історики, археологи, архітекти і просто любителі старини), вияснили можливість і потребу негайного переведення систематичних праць в напрямі дослідження історії та археології Київа, вивчення його історичної топографії, регістрації пам'яток, спорудження «некрополя» і корпусу монументальних написей, розроблення архівних матеріялів і т.д. Єсть уже тепер матеріял для видання збірника «Старий Київ та його околиці» і виясняється повна можливість його видання при матеріяльній помочі губвиконкома, з головою котрого я в сій справі порозумівсь. Для здійснення цих інтересних плянів негайно потрібна організація окремої Комісії, для котрої я прошу вставити в новий кошторис посаду керівника і 2 штатних співробітників – [одного] з 1 жовтня, одного з 1 січня, і позволити предложити кількох постійних нештатних.

Під час мого побуту в Чернигіві, в днях 5–11 липня, я переконався в потребі організації при тій же Історичній секції паралельної Комісії Старого Чернигова і Черниговщини для підготовлення подібного ж збірника, координації занять по дослідженню сього важного історичного центра і його района та постійного зв'язку сих робіт, в інтересах їх успіху, з ВУАН. Я прошу вставити до кошторису для сеї Комісії посади керівничого і одного штатного співробітника з платнею від 1 жовтня, і дати принціпіяльну згоду на займенування кількох нештатних наукових співробітників.

Таку ж постійну комісію вважаю потрібною для історії Запорозької Січі та її ліквідації. Не вважаючи на незвичайно важне значіння сеї організації в історії України – соціальній**,** політичній, економічній, і на глибокий інтерес її однаково і з погляду соціолога, і з погляду історика українського культурного життя, історія Запорожжя ніколи не розроблялась систематично, не мала ніколи свого організуючого центра, і, очевидно, що такий центр для систематичного дослідження історичної топографії Запорожжя, організації Січі, її економічної і колонізаційної діяльности, її земельного фонду та його експлоатації за часів Січі і після її знищення, в нинішніх умовах може організуватись при ВУАН. Я прошу вставити до нового кошторису посади керівничого і двох штатних співробітників (одного [з] 1 жовтня, а другого з 1 січня), саму ж Комісію затвердити зараз же. Кількох постійних штатних співробітників, головне замісцевих, прошу дозволити мені предложити зараз, а в кошторис вставити кошти на чотирі командировки до Катеринославщини і Херсонщини для вивчення на місці розпорошеного архівного матеріялу та організації праці на місцях.

Для організації видавничої роботи в Археографічній комісії після довгої застої, котру вона пережила, для поновлення зруйнованих видань і

організації нових публікацій, крім операційних коштів, що мають бути представлені в окремім кошторисі, доконче потрібне утворення принаймні двох штатних посад наукових співробітників вищих категорій. Кошторис запроектованих нею археографічних курсів подається теж окремо. Нарешті, потрібні посади постійних співробітників при Історичній секції, з огляду на значну організаційну і видавничу роботу, котру вона розвиває: вона відновила видання наукового трьохмісячника українознавства «Україна» (1–2 книжка, подвійна, вже віддана до друку, по умові має вийти сього року ще книжка 3 і 4) і своїх «Записок», а сеї зими має приступити до видання збірника «Старий Київ та його околиці». Доконче потрібна принаймні одна посада від 1 жовтня і одна від 1 січня. В загальній сумі я прошу встановлення в кошторис п'ятьох керівничих від 1 жовтня, дев'ятьох штатних співробітників від 1 жовтня, а рахуючи третю посаду при Катедрі історії укр[аїнського] народу, ухвалену 6 червня, – десятьох штатних співробітників від 1 жовтня і шістьох від 1 січня. Число досить велике як на дотеперішні штати I Відділу, але сі штати взагалі нерозмірно малі в порівнянню з науковою роботою, яка мусить бути розвинена Відділом і, безумовно, мусить бути збільшена взагалі. Спеціяльно ж історична дослідча і видавнича робота до сього часу, як я вже зазначив, в пляні робот Відділу займала дуже мале місце і бодай тепер мусить бути поставлена в відповідних розмірах.

Академик М. Грушевський

Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали / Упоряд. В. А. Кучмаренко, О.Г. Луговський, Т.П. Папакіна, Л.І. Стрельська, Л.М. Яременко. К., 1998. С. 43–46.

3.
Катедра Історії Українського Народу Всеукр[аїнської] Акад[емії] Наук (ВУАН)
[1925]

Хоча Катедра «Історії Українського народу» була обсаджена на самих початках організації Академії, в листопаді 1918 року, і в складі Академії було чимало видатних істориків, проте обставини складалися так, що в рамках самої ВУАН робота в сім напрямі майже не йшла, а концентрувалась головно в Історичній Секції при ВУАН, то значить бувшім «Українськім Науковім Товаристві в Київі», що р. 1921 було прилучено до Академії в формі поодиноких секцій його, і головою Секції рахувався М. Грушевський, дотихчасовий голова Наукового Товариства. Декотрі намічені вже праці таки й відкладались до часу, коли він повернеться до

Київа. Коли ся можливість наступила, був переведений, в 1923 р. формальний вибір його на академика, і в березні 1924 р. він приїхав до Київа, та в своїм науковім плані, поданім І відділові і тим відділом принятім, він намітив такі пункти:

Перенесення з-за кордону до Київа і переорганізація при І відділі «Українського Соціологічного Інституту», котрого організацію М. Грушевський вів за кордоном; близшим завданням його мало бути: студіювання соціологічного процесу в його найраніших стадіях, та примітивної культури, й освітлення за поміччю сих дослідів початків української історії, соціяльної і культурної, та пережитків їх в сучаснім фолькльорі.

Можливо всестороннє розроблення історії України по районам.

Висвітлення новіщої історії України, від сполучення її з Московщиною: систематичне видавання матеріялу і оброблення соціяльно-політичної і культурної історії.

Спеціяльне оброблення історії останнього століття, 1814–1914 і наростання в нім революції.

Роботи в сім напрямі велись почасти самим ак. Грушевським персонально, почасти колективно – в Історичній Секції, в комісіях порайонного (або територияльного) розроблення історії України, в комісії «Культурно-Історичній» й «Історичної пісенности» (заснованих на пропозицію ак. Грушевського, коли справа перенесення Укр[аїнського] Соціол[огічного] Інституту затяглась), в «Археографічній комісії» та в «Науково-Дослідчій катедрі історії України». Огляд діяльности сих установ подається низше[1]. Тут зазначується діяльність самої Катедри та її безпосередніх співробітників. Вона виявилася по-перше – в організаційних заходах коло утворення згаданих наукових установ та введення їх в життя, по-друге – в організації зв'язків з науковими робітниками на місцях, по-третє – в відновленню наукових видавництв, по-четверте: в індивідуальній праці співробітників Катедри.

Акад. Грушевський, а також инші співробітники Катедри та зв'язаних з нею установ протягом 1924 року відбули цілий ряд екскурсій коштом Катедри, командировок ВУАН і Наркомосвіти і власними засобами до ріжних культурних осередків України для організації наукової роботи на місцях і використання місцевих матеріялів як місцевими так і київськими дослідниками. Ак. Грушевський особисто побував у Харкові, Чернигові, Москві і Ленінграді, О. Гермайзе в Харкові і Чернигові, М. Ткаченко з доручення Катедри їздив на Переяславщину, до Кременчука, до Кате-

[1] Огляд діяльности історичної Секції та Археологічної Комісії в ІІІ кн., разом з иншими звідомленнями.

ринослава і Запоріжжя, К. Грушевська до Чернигова, К. Квітка до Винниці, Житомира і Овруча, М. Гайдай зробив подорож по Волині, С. Глушко двічі працював в Чернигові. Як сі подорожі (що продовжуються також в 1925 р.), так і широко переведене листування, розсилка програм, анкетних листів тощо утворили широку наукову сітку, яка виявила себе при відновленню наукових видавництв, почасти випущених таки ще в 1924 р. (Україна, кн. I–IV, Науковий Збірник за 1924 рік, Збірник Культурно-Історичної Комісії), почасти підготовлених для виходу в 1925 р. (праці історичної секції як VI т. Записок іст[орично]-філ[ологічного] відділу, збірники Старого Київа, Чернигова та північного Лівобережжя й ин.).

Індивідуальним своїм завданням акад. Грушевський ставив продовження Історії України-Русі, що спинилося в 1916 році на середині XVII в. (р. 1650) й Історії Української літератури, котрої чотири книги він виготовив під час свого пробування за кордоном (перші 3 книги, до XIV віку, вийшли у Львові в р. 1923). Але він стрівся тут з великим труднощами. Матеріяли підготовлені ним для другої пол[овини] XVII в. загинули в 1918 р., коли зруйновано його помешкання; рукописні збірки, котрі були ним використані свого часу в Петербурзі, віддано відти польському урядові; для відновлення загубленого сього матеріялу і продовження його потрібні подорожі до Краківа, Львова, Варшави, Праги, Відня. Сього вимагає також і доповнення літератури по історії другої пол[овини] XVII в., яка в Київі існує тепер в незвичайно дефектнім стані. Прошення його про асігнування коштів на виписку потрібних книг було Наркомосвітою в 1924 р. відкинене через брак грошей, тому доповнення сеї літератури йде незвичайно повільно (дуже велико перешкоджує й те, що поштова конвенція з Польщею не війшла в життя і пересилка книг дуже утруднена) Се спиняє продовження і другої його праці Історії Укр[аїнської] Літератури. В 1924 р. ак. Грушевський доповнив виготовлену за кордоном IV книгу її (що містить огляд устної творчости XIII–XVII віків) тим матеріалом, котрого там не мав, і приступив до друку, але друк сей не закінчився в 1924 р. (досі видруковано 18 аркушів). Заразом підготовляв дальший, V том, присвячений книжній творчости XV–XVII віків. Зредактував 3 книги «України» і Науковий Збірник за р. 1924, надрукував в них статтю: «50-літтє Исторических песен» Антоновича і Драгоманова, некрологи українознавців і 7 критичних статтей, деяки доволі великі. Виготовив інструкцію по збиранню фолькльорного матеріялу і т.д.

Співробітник при Катедрі *Павло Глядківський* крім помочи в редакційній роботі (коректі, правці рукописей і т.д.), виладив дві анкети для дослідження культурних пережитків, видрукував рецензію на працю Полівки (в I кн. України) і працював над темою про «вдячного мерця» в українськім світовім фолькльорі,

Співроб[ітник] *Сергій Шамрай* крім технічної помочи в веденню кореспонденції і наукових зносин займавсь при дослідній катедрі іст[орії] України, надрукував в Науковім Збірнику за р. 1924 велику студію: Козаки Полтавського полку на підставі Рум'янцевського Опису, в «Україні» (III) рецензію на працю Чубатого і приготовив та зачитав кілька студій, які появляться в р. 1925.

Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 222–223.

4.
Комісії порайонного розроблення історії України
[1925]

Для оживлення дослідів над історією України, після їх занепаду в останніх бурхливих роках, та внесення до них можливої систематичности, плановости, І відділ ухвалив, з ініціятиви ак. Грушевського, організувати комісії по-районного розроблення економічної, культурної і політичної історії України: утворити такі осередки їх, в Історичній Секції, та поставити їм завдання зв'язатися з дослідниками даного району на місцях, щоб оживити дослідний рух в сфері історії матеріяльної культури, історичної географії та етнографії, діалектології, фолькльору, письменства, мистецтва, економіки, історії, соціяльної й політичної та наростання революційного руху. Ухвалено організувати для сього комісії:

Київа і Правобережжя;
Лівобережжя та Слобідщини;
Степової України та Чорномор'я;
Західньої України.

З них, першою, уже з початком весни свої заняття почала і найбільш енергійно повела перша з вичислених комісій. Се поясняється як великим числом місцевих співробітників, які приймали в ній участь[2], та багацтвом наукового матеріялу, так і тим також, що сій комісії пощастило одержати і матеріяльні засоби – оплату для керівничого і одного співробітника, тим часом як другому його робота по даним дорученням часами оплачувалася з коштів науково-операційних. Комісія збиралась правильно кожного першого дня місяця, під проводом ак. Грушевського, вислухувала звідомлення своїх співробітників, обговорювала предложені ними праці, давала

[2] Проби їх організації робилось і раніш: Укр[аїнським] Науковим Товариством, Київським Музеєм.

їм завдання, брала участь в біжучих справах, які подавались на її гадку комунальним управлінням Київа та Губвиконкомом в зв'язку з дослідженням і охороною пам'яток, і підготовляла видання збірника «Київ та його околиця» для Держ[авного] Вид[авництва] України. З більших праць і організаційних планів, вислуханих в засіданнях, треба згадати кілька розвідок керівника Комісії В.І. Щербини (між ин[шим] загальний начерк історії Київа від з'єднання Укр[аїни] з Москвою), Ф.Л. Ернста, О.Ю. Гермайзе, М.П. Істоміна, В.Г. Кричевського, Д.М. Щербаківського, І.І. Щітківського, й ин.

Комісії Лівобережжа і Слобідщини, хоча не дістала штатних співробітників, теж вела енергійно свої заняття, бажаючи підтримати цінний науковий рух, який прокинувся в Чернигові від 1923 року, а також підготовляючи збірник «Чернигів і північне Лівобережжя» ухвалений Держ[авним] Вид[авництвом] України. Голова Комісії, ак. Грушевський, і вик. об. керівника О.Ю. Гермайзе, співробітники С.В. Глушко, К.М. Грушевська, І.В. Моргилевський виїздили на наукові студії до Чернигова[3], чернигівські співробітники приїздили для наукового зв'язку до Київа, і под. Для згаданого збірника, що має вийти восени 1925 року, вже тепер підготовлений великий і ціний матеріял, а для 1926 р. намічається такий же збірник Слобожанщини, при близшій участи харківських дослідників, з котрими порозумівався в сій справі ак. Грушевський, персонально, бувши в Харкові, і листовно.

З кінцем року розпочала свої заняття також комісія Полудневої України (вик[онуючий] об[ов'язки] керманича М.М. Ткаченко, вик[онуючий] об[ов'язки] секретаря Д.Є. Кравцов); але при недостачі яких-небудь спеціяльних посад і коштів для неї трудно буде їй розвинути більшу роботу. Організацію ж комісії Західньої України з сих же причин відложено на пізніше.

Ближчі співробітники сих комісій персонально вели такі студії:

В.І. Щербина – член-кореспондент В.У.А.Н., керманич Комісії Київа і Правобережжя мав доручення досліджувати соціяльну і культурну історію Київа від половини XVII в., підготовив загальний начерк сеї історії, спеціяльно розробляв історію боротьби Київа за свою автономію; підбирав колекцію жалованих грамот місту Київу від початку київської автономії, та працював, головно в архіві Лаври, по культурній історії Київа. Як дійсний член дослідчої катедри вів заняття з аспірантами по тій же історії. Опубліковував розвідки: Лаврентій чи Діонісій (Україна 1924 р., т. III), Два Київські генерал-губернатори XVIII в. (Наук[овий] Зб[ірник] за 1924 рік), Україна і російський уряд в середині XVIII в.

[3] Справоздання І. В. Моргилевського нижче ст. 231.

(Записки іст[орично-]філ[ологічного] від[ділу] Академії, т. VI) і рецензію на біографію Берлінського нап[исану] Семейкиним (Укр[аїна] IV). В Комісії «Київа і Правобережжя» зачитав ще кілька инших статтей, що мають вийти друком.

С.В. Глушко, секретар Комісії «Київ і Правобережжя» займався соціяльною та культурною історією XIX–XX в., а спеціально – а) по історії київського життя XIX в., б) історією українського руху в 2-ій пол[овині] XIX в., в) історією селянських рухів XX століття. Працював в архівах київських і чернигівських. Опублікував: Куліш про свої зносини з Поляками (Укр[аїна] III), Драгоманов і недільні школи (там же IV). Підготовив студію про селянські рухи на Чернигівщині 1905 року.

І.І. Щітківський займався обслідуванням київського некрополю, з доручення ВУАН інвентарізував відділ «Київа і Правобережжя» в Держ[авному] Музеї ім. Шевченка та студіював плани Київа й акти київського самоврядування. Надруковав: Забута революційна пам'ятка Київа (про відкриту ним могилу революціонерів-робітників Івічевичів (Укр[аїна] 1924. III), приготовив: Пам'ятник Шевченка в Київі і київська адміністрація (вийде в Укр[аїні] 1925. 1–2), підготовляв і зачитував инші праці по історії Київа.

О.Ю. Гермайзе, вик[онуючий] об[ов'язки] керманича Лівобережної Комісії, крім праць в Археограф[ічній] ком[ісії] (про се далі) надрукував «Загальний огляд української історії на початку XIX в.», приладив до друку «Нариси з історії Київської Наддніпрянщини XVIII ст.», «Статистика людности в Гетьманщині в XVII–XVIII ст.», Кермував заняттями секції методології при Науково-Дослідчій катедрі історії України (низше), та історично-архівного семинару при Центр[альному] Архіві ім. В.Б. Антоновича. Зібрав і виготував до друку акти із архіву київського генерал-губернатора про Коліївщину 1768 року, здав до друку, під назвою «Українська нелегальна література XX століття», збірку прокламацій Р. У. П. за 1900–1906 рр., опублікував антивоєнні відозви за часів війни 1914–1917 рр. і надрукував розвідку «Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів».

К.О. Лазаревська (вик[онувачка] об[ов'язків] секр[етаря] Ком[ісії] Лівобережжя) підготувала до друку 5 цехових книжок з Чернигівщини XVIII віку; опрацювала документи київських цехів другої половини XVIII віку; студіювала архів Видубецького манастиря і брала участь в розбірці й опису новознайдених в бібліотеці Софійської катедри документів XVII, XVIII вв.

Г.С. Шамрай вела розсліди в архіві «Киев[ской] Старини», приготовила до друку записки Солтановського (перша частина надр. в «Україні» 1924, III) і приготовила кілька рецензій.

М.М. Ткаченко, вик[онуючий] об[ов'язки] керманича комісії «Степ[ової] України», розшукував матеріяли для соціяльної й економічної історії Гетьманщини в рукописному відділі бібліотеки Київського ІНО та Київському Центральному архіві давніх актів. З доручення Комісії, відбув подорожі на Чернигівщину (м. Остер), Полтавщину (с. Сулимівка) та м. Кремінчук і Катеринославщину (м. Катеринослав та м. Запоріжжя), де збирав відомості про архівні матеріяли та працював в архівах.

Д.Е. Кравцов, секретар тої ж комісії, працював в Катеринославському музеї над архівними матеріялами до історії Запоріжжя; написав статтю «З давнішої історії Січи».

Я.П. Новицький, постійний співробітник тої ж комісії (тепер член кореспондент Академії) подав до друку студію про о. Хортицю, приготовив нове видання своєї збірки історичних пісень і обробляв матеріяли з архівів Запоріжжя.

І.С. Степанов, постійний співробітник тої ж комісії (Катеринослав), студіював матеріяли до історії Запоріжжя та його земельного фонду.

А.В. Верзилов, пост, співробітник ком. Лівобережжя (Чернигів), приготовив до друку огляд найдавнішої культури Чернигівщини, працював над історією чернигівського самоврядування і громадського життя XIX і поч. XX віку.

Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 224–226.

5.
Стаття М. Слабченка «Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 роках» [1925]

Одеса серед українських міст завжди займала трохи відокремлене положення: й віддаленість від таких центрів, як Київ чи Харків, і молодість університету, й торговельний характер та ріжнонаціональність міста й др. причини до певної міри сприяли до ізольованости Одеси, як українського центру. За те ні в одному місті України й не можна було здибати такої боротьби інтересів, як в Одесі. Зокрема тяжко діставалися перемоги на укр[аїнському] культурному фронті. З другого боку ніде не відгукувалися на політичні й инші події з таким запалом, як саме тут. Ще під рік війни в Одесі існував новоросійський університет, що в ряді инших, обнімав крайню праву позицію. Існувало славнозвісне «Об[щест]во

Истории и Древностей», «Библиографическое О[бщест]во» й номінально числилось «Историко-Филологическое О[бщест]во».

Проголошення війни з Одесі було стрінуто з ентузіазмом, що був підогрітий перемогами 1914 р. в Галичині. Окупація її й стала тим центром, коло якого зосередилась університетська думка. На історично-філологічному факультеті проф. Лінниченко був почав курс історії Галичини, на юридичному – трактувалось про значіння окупації її й будуче положення в рос[ійській] державі, на природничому знайомили з галицькою географією й етнографією. Професори були опублікували ряд то наукових, то популярних праць, що до Галичини. Так проф. Танфільєв випустив книгу: «Галиция и Буковина, географ[ический] очерк». Проф. П. Казанський: «Происхождение Галичины, Буковины и Угорской Руси», «Современное положение Червонной Руси», «Австро-венгерские зверства», «Русский язык и рус[ские] языки». Проф. Лінниченко видрукував кілька невеличких, направлених проти полемічних брошюр Казанського: «Проф. П. Казанский и г-жа де-Теб» й «Казанский и дон Базиліо», де доводив нестаток історичних та географічних знаннів проф. Казанського. За виключенням робіт Танфільєва инші значіння не мають. Праця-ж Танфільєва представляє добрий нарис галицької географії й по сей день зберегла своє значіння. Полемічний же запал скоро підупав; особливо з квітня 1915 р. Тоді і кинуто було політику й взято курса на «чисту» науку, тим більш, що студентство все більш вибиралось на війну й настрої в суспільстві никли. Отож ун[іверсите]т ступив на шлях «учоби» й звичайного життя.

Наукова діяльність ун[іверсите]та виявлялась в випусках «Записок Новороссийского Университета». В 1914 р. вийшла в цих записках величезна робота проф. Доброклонського про Федора Студіта (т. 113 записок). Се був останній том, що його видано було загальним для всього університету. Після того стали випускатись в світ роботи професорів по окремих факультетах – філологічному, юридичному й т.д. На жаль в них нічого не містилось щодо України. Виїмком була праця проф. А.В. Флоровського: «Состав Законодательной Комиссии 1767 г.», де знаходимо цікаві дані, що до представництва від запорожців, особливого «обряда» до виборів з-поміж них, про вибори від окремих суспільних верств, тощо.

Більш уваги українській справі присвячено було в засіданнях Бібліографічного Товариства. Протягом усієї війни засідання сього товариства відбувались регулярно щотижня, й випущено було в світ IV і V томи «Известий». З окремих докладів треба відзначити в 1914 р. Проф. Лінниченка про книгу проф. Ляскоронського «Киевский Вышгород», про новішу літературу щодо Галицької Руси, Чирикова про одеських букинистів; в 1915 р. – доповідь Чирикова про Л.С. Мацієвича, Слабченка про

галицькі приятельства, Перевалова про харківські книгосховання, Флоровського про бібліограф[ічні] матеріяли щодо Степової України, Падалки про Полтавщину, Флоровського про книгу Стрєльбицького: «Летопись од[есской] дух[овной] Семинарии» та положення 19 лютого 1861.

Після сього «Известия Од[есского] Библ[иографического] О[бщест]ва» перестали появлятись, а в 1917 р. з початку й зовсім були припинились, а потім стали виходити нерегулярно. Революційні події погнали всіх на вулицю й на мітінги й ун[іверсите]т запустів.

З окремих видань перед-революційного періоду, що так чи інакше торкаються України слід вказати на праці проф. І.А. Лінниченка: 1) «Речи и поминки» 1914 – збірник иноді художніх статей, з яких вартніші: «Душевная драма Гоголя», «Н.И. Костомаров», «Воспоминания старого друга (Н.И. Стороженко)», А.А. Котляревський, А.И. Маркевич, В.Б. Антонович. Профессор В.В. Подвысоцкий; 2) Речь Григоровича – 1915 р. й 3) Патриархальные градоправители, та А.А. Кочубинский, Г.И. Перетяткович –1916 р.

Українство протягом усіх 1914–1917 рр. було приголошене. Київські Українці попробували випускати місячника «Основу» замість київського «Літературно-Наукового Вістника», коли там його припинено, але «з незалежних причин» видання спинилось.

Нові щаблі в нашому життю розпочались з революцією. Але в р. 1917 проходила ще акумуляція сил, і діло не пішло далі відкриття одної української початкової школи й заснування учительської спілки. В дальнішому Учительська Спілка повела послідовну боротьбу за укр[аїнську] школу. Не вважаючи на всі перешкоди «Российского Учительского Союза» й «Української адміністрації», вона добилась того, що протягом літа в руках Українців було 6 початкових, новозаведених шкіл і 2 гімназії, відчиненню яких мішало «Укр[аїнське] М[іністерст]во Нар[одної] Освіти». Для обслуговування цих шкіл потрібні були підручники – і Спілка на власні засоби друкує граматику укр[аїнської] мови В. Мурського, потім той же В. Мурський складає укр[аїнську] хрестоматію. Появляються граматики Любовича С. й підручник рахування. Відчиняється магазин підручників. Засновується діточий клуб і читальня, завжди переповнені.

Влітку 1918 р. відчиняються для учителів середніх і нижчих шкіл курси українознавства, котрі відвідують 150–250 чол. На курсах викладались укр[аїнська] мова, іст[орія] літератури, іст[орія] України, географія України, методика укр[аїнської] мови. Конспекти лекцій з стар[ої] – укр[аїнської] літератури – Вілінського, з іст[орії] укр[аїнської] літ[ератури] XIX в. – Клепацького, з іст[орії] України М. Слабченка був видрукував Комісаріят Нар[одної] Освіти за рекомендацією спілки.

Того-ж літа спілка скликає губерніяльну учительську конференцію в Херсоні й провадить її під гаслом єдиної трудової школи й поділу освіти на дошкільну, шкільну та позашкільну на підвалинах класового підходу щодо постановки діла.

Нарешті учительська спілка проходить і в шкільний комітет при «Од[еській] Міській Управі», де обстоює не тільки права на свою школу, але обороняє права Білорусів, Татар і Євреїв – ідишистів.

Протягом 1918 р. без кінця ростуть «Просвіти», що переходять, на ступінь політичних клубів і рвуть з старо-просвітянськими традиціями. До половини 1919 р. нараховувалося в Одесі 16 Просвіт. З'явилась і вища суто соціялістична школа «Соціялістична Просвіта», з слухачів якої мали вийти досвідчені пропагандисти й агітатори соціялістичних ідей (марксизму).

Університет в освітній укр[аїнській] справі лишивсь на боці, бо й ставивсь до неї вороже. Одначе й Одеський міжнародовий інститут, що завів проф. Казанський, знайшов за потрібне внести до викладових предметів історію України й іст[орію] укр[аїнського] права. В життя це не пройшло, бо восени почалось нове повстання, й вища школа фактично не функціонувала.

Треба додати, що була ще спроба завести в Одесі Українське Наук[ове] Т[оварист]во, яке однак не пішло далі 3 засідань.

Не вийшло також нічого й з роботи народнього університету, що його запроектував був ще в р. 1917 проф. Лінниченко, автор і редактор особливої й цікавої книги «Что такое Народный Университет».

Дальші події розвинулись так, що місто перейшло до рук української радянської влади. Беручи на увагу перістість населення Одещини, Рев[олюційний] Ком[ітет] організував в Одесі особливий секретаріят нац[іональних] справ, при чому українській справі надано було великого значіння. Секретаріят підтримував Уч[ительську] Спілку й організував методичну й видавничу комісію при собі. Методична комісія працювала над складанням підручників, напр[иклад] «Засів», та розробленням методичної роботи, видавнича комісія заходилась коло видання повного Кобзаря й випуску окремих творів Винниченка, Коцюбинського, Васильченка, Франка і т.д., а також опублікувала 2–3 термінологічних збірники (кращий з них фізичний належить Б. Комарову).

Партія боротьбистів опублікувала кілька партійних брошур і літературний збірник сучасних укр[аїнських] письменників «Червоний Вінок».

Появилось в Одесі й дві вищі укр[аїнські] школи – фребелевський інститут та театральний інститут. В фребелівському ін[ститу]ті вчилось 30 студенток, всі лекції й діловодство провадились укр[аїнською] мовою.

Навчання йшло після обід, зранку-ж слухачки працювали в прекрасно оборудованому дитячому садку, де збиралось до 40 дітей. Термін навчання тягся два роки, й дав він дуже добрі наслідки; 20 фребелічок, що закінчили інститут, вважались за найкращих в одеській шкільній Окрузі.

Театральний ін[ституту]т складавсь з 3-х відділів: драматичного (40 слухачів), співочого (12 чол.) й музичного (25 чол.). Слухачі цього ін[ституту]ту комплектувались з робітників і селян, була домішка студентів. На перших двох відділах навчання тяглось два роки, на третьому – три. Викладання провадилось українською и російською мовами, діловодство йшло по-українські.

Фребелевський ін[ститут]т в р. 1921–22 після випуску перетворено в фак[ультет] соц[іалістичного] вих[ування] одеського ІНО, театральний [інститут] після випуску відділів драматичного й співочого було зачинено з розпорядження влади.

В другий прихід радвлади Українці стали добиватись сформування в університеті катедр укр[аїнської] мови, літератури, етнографії, географії, історії, економічної історії й історії укр[аїнського] права. Після упертого наступу на «ліберальну» професуру новорос[ійському] університету вдалось добитись принципової згоди на вимоги. Так само велику боротьбу довелося вести й з «ліберальним» рос[ійським] учительством за програми з ріжних дисциплін шкільного навчання.

Всі ці завойовання однак не мали наслідків, бо восени більшовиків змушено було покинути Одесу, а, «ліберали» не тільки не згадали про реалізацію укр[аїнських] здобутків, але розігнали методичну й видавничу комісії, замикали просвіти, відібрали утримання від фребел[евського] й театр[ального] ін[ституту]тів і почали тиснути їх, викинувши українську мову й українські дисципліни з програмів навчання, заарештовувати громадських діячів тощо. Однак наскок неможливо було перевести повністю. Видавнича й культурна діяльність перекочувала до кооперації. Одеський «Споживсоюз» взяв на себе обов'язки колишньої видавничої комісії й друкував підручники, напр[иклад] рахування Охрименка, видавав твори Грінченка, напр[иклад] «Нахмарило», підтримував позашкільну освіту, складав і ширив бібліотеки й свої філії робив огнищем революційної громадської думки. Спеціяльно кооперативну літературу видавала й одеська філія Централу.

Українська культура стояла перед великою загрозою. Ідейним ворогом її була спеціяльна денікінська «Комиссия по национальным делам». Одушевляв її В. Шульгин. Комісія випустила в світ цілого збірника, направленого проти української культури, доводячи, що укр[аїнська] справа чисто польська чи то австрійська інтрига. Дехто з одеських вчених, на жаль, брав участь в сій комісії.

Невідомо, як би розгорнулися апетити комісії, але в «срочном порядке» вже в січні 1920 року її було зліквідовано, а в березні, втретє в Одесі з'явилась радвлада. На цей раз почалось з старих науково-педагогічних установ. Замість Ун[іверсите]ту з'явилась низка ін[ститу]тів, при чому істор[ично]-філологічн[ий] й юридичний факультети було об'єднано в один гуманітарно-громадянський інститут, де довелось таки завести українські катедри. В инших новозаведених ін[ститу]тах одначе про це не подумали. При гум[анітарному] Од[еському] ін[ститу]ті замісць «Записок Новоросійського Університету» появились «Записки вищої школи». В першому випуску цих Записок знаходимо статтю проф. Флоровського про губ[ернські] комітети про звільнення селян й Лазурського про автора «Назара Стодолі», в другому ст[аттю] Слабченка – про фаміліятів, Музички – про відгуки поезії Байорнса в творах Шевченка й др. На 2-ій книжці «Записки вищої школи» припинено. В р. 1921 (по весні) під натиском Українців поновлено було роботу був. іст[орично]-філ[ологічного] о[бщест]ва й о[бщест]ва ист[ории] и др. а також бібліограф[ического] о[бщест]ва, але ці товариства проіснували рік і їх було зачинено під натиском страшного голоду, що панував в Одесі.

В р. 1921 гум[анітарний] од[еський] ін[ститут] було скасовано й натомість появився ІНО й нар[одного]-хоз[яйства].

В першому заведено було український відділ, по всіх факультетах инші відділи: єврейський і німецький. Від одеського ІНО була філія (українська) в с. Ісаєві, а при ній зразкова трудшкола. Тоді ж відчинено було й археологічного інститута, де викладали українську палеографію, сфрагістику, екон[омічну] історію України, українську старовинну мову (ін[ститу]т за рік було розв'язано). В сільхозі й нархозі, не дивлючись на всі зусилля, не вдалось провести українських дисциплін.

Т[им] ч[асом] від 1922 р. в Одесі існує тільки єдина українська вища школа ІНО, не зовсім і по сей день українізована, і повна відсутність до 1924 р. наукових товариств. Щоправда, ще в р. 1923 робились заходи до заснування в Одесі дослідчої історичної катедри, але ті заходи не мали жадного успіху.

Наукові видання від р. 1921 зосередились в одеській філії ДВУ. Останнім випущено було в світ в р. 1921 книгу А.В. Флоровського: «Воля панская и воля мужицкая», Є.О. Загоровського «Очерки северного Черноморского побережья» в 1922 р. збірник «Посев» зі статтею Флоровського «Крест[ьянская] реформа и высшая администрация Новорос[сийского] Края», Слабченко – «Організація хазяйства України від Хмельниччини до світової війни» т. І) в 1923 р. т. ІІ й ІІІ, тепер т. IV), Танфильєв – Географія України і Росії т. І–ІІІ (Ост. 1924 р.), його-ж «География культурных растений», Сухов – Экономическая география Украины, Альтерман – Хлебные ресурсы Украины.

В р. 1924 заведено в Одесі «Журнал исследовательской кафедры», де містяться статті й професорів-істориків, а також відкрито комісію краєзнавства, яка й випустила в світ поки що єдиний тоненький випуск «відомостей», що, на жаль не має жадної наукової вартости.

Оглядаючись на минуле 10-ліття, бачимо, що українська громадська думка старанно шукала собі виходу. В перед-революційні часи вона йшла без шляху, в 1918 р. – її зосереджено було коло учительської спілки, в 1919 р. коло секретаріяту нац[іональних] справ, в 1920 р. коло фребелівського та театрального інститутів і з 1921 р. коло ІНО. Але наукова думка не мала й досі не має собі осередку: «клімат такой».

Україна. 1925. Кн. 5. С. 179–183.

6.
Комісії порайонного розроблення історії України
[1926]

Комісії порайонного розроблення історії України**,** числом чотири – становлять разом фактичну асоціяцію історичного районознавства України. Вони мають своїм завданням організувати дослідчу роботу на місцях, планово керувати нею, звертаючи увагу дослідників на нерозроблені, занедбані питання, і спільними силами академічного центру і місцевих учених підготовляти наукові збірники, присвячені історії певних районів, виясняючи ними, як в даних фізично-географічних умовах, при звісних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних засобах розвивалося в тих районах заселення; які воно приймало форми, як змінялися колонізаційні течії, які приносило звязки і впливи культурні; як формувалися економічні центри і ставали соціяльними і політично-правлящими осередками, і т.д. Державне Видавництво України ще восени 1924 р. прийняло в свій план видання таких збірників, двох щороку, і згадана асоціяція сподівалася протягом яких трьох-чотирьох років обхопити ними, в головних рисах, цілу територію України, як Радянської, так і Закордонної. Перші збірники, натурально, мусіли-б мати характер більш вступний, заохочуючий до сього діла; в дальшім розвою сеї праці вона повинна була-б привести до спорядження історичних компендіїв, присвячених поодиноким областям України. Але на жаль фінансові труднощі не дали змоги Держ[авному] Вид[авництву] України повести се видання так швидко, як то було бажано сим Комісіям і самому видавництву.

Першою з комісій організувалась і дістала деяку змогу праці

а) Комісія Київа і Правобічної України (первісно названа комісією «Старого Київа»). Вона одержала ще при кінці 1924 р. двох штатних

співробітників (керівничий В.І. Щербина), до котрих прилучилися ще два нештатні і цілий ряд постійних учасників, і повела дуже енергійно свою працю над дослідом Київської околиці, підготовляючи науковий збірник, присвячений їй, а також радо беручи участь в розгляді справ, які подавало їй на відзив і оцінку комунальне управління Київа. Від осени 1924 р. вона відбувала щомісячні наукові засідання, при дуже діяльній участі широкого круга дослідників, і протягом двох років приготовила величезний науковий матеріял, що міг-би заповнити цілий ряд наукових збірників Київа та його околиці. Перший том «Київ та його околиця», котрим мала відкритися серія сих порайонних збірників, був виготовлений уже зимою 1924/5 р., але тільки з кінцем року Держ[авне] Вид[авництво] могло приступити до його видання. Великий і дуже гарно закроєний том – як взірець модерної графіки, з багатьма ілюстраціями (XVI+476 стор.), вийшов у березні 1926 р.

б) Комісія Лівобічної України штатного співробітника мала приобіцяного від місяця травня 1925 р., але в дійсності не дістала його ще й досі (має бути взятий на платню від 1 липня). Проте в складі кількох нештатних співробітників, з вик[онуючим] об[ов'язки] керівничого О.Ю. Гермайзе на чолі, вона діяльно продовжувала розпочату в 1924 р. працю обслідування Чернігівського району, з його старим центром в головах та підготовляючи силами місцевими і київськими збірник, присвячений «Чернігову та північному Лівобережжю». Збірник сей ладився на осінь 1925 р., але згадані вище фінансові обставини змусили Держ[авне] Вид[авництво] України перенести його в видавничий план 1926–7 р.; будемо сподіватись, що сим разом термін не буде ще раз відложений.

в) Комісія Степової України також не дочекалась штатних співробітників в 1925 р., і працювала силами нештатних (в[иконуючого] об[ов'язки] керівничого М.М. Ткаченко). Вона підготовила кілька цінних праць місцевих і київських робітників, вела роботу в місцевих архівах, – але згадані вище видавничі обставини не позволили їй сподіватися приступити до підготовки свого збірника в наступаючім році; тому робота її мусіла мати більш організаційний характер – руководження працею місцевих співробітників, досить численних і надійних. Натомість на ближчу чергу висувається робота.

г) Комісії Західньої України, котрій нові штати Академії обіцяють двох штатних співробітників; в сподіванню сеї можливости інтензивної праці вона організувалася з кінцем 1925 р. в складі кількох нештатних співробітників, київських і місцевих: з визначних дослідників Волини, Поділля, Холмщини, Галичини, Буковини і Закарпаття. Начеркнено і приступлено до комплектування потрібної наукової літератури і місцевих

журналів, – котрих в Київі і взагалі на Україні з останніх років було дуже мало, або таки й зовсім ні. На жаль, і тут запізнення асигновок (досі ще тільки тимчасових) не дало можливости здійснити оперативного шляху, предложеного літом 1925 р.; проте все таки, в сподіванню, що дещо з обіщаного раніш чи пізніш сповниться, досить багато робиться так-би сказати «авансом». Можливо, що третім порайонним збірником, з огляду на загальне звільнення темпу сього видання і більші засоби сеї Комісії, буде підготовлятися якраз збірник Західньої України, протягом 1926/7 року замість проєктованого раніше третім збірника Переяславщини – Полтавщини – Слобожанщини. З другого боку, з приводу ювілеїв двох корифеїв галицького життя, що припали на 1926 рік: п'ятдесятиліття місії Драгоманова за кордон, що зробила його фактичним провідником і учителем Галичини, і десятиліття смерти Франка, що був його духовним учеником і продовжував його діла, – заходом Комісії Зах[ідної] України підготовляється велике ювілейне видання, присвячене сим славним ювілярам. Осередком його має бути кореспонденція сих двох діячів між собою, далі цілий ряд инших листувань їх, инші матеріяли та студії, присвячені одному та другому. Ряд незвичайно цінних матеріялів, обіцяних ак Студинським, проф. М. Возняком, В. Дорошенком й иншими дослідниками галицько-українських відносин XIX і XX стол., обіцяють велику наукову вартість сьому збірникові, що розраховується на цілий ряд томів, і коли будуть потрібні кошти, може почати реалізуватися вже з осени 1926 року.

Персональний склад комісій порайонного розроблення Історії України:

Бюро: Акад. Грушевський Мих[айло] Сер[гійович], голова.

Щербина В.І., – член-кореспондент Академії, керівничий Комісії Київа і Правобережжя.

Гермайзе О.Ю., – в.о. керівничого Комісії Лівобережжя і Слобідщини.

Савченко Ф.Я., – керівничий Комісії Західньої України.

Ткаченко Мик[ола] Мих[айлович], – в.о. керівничого Комісії Полудневої України.

Глушко С.В., – секретар комісії Київа і Правобережжя.

Лазаревська К.О., – секретар Комісії Лівобережжя і Слобідщини,

Ігнатієнко В.О., – секретар Комісії Західньої України.

Кравців Д.Є., – секретар Комісії Полудневої України.

Члени, співробітники і постійні учасники

Айзенштok Єремія Якович (Харків).

Алексєєв Павло Петрович (Київ).

Андріяшев Олександер Василевич (Київ).

Акад. Біляшівський Микола Федотович (Київ)

Бужинський М. М. (Полтава).
Бузук Петро Опанасович (Одеса).
Верзилов Аркадій Василевич (Чернігів).
Возняк Михайло Осипович (Львів).
Добровольський Леонид Павлович (Київ).
Дорошенко Володимир Викторович (Львів).
Дубровський Василь Василевич (Харків).
Ернст Федір Людвигович (Київ).
Євфимовський Володимир Степанович (Чернігів).
Єршов Анатолій (Ніжин).
Житецький Гнат Павлович (Київ).
Зельницький Олександер Аркадієвич (Київ).
Істомин Михайло Павлович (Київ).
Козаченко Антін Іванович (Полтава).
Д-р Кордуба Мирон Михайлович (Львів).
Корнилович Михайло Іванович (Київ).
Кричевський Василь Григорович (Київ).
Лященко Аркадій Якимович (Ленінград).
Макаренко Микола Омелянович (Київ).
Моргилевський Іполит Володиславович (Київ).
Ничипоренко Прокіп Іванович (Харків).
Петровський Микола (Ніжин).
Попов Олександер Степанович (Київ).
Пущинський П. (Лубні).
Рябинин-Скляревський Олександер Олександрович (Одеса).
Симашкевич Василь Михайлович (Київ).
Синявський Антін Степанович (Київ).
Сіцінський Юхим Осипович (Кам'янець).
Слабченко Михайло Єлисеєвич (Одеса).
Смоличев Петро Іванович (Чернігів).
Станиславський Василь Іванович (Полтава).
Степанов Іван Симонович (Катеринослав).
Акад. Студинський Кирило (Львів).
Акад. Тутковський Павло Аполонович (Київ).
Чернявський Дмитро Федорович (Катеринослав).
Шамрай Сергій Викторович (Київ).
Шугаєвський Валентин Андрієвич (Чернігів).
Щеглова Софія Олексіївна (Ленінград).
Щепотієв Володимир Олександрович (Полтава).
Щербаківський Данило Михайлович (Київ).
Щітківський Іван Іванович (Київ).

Юркевич Дмитро Викторович (Київ).

Доповіді, зачитані на засіданнях комісій порайонного розроблення Історії України до кінця 1925 року:

І.І. Щітківський – Київський некрополь і забута революційна пам'ятка (могила бр. Івичеевичів).

В.І. Щербина – Нарис історії Києва з 1654 р. до 1814 р.

В.А. Шугаєвський – З історичної топографії Чернігова.

М.П. Істомин – Історичні пам'ятки Щекавицького кладовища.

В.І. Щербина – Спомин про рід Іпсіланті у Києві.

А.В. Верзилов – Найстарші дані соціяльного побуту Чернігівщині.

Я.П. Новицький – О. Хортиця.

Ф.Л. Ернст – Кловський дворець і його сумна доля.

В.Г. Кричевський – Дерев'яне будівництво Києва.

В.І. Щербина – Київ у 1744 році (подорож Єлисавети до Києва).

І.І. Щітківський – З діяльности київської думи в 1909–17 рр.

Л. Добровольський – Київські Золоті Ворота.

П.В. Клименко – Київські цехові книги.

В.І. Щербина – Стрілецька та Рейтарська вулиці.

О.М. Андріяшев – Історично-географічний нарис Київської землі.

В.І. Щербина – Упривілейовані війти міста Києва.

В.І. Щербина – Шулявка та Шулявщина.

Ф.Л. Ернст – Київська архітектура в XVII–XVIII вв.

В.Е. Козловська – Таврований посуд слов'янської доби.

М.О. Макаренко – Загублені скарби із території Києва.

Проф. Федорівський – Сучасні археологічні досліди на Харківщині.

М.Н. Петровський – Наданню м. Ніжину Магдебурзького права в 1625 р.

В.І. Щербина – Ще дещо з історії київських війтів.

О.І. Некрасов – Рельєфні київські портрети XI ст.

В.А. Шугаєвський – Дари В.К. Дунин-Борковського в чернігівському музею.

В.І. Щербина – Матеріали до історії київського самоврядування (участь Києва в Катерининській комісії 1767 р.).

В.І. Щербина – Ждан Тадрина, київський війт кінця XVII ст.

Д.М. Щербаківський – Реліквії старого київського самоврядування.

І.І. Щітківський – «Исторический Путь» у Києві.

І.М. Каманіна «Київ і Київщина до кінця XVII стол.» – звідомлення про не [?] В.І. Щербини.

Боровський – Статистика київського населення в революційні 1917–23 рр., реферує О.С. Попов.

В. М. Страшкевич – Базиліянські манастирі на Волині.

В.І. Щербина – Боротьба Київа за автономію.

О.Т. Андрієвська – Нова книга про Закарпатську Русь.

Звідомлення про діяльність археографічної комісії в 1925 р. буде надруковане в одній з дальших книжок «України».

Україна. 1926. Кн. 1. С. 166–168.

7.
Стаття Ів. Степаніва «З наукової праці в Катеринославі» [1926]

З наукової праці в Катеринославі. Дослідження минулого Катеринославщини провадилося якось нерівномірно, – в залежності, звичайно, від загальних умов життя, і тісно зв'язане з ними.

Початок систематичного розроблювання минулого Катеринославщини, або ширше – Запоріжжя, частину якого вона колись складала, припадає на другу половину 80-х рр. минулого століття (якщо не рахувати відомих праць Скальковського та арх[ієпископа] Гавриїла). По-перше, надзвичайний економічний розвиток, що його переживала тоді Катеринославщина в зв'язку із зростом своєї промисловости, ожививши взагалі життя, підніс і культурний рівень міста і, утворивши матеріяльну базу для цього піднесення, розбудив між иншим і цікавлення минулим цього краю. Цілу низку розвідок історично-топографічного та етнографічного характеру уміщено тоді в часописі «Степь», що видавався в Катеринославі в рр. 1885–6; чимало такого ж матеріялу розкидано по ріжних числах «Екат[еринославских] Губ[ернских] Вед[омостей]» за рр. 1885–6 і особливо за 1887 р. Значно спричинився до цього столітній ювілей міста, що припав на 20.V.1887 р. Протягом всього цього року виходив «Екатеринославск[ий] Юбил[ейный] Листок» (24 числа) і на його сторінках уміщено було багатий історично-літературний матеріял. Крім того, цей ювілей приніс дві розвідки про минуле Катеринославу, особливо цінні матеріялом, використаним авторами: а) Владимиров, М. «Первое столетие Екатеринослава». К[атериносла]в, 1887 р. та б) Корольков, К. «Столетний юбилей гор[ода] Екатеринослава». (Екатер[еринославские] Епарх[иальные] Губ[ернские] Ведом[ости], 1887 р., чч. 8–12). На ці-ж 80-ті та початок 90-х рр. припадають і головні праці з історії місцевого краю небіжчика Я.П. Новицького та Д.І. Яворницького.

Загальна реакція кінця 80-х та 90-х рр., наклавши свою тяжку руку на все життя, відбилася й на розвитку вивчення минулого Катеринославщини. Окрім III тт. праці Яворницького «История Запорожских Казаков», жадної видатної роботи з історії місцевого краю ми не бачимо.

Революційні події 1905 р. розбуркали сонне катеринославське життя і дали великий внесок до студіювання місцевої історії. Якраз з цим роком сполучився вихід І т. «Трудов Екатеринославской Губ[ернской] Учен[ой] Арх[ивной] Комиссии» (всього вийшло їх XI тт.) і вони дали коштовний матеріял та розвідки до вивчення історії місцевого краю. Ціла низка імен, що їх можна зустрінути на сторінках цих тт., говорить сама за себе: заст. голови Комісії, невтомний А.С. Синявський; пр. Д.І. Яворницький, пр. В.О. Біднов, пр. Д.І. Дорошенко, пр. В.І. Пичета, В.В. Данилов, свящ[еники] Орловський та Мстиславський і інші. Досліджували переважно архівний матеріял, надаючи цим розвідкам особливої ваги.

Столипинське «успокоеніе» заспокоїло й цю широко поставлену роботу; все-ж таки «Труды» продовжували виходити, закінчивши своє існування 1915 роком. Крім того, в рр. 1911–13 виходив ілюстрований двохтижневик «Дніпрові хвилі», сторінки якого теж містили чимало історично-літературного матеріялу.

Ще з початку р. 1917 вийшло в Катеринославі «Оповідання про славне військо Запорожське Низове» А.Т. Кащенка. Автор цього оповідання – відомий історик-белетрист (умер 29. III. 1921 р.), але цей раз він виступає в ролі вже історика, подаючи докладний нарис історії Запоріжжя з останніх років XVI в. (1583 р.) й до кінця Задунайської Січи. Через цензурні умови праця вийшла з великими урізками[4]), а тому, як тільки вибухла революція, то автор, за допомогою Катеринославського Укр[аїнського] Видавництва, р. 1918 випускає нове, вже повне видання, але... не судилося йому світа побачити! Далі залишаю слово самим видавцям вже третього видання... «Усе видання лише 20 грудня було перевезено з книгарні до комори Видавництва в книгарню "Україна", як 27 грудня підчас громадянської війни (Махнівщина) книгарня "Україна" була зруйнована й дощенту спалена. Згоріла велика кількість книжок, в тому числі й цілком усе друге видання «Оповідання про славне військо Запорожське Низове», встигши розійтись хіба в кількості одного-двох десятків. Це є третє видання, цілком передруковане з другого»[5].

На початку революції вийшли дві праці проф. Біднова, одна – коротенька брошурка «Ненаситець», – маленький порадник для мандрівників (Катеринослав, 1918 р.). Через рік вона увійшла в склад значного історично-топографічного порадника «Дніпрові Пороги», що дає ґрунтовні відомості про всю систему Дніпрових Порогів (Катеринослав, 1919 р., видання Катеринославського Союзу Споживчих Товариств).

---

[4] Ці останні й примушують автора цієї замітки віднести книжку до міжреволюційних часів, хоч хронологічно вона належить вже до часів революції.

[5] Оповідання про славне військо Зап. Низове. А. Кащенко, Кат-слав, 1919 р., с. 2.

Друга праця має досить одіозний заголовок: «Посещение Екатеринослава особами царской фамилии» – сторінка з історії міста Катеринослава. В дійсності, це окрема відбитка докладної статті з історії колонізації Катеринославщини, уперше надрукованої в ч. XI Літопису Катеринославської губ[ернської] Арх[івної] Ком[ісії] і, як завжди у автора, опертої на нових архівних даних. Далі, р. 1920 вийшла брошура його «Що читати по історії України» (теж видання Катеринославського Союзу Спож[ивчих] Т[оварист]в, Катеринослав, 1920). Це коротенький огляд розвитку укр[аїнської] історичної літератури у 2-й пол[овині] XIX та на початку XX століть.

Бурхливі революційні роки почасти пошкодили науковій роботі в Катеринославі, а почасти й допомогли, налагодивши її та систематизувавши. До мінусів революційних часів треба віднести розпорошення і перед тим не дуже-то численних наукових робітників. Що до плюсів та здобутків історичної роботи в Катеринославі за часів радянської влади, то сюди треба віднести плановість та систематизацію цієї роботи. Ще з року 1922 в Катеринославі засновано Катедру Наук[ових] Дослідувачів Українознавства на чолі з Д.І. Яворницьким. Зараз вона має 4 секції, а саме: а) секція історії України – керовник пр. Яворницький, Д.І., науковий співробітник – автор цієї замітки; б) секція Історії Робітничого Руху на півдні України – керовник пр. М.Ф. Злотників; в) секція словесно-етнографічна – керовник пр. Яворницький, науковий співробітник – П.О. Єфремов і г) секція загально-історична, в зв'язку з історією України – керовник М.В. Бречкевич. Крім того є декілька аспірантів. Далі, з осени минулого року, в Катеринославі відчинено «Катеринославське Наукове Товариство», яко філію ВУАН. Почесний голова – Д.І. Яворницький, фактичний – пр. Ю.В. Коршун, секретар – П.О. Єфремов. Це Товариство встигло виділити з себе секції: філологічну, математичну, фізичну та природознавчу. Ця організованість наукової роботи надає їй планомірносте і, головне, колективізує її, забезпечуючи цим успішність праці. Наукове Товариство влаштовує час-від-часу зібрання, де зачитується доповіді співробітників Т[оварист]ва. Через те, що ці зібрання бувають відкритими, після зачитування доповідів часто виникають дискусії, що з одного боку, служить гарною школою для молоди, а з другого – приваблюючи увагу громадянства, потроху і його втягають до цієї роботи, утворюючи той контакт між науковою установою та громадянством, що є необхідною підставою успішносте всякої роботи. Перше прилюдне засідання Товариства відбулося 15.II.1925 року – в 351 роковини друкарства на Україні – і було присвячене цим роковинам. Зачитано дві доповіді: а) «Друкарство на Україні XVII–XVIII вв.»; доповідач – автор цієї замітки, й б) «Книга про Катеринославщину», доповідач – Д.Хв. Чер-

нявський; останній дав дуже цікавий вичерпуючий огляд наукової бібліографії про Катеринославщину. 17 червня 1925 р. відбулося урочисте засідання Т-ва, присвячене 150-літнім роковинам атакування останньої (Підпіленської) Запорізької Січи (на жаль, помилково, бо роковини припали на 15.VII). Відкрито його було доповіддю почесного голови Д.І. Яворницького: «Запорізьке Козацтво перед судом історії»; се тема брошури автора, виданої р. 1918; він спинився в ній на поглядах Соловйова та Костомарова, а торкаючися самого руйнування Січи, доповідач обмежився всім відомими подробицями, давши їх в виді фотографічного знімку і не чіпаючи того внутрішнього процесу класової боротьби, що в значній мірі полегшив завдання Катерини та Потьомкіна покінчити з Запоріжжям. Доповненням послужила друга доповідь, зроблена архіваріусом губ[ернського] архіву В.О. Грековим. На підставі цілком свіжого матеріялу, взятого з архіву, з серії справ колишнього Новоросійського губернаторства, автор спробував дати картину тих соціяльних та політичних стосунків на Запоріжжі, тієї завзятої боротьби між старшиною та голотою, що вибухла повстанням проти кошового Калнишевського та вищої старшини майже напередодні скасування Січи і, безперечно, прискорила це скасування. Третій доклад зроблено було членом Т[оварист]ва т. Козарем про організації та побут дніпровських лоцманів. Доклад зроблено в деякій мірі на підставі матеріялу, що йому пощастило розшукати в архіві колишньої волости с. Лоцманської Кам'янки.

Нарешті, залишається ще сказати про те, що зроблено за часів революції та ще й зараз робиться науковими робітниками Катеринославу. Перше місце, звичайно, належить Несторові катеринославської історіографії, Д.І. Яворницькому. За часів революції він виготовив для друку велику збірку етнографічних матеріялів: «Український простолюд в його творчости» (уривки друкувалися в «Споживачі» р. 1919–1920), другий і третій томи «Словника Української Мови» (І т. надруковано р. 1919 в Січеславі) і додаток до І тому, «Лекції по історії місцевого краю», «Слово в день одкриття Катеринославського Університету (Коротка історія місцевого краю на підставі ще неопублікованого матеріялу)» і «Лекції по загальній археології» (російською мовою). Крім того він готує до друку і наново редагує вже українською мовою давніші свої праці, друковані мовою російською: «Слідком за Запорожцями» і І том «Історії Запоріжжя (з додатком нових матеріялів)»[6]. Останніми часами, оскільки відомо авторові, Яворницький погодився з Держвидавництвом, що взялося друкувати всі три томи його Словника (перший вийшов у Катеринославі

[6] «Вир Революції», літературно-мистецький збірник, Кат-слав, 1921, с. 127.

накладом книгарні «Слово»). Нове видання, за словами автора, міститиме майже подвійну, в порівнянню до попереднього, кількість лексичного матеріялу.

Далі місце належить пр. М.Ф. Злотникову. Робота його йде двома напрямками: з одного боку він працює над своїми «Очерками по истории южной торговли 1-й четв[ерти] XIX в.» (переважно за часів континентальної блокади); з другого боку займається історією робітничого руху на півдні України (важка металургія та гірниче діло). Обидві роботи ведуться на підставі ще невідомого архівного матеріялу, здобутого з архіву колишнього Гірно-Заводського Управління, а також заводських архівів так катеринославських, як і взагалі південно-українських, як от: Криворіжжя, Бахмутський район, Маріуполь, Миколаїв, Херсон і т.д. Одночасно з цим підготовляється до видання і збірник здобутих для нарису матеріялів, що мусить бути цінним внеском до дуже ще мало розробленої історії робітничих рухів на Україні.

«П.О. Єфремов (цитую з того-ж "ВИРУ Революції"[7]), бо скромність позбавила мене можливости безпосередньо від автора дізнатися про його наукову роботу в сучасний момент) приготував до друку "Твори" А. Кащенка (6 томів), написавши до них спеціяльну критично-біографічну розвідку, і свій переклад "Короткої історії української мови" ак. Шахматова (друкованої в 2 томі енциклопедії "Украинский народ"), розширивши її додатками з инших творів покійного ученого, а також опрацьовує свої лекції по "Історії української мови" і "Українській діалектології", читані за останні роки в Січеславському ІНО та на ріжних учительських і інструкторських курсах. Крім того, він виготував до друку дві праці про Шевченка: "Поема: "Марія" по рукопису, виданому Лободозським" (студія стилю Шевченка) і "Слідком за Господом Богом" (до психології творчости Шевченка). Він-же працює над більшими історично-літературними темами: "Натуралізм в український літературі" і "Історична повість в українськім письменстві", а також перекладає історичні романи: Г. Сенкевича: "Quo vadis?" і Мережковського "Юліян Апостат" і "Леонардо да Вінчі" і редагує дальші випуски серії "Українських народніх байок і казок" (10 книжок надруковано було в Січеславі "Споживачем" і "Українським Видавництвом в Січеславі" рр. 1919 і 1920)».

Д.Хв. Чернявський – член Наукового Т-ва – визначається ріжноманітністю своєї діяльности: за часи революційної доби він виготував цілу низку ріжних дослідів з історії, природи та географії Катеринославщини. Наводжу перелік цих його праць:

[7] «Вир Революції», с. 127.

Надруковані: «Дещо про ліси Катеринославщини» «Селянська Правда», 1917 р. «Чи не пора», ibid. «Катеринославщина», Бібліогр[афічний] покажчик. Вип. I. Катеринослав, 1919 р. «Драгоманів, як етнограф», «Споживач», 1920. «Пам'яти В. Доманицького», «Кооперат[ивне] Життя», 1921 р. «М.Ф. Чернявський (до ювілею)», «Споживач», 1920. «Доісторичне минуле України» (палеоліт), «Січ», 1919, ч. 1. «Пам'яті М.Ф. Сумцова», «Республіканець», 1919. – що треба читати про рідний край», ibid. «Треба знати свій рідний край», ibid. «Що читати з рідної історії», ibid. «Слава нашим закордонним братам-галичанам», ibid. «Дещо з сучасної земельної політики», ibid. «Ліси Катеринославщини в їх минулому і сучасному» «Споживач», 1919.

Приготовані до друку: «Географія України» (укупі з Я.В. Якушею). «Катеринославщина», Покажчик, II вип. «Короткий геологічний нарис України», «Катеринославщина», Курс лекцій по краєзнавству. «Давноминуле України (неоліт)» С. Дібрівка (Б. Михайлівка) і його запорозька церква». «Діячі Катеринославщини» (стаття).

Крім зазначених автором надруковано і написано ним ще цілу низку статтів та розвідок з царини природознавства, лісоводства й т.и.

Нарешті, що до автора цих рядків, то він працює над питаннями політично-економічних відносин на Запоріжжі напередодні його скасування взагалі; зокрема-ж – над формами землеволодіння й землекористування на Запоріжжі за останні 5–10 років його існування. В місцевому губархіві літом минулого року йому пощастило знайти серед справ колишньої Новоросійської губ[ернії] свіжий і цікавий матеріял для розвідки, але несподівана й незрозуміла заборона працювати в Архіві з боку його адміністрації перервала буквально на півслові працю, розпочату ще з жовтня 1924 року.

Україна. 1926. Кн. 1. С. 168–172.

8.
Витяг із статті М. Грушевського «Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укр.Науки)» [1926]

В днях 23–28 січня с.р. вперше відбувалася в Київі сесія Пленуму Укр.Науки. При кінці 1924 р. Науковий Комітет при Відділі Професійної Освіти Народнього Комісаріяту Освіти, що доти завідував вищими науковими установами, був перетворений, на взір Російської Рад[янської] Фед[еративної] Соц[іалістичної] Республіки, на окреме «Управління нау-

ковими установами на Україні», рівнорядне з відділом Проф[есійної] Освіти, назване Укр[аїнське] Управ[ління] Наукою, або коротше «Укр. Наукою». Відмінно від російської Главнауки, де управління ведеться одною особою, Укр.Наука заховала характер колегіяльний і складається з президії, колегії і пленуму – зложеного з кількадесяти осіб: з представників ріжних галузей управління і наукових спеціялістів. Тимчасом як президія полагоджує біжучі справи, а колегія розглядає і ухвалює справи ширшого значіння, – перед пленум виносяться питання організаційного характеру, наукового планування[8]). Перша сесія пленуму відбулася в Харкові при кінці 1924 р., друга в червні 1925, третя була призначена на осінь того-ж року в Київі, але кілька разів відкладалась, аж нарешті відбулася в днях 23–28 січня.

Київ чекав її з великим зацікавленням, сподіваючись від неї відповіди на ріжні питання культурного і наукового життя, що живо займали й займають його культурні верстви. Здавна ріжні історичні умови київського життя зложилися на те, щоб зробити Київ передусім центром інтелектуальним. Так було за царської Росії, коли його будовано як центр офіціяльної науки й освіти, але поруч того фактично складався в нім центр неофіціяльного, гоненого і захоронюваного національного українського руху – головно культурного. Ще в більшій мірі се стало помітно з революцією, коли українське життя визволилося з пут, що його гальмували, й стало опановувати всі сфери й ділянки культурного життя. З перенесенням столиці Республіки до Харкова були плани перенесення туди й вищих наукових установ, в інтересах тісніших зв'язків з урядовим центром, а також і українізації Харкова: але кінець-кінцем сі плани відложено, і Київ полишено при його фактичній ролі культурного центру. Але при тім, як се виразно підчеркувалось підчас київської сесії[9], Укр.Наука і уряд взагалі не мають наміру централізувати культурного життя України, так як російський уряд робив се давніше в Петербурзі; навпаки, вони уявляють собі Україну як країну з чотирма сильними культурними центрами: Київом, Харковом, Катеринославом і Одесою, і будуть старатись по змозі рівномірно наділяти їх культурними засобами, – поскільки концентрування сих засобів у Київі, як головнім осередку, не вимагатиметься самими інтересами наукової роботи, – що певної повноти і концентрації вимагають в цілях самої роботи.

---

[8] Я даю сі й деякі дальші пояснення головно з огляду на наших читачів за межами Радянської України.

[9] Як відповідальні представники УкрНауки на сесії виступали: голова її (замісник нар. ком. освіти) Я.П. Ряппо, заступник голови і фактичний керівник Укр.Науки М.І. Яворський та секретар В.І. Баланін.

Така концентрація в певних розмірах необхідна задля самої доцільности, – се признає й сама Укр.Наука, й уряд – Рада Народніх Комісарів. Ухвали, прийняті перед київською сесією і на ній самій – напр[иклад] в справі заснування в Київі сільсько-господарської академії, національного музею, цілого ряду наукових інститутів всеукраїнського значіння, виразно виявили свідомість сього факту. Роля науково-організаційного центру для всеї України, яка призначається ново-заснованій київській академії наук (відмінно від академії російської, що являється тільки одною науковою установою в ряді инших, з чисто гоноровим першенством), зі свого боку веде наукове будівництво в сім напрямі – скупчення в безпосереднім сусідстві академії, під її безпосереднім проводом всього того, що конче потрібне для наукової повноти сього київського керуючого наукового центру.

З другої сторони, як констатувалось се представниками Укр.Науки, соціяльно-економічна структура самих тих чотирьох культурних центрів має своїм наслідком, що в Київі культурно-наукові інтереси вибиваються на перший план і відограють більшу ролю в громадськім життю, ніж в Харкові, чи Катеринославі, чи в Одесі, з їх перевагою інтересів фінансових, торговельних, технічно-продукційних. Можна се вважати сильною чи слабою стороною Київа, але в кождім разі се зістається фактом, і сим поясняються як те значіння, що надавалося самою Укр.Наукою обговоренню важніших планових питань саме на київській сесії, в найбільшому осередку українських культурних сил і з їх безпосередньою участю, – так і велике зацікавлення серед сих київських культурних робітників можливістю взяти таку безпосередню участь в обговоренню кардинальних питань культурного і наукового будівництва.

В сесії брав участь, крім Укр.Науки також вищий педагогічний орган, Державний Науково-Методологічний Комітет, і вона таким чином розділялася на два цикли. Насамперед спільні засідання Укр.Науки і Методкому, присвячені педагогічним питанням (завдання методологічної праці, підготовка викладачів для вищих шкіл, організація інституту експериментальної педагогіки), і дальше розроблення їх в секціях Методкому, з участю київських педагогів. Потім засідання Укр.Науки спільно з членами Академії Наук і керманичами київських науково-дослідчих катедр. І замикало все се спільне засідання всіх сих установ, що мало зробити загальні підсумки сесії (28 січня). Я в отсій замітці займуся сим другим, науково-дослідчим циклом та висуненими ним питаннями.

На порядку дня сеї другої, властиво наукової частини стояло чергове звідомлення Укр.Науки про її діяльність і план на дальше п’ятиліття. Далі звідомлення з діяльности нар[одних] комісаріятів освіти і земельних справ про науково-дослідчу працю в галузі сільського господарства, план

дальшої наукової праці і організації низки нових установ, звязаних з нею. Нарешті оперативний план Академії Наук. Знято було з програми дуже актуальну справу – яка живо займала і дебатувалася в київських кругах (головно з приводу найменування Російської Академії всесоюзною, що сталося літом 1925 р., з нагоди її 200-ліття[10], а саме – відносини українських вищих наукових установ до всесоюзних. Саме перед сесією, в днях 15–20 січня відбулася в Москві чергова конференція Головнаук Радянського Союзу, на котрій ся справа була обговорена й порішена, і представники Укр.Науки, приїхавши просто з сеї конференції до Київа, не вважали потрібним дебатувати сю справу ще раз осібно, а включили її до звідомлення Укр.Науки. Так само замінено пункт реорганізації Академії Наук, що призначалась на сю сесію, дискусією над її оперативним планом.

Україна. 1926. Кн. 1. С. 3–4.

9.
Витяг із вступної розвідки М. Грушевського «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла» [1926]

Районізація – одно з гасл, поставлених на чергу революцією, повне значіння і варте всякої уваги. Вхопити живі, творчі територіальні осередки, вислідити їх взаємовідносини з життям периферії, розмежувати найбільш докладно міжцентрові простори між їх центрами, щоб в дальшім помогти сим вузлам можливо повно і всебічно обслуговувати свої периферії, будити в них продуктивні сили й епергію, та кермувати нею – се дійсно одно з основних завдань економічного, культурного і соціального будівництва, одно з головних питань в переведенню плановости в продукції і розподілі засобів краю.

Одним з підходів для розв'язання сеї проблеми мусить бути розслід і с т о р и ч н и й, що мусить вияснити причини концентрації даного району і непережиту спадщину, дану його минулим; ту ув'язку, витворену попереднім життям, яка може бути використана в дальшій організації життя. Щораз мало своє місце, не перестає існувати! Його наслідки працюють далі, і з сими наслідками, чи позитивними чи негативними, треба завсіди рахуватись у всякого рода планах і комбінаціях. Се основний принцип історизму, і в даній комбінації він мусить пам'ятатись

[10] Про сю справу нижче.

завсіди. Після того, як фізична географія і економічне обслідування скажуть своє слово про господарські засоби району, його історія – економічна, соціяльна і культурна повинні розповісти, як ті природні засоби використовувалися, в яких формах розвивалося господарство, в яких соціяльних відносинах ішов розподіл, як ужиткувалися нагромаджені надвишки продукції і як надбудовувалось над нею культурне життя: як спеціялізувалась праця, як скуплялася економічна і культурна продукція в певних верствах і певних центрах, яким впливам підпадала, які напрями прибирала, куди тяжіла і де черпала свої провідні ідеї й імпульси. Висновки такого обслідування будуть мати істотну вагу при плануванню всякої дальшої економічної і культурної праці.

Але, розуміється, сим практичним значінням вага такого можливо всебічного порайонного обслідування не обмежується. Воно має свою наукову самоціль. Нам важно знати взагалі, для пізнання загального соціяльного процесу, як в даних фізично-географічних умовах, про котрі нас інформують висліди географічного обслідування – при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних засобах розвивалося в ріжних районах заселення; які воно приймало форми, як змінялися колонізаційні течії; які приносили впливи і зв'язки, культурні; як формувались економічні центри і ставали соціальними і політично-правлящими осередками; в які відносини вони ставали між собою й до инших аналогічних, сильніших чи слабших осередків сусідніх районів; як сі відносини змінялись в зв'язку з колонізаційними, культурними й політичними змінами. Важно уявити собі, як великі колонізаційні хвилі, що проходили через нашу територію, захоплювали в свою орбіту той чи инший район: яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім інтегрируванню, збиванню людности до купи, в територіяльну і національну цілість, скажімо – слов'янського населення України, а в якій мірі він, сей район виявляв і тенденції центробіжні, автономні себто концентрувався й замикався в собі? Яку ролю відограв він в процесах експансії – колонізаційного розширення і політичного підбою, так би сказати – тенденціях імперіялістичних, і яка була його позиція в організації оборони: в процесі самоохорони території та її населення під заборчих тенденцій сусідів: свого права на продукт праці – від чужих імперіялістичних апетитів?

Була роля даного району активна чи пасивна? Був він центром чи провінцією в тій чи иншій добі? Які були в тім зміни, і від чого вони залежали?

Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М. Грушевського. [Київ], 1926. С. 2–3.

10.
Порайонні історичні комісії Укр[аїнської] Академії Наук в 1927/8 році [1928]

Порайонні історичні комісії Укр[аїнській] Академії Наук в 1927/8 році. Комісії порайонного розроблення історії України, зв'язані з Історичною Секцією Української Академії Наук:

а) Комісія Київа і Правобережної України,

б) Комісія Лівобережної України,

в) Комісія Полудневої України,

г) Комісія Західньої України –

що в сумі творять асоціяцію історичного районознавства України під головуванням академика М. Грушевського, були схарактеризовані в своїх планах і характері роботи на сторінках України (1927 р. кн. V сс. 174–5). Вони виявляли значну енергію, ініціятивність і продуктивність роботи в останнім році, але ся енергія невтралізувалась, на жаль, ріжними несприятливими обставинами, і в останнім рахунку їх наукова продукція могла виявитися перед громадянством, для його вжитку, в розмірно малих розмірах. Кошти на наукові потреби асигнувались малі, і одержування їх утруднялось все новою, дріб'язковою і нераціональною регламентацією, так що комісії ніколи не могли певно знати, на що вони можуть рахувати, і тому не могли розгортувати своєї роботи планово. Як раз найбільше цінні робочі сезони пропадали, або зводились до мінімальної продукції, тому що не можна було одержати асігнованих грошей своєчасно, і вони потім приходили при кінці року, з обов'язком витрачення протягом кількох тижнів під загрозою утрати. Використовання зв'язувалось дрібною формалістикою, поділом на ріжні тверді рубрики, без права перенесення з одної до другої в інтересах продуктивности праці, і т.д. Все се замісць плановости приносить замішання в роботі, що не дають можливости використати вповні доцільно, навіть ті мінімальні кошти, які наша робітничо-селянська влада, занята планами індустріялізації, економічної інтенсифікації і т.д., може виділити на потреби історичного обслідування. В високій мірі бажано, в інтересах продуктивности сеї наукової роботи і економного, то значить доцільного витрачення робітничо-селянських коштів, щоб фінансово-економічна практика наших установ була піддана ревізії і приведена в краще погодження з практикою і самим характером дослідчої роботи та її реалізації.

Комісія Київа і Правобережної України випустивши весною 1926 р. свій збірник: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», доповнений потім, при кінці року, цінною збіркою студій керівника тої-ж Комісії

Володимира Івановича Щербини («Нові студії з історії Київа»), прикладала всі старання до продовження так гарно і надійно розпочатого видавництва. Річ очевидна, що Київ, як один з культурно-історичних центрів світового значіння, як колонізаційний і комунікаційний, економічний і продукційний вузол безмежної давности і величезного значіння, як експонент Середземної культури для Східньої Европи і Евразії, що так могутньо часами організував і електризував своєю енергією і творчістю людські сили на величезних просторах сеї ділянки земної кулі, необхідно повинен мати свій спеціяльний орган, присвячений інвентаризації, описові і дослідові своїх пам'яток. Мають такі щорічники чи журнали центри далеко меншого культурно-історичного значіння, мусить його мати і місто Київ. Сю потребу зазначив ак. Грушевський при самім заснованню Комісії, поставивши його метою здійснення такого постійного органу щорічника присвяченого топографії, преісторії й історії, продукції й побутові міста Київа й його периферії, і Комісія не спускала з ока весь час сього завдання. Шукаючи можливо практичного і здійснимого підходу до сеї справи, вона висунула план провідника по Київу, який служив би одночасно і чисто практичним потребам екскурсантів і відвідувачів і давав би короткий науковий образ історії міста та його пам'яток, придатний для всіх хто хотів би познайомитися в загальних рисах з минувшиною сього культурно-історичного огнища. В попереднім огляді було вже згадано про наради, організовані Комісією зимою 1926–7 року. Вони продовжувалися потім весною 1927 р., дали в результаті детально розроблений, цінний план провідника, що поруч свого практичного завдання мав дати науковий сінтез всього зробленого для дослідження історії київського узла. Контінгент спеціалістів що заявили свою готовість взяти на себе сю працю, давав поруку відповідного наукового здійснення сього плану. Але висунулись ріжні перешкоди на шляху його здійснення, – з них варто згадати принципіяльну, з якою очевидно прийдеться ще багато боротися, се питання – як мають здійснятися культурні плани зв'язані з Київом: коштом місцевого самоврядування, чи коштом радянського центру, себто управління науковими установами України (Укр.Науки), Державного Видавництва України (ДВУ), тощо. Харківські центральні установи відсилають з сими справами до київського самоврядування (Міської Ради і Окр[ужного]Викон[авчого]Ком[ітет]у), але ті досить резонно вказують, що Київська округа, яка обіймає тільки порівнюючи невелику територію, з півтора-міліонною людністю, має перед собою тяжкі біжучі завдання – реставрацію Київа, що так тяжко потерпів в роки революції, і не спроможна підіймати завдання всеукраїнського значіння, а таким являється історичне обслідування Київського вузла.

З сею самою обставиною стрілася Комісія в иншім плані, котрим зайнялася з кінцем 1927 року, з ініціятиви Укр.Науки. Коли при порядкованню київських музеїв винесено питання про необхідність спеціального музею м. Київа, справа ся з музейної наради була передана до дальшого розроблення ак. М. Грушевському, а він віддав її для обговорення Київській Комісії, спеціяльніше – її «Підкомісії Старого Київа». В наступних числах «України» будуть подані близчі відомости про хід сеї справи, тут належить тільки зазначити, що план пророблений нарадою, організованою згаданою підкомісією, знов таки стрівся з сим питанням: що візьме на себе місцеве самоврядування, а що харківський центр: одна й друга сторона видимо рішила вичекати, що зробить для сеї справи друга, і так академічний рік 1927–8 закінчився без найменшого кроку в напрямі реалізації сього плану, що міг би значно посунути і справу досліду Київського вузла, і постійного видавництва йому присвяченого!

Тим не менше Комісія Київа і Правобічної України з підкомісією Старого Київа під керівництвом Нестора київських істориків В.І. Щербини – енергійного і активного не вважаючи на свій поважний вік – працювала жваво і запопадливо. В «Україні», в «Працях Історичної Секції» в «Науковім Збірнику за рік 1927», в «Ювілейнім збірнику на пошану акад. М. Грушевського», в збірнику «За сто літ» надруковано довгу низку розвідок, заміток і матеріялів її учасників. Не будемо їх тут перечисляти – вони виказані в реєстрах засідань, в змістах видань, сумарично хиба можна одмітити статті і доповіді В.І. Щербини, Ф.Л. Ернста, М.П. Істоміна з історичної топографії Київа, Ф. Сингалевича – з київського некрополю, О.С. Грушевського і О.О. Грушевської, Л. Донець, М. Тищенка, С. Шамрая з соціяльно-економічної історії міста й його околиці, М. Корниловича, К.О. Лазаревської і О. Сімзена-Сичевського про київські мистецькі пам'ятки, Гн. Житецького, В. Міяковського, В. Щербини – з громадського життя Київа в XIX в., й ин. Особлива увага зверталась на історію українського національного руху і революційних ферментів, як вони наростали в життю Київа, що в останній четверті XIX в. стає їх осередком. Організовані Секцією засідання присвячені пам'яти В.Б. Антоновича, з приводу двадцятиліття смерти сього провідника українського київського життя, вистава його літературної спадщини, автографів, фотографій і ріжних меморативних предметів – дуже сильно вплинули на піднесення інтересу до сеї доби і занять нею.

Комісія Лівобічної України займалася викінченням збірника, присвяченого Чернигову та північному Лівобережжю: він вийшов у світ під весну 1928 року і знайшов живе признання в наукових кругах. Велика скількість розвідок і заміток присланих співробітниками для сього збір-

ника, не змістившися в нім, буди розміщені в чергових книжках «України», «Праць Секцій», «Студій» н.-д. Катедри історії України й ин. Відзначимо на приклад грунтовну працю М.О. Макаренка про розкопи коло Чернигівського Спаса, В.А. Шугаєвського про топографію Чернигова, Б.К. Пилипенка про нові чернигівські печері (збудили чимало заінтересований під час празького конгресу слов'янського народнього мистецтва), Б.М. Шевелева з громадського чернигівського руху; з революційного руху на Чернигівщині багато пригадали також спомини С.Ф. Русової і т.д.

Чернигів і Ніжин в процесі складання сього збірника виявили взагалі цінні групи дослідників – фактичні філії Комісії. Теж саме треба сказати про Полтаву, Конотоп, Ромен, Прилуку, Червоноград (к. Константиноград) що також відізвалися на сей дослідчий рух. Будемо сподіватися, що в дальшому сей дослідчий рух буде ширитись і поглублятись і виявлятиме себе також по инших історичних і громадських центрах. Особливо було-б бажано побачити се в такім важнім осередку як Переяслав. Також у Лубнях, Миргороді, Кременчуку, Новгороді-Сіверському й инш.

Багато для освітлення козацької доби – особливо важної в життю сеї території, приносить археографічна робота в архивосховищах Москви, що ведеться при дуже живій участи місцевих співробітників: В. Євфимовського, А. Єршова, М. Петровського, П. Федоренка й ин. Дуже пекучою потребою сього досліду являється перенесення до Киіва такого основного джерела як Румянцевська опись – котрої значна частина волею царських помпадурів опинилася в Ленінграді. Приходиться пожалувати також, що судовий матеріял лівобічних полків з московських архівосховищ перенесено не до київських архівів, як то рекомендувала Археографічна Комісія, а зосереджено в Харкові, де ледви чи можна сподіватись інтенсивної праці в сім напрямі, а київському гуртові дослідників дуже трудно сим матеріялом користуватись в харківських архивосховищах.

Порайонний Збірник полудневого Лівобережжя (Переяславщина – Полтавщина – Слобідщина) вирисовується як одна з ближчих перспектив дослідчої праці Комісії і примушує заздалегідь думати про поширення і поглиблення сеї праці, згуртування ширшої фаланги дослідників на сій ділянці, планового розподілу між ними ріжних завдань історичного обслідування. Наскільки Комісії вдасться перемогти ріжні технічні труднощі, що лежать на сім шляху, покаже час.

Комісія Полудневої України (Степу й Побережжа) – планово й енергійно, наскільки могла се робити при більше ніж скромних засобах своїх (один штатний співробітник, і яких-небудь 25–30 карб. оперативних коштів на місяць) старалася здійснити ту широку програму ув'язки з дослідом Української землі й Українського Народу досить слабо зв'язаних між

собою і мало синтезованих сегментів історії Степу і Побережжа, що була начеркнена в торішнім звідомленню. Спорудження територіального збірника, за взірцем Київського і Чернигівського, голова Комісії ак. М. Грушевський вважав найбільше доцільним, попередніми досвідами випробуваним засобом розбудження дослідчої енергії й визначення орієнтаційних пунктів планового обслідування в звязку з загальними завданнями вивчення минувшини Української Землі й Народу. Після того як Держ[авне] Видавництво в 1926 році висловило своє non possumus («не можемо») в сій справі, Комісія попробувала підійти до сеї мети скромнішими видавничими засобами Академії і весною 1928 р. одержала принціпіяльну згоду Історично-Філологічного Відділу Академії на видання такого збірника, можливо наближеного до типу попередніх – поскільки се можливо в рамцях академічного видавництва. Але персональні зміни в управі Державного Видавництва, що зайшли в 1928 році, скоро відкрили надію сприятливішого трактування сеї справи і Держ[авним]-Видавом. Літом вона дійсно була позитивно полагоджена новим головою Держ[авного] Видавництва т. Постоловським і в тій хвилі, коли пишеться сей огляд, справу збірки Полудневої України можна вважати позитивно рішеною. Комісія ще літом розіславши запросини до дослідників, які працюють в ріжних ділянкам досліду Українського Полудня (див. оповістку в попередній книжці «Україна»), тепер – маючи формальну згоду Держ[авного] Видавництва – що забезпечує і невеликий гонорар авторський, і можливість ілюстрування тексту знимками, мапами, планами і т.д., з подвійною енергією береться до здійснення сього плану. Під сю пору вона розпоряджає вже чималим портфелем; цілий ряд визначних спеціялістів приобіцяв присилку своїх праць на місяць грудень (останній термін 25 грудня – коли намічається поширене засідання Комісії Полудневої України для заслухання доповідей і обговорення деяких найбільше інтересних дослідчих проблем і організаційних питань). Бажано-б все таки мати більше розвідок з преісторії Степу, з історії слов'янського розселення (про його опорні міські бази і степові останки), про сімбіоз слов'янської колонізації з кочовими ордами й иншими иноплемінними елементами, про колонізаційні лінії й шляхи, про культурні впливи й течії серед кочовників і т.д. Далі відчувається недостача відомостей про економічний і культурний зріст важніших міських центрів, про розвій у них українського життя і революційного руху, і т.д. Можна побажати, щоб складання згаданого збірника викликало як найбільший рух в сім напрямі.

В історії колонізації Полудня і степового сімбіозу заняттям Комісії Полудневої України подає руку Комісія Українсько-Молдавська, що підготовлялася з осени 1927 року і в лютім 1928 р. розпочала свою діяльність (див. звідом. в «Україні» кн. 2). З другої сторони – Комісія Новішої Історії

України далі звертала особливу увагу на полудневі міські центри: Одесу, Херсон, Єлисавет, Дніпропетровське як осередки громадського руху. В її збірнику «За сто літ» (кн. 1, 2 і 3, що закінчується друком і в місяці грудні вийде в світ) надруковано цілий ряд Інтересних матеріялів, мемуарів, листувань тощо; чимало матеріялу приготовано до друку. Але треба підчеркнути: дуже мало робиться в сім напрямі в Катеринославі (теп. Дніпропетровськім) і для Катеринослава. Ми були-б раді, щоб сей наш голос таки був почутий.

Обслідування Наддніпрянської смуги в районі Дніпрельстану велось енергійно і з визначними результатами, не вважаючи, що прохання на се коштів не було задоволене. В серпні-вересні 1927 р., в грудні–січні 1927–8, в серпні–вересні 1928 р. відбуто екскурсії за спеціально виробленою докладною інструкцією й анкетами в районі Дніпрельстану і колишніх вільностей Війська Запорізького. Обслідувано народню пам'ять про Запоріжжя, економічні й соціяльні зміни після ліквідації Січи, особливу увагу звернено на інтересні соціяльні обрядові явища, викликані в тутешніх колонізаційних і господарчих умовах. Робота ся буде продовжена, деякі підсумки її правдоподібно будуть подані в збірнику Полудневої України.

В такій же мірі бажано обслідування Донеччини (Донбасу) й Азовського побережжа. Дещо в тім напрямі зробиться при складанню згаданого територіяльного збірника. Але очевидно, що треба всякими способами розбудити самодіяльність місцевих культурних сил.

Комісія Західньої України під головуванням академиків М.С. Грушевського і К.О. Студинського за керівництвом Ф.Я. Савченка дуже енергійно продовжувала свої заходи коло нав'язання тісніших культурних зв'язків між Радянською і Західньою Україною, наукового співробітництва київського та львівського осередку, втягання західнє-українських дослідників в процес наукової праці у всеукраїнськім аспекті, що стала розгортуватись в останніх роках в академічних установах, зокрема в Історичній Секції і тих комісіях, комітетах і т.д., що кермуються нею. Вона старалася, щоб урочисті засідання присвячені видатним українським діячам, проходили з участю також західнє-українських учених, щоб вони освітлювали перед українським громадянством їх діяльність в аспекті західнє-українського життя, культурного й наукового руху, з становища обопільних впливів на сей рух. Так було з святкованням століття «Малороссійских пісень» Максимовича в жовтні 1927 р., з поминками В.Б. Антоновича в березні 1928. Львівські учені (ак[адемік] К. Студинський, Ф. Колесса, М. Кордуба, М. Лозинський, О. Макарушка), взявши участь своїми доповідями в сих засіданнях з одної сторони викликали ними незвичайний інтерес серед місцевого громадянства новації й маніфестації культурної одности України, з другої – оживляли серед західнє-україн-

ського громадянства інтерес до наукової роботи нашого академічного осередку. З нагоди юбілею Ольги Кобилянської Комісія організувала участь українських наукових установ адресами, привітаннями і т.д. і урядила велике засідання, де доповідачі освітили не тільки діяльність самої письменниці, але й умови буковинського життя, в котрих вона розвивалась. В перспективі стоїть святкування 55 літ існування нашої безтитульної західнєукраїнської академії з нагоди видання 150 тому її «Записок»; з огляду що засновано її й ведено її видавництво спільними силами Великої України і України Західньої, се свято буде не тільки святом симпатії до наших західнє-українських братів, але спомином великого діла довершеного через усі політичні кордони єдиним Українським Народом.

Літом 1928 р. нарешті вийшов І том «Матеріялів для культурної й громадської історії Західньої України», що містить листування І. Франка з М. Драгомановим і навзаєм за рр. 1877–1895, зібране М.С. Возняком з автографів Наукового Т[оварист]ва ім. Шевченка і Українського Національного Музею у Львові. Ся велика збірка – 347 листів, 500 сторін – через ріжні технічні недогоди друкувалася довго і коректура її не могла бути проверена автором за автографами, як він того бажав (коректурні аркуші застрягли в митній коморі, і прийшлося випустити книгу без них); але дрібні дефекти не позбавляють се видання величезного значіння як одного з найбільше дорогоцінних джерел не тільки для пізнання життя й діяльности, індивідуальности й ідеології обох корифеїв українського руху останньої четвертини XIX в., але й самого сього руху в його найбільш яскравих моментах. М.С. Возняк віддав сею працею незрівняну заслугу історії Західньої України кінця XIX в.

Зробивши сей почин, Комісія сподівається в 1929 р. приступити до підготування територіяльного збірника, присвяченого Галичині, Буковині й Закарпаттю. Всі познаки вказують на можливість успішного здійснення сього плану – коли вдасться перебороти одну болючу трудність, що досі лежала на шляху кооперації київських і львівських наукових сил і загрожує підтяти план сього збірника – се крайні обмеження в грошевих посилках з Радянської України за кордон, в останніх роках незвичайно обгострені. Вони позбавляють наукові установи і видавництва Радянської України можливости давати наукові доручення своїм закордонним співробітникам, бо не дають можливости платити їм за виконану роботу ні замовляти літературні й наукові праці, тому що за них не можна вислати гонорару. Історична Секція робила в останніх місяцях найбільш енергійні заходи, щоб дістати запевнену можливість правильної висилки грошей за кордон, хоча-б у межах наперед установленої суми. Але досі зусилля її зіставилися безуспішними, і ті невеличкі ліценції на 200–250 долярів, що

від часу до часу, в нерегулярних відступах часу удавалось їй здобувати, розуміється, не дають ніякої можливости задовольнити потреби наукової кооперації, співробітництва і участи західне-українських учених в київських наукових видавництвах, планах і починах.

Доповіді зачитані в засіданнях порайонних комісій В.У.А.Н. за 1927 р.

3/І – О.М. Войтков, з минулих часів на Поділлі.

В. Ганцова-Бернікова. З життя селянства Київщини.

8/ІІІ – Я. Могила, Історія м. Заслава.

Л. Ленчевський, Літописний город Кам'янець.

К.О. Копержинський, Демян Наливайко.

3/IV – В.І. Щербина, К. Говорський і Калістратов.

О.М. Сімзен-Сичевський, Старі київські фотографії і знімки Старого Київа.

М.І. Корнилович, Печатки київських цехів першої половини XIX в. і характер символіки на них.

І. Халіпа, Історія залюднення Бердянського повіту в XIX в.

10/V – С.В. Шамрай, Хвилювання поміщицьких селян на Правобережжі в середині XIX ст.

Д.Д. Граховецький, До історії полтавського театру з 1852–82 рр.

Л.В. Миловидов, Недільні школи на Черниговщині.

М.С. Возняк, Автобіографічні знадібки до характеристики В.С. Александрова.

24/V – Прилюдне засідання Комісії Західньої України: І.С. Свєнціцький, Галицьке малярство XIV–XVI в.

10/VI – М.С. Грушевський, Пам'яті Д.М. Щербаківського.

С. Шевченко, Військові поселення Херсонщини 1835 року.

С.М. Єгунова-Щербина, Одеська Громада кінця 70-х років.

М С. Возняк, Листування І. Франка з М. Драгомановим.

15/VI – Прилюдне засідання Комісії Західньої України – В. Симович, Сучасне положення Українців на Буковині.

9/X – Урочисте засідання Комісії Західньої України у 22/X – Урочисте засідання Комісії

Лівобічної України див. в звідомленнях Історичної Секції.

3/XI – О.О. Грушевська, Київські суперечки з приводу шинкування в XVII–XVIII.

Ф.М. Сингалевич, Київський некрополь (Щекавиця й Флорівське).

В.І. Щербина, «Преображенський скит» в Китаївi в його колишньому й сучасному стані.

1-2/XII – Ф.Л. Ернст, Мазепин дім у Чернигові.
М.М. Ткаченко, З нової історіографії Чернигівщини.
Н.А. Бракер, Голодні роки на Херсонщині.

Україна. 1928. Кн. 5. С. 176–181.

11.
Хронікальне повідомлення Ф. Савченка «Комісія Історії Західньої України» [1930 р.]

Комісія Історії Західньої України. На засіданні І. Відділу 1930 р. Комісія подала звіт про свою діяльність, починаючи з моменту свого заснування в 1925 р., з якого наводимо головні моменти.

Утворення Комісії – одної з 4 тодішніх комісій порайонного досліджування історії України – було зустрінуте з великим співчуттям і прихильністю не лише в академічних колах, і серед широкого громадянства Радянської України, але також і серед науково-громадських кіл Західньої України взагалі й Галичини зокрема.

Усі ті місцеві дослідники, а також і зазначені дослідники Волині, Поділля, Холмщини, Галичини, Буковини і Закарпаття, що відгукнулися на заклик до співучасти в науковій роботі Комісії, розуміли, оскільки важлива завдання повстають перед новою інституцією Української Академії Наук і оскільки потрібна для успіху праці Комісії спільна робота представників української науки й широких кіл громадянства з цілої території, що її заселяють українські маси.

Для всіх цих дослідників була близькою й дорогою мета, яку ставила собі Комісія – за керівництвом Української Академії Наук організувати тіснішій науковий і культурний зв'язок з Західньою Україною, утворити плянове вивчення й дослідження історії соціяльної, політичної і економічного розвитку всіх українських земель по той бік кордону.

Саме заснування й перші кроки в діяльності Комісії полегшувалися тим, що вже з початку 70 рр. минулого століття, з часу заснування Львівського Товариства ім. Шевченка, пізніше перетвореного в Наукове Товариство, праця в ньому провадилася спільними силами Великої України й України Західньої.

Беручи до уваги, що фундатором Комісії ВУАН був акад. М.С. Грушевський, що протягом 20 літ керував вищезазначеним Товариством, легко зрозуміти, яку гарячу підтримку знайшла новоутворена Комісія особливо на Західній Україні.

Багато лишається місця обостороннім координованим дослідам для висвітлення взаємовідносин Західньої й Центральної України – їх історичної кооперації, так само багато наукових заходів вимагають для свого здійснення різні колективні праці робітників з обох частин України, а передусім київського і львівського наукових осередків. Багато також треба зробити для історії інших західньо-українських країв поза Галичиною, а для того ув'язати наукову працю цих порізаних політичними кордонами земель в одну цілість. Тут в розвитку наукових зв'язків, в координуванні наукової праці, в організації спільних наукових підприємств Комісії Західньої України відкрилася широка і вдячна, але не легка робота – утруднена стількома політичними кордонами і всякими перешкодами у зносинах установ Радянської України з західніми українськими краями.

Починаючи від 1925 р. зав'язувалися зв'язки з науковими робітниками Галичини. Великим і щасливим здобутком в діяльності Комісії було обрання до президії Комісії акад. К.О. Студинського, голови Наукового Т[оварист]ва ім. Шевченка у Львові. У згоді з ним накреслено і приступлено до комплектування потрібної наукової літератури й місцевих журналів, котрих в Києві і взагалі на Україні з останніх років було дуже мало.

Історичним яскравим моментом у житті й діяльності Комісії був перший приїзд із Львова на ювілей голови Комісії акад. М.С. Грушевського двох її членів акад. Студинського і проф. Свєнціцького. На широких прилюдних засіданнях вони виголосили доповіді, що викликали до себе великий інтерес і захоплення особливо з боку київської й харківської молоді. Це було початком для дальшої живої акції живим словом в інтересах спільної культурної наукової роботи Західньої і Радянської України.

Використовуючи різні наукові нагоди: ювілеї, правописні конференції, тощо, Комісія старалась можливо участити приїзди до Києва західньо-українських учених, старалась всяко оживити безпосередні персональні зв'язки нашого академічного осередку з західньо-українським науковим світом.

Ювілейні свята Драгоманова й Франка, справлені в 1926 р., дали перші координовані роботи львівських і київських дослідників: ювілейні засідання і спеціяльні книжки «України», присвячені цим двом діячам, зв'язали культурне й наукове життя обох частин України, були здійснені силами робітників нашого академічного осередку і галицьких дослідників. В цих книжках («Україна» 1926, II і VI) одначе опубліковано тільки невелику частину того матеріялу, що став напливати про цих діячів та їх епоху з України Радянської і Західньої. Частина його друкувалась і далі друкується в «Україні» і збірнику «За Сто Літ». Більші ж

серії матеріялу вилучено в спеціяльне видання: Матеріялів до соціяльної й культурної історії Західньої України.

Весною 1927 року були організовані прилюдні доповіді акад. Студинського про галицьке наукове життя, проф. Свєнціцького про старе галицьке мистецтво, проф. Симовича про життя Буковини. Пройшли вони з великим піднесенням.

З нагоди століття першої збірки українських пісень Максимовича удалось урядити галицько-український науковий з'їзд в мініятюрі й крім прилюдних доповідей перевести цінні організаційні наради в різних наукових справах. З доповідями виступали акад. К. Студинський, акад. Ф. Колесса, проф. М. Кордуба, проф. М. Лозинський, проф. О. Макарушка. Доповіді ці викликали з одної сторони незвичайний інтерес серед місцевого громадянства – овації й маніфестації культурної одности України, а з другої – оживляли серед західньо-українського громадянства інтерес до наукової роботи нашої Академії Наук.

З нагоди ювілею Ольги Кобилянської Комісія організувала участь українських наукових установ адресами, привітаннями і т.і. і урядила велике засідання, де доповідачі освітлили не тільки діяльність самої письменниці, але й умови буковинського життя, в котрих вона розвивалася.

З 1927 року Комісія почала зав'язувати також зв'язки з Закарпатською Україною й одержала відти через Празьке Пов[новажне] Представництво УСРР деякі цінні матеріяли. Перед нею тепер стоїть завдання перейти до безпосередніх зносин як з цими закарпатськими, так і з іншими західньо-українськими землями.

Літом 1928 р. вийшов І том «Матеріялів для культурної й громадської історії Західньої України», що містить листування І. Франка з М. Драгомановим і навзаєм за рр. 1877–1895, зібране акад. М.С. Возняком з автографів Наукового Т[оварист]ва ім. Шевченка і Українського Національного Музею у Львові. Акад. М.С. Возняк віддав сею великою працею на 500 сс. незрівняну послугу історії Західньої України кінця XIX ст.

Серед праць, що були надруковані у виданнях Історичних Установ ВУАН й Історичної Секції при ВУАН членами й співробітниками Комісії, зазначимо: акад. М.С. Грушевський. – Програмові статті про Франка і Драгоманова; акад. Студинський – Листування Драгоманова з Навроцьким; Остап Терлецький – Про археологічний з'їзд у Києві; акад. Возняк – Листування Франка з Вол. Левицьким і В. Доманицьким; акад. М. Возняк – Ів. Франко в добі радикалізму «Гутак», «Терен у нозі», Ів. Франка, Листування Нечуя з ред. «Діла». Франка з Доманицьким; Драгоманова редакція «Правди»; акад. Степан Смаль-Стоцький – Українська літературна мова; проф. М. Кордуба – Зв'язки Антоновича з Галичиною; С. Гаєвський – Літературна діяльність О. Кобилянської; проф. Ол. Грушевський – Драго-

манов і Галицька молодь 1870 рр.; д-р Михайло Лозинський – Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку укр[аїнської] політ[ичної] думки XIX і XX ст.; В. Костащук – Громадське й культурне життя від 1848 до 1914 р.; проф. О. Макарушка – Початки нового українського письменства в Галичині; О. Павлик – Буковина до 1843 р.; М. Мочульський, Н. Романович-Ткаченко, Я. Гординський – Спомини про Франка; А.О. Степович – Записки Галагана про києво-галицькі зносини 1870 рр.; Ф. Савченко – Листування Я. Головацького (а також і інших Галичан) з Волинським і ін.; акад. С. Смаль-Стоцький – Східні Слов'яни. Особовий склад Комісії такий: голова – акад. Грушевський М.С.; тов. голови – акад. Студинський К.О.; керівничий Комісії – Савченко Ф.Я.; науковий співробітник – Карачківський М.Ф. Нештатні співроб[ітники]: Дорошенко В.В. (Львів); Сіцинський Е.О. (Кам'янець-Под[ільський]). Члени – акад[емік] Возняк М.С.; проф. Герасимчук В.І.; акад. Колесса Ф.М.; проф. Кордуба М.М.; проф. Крип'якевич І.П.; Мочульський М.М. (Галичина); Глушко С.В.; Костащук В.М.; Павлик О.Я.

Приміщення своє Комісія має в акад[емічному] будинкові, вул. Короленка, 37.

На наступний рік у програмі Комісії стоїть друк чергового тому матеріялів до історії зносин Українців з Галичанами в 1860–1880 рр., а також підготовка районного збірника, на взір Київського й Чернігівського, присвяченого Західній Україні (Галичині, Холмщині, Буковині й Закарпаттю). Акад. К.О. Студинський і проф. І.П. Крип'якевич, що приїздили до Києва в квітні 1929 р., взяли участь у виробленні пляну, а також дали змогу порозумітись з авторами, що при утруднених зносинах між Галичиною й Україною з'являється передумовою для його здійснення.

Бібліографія літератури про Галичину, її економічне, соціяльне, культурне й політичне життя доручено львівському співробітникові Комісії Вол. Дорошенкові; в першу чергу обробляється передвоєнна література. 1901–1915 рр.

Заслухавши цей звіт Комісії для вивчення Історії Західньої України ВУАН І. Відділ Академії визнав діяльність і досягнення її протягом попередніх років існування за задовільні з боку науково-дослідчого й організаційного.

Відділ підкреслив досягнення в утворенні тісної співпраці з науковими колами Західньої України, постійної участи їх у виданнях Комісії та ВУАН взагалі безпосереднього зв'язку їх з науково-культурною роботою Радянської України.

Він уважав правильною лінію Комісії, скеровану на те, щоб ув'язати наукову працю порізаних політичними кордонами західньо-українських земель в одну цілість і утворити широкий обмін їх науковими виданнями з Радянською Україною, як це досі провадилося.

Відділ висловив надалі побажання, з огляду на вагу вивчення історії Західньої України в нинішніх умовах, коли західньо-українські землі знаходяться під кормигою сусідних імперіялістичних держав, – 1) зосередити особливу увагу Комісії на вивченні узлових пунктів у розвитку класової боротьби на західньо-українських землях й національно-революційного руху в другій половині XIX й на початку XX століття; 2) притягти для дослідження цих проблем також дослідників Радянської України з Закордону, що відповідно озброєні методами й марксистським світоглядом.

Україна. 1930. Кн. 41. С. 213–216.

12.
Витяг із вступної статті М. Грушевського «Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього досліду» [14 грудня 1930 р.]

Книга, що оце випускаємо в світ, належить до серії так званих порайонних, або територіяльних збірників, запропонованої мною Державному Видавництву України восени 1924 року і прийнятої ним тоді ж до його видавничого пляну. За тодішнім моїм проєктом малось на меті протягом трьох-чотирьох літ обхопити всю територію України такими збірниками, присвяченими поодиноким територіям, щоб розрухати в сім напрямі дослідчу енергію, розбиту і відтягнену іншими інтересами протягом останніх десятиліть, і звернути увагу дослідників на ріжні актуальні питання історичної районізації.

«Вияснити для пізнання загального соціяльного процесу, як в даних фізично-географічних умовах», про котрі нас інформують висліди географічного обслідування, – при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних і транспортних засобах розвивалося в ріжних районах заселення; які воно приймало форми і як змінялися колонізаційні течії, які приносили впливи і зв'язки культурні. Як формувались економічні і культурні центри і ставали соціяльно і політично-правлящими центрами. В які відносини вони ставали між собою і до інших аналогічних, сильніших чи слабших осередків сусідніх районів, і як сі відносини змінялися в зв'язку з колонізаційними, культурними і політичними змінами. Як великі колонізаційні хвилі, що переходили через нашу Україну, захоплювали в свою орбіту той чи інший район: яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім, в інтегруванню, збиванню до купи людности, до територіяльної і національної цілости,

скажім – слов'янського населення України, а в якій мірі сей район виявляв тенденції центробіжні, автономні, – себто концентрувавсь і замикавсь у собі? Яку ролю відограв він в процесах експанзії – колонізаційного поширення і політичного підбою, так би сказати – в тенденціях імперіялістичних, і яка була його позиція в організації оборони, в процесі самоохорони території та її населення від заборчих змагань сусідів – захищання своїх прав на продукт праці від чужих імперіялістичних апетитів? Була загалом роля даного району активна чи пасивна, в яких саме періодах? Був він центром чи провінцією, в тій чи іншій добі? Які були зміни в такім його становищі і від чого се залежало?

Управління науковими установами України при Народнім Комісаріяті Освіти (Укр.Наука) з свого боку зацікавилося сим пляном і при плянуванню Наукових Установ Укр[аїнської] Академії наук внесло було до її штатів чотири районні комісії: для Києва і Правобережжя, для Лівобережжя з Слобідщиною, для Полудневої (або Степової) України і для Західної України (Галичини, Холмщини з Підляшем, Буковини і Закарпаття). Сі комісії мали дістати по одній, по двох посади наукових співробітників і деякі вирібничі (науково-оперативні) кошти і занятися розробленням тих питань історичної районізації, що я начеркнув у своїм пляні, процитованім оце мною. Районні збірники Державного Видавництва [України] мали бути органом дослідчої праці тих сил, що мали б зібратися наоколо сих комісій. Не чекаючи призначення співробітників і визначення коштів (що сталося здебільшого тільки в році 1926) вони протягом 1925 року, авансом так би сказати, розвинули дуже інтенсивну роботу, притягли наукові сили і назначили найбільш актуальні дослідчі завдання на своїх засіданнях, що відбувалися зчаста. Утворилась фактична асоціяція порайонного дослідження, України, яка скоро вже могла похвалитися показними працями[11].

В першу чергу вона плянувала видання збірників, присвячених Києву з його околицею і Чернигову з Північним Лівобережжям; далі в пляні стояли збірники Полудневої і Західньої України, Полудневого Лівобережжя з Слобідщиною, Правобережжя, і т.д., і після перших, так би сказати, мобілізаційних збірок – висунувши найбільш актуальні теми і заінтересувавши увагу наукових кругів в сім напрямі, комісії мали організувати для своїх районів збірник за збірником, робити їх постійними (хоч би й не періодичними в календарному розумінню), і далі спеціялі-

[11] Див. звідомлення в XI, XVII, XX, XXIV і XXVII тт. Записок Іст.-філ. Від. Академії (сі звідомлення виходили й окремо п. з.: Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних Установ Академії, за роки 1926, 1927, 1928 і 1929). Див. також часопис «Україна».

зувати, розбиваючи великі території, зачеркнені для перших збірників, на поменші райони для детальнішого студіювання – правобережні, скажім, розбити на збірники волинські і подільські, західнєукраїнські – на галицькі й холмсько-підляські, полудневі – на Дніпровський Низ і Донбас і т.д.

Плян був досить грандіозний, і оптимістичні перспективи розвою української науки, зазначені Президією Укр.Науки на київськім пленумі її в січні 1926 року в Києві, подавали надії на його здійснення. Але, на жаль, скоро на сім оптимістичнім горизонті з'явилися ріжні хмари. Виявилося, що Держ[авне] Видавництво не може перевести пляну наукових видань так як укладало його собі в 1924 році і мусить скорочувати, з огляду на їх дефіцитність. В тім і плян районних збірників воно не може здійснити так, як тоді плянувалось – по два збірники на рік. Не відмовилось тільки від Київського збірника, і він вийшов в 1926 р. З тяжкою бідою удалось здійснити видання Чернігівського збірника, що вийшов в р. 1928. Від дальшого ДВУ рішучо відмовилось. Тому прийшлось повідомити співробітників, котрим було роздано теми для сих збірників, що плян стає неактуальним, справа відкладається. Бо пляни збірників Полудневої і Західньої України й ін. були позначені вже в 1925 році і 1926 р. притягнені наукові сили для їх здійснення. Збірник «Полудневої або Степової України» призначався на р. 1927. Коли Держ[авне] Видавництво дало йому рішучу відмову, стали випробовуватись можливости видання збірника академічного, в серії академічних видань. Але Академія тоді не платила ніяких гонорарів за праці і видавничі можливости її були дуже незначні; видання великого ілюстрованого збірника, такого, як перші порайонні, могло бути здійснено коли-небудь, оказією тільки. Тому поновлювано заходи в Держ[авному] видавництві. Літом 1928 р. ситуація покращала і новий голова ДВУ дав принципіяльну згоду на видання збірника Полудневої України, а згодом підписано й формальний договір на видання. Тоді і наново оповіщено співробітників, що справа стає актуальною, й Історична Секція, чи властиво редакційна колегія «України», що вела фінансову сторону сих видань, просить їх можливо поспішити з закінченням колись замовлених статей. Одначе ще раз зайшли труднощі – технічного характера: не можна було підшукати паперу скільки-небудь підхожого до попередніх збірників, і тільки в квітні 1930 р. можна було фактично приступити до друку. Тим часом в березні 1930 р. з ініціятиви Плянової Комісії Академії Істор[ично]-філ[ологічний] Відділ признав недоцільним існування порайонних комісій, тому що діяльність академічних комісій взагалі мусить бути приладжена до хронологічних меж, котрими розграничено катедри історії України. Раніше ще, в зв'язку з сим розграниченням, на осінній сесії 1929 р. (в останніх днях листопада і в перших днях грудня) Відділ постановив закрити Комісію Полудневої

України при катедрі «Історії Українського Народу нової доби» акад. М. Грушевського і відкрити таку комісію при катедрі ак. Слабченка, тепер же рішено було закрити взагалі порайонні комісії. Ак. Грушевський вносив, аби замість закритих районних комісій, що працювали на його катедрі, організовано загальну комісію порайонного досліду вивчення історії України, – але сей проєкт відкинено. Таким чином, зникла та науково-організаційна база, на котру мала б опиратись дальша науково-дослідча робота над історією Полудневої України, що мав метою розбудити нинішній збірник.

Український історик. 1991/1992. № 3/4–1/4. С. 54–57.

13.
Проспект експедиції Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка під керівництвом проф. О. Оглобліна та витяг із чернеткової розширеної версії наукового звіту «Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному» [1932–1933 рр.]

ЕКСПЕДИЦІЯ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(П р о с п е к т)

«Насамперед, потрібні природні багатства: залізна руда, вугілля, нафта, хліб, бавовна. Чи є вони в нас? Є більше, ніж в будь-якій іншій країні… З цього боку, з боку природніх багатств, ми забезпечені цілком…

Чого ще треба?

Потрібна наявність такої влади, що мала б бажання й силу зрушити використовування цих величезних природніх багатств на користь народові. Чи є в нас така влада?

(З промови тов. Сталіна «Про завдання господарників» 4/II – 1931 р.).

МЕТА ЕКСПЕДИЦІЇ – зібрати й систематизувати, частково (в історичній частині) науково спрацювати матеріяли для історії певних галузів української промисловости в зв'язку з мобілізацією природніх ресурсів України для потреб соціялістичного будівництва.

ЗАВДАННЯ ЕКСПЕДИЦІЇ – зібрати й дослідити матеріяли – літературні (бібліотечний і архівний), речевий (музейні і позамузейні), ілюстративні (малюнки, фото, креслення, мапи, тощо), що характеризують колись розвинені на території Київськ[ої] Області промислові галузі – металюргійну й залізообробну, керамічну, порцеляно-фаянсову, шкляну,

а також текстильну (вовняну зокрема), паперову та інш., приділюючи основну увагу проблемі сировинної бази цих виробництв – з одного боку, історії робітничої кляси – з другого.

Зокрема, експедиція в процесі своєї роботи має зібрати матеріяли для науково-дослідницької роботи в царині соціяль[но]-економічної історії України, а так само для музейного будівництва (саме історія фабрик та заводів і робітничої кляс[и] дуже мало репрезентована в музеях УСРР, зокрема й через брак відповідних матеріялів у музейних фондах). Здобутки експедиції стануть у пригоді для дослідів історично-економічних (через облік та збирання матеріялів бібліотечних та архівних), історично-технічних, історично-побутових та історично-мистецьких (через збирання, або фотофіксацію начиння й виробів тих промислових закидів, фіксацію спогадів міського робітництва, тощо). Нарешті, експедиція мусить зібрати матеріяли для дальших спеціяльних експедицій і дослідів геологічних, технологічних та економічних щодо проблеми мобілізації природніх ресурсів даної території та відродження або поширення певних виробництв. В зв'язку з тим, що особливого значіння в процесі розгортання соцбудівництва набирає проблема металю (зокрема місцевих його ресурсів), що, очевидячки чимало важитиме в розробленні питань другого п'ятирічного пляну, експедиція має головну увагу в своїй роботі й за її пляном (як збирання, так і опрацьовання здобутків) приділити проблемі металюргійної і залізообробної промисловости Київськ[ої] Области (зокрема правобережн[ої] частини Київськ[ої] Области), на базі місцевих покладів залізних руд.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ накреслюється так: робота експедиції проводиться частково у Києві (підготовка для експедиції, а саме: збирання й вивчення архівного, музейного і бібліотечного матеріялу, розроблення відповідної анкети, складання мапи й картотеки промислових підприємств, опрацьовання маршруту експедиції та її конкретних плянів, сформування особового складу експедиції та її технічне обладнання, тощо) взимку й навесні 1931–1932 р. кал[ендарного] року, а головне на місцях (Північна Київщина і Східня Волинь) – влітку 1932 р. (орієнтовно 2 місяці). Дослідження й оформлення матеріялів має бути переведено восени і взимку 1932 р. До кінця 1932 року роботу експедиції (крім наукового дослідження спеціальних питань) має бути завершено (хоча не виключається можливости продовжити роботу експедиції на 1933 рік, але вже на іншій території, приміром лівобережній частині Київської Области).

В процесі підготовки, переведення, систематизування та дослідження своїх здобутків, експедиція працює в контакті і за допомогою відповідних науково-дослідчих інституцій, насамперед ВУАН (зокрема, Комісії Соціяльно-Економічної Історії України), музеїв (передусім Всеукраїнського

Історичного Музею ім. Шевченка у Києві), архівів (зокрема Київського Центрального Історичного Архіву й Київського Центрального Архіву Давніх Актів), бібліотек (Центральних бібліотек України), а так само місцевих (краєвих) музеїв та наукових товариств.

Зважаючи на вищезазначені завдання експедиції, було б доцільно притягти сюди для дальшого розгортання відповідної роботи, також увагу, завдання і кошти плянових і господарчих органів. Експедиція передбачає також потребу деяких наукових відряджень (зокрема для підготовчої роботи). Матеріяли здобуті під час експедиції, мають бути, опріч безпосереднього їх використання в науково-дослідницькій роботі ВУАН та експозиційній роботі Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка, а також (у певній частині) в роботі планових та господарчих органів, – науково-досліджені й опубліковані (доповіді, публікації в пресі, збірник праць експедиції, тощо). Зокрема проектується при Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Шевченка у Києві – виставка здобутків експедиції, а також має бути складена наукова картотека й мапа (історична) промислових підприємств правобережної частини Київськ[ої] Області і подорожів улітку 1932 року, члени експедиції мають прочитати низку відповідних доповідів і лекцій на промислових підприємствах Київської області.

Права й обов'язки експедиції зазначено у «Відкритому листі» за № 481 від 5/XII-1931 р., що його видав НКО проф. О.П. Оглобліну, яко керівникові експедиції.

Науковий архів Інституту історії України НАН України. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 220. Арк. 1–1зв.

Проф. О.П.Оглоблін
Промисловість Правобережного Полісся в минулому і в сучасному (науковий звіт експедиції 1932 року)

Правобережне (Київське) Полісся – це терен старої промислової колонізації України. Певні природні умови – численні корисні копалини, ліс, водні ресурси визначили тут з давніх-давен утворення й розвиток різних галузів обробної промисловости. Історичний розвиток цієї території, що протягом довгих століть була одним з найбільш стійких осередків суспільно-політичного життя, теж сприяв розвиткові різних промислових галузів і осередків. Територія Полісся була найменш приступна для тих бурхливих хвиль, що, йдучи з півдня навалою нападів кримських феодалів дезорганізовували економічне життя на Полудневому Правобережжі.

Нарешті, Правобережне Полісся північна частина старого Київського воєводства, географічно й політично входять тоді до складу Польсько-Литовської держави, приступне тим технічним і господарчим впливам, що йшли сюди з Заходу з старих осередків європейської промисловості.

Проте було б величезною помилкою уявляти собі процес промислового розвитку Правобережного Полісся, як процес мирного зростання в затишному закуткові Полісся – промислових закладів та осередків. Навпаки, й тут протягом багатьох століть точилася жорстока класова боротьба. Тут феодальне панування дідичів було й дуже важке, й надто тривке. Феодально-кріпацьке господарство, що довгий час не знаходило собі сприятливих умов на бурхливому півдні Правобережжя, тут, на Поліссі віддавна існує павутиння кріпацького визиску. Недивно, що тут точилася запекла боротьба, тут відбувалися сварки, наїзди й справжні війни феодалів, що нерідко за мету свою мали й місцеві промислові підприємства. Тут, в часи селянської війни XVII ст. відбувалися бурхливі події громадянської війни й чужоземної інтервенції. Й саме проникнення сюди чужоземних технічних та господарських впливів відбувалося в умовах жорстокої класової боротьби.

Хазяйнування феодалів на Поліссі було цілком хижацьке. Промисловість, що розвивалася тут в XVI–XVIII ст., всі ці численні буди, гути, рудні, – хижацьки нищили насамперед головне багатство цієї території, від якого вона й здобула свою назву, – ліс. Знищення лісових масивів Полісся пошкодило його водним ресурсам. Лише підземні багатства – корисні копалини Полісся – були зачеплені поверхово й, в основній своїй масі, збереглися для нової епохи – епохи соціалістичної. Зате хижацький характер феодально-кріпацької системи позначився тут, на Поліссі, також жорстоким визиском «підданської» праці селянства. Матеріальне зубожіння й наслідком того страшні злидні, фізичне виснаження, бруд і пошесті, важка темрява некультурности, – ось спадщина, що її залишило кріпацтво на Поліссі.

Але ми були б несправедливі до феодально-кріпацької системи, коли б усю бідність поліську приписали її впливам і наслідкам. Ні, капіталістична система поділяє з своїм попередником – феодалізмом – цілковиту відповідальність за це зубожіння Полісся. Більше того. Кілька десятиліть капіталістичного-поміщицького-буржуазного визиску заподіяли Поліссю, поліському робітництву й селянству, мабуть, не менше шкоди, ніж довгі століття феодалізму. Це однаковою мірою стосується й природи, й суспільного життя Полісся. Адже саме капіталістичне господарювання винищило в пень лісові багатства Полісся. Феодальні хижаки та їх промислова агентура – оті підприємці-будники були невинні немовлятка перед капіталістичними підприємцями – лісопромисловцями, що допомогли полі-

ським поміщикам оголити Поліські землі. І саме капіталістична система, зберігаючи численні рештки кріпацького визиску, довела Поліське селянство до того стану зубожіння й виснаження, що в нього визволила його лише Жовтнева Революція.

В історії промисловості Полісся можна встановити три основні періоди, що їх визначив розвиток виробничих відносин, – періоди феодальний, капіталістичний і соціалістичний. Але треба відразу застерегти, що ці історичні епохи, в конкретній історії поліської промисловості, диференціюються в залежності від технічних і соціально-економічних змін, на певних історичних етапах. Характеризуючи ці основні періоди й окремі етапи промислового розвитку Правобережного Полісся, маємо тут намітити лише основні тенденції й форми промислового розвитку в кожний період і на певному етапі, приділюючи увагу лише деяким, на той час основним, «ведущим» галузям промисловості.

Науковий архів Інституту історії України НАН України. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 220. Арк. 2–4.

14.
Звіт про роботу Історичного Циклу [ВУАН] за 1933 рік

Історичний цикл ВУАН існує з 1931 року. На 1 січня 1933 року Історичний цикл об'єднував такі історичні установи: Катедра історії України (ак[ад.] [М.С.] Грушевський) з комісіями при ній: Комісія Київа і Правобережжя. Комісія козаччини. Культурно-історична комісія. Катедра передісторії. Комісія соціяльно-економічної історії України. Комісія ревруxів. Комісія археографічна. Комісія історично-географічного словника. Комісія біографічного словника. Комісія Західньої України. Комісія історії Заходу. Комісія Близького Сходу. Катедра доби торгового капіталу з комісіями та катедрами передісторії і комісії – Археографічна, Історично-географічна і Біографічного словника існували до реорганізації Академії, решта комісій утворені внаслідок реорганізації в 1928 році і залишились в незмінному стані до організаційної побудови і в 1933 році.

Одні лише перелічені нами назви комісій: Козаччини і інш., говорять про архаїзм, пережитки феодалізму в структурі. До 50 відсотків установ Історичного циклу залишилось ще у віданні клясово-ворожих нам елементів ([М.С.] Грушевського і його школи. [М.М.] Могилянський і його прибічники). Профіль установ М.С. Грушевського і [М.М.] Могилянського був яскраво націдемівський з елементами фашизму.

По всім цим установам розкидано по 1–2 і максимум 4 науковця – в Археографічній і Історично-географічній комісії.

Склад науковців в 1933 році в значній мірі залишався засміченим клясово-ворожими нацдемівськими і фашистськими елементами. В повному складі були засмічені установи Грушевського: в Катедрі історії України з комісіями Київа і Правобережжя знаходились фашисти по ідеології ([С.В.] Шамрай, [С.В.]Глушко, [М.Ф.] Карачківський): в Комісії культурно-історичній – фашисти – [П.С.] Гл[я]дківський, [В.С.] Денисенко, в Комісії козаччини – нацдемівець [В.Д.] Юркевич: в Комісії біографічного словника залишки ще єфремівщини – фашист по ідеології [М.М.] Могилянський і його прибічник [М.О.] Тарасенко, в Комісії історії Західньої України – фашист [М.К.] Козоріс і [С.О.] Ткачівський та нацдемівець [О.Я.] Павлик: в Археографічній комісії – нацдемівці з елементами фашизму – [М.М.] Ткаченко і [В.О.] Кордт і в Комісії історично-географічній – великодержавник [В.О.] Романовський.

Більшість – клясово-ворожі елементи, що складалися з трьох груп: грушев'янців, єфремовців і великодержавників.

Радянський склад науковців незначний. Науковий провід в комісіях і катедрах з боку радянського і парт[ійного] складу не був забезпечений. Наукове і партійне керівництво не було забезпечено ні в комісіях, ні на самому Історичному циклі аж до середини 1933 р.

Протягом останніх 1931–1932 років і в першій половині 1933 року опортуністичне керівництво ІІ Відділу в особі [О.М.] Камишана і Історичного циклу в особі [П.Д.] Шурана обманювало партію і радвладу і групувало навколо себе вищезгадані ворожі нацдемівські фашистські елементи. Лінією Історичного циклу на керівну наукову роботу були висунуті – [В.В.] Білий, [М.М.] Ткаченко, які, як члени бюро Історичного циклу, фактично керували роботою Циклу і розставляли потрібних їм людей. [М.М.] Ткаченко підбирав ворожих людей по лінії Археографічної комісії для видання джерел (Підгайний, Таранченко, [Д.П.] Бродський), [М.М.] Ткаченко і [В.В.] Білий використали своє становище наукових керівників і організаторів, щоб тормозити перебудову роботи історичних установ ВУАН і разом з тим протаскували ворожу продукцію.

[М.М.] Ткаченко чинив шалений опір щодо перебудови Археологічного музею. ВУАК. Археографічної комісії. [М.М.] Ткаченко протаскував ворожу продукцію за своїм редагуванням – збірника праць [В.Б.] Антоновича, т. 1, в якому революціонізує українську буржуазію. [В.В.] Білий випустив хуліганський номер 10 Етнографічного вісника з наклепом на Донбасівський пролетаріят, називаючи його блатним. [В.В.] Білий скупчував в себе реакційні елементи (дочка гетьманця, сіоніста, реакціонера [І.В.] Галанта). Керівники історичної науки у ВУАН – [О.М.] Камишан і [П.Д.] Шуран, яким партія доручила цю ділянку клясової боротьби, не вели і не притягали до керівної ідеологічної роботи радянських науковців.

Користуючись опортуністичним і націдемівським керівництвом і прикриваючись старою феодально-архаїчною структурою, клясовий ворог, чинячи шалений опір соціялістичному будівництву, намагається зірвати успішну роботу партії і радвлади на націкультурнім будівництві і в частині історичної науки.

Роботу Історичного циклу можна розбити на два періоди. Перше півріччя 1933 року, в який існували розрізнені історичні установи і друге півріччя 1933 року, в якому всі історичні установи були влиті в Історичний цикл.

Тематика Історичного циклу на 1933 рік складена ще за старим керівництвом зовсім незадовільно по комісіям, катедрам і часто-густо не пов'язана з процесами соціялістичного будівництва. Історичний цикл і на 1933 рік не визначив своєї стержневої проблематики і тематики.

До тематичного пляну комісій і катедр Циклу в цілому занесено 109 тем.

З них розраховано на своїх академічних робітників 84 теми, а 25 тем розраховано на нештатних робітників ВУАН, внаслідок чого тематика, щодо її виконання в частині позаштатних співробітників, стала зовсім нереальною.

Нереальною була і тематика для штатних співробітників, оскільки вона перебільшена (на одного робітника пересічно припадало 2-3 теми).

Протягом першого півріччя запляновано було на квітень–червень місяці 62 теми (включаючи сюди і до виконания теми за 1931–[19]32 р[р].). Виконано в формі доповіді 32 теми, а подано до друку 28. Якість наукових доповідей була дуже низька, а навіть виготовлені (в кількости... тем) до друку праці після рецензування довелося здати в архів, як непридатні до друку.

Протягом першого півріччя цілий ряд комісій і науковців планів своїх не виконали. Конкретно н[ауково]-д[ослідча] робота і вся діяльність їх була виявлена на звітній сесії Історичного циклу, що відбулася 7–10 червня [1933 р.].

Сесія Історичного циклу, готуючись до чистки парторганізації ВУАН, розкрила всі ганебні явища, які мали місце в роботі Історичного циклу за попередній час.

Сесія викрила, що продукція Історичного циклу була ворожою щодо ідеології, що частина науковців давала халтуру, недоброякісну продукцію, частина зовсім нічого не дала, саботуючи наукову роботу протягом останніх двох-трьох років.

Сесія визначила, що сталося це внаслідок зрощування правоопортуністичного керівництва з націдемівськими контрреволюційними елементами (українськими, польськими, єврейськими) і блькування з великодержавництвом.

Розглядаючи конкретно, як ішла робота по історичних установах сесія відзначила, що: по Катедрі історії України доби торгового капіталу акад. М.С. Грушевський протягом 1930–[19]33 року жодного писаного рядка для історичної науки ВУАН не дав. Академік [М.С.] Грушевський стоїть на своїх старих нацдемівських... ідеологічних позиціях і демонстративно перейшов друкувати в Ленінград свої незначні статті російською мовою. М.С. Грушевський – «Самовидец Руины и его позднейшие отражения», надр[уковано] в зб[ірнику) «Труды Института славяноведения Академии наук СССР» т. 1, Ленинград, 1932 г., ст. 157–192).

К. Грушевська так само жодного рядка не написала і саботує історичну ділянку у ВУАН.

Комісія Київа і Правобережжя в складі наук[ового] співроб[ітника] С. Шамрая. С. Глушка і М. Карачківського залишилася на фашистських позиціях. За останні два-три роки жодної наукової продукції ці співробітники не дали. За перше півріччя 1933 року плянів своїх не виконали, а саботували науку. [С.В.] Глушко, заядлий контрреволюціонер і засуджений ГПУ. [С.В.] Шамрай і [М.Ф.] Карачківський – контрреволюціонери-фашисти, переносили виконання своїх плянів з року в рік, свідомо уникли історично-політичної тематики, щоб не виявити себе, з одного боку, перед пролетаріатом і з другого – перед націоналістичним фашистським табором. Залишаючись вірними до кінця націоналістично-фашистським концепціям ([М.С.] Грушевського, [Д.] Донцова, [М.І.] Яворського), вдалися до нових метод клясової боротьби «тихою сапою» в науці шляхом залишення історичного фаху і переходу на інші фахи роботи в Інституті зерна і борошна. До того ж. [С.В.] Шамрай заявив, що він не бажає дальше методологічно переозброюватись і готовий назавжди відмовитися від наукової роботи в Академії.

Комісія культурно-історична на чолі з грушев'янцями – [В.С.] Денисенком, [П.С.] Глядківським так само жодної продукції не дали і плян за перше півріччя не виконали. Співробітники цієї Комісії замість того, щоб вивчати революційний побут і ті зміни, що сталися внаслідок Жовтня і соціялістичного будівництва в місті і на селі серед робітників і колгоспників, переключились на менш актуальну тематику, а [В.С.] Денисенко навіть займається і «актуалізацією» тематики «Толока і супряж за капіталізму», в якій намагається ідеалізувати общину. [П.С.] Глядківський, саботуючи роботу, покликався на брак архівного матеріялу для його теми і відсутність відряджень. [П.С.] Глядківський уникав тематики за фахом, а перейшов на іншу тематику. Комісія і її співробітники [В.С.] Денисенко і [П.С.] Глядківський працювали ізольовано і протягом всього часу продовжували традиції соціялістичного інституту [М.С.] Грушевського і ідеологічно виконували те, що робили фашистсько-петлюровсько-гетьманські інститути в Берліні ([Д.І.] Дорошенко. [В.] Гренер).

Комісія історії козаччини з одним співробітником [В.Д.] Юркевичем, який також нацдемівець, продукції не дав, заявивши, що він продукції не давав через те, що «недостатньо вважав себе озброєним, щоб подавати роботи до друку».

Не знайшовши проблематики для Комісії козаччини, [В.Д.] Юркевич перейшов на роботу по Сталінському збірнику.

Комісія Західньої України до тематичного пляну на 1933 рік запровадила ворожу тематику. Тематика не виконувалася протягом 1930–1933 року. Науковий співробітник «комуніст» [С.О.] Ткачівський зрадив партію і пролетаріят і вів розкладницьку роботу, перекликаючись з фашистами Польщі, Західньої України, з ватажками СВУ.

Науковий співробітник [М.І.] Корнілович по своїм ідеологічним спрямуванням належав до поміщицько-буржуазної великодержавницької націоналістичної школи. Подав до друку «"Сервітутна" справа на Холмщині» і «Форми сел на Волині в першій половині XIX століття», в яких ідеалізує капіталізм і кріпосницькі пережитки. Науковий співробітник [О.Я.] Павлик – нацдемівець. Подавав низької якости продукцію.

Комісія біографічного словника протягом всього часу існування з 1919 року не подала жодної наукової продукції, не актуалізувала своїх завдань та своєї тематики, виконувала соціяльні замовлення нацдемівщини й фашизму. Шалений опір соціялістичній науці чинив керівничий цієї Комісії російський кадет [М.М.] Могилянський та його прибічник – науковий співробітник [М.О.] Тарасенко. [М.М.] Могилянський і [М.О.] Тарасенко, готуючи біографії до друку, подавали біографії нацдемівських діячів, петлюрівських бандитів, атаманчиків (Ангела) і заядлих ворогів робітників і трудящого селянства ([Д.П.] Бродський), вивчали князів, монахів, попів, ченців і всякий контрреволюційний елемент і зовсім ігнорували революційних діячів пролетарської революції і соціялістичного будівництва. Поруч з історичними установами, якими керував [М.С.] Грушевський, [М.М.] Могилянський, були ще комісії, в яких переведена деяка робота.

Історія Національної академії наук України. 1929–1933: Документи і матеріали / Упоряд. Т.В. Вересовська, В.Г. Врублевський, В.А. Кучмаренко, Т.П. Папакіна, Л.І. Стрельська, Л.М. Яременко. К., 1998. С. 308–312.

15.
Постанова Ради народних комісарів УРСР про організацію наукових установ в західних областях УРСР
[2 січня 1940 р.]

З метою створення відповідних умов для розвитку наукової роботи в західних областях Української РСР Рала Народних Комісарів УРСР постановляє:

Доручити Президії Академії наук УРСР:

1. Організувати в м. Львові відділи таких наукових установ АН УРСР:

а) Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка,

б) Інституту мовознавства,

в) Інституту фольклору,

г) Інституту історії України,

д) Інституту археології,

е) Інституту економіки.

2. Організувати в м. Львові філію Бібліотеки Академії наук УРСР, передавши їй бібліотеки: а) Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка; б) Наукового товариства «Оссолінеум» і в) Народного дому.

3. Організувати у м. Львові науковий природознавчий музей як базу для наукової роботи по вивченню флори, фауни і корисних копалин в західних областях УРСР.

Передати АН УРСР Природничий музей Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка та Музей Дідушицьких.

4. Передати Академії наук УРСР для наукової роботи Карпатську астрономічну обсерваторію, що знаходиться в урочищі «Долина Зелена» Станіславської області.

5. Зобов'язати Львівський облвиконком забезпечити зазначені наукові установи АН УРСР відповідними приміщеннями.

Голова Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнієць
Керуючий справами РНК УРСР О. Шинкарьов

Історія Національної академії наук України (1938–1941): Документи і матеріали / Відп. ред. О.С. Онищенко; упоряд. В.А. Кучмаренко, Т.П. Папакіна, Л.І. Стрельська, Л.М. Яременко, С.В. Старовойт, Т.В. Варава, О.Г. Луговський. К., 2003. С. 239.

16.
Висновки Комісії керівних співробітників Академії наук УРСР про відрядження для визначення стану установ Академії у м. Львів [не раніше 30 грудня 1944 р.]

1. Комісія складалася з 7 осіб: акад. М.В. Птуха – голова Комісії та члени Комісії: вчений секретар Президії АН УРСР З.П. Шульга, члени-кореспонденти: С.І. Маслов, Л.М. Славін, проф. М.Н. Петровський, вчений секретар Ін[ститу]ту мовознавства В.С. Ільїн, зав[ідувач] відділу мистецтвознавства Ін[ститу]ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Б.С. Бутник-Сіверський.

2. Комісія працювала у м. Львові з 24 по 30 грудня 1944 р. і за час праці:

а) впродовж перших 3 днів вивчала стан роботи в кожній установі Академії наук у м. Львові і потім;

б) 28 грудня на Загальних зборах наукових співробітників установ Академії заслухано звіт про роботу кожної установи за попередній час (включаючи час фашистської окупації) і плани роботи на 1945 р.

3. Матеріали, зібрані Комісією, представлені в таких прикладених до цього документах:

а) 30 спеціальних анкет, в яких характеризується стан наукової роботи кожного наукового співробітника установ Академії наук УРСР у м. Львові;

б) звіти членів Комісії про виконану ними роботу в окремих установах Академії наук УРСР у м. Львові (звіти: членів-кореспондентів С.І. Маслова і Л.М. Славіна, проф. М.Н. Петровського, вченого секретаря Інституту мовознавства В.С. Ільїна і зав[ідувача] відділу Ін[ститу]ту мистецтвознавства, фольклору і етнографії Б.С. Бутника-Сіверського).

4. Унаслідок вивчення роботи установ Академії наук УРСР Комісія відзначає:

а) на 25 грудня 1944 р. в установах Академії наук УРСР на 262 штатних посад за штатним розписом фактично працює 211 осіб, з них:

1. Академіків – 3 (М.С. Возняк, Ф.М. Колесса, В.Г. Щурат)
2. Докторів наук – 43 (з них – 2 від ВКВШ при РНК СРСР)
3. Кандидатів наук – 2
4. Магістрів наук – 17
5. Без науков[ого] ступеня – 27
6. Науково-допом[іжного] персонала – 29
7. Адміністративних і технічних робітників – 83
8. За договором – 7

Разом 211 співр[обітників].

З 211 співробітників: українців – 127, поляків – 80, євреїв – 1; членів ВКП(б) немає, кандидатів ВКП(б) – 1, членів ЛКСМ – немає.

б) До початку Вітчизняної війни і потім після звільнення м. Львова від німецько-фашистських окупантів наукові співробітники структурно групувалися у Відділах відповідних інститутів Академії наук УРСР, що їх перераховано вище.

Досвід 27-місячної роботи (з вересня 1939 р. і до 22 липня 1944 р.) показав, що згадана структура не забезпечує належного розгортання роботи установ Академії наук УРСР у м. Львові.

в) в основному склад наукових робітників установ Академії у м. Львові являє собою значну наукову силу, яка за певної організації, спрямування і керівництва зміцнить відповідні ланки роботи інститутів Академії наук УРСР в плані наукового вивчення мови, літератури, історії, економіки, археології, мистецтвознавства, фольклору, етнографії та природних багатств західних областей Радянської України, а також Радянської Буковини і Закарпатської України.

5. Всебічно обміркувавши питання щодо дальшої роботи установ Академії наук УРСР, Комісія вважає за доцільне:

а) скасувати нинішню структуру науково-дослідних установ Академії наук УРСР у м. Львові;

б) приступити до підготовки і з 15 лютого 1945 р. у м. Львові організувати два інститути Академії наук УРСР:

1) Інститут суспільних наук Академії наук УРСР з 6 відділами: української мови; української літератури; історії України; економіки; мистецтвознавства, фольклору і етнографії та археології;

2) Інститут природничих наук, у якому, головне, буде провадитись вивчення природних багатств західних областей УРСР, Радянської Буковини і Закарпатської України;

в) інститути Академії наук у м. Львові, музеї, бібліотеки та інші установи об’єднати у Львівський філіал Академії наук УРСР, на чолі якого має бути:

1) академік – керівник філіалу;

2) заступник керівника філіалу;

3) вчений секретар філіалу;

г) Академія наук УРСР здійснює керівництво Львівським філіалом через одного з своїх Віце-президентів.

6. Крім згаданого основного питання про філіал Академії наук УРСР у м. Львові, Комісія вважає за необхідне терміново розв’язати ряд ще і таких питань:

а) негайно надіслати до м. Львова керівника справ установ Академії наук УРСР;

б) порушити клопотання перед Управлінням вищих шкіл при РНК УРСР про переатестацію наукових співробітників установ АН у м. Львові, а до закінчення цієї роботи у погодженні з НКТ УРСР дати дозвіл Львівським торговельним організаціям докторів і магістрів у постачанні продуктами дорівняти до постачання кандидатів наук;

в) на лютий місяць збільшити кількість карток на лімітне (безособове) постачання з 8 карток, що є тепер до, щонайменше, 30 карток.

Голова Комісії академік *М.В. Птуха*
Члени Комісії:
Вчений секретар Президії АН УРСР *З.П. Шульга*
Член-кореспондент *С.І. Маслов*
[Член-кореспондент] *Л.М. Славін*
Професор *М.Н. Петровський*
Вчений секретар Інституту мовознавства *В.С. Ільїн*
В[иконуючий] о[бов'язки] зав[ідувача]
Відділу мистецтвознавства ІМФЕ *Б.С. Бутник-Сіверський*

Історія Національної академії наук України (1941–1945) / Відп. ред. О.С. Онищенко; упоряд. Л.М. Яременко, В.А. Кучмаренко, Л.І. Стрельська, С.В. Старовойт, В.М. Удовик, Н.І. Малолєтова. К., 2007. Ч. 1: Документи і матеріали. С. 344–346.

17.
Вступна промова Президента Академії наук УРСР академіка О.В. Палладіна на відкритті наукової сесії Інституту історії України АН УРСР у Львові спільно з істориками Москви і західних областей України [19–23 квітня 1950 р.]

Наукова сесія Інституту історії України Академії Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, яку він проводить у Львові спільно з істориками Москви і західних областей УРСР і яка сьогодні починає свою роботу, має завданням сприяти підвищенню ідейно-теоретичного рівня роботи істориків Західної України, сприяти більшому підсиленню наступальної боротьби з різними проявами буржуазної ідеології, а особливо з залишками буржуазного націоналізму.

Перед істориками Радянського Союзу стоїть велике, почесне завдання – вивчати історію тієї частини людства, яка вперше побудувала соціалістичну державу, історію великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік і всіх радянських народів.

Радянська історична наука провадить роботу на базі ленінсько-сталінської теорії, що є запорукою її успіхів.

Марксистсько-ленінська історична наука покликана виконувати важливіші завдання на ідеологічному фронті. Пізнання об'єктивних законів суспільного розвитку і політичної боротьби, оволодіння найпередовішою теорією – марксизмом-ленінізмом, дає можливість радянському народові і всьому прогресивному людству впевнено дивитись вперед, прокладати шляхи до комуністичного суспільства, вести непримиренну боротьбу з усіма ворогами трудящих.

Народи Радянського Союзу дивляться на історичні праці, як на один із засобів оволодіння революційною теорією, як на ідейну зброю боротьби за комунізм.

Історична наука в нашій країні зможе виконати почесне завдання формування світогляду радянських людей тоді, якщо вона буде просякнута патріотизмом і непримиренною ненавистю до ворогів Радянського Союзу.

Одним з основних завдань радянських істориків є активна, непримиренна боротьба проти всіх і всіляких фальсифікаторів і ворожих марксизму-ленінізму теорій, які пропагуються в капіталістичних країнах і відображають ідеології світової буржуазії.

Суворе і послідовне дотримання ленінсько-сталінського принципу більшовицької партійності в науці – найважливіша умова підвищення ідейно-теоретичного рівня роботи радянських істориків, зокрема істориків Радянської України. Умова розгортання навального наступу на буржуазний світогляд, успішної боротьби з націоналізмом, космополітизмом, об'єктивізмом, низькопоклонством перед буржуазною історіографією.

Головними керівними роботами, що визначають методологію наукових історичних досліджень, досліджень історії українського народу й інших братніх народів СРСР, повинні бути праці класиків марксизму-ленінізму – Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна. Ці твори озброюють радянських істориків гострою зброєю в боротьбі проти реакційної буржуазної ідеології, за торжество ідей більшовизму, за торжество комунізму.

Для істориків Радянської України марксистсько-ленінська історична наука завжди була могутнім засобом виховання українського народу на славних традиціях героїчного минулого, в дусі полум'яного радянського патріотизму і безмежної відданості своїй Радянській Державі.

Наші історики повинні виховувати у нашої молоді священні почуття животворного радянського патріотизму, почуття радянської національної гордості, почуття дружби радянських народів. Це тим більше необхідно, тому що історична наука на Україні назавжди була ареною найзапеклішої

боротьби трудящих проти лютих ворогів народу, буржуазних націоналістів, що намагалися зірвати соціалістичне будівництво і кинути Україну в хижі пазурі іноземних імперіалістів.

Наукове марксистсько-ленінське вивчення вітчизняної історії має величезне значення в боротьбі радянського народу за торжество комунізму, а особливе значення воно має в порівняно молодих радянських західних областях УРСР, де ще й досі проявляються окремі рецидиви антинародної ідеології буржуазного націоналізму. Викорчовування решток ідеології українського буржуазного націоналізму – першочергове завдання істориків західних областей Радянської України, для виконання якого вони повинні докласти всіх зусиль.

На сесії будуть заслухані доповіді, присвячені актуальним проблемам історії нашої великої соціалістичної Вітчизни.

Першочерговим завданням нашої історичної науки є розробка історії радянського суспільства, вивчення успіхів і досвіду соціалістичного будівництва в нашій країні, що мають всесвітньо-історичне значення.

З'ясуванню завдань, що стоять перед радянськими істориками в цій галузі, буде присвячена доповідь дійсного члена АН УРСР Д.З. Мануїльського на тему «Ленін і Сталін про завдання вивчення історії радянського суспільства».

В програмі нашої сесії стоїть також доповідь одного з видатних радянських фахівців історії давньої Русі, члена-кореспондента АН СРСР Михайла Миколайовича Тихомирова на тему «Київська Русь».

Усі історики добре знають, яке велике значення має дослідження цієї проблеми. Марксистсько-ленінський аналіз історичних даних спростовує концепції українських буржуазних націоналістів про те, ніби київська Русь була українською державою, і показує, що Київська держава є спільною історичною колискою трьох братніх народів – російського, українського і білоруського.

Дуже важливим завданням радянських істориків є вивчення прогресивної ролі слов'янських народів в історії, зокрема ролі найвидатнішого слов'янського народу – великого російського народу. Цій темі присвячується доповідь відомого усім історикам радянського історика – члена-кореспондента АН СРСР Сергія Даниловича Сказкіна.

Одна із доповідей присвячується питанню про історичне значення віковічної дружби українського і російського народів, за виразом В.І. Леніна «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і історією, і характером». Саме ця дружба забезпечила українському народові вільний соціалістичний шлях розвитку, створення своєї суверенної держави – УРСР – складової, невід'ємної частини могутнього Радянського Союзу.

Питанню про завдання, розробку і висвітлення основних етапів історії України буде присвячена доповідь директора Інституту історії України АН УРСР, кандидата історичних наук Олександра Карповича Касименка.

Ця доповідь і обговорення її повинні показати досягнення і першочергове завдання у розробці Історії України і накреслити ті основні конкретні питання, на яких насамперед треба зосередити свою увагу історикам України.

Товариші! Радянські Історики повинні відіграти велику почесну роль в боротьбі за викорчовування залишків ідеології українського буржуазного націоналізму. Висвітленню завдань, які стоять перед радянськими істориками на цій відповідальній ділянці, буде присвячена доповідь кандидата філософських наук Л.В. Гаркуші.

Тим, що створена наукова історія нашої Радянської Батьківщини, а також історія українського народу, український народ зобов'язаний великому корифею науки товаришу Сталіну, його батьківському піклуванню про науку, про радянських людей.

До праць радянських істориків, і в тому числі істориків Радянської України, з надією і довір'ям звертаються трудящі країн народної демократії. В цих працях вони черпають нові теоретичні знання і знаходять приклади практичної діяльності в галузі соціалістичного будівництва. Книги радянських вчених, зокрема радянських істориків, повинні бути знаряддям, яке влучно б'є по ворогам Радянського Союзу, яке на смерть разить всі спроби, відкриті або приховані, протиставити єдино науковому революційному вченню марксизму-ленінізму ті або інші «теорії», що захищають інтереси експлуататорських класів капіталістичного суспільства.

Ми бачимо, як зростає й поширюється торжество ідей Леніна і Сталіна. Все більше і більше народів стає на шлях, прокладений Радянським Союзом. Зміцнення країн народної демократії і будівництво соціалізму в них, перемоги китайського народу, створення демократичної Німеччини – є безперечним доказом цього.

Кожний день творчої праці радянського народу зміцнює, возвеличує і прославляє нашу соціалістичну державу, демонструючи перед усім світом перевагу найпередовішого радянського державного і суспільного ладу, перевагу нашої радянської ідеології і культури над загниваючим капіталістичним ладом і його розтлінною реакційною ідеологією і культурою.

Наша країна є міцним оплотом миру, навколо якого об'єднуються мільйони простих людей, що бажають мирного і вільного життя. Трудящі, прості люди всіх країн світу вірять, що справа прогресу, справа миру переможе, тому що на чолі боротьби за прогрес, за мир стоїть великий Радянський Союз, тому що боротьбою за мир керує великий Сталін.

З ім'ям товариша Сталіна зв'язані всі наші перемоги на всіх ділянках соціалістичного будівництва, з ім'ям товариша Сталіна зв'язані успіхи і перемоги радянської передової науки, з ім'ям товариша Сталіна зв'язані успіхи і дальший розквіт радянської історичної науки.

Відкриваючи виїздну сесію Інституту історії України Академії наук УРСР в місті Львові, в якому є велика кількість вузів і науково-дослідних інститутів, я, від імені Президії Академії наук УРСР, бажаю їй успішної роботи і висловлюю надію, що учасники цієї наукової сесії висловляться по питанням значення і місця історичної науки в ідеологічному вихованні радянських людей, по питанням розгортання наукової роботи в галузі історії в Українській Радянській Соціалістичній Республіці і, зокрема, в її західних областях, подадуть свої міркування про те, що повинен зробити Інститут історії АН УРСР в тій роботі величезного значення і розмаху, яку повинні розгорнути історики західних областей по викоріненню решток ворожої реакційної ідеології українського буржуазного націоналізму.

Ми сподіваємось, що учасники сесії обміняються своїми думками по головних вузлових питаннях історії України, а також думкою про дійовий контакт і способи координації роботи нашого Інституту історії України з навчальними і науково-дослідними інститутами західних областей УРСР.

Жваве, творче обговорення доповідей, що будуть зроблені на сесії, обмін думками про розробку кардинальних питань історії України, особливо радянського періоду, про способи творчих зв'язків між Інститутом історії України і кафедрами вузів, архівами, музеями й іншими науковими установами західних областей зміцнить творчі зв'язки і дасть нову ідейно-теоретичну наснагу історикам Радянської України в їх боротьбі за виховання із української радянської молоді полум'яних радянських патріотів, свідомих бійців за велику справу комунізму.

Перед радянськими істориками, зокрема перед істориками Радянської України, стоять важливі й почесні завдання, і певні, що історики Української Радянської Соціалістичної Республіки всі свої сили віддадуть на виконання великих завдань, щоб бути гідними високого довір'я радянського народу, більшовицької партії великого Сталіна.

Науковий архів Інституту історії України НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 1–8.

18.
Витяг із Звернення групи львівських науковців щодо доцільності ліквідації Львівського філіалу АН УРСР [4 лютого 1956 р.]

[…] на 1956–60 роки передбачається продовжувати роботу по дальшому вдосконаленню, скороченню і здешевленню управлінського апарату, ліквідації зайвих і паралельно діючих ланок апарату і по усуненню надмірностей у штатах. На наш погляд, саме такою зайвою ланкою в системі Академії наук УРСР є Львівський філіал та його президія. Дійсно, в період організації наукових установ АН УРСР у Львові існування філіалу себе цілком виправдовувало. Його існування сприяло серйозному зміцненню інститутів, вирощуванню висококваліфікованих кадрів, зокрема кадрів з корінного населення, тощо. Тепер ця робота, в основному, закінчена. Інститути в значній мірі зміцніли, визначили свій науковий напрямок, забезпечили себе солідними кадрами, створили певну експериментальну базу. Відповідно зміцніли також інші установи філіалу. Тому в сучасних умовах важко найти серйозні аргументи для того, щоб виправдати порівняно великі витрати на утримання апарату філіалу. Більш того, існування філіалу нерідко сковує ініціативу львівських наукових установ АН УРСР, обмежує і без того надмірно звужені права керівників цих установ, часто затримує вирішення оперативних питань, призводить до марної витрати часу на непотрібні засідання та різноманітні наради, вимагає зайвого листування та підготовки численних довідок і зведень і т.п. В той же час президія філіалу не вирішує і не може кваліфіковано вирішувати самостійно питань, пов'язаних з науковою діяльністю львівських установ АН УРСР, які працюють в найрізноманітніших галузях науки і входять в різні Відділи АН УРСР.

У відповідності до цього, глибоко враховуючи конкретні умови роботи львівських установ АН УРСР та інтереси їх дальшого розвитку, ми прийшли до одностайної думки про те, що настав час для ліквідації Львівського філіалу АН УРСР, як цілком непотрібної надбудови, і підпорядкування львівських наукових установ безпосередньо Відділам та Президії АН УРСР.

[…]Ми вважаємо також, що інтереси поліпшення наукової роботи вимагають розширення прав директорів інститутів та бюро Відділів АН УРСР. Зокрема, необхідно дозволити директорам інститутів АН УРСР самостійно вирішувати питання про зарахування на роботу із увільнення всіх наукових працівників, крім керівників відділами, про командировки в межах встановлених асигнувань, укладання господарських договорів на виконання наукових досліджень, перерозподіл витрат по статтям кошторису, преміювання працівників інституту.

На нашу думку, давно назріло питання про значне поліпшення нині існуючої структури центральних установ Української академії наук. Перш за все слід звернути увагу на такі ненормальності, які існують в самій структурі головних установ Академії, зокрема в Президії і її апараті, в бюро Відділів та їх апараті.

Очевидно, йдучи по шляху певного скорочення апарату Відділів, слід разом з тим розширити їх функції і права. Так, на бюро Відділів треба покласти остаточне вирішення питань, пов'язаних з плануванням наукової роботи, зміною структури підпорядкованих інститутів, призначенням та увільненням керівників відділів інститутів, планування матеріального забезпечення та фінансування науково-дослідних робіт. Звичайно, цей перелік конкретних питань не є повним і може бути встановленим лише внаслідок широкого і ретельного вивчення цього питання.

Немає сумніву в тому, що це мероприємство дозволить вилучити з компетенції Президії АН УРСР вирішення дріб'язкових, другорядних питань і цим самим створить не тільки кращі організаційні умови для наукової роботи, а й дозволить різко скоротити чисельність апарату Президії АН УРСР.

Директор Інституту агробіології
кандидат с[ільсько]-г[осподарських] наук *Д.[Ф.] Лихвар*
Заст[упник] директора Інституту машинознавства
кандидат технічннх наук *В.П. Сигорський*
Заст[упник] директора Львівського політехнічного інституту
доктор фізико-математичних наук, професор *О.[І.] Андрієвський*

Історія Національної академії наук України (1956–1960) [Електронне видання] / Гол. ред. О.С. Онищенко; упоряд. Л.М. Яременко, Г.В. Індиченко, С.В. Старовойт, Т.В. Брязкало, О.І. Вербицька, С.М. Коваленко, Л.О. Шеремета. К., 2015. Ч. 1: Документи і матеріали. С. 111–112.

19.
Витяг із доповіді академіка АН УРСР І.П. Крип'якевича «Стан і завдання допоміжних історичних наук», виголошеній на Республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних наук [14–15 травня 1959 р.]

Елементи джерелознавства та бібліографії з'єднує історіографія, тобто історія історичних досліджень. При кожній науковій роботі важливо мати відомості, хто з дослідників оброблював те саме питання, якими джерелами користувався, як його освітлював. Деякі огляди української

історіографії давали у своїх роботах Лазаревський, Антонович, Багалій, Іконніков, Карпов, Михайло і Олександр Грушевський, Василенко – але тільки до деяких періодів. Маємо відомості, що в Києві виходить у світ нарис української історіографії (до середини XIX ст.)

Нових досліджень потребує Історична географія. В перших десятиріччях XX ст. вона була на високому рівні розвитку: згадати тільки Лазаревського «Описание старой Малороссии», Кордта «Материалы по истории русской картографии» роботи, Ляскоронського та ін. В 1920–30 рр. у складі АН УРСР існувала окрема історично-географічна комісія, яка видала кілька томів «Історично-географічного збірника». У Львові проф. М. Кордуба проводив широку роботу за збиранням географічної топоніміки. На Закарпатті вийшли цінна збірка назв селищ за редакцією Ол. Петрова. Зараз є всі можливості, щоб ці роботи продовжувати.

Основні напрями роботи такі:

1) Необхідно організувати складання історично-географічного словника УРСР, який охоплював би всі населені пункти республіки, і для кожного селища дава загальні дані про економічно-соціальні і культурні відносини та коротку його історію. Зразком такого словника може служити старий: словник Семенова або повніший від нього польський Словник географічний, який дава інформації також про селища України. Складення такого словника справа довголітніх досліджень, які треба проводити за областями чи районами. Щоб уточнити завдання і структуру такого словника, відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові запланував складення історично-географічного словника Львівської області – роботу вже розпочато. Організацію такого словника в республіканському масштабі повинен очолити Інститут історії АН УРСР.

2) У план історично-географічних робіт необхідно вкласти також історичний атлас УРСР. Для різних поточних робіт складено вже багато карт для окремих періодів: зараз публікація багатотомника історії України вимагає нової постановки цього питання – виконання цілого ряду карт на основі джерельних матеріалів. Для здійснення цього потрібна організувати спеціальну групу істориків та географів.

3) Для підсилення історично-географічних робіт треба звернути особливу увагу на розвиток краєзнавства. Ми є свідками незвичайного росту зацікавлення краєзнавством. На місцях – в районах, містах, селах за період радянської влади виросла нова інтелігенція, яка розуміє значення науки та із вузів винесла деякі дослідчі методи, вона не проходить байдуже біля найближчого оточення, а бажає його досліджувати і до нас істориків ставить вимоги допомогти їй, між іншим, в історично-географічних дослідженнях. В різних місцях є краєзнавчі гуртки, трудящі вимагають лекцій з місцевої історії, відкрито місцеві музеї. Ця робота потребує уваги і допомоги.

Історики-спеціалісти повинні всебічно сприяти цим місцевим дослідженням. Це ж найкращий шлях для глибоких зв'язків науки з виробництвом і культурним будівництвом – це найперший обов'язок учених поширювати досягнення науки серед мас трудящих. Історики повинні допомагати інтелігенції і робітникам в районах при їх дослідженнях місцевої історії, у писанні монографій міст, сіл, районів / заводів і фабрик, культурних установ, біографій видатних місцевих діячів, в організації місцевих музеїв, збиранні архівних матеріалів та ін. Розвиток краєзнавства має велике значення для широких історично-географічних робіт – місцеві дослідники можуть взяти активну участь у підготовних роботах для складення історично-географічного словника. Бажано, щоб і вузи звернули увагу на краєзнавство – необхідно при кафедрах історії організувати краєзнавчі гуртки, організувати курси історичної географії.

Науковий архів Інституту історії України НАН України. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 155. Арк. 14–16.

20.
Постанова Президії АН УРСР № 20 від 18 січня 1968 р. «Про заходи по виконанню постанови ЦК КП України від 18 жовтня 1967 р. "Про стан підготовки і видання "Історії міст і сіл Української РСР"»

ЦК КП України 18 жовтня 1967 р. розглянув питання і прийняв постанову «Про стан підготовки і видання "Історії міст і сіл Української РСР"». У постанові відзначається, що в республіці проведена значна робота по створенню на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції на громадських засадах 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Вийшли у світ перші два томи цього видання, присвячені Харківській і Полтавській областям. Друкуються томи про Львівську та Луганську області. Авторські колективи під керівництвом Головної редакційної колегії, створених у всіх областях редколегій томів та міських і районних комісій у ході підготовки «Історії міст і сіл» виявили і використали велику кількість документальних джерел. До збирання матеріалів і написання нарисів з історії міст і сіл залучено широкий громадський актив. Розгортання роботи над «Історією міст і сіл Української РСР», широка її гласність сприяли посиленню серед трудящих інтересу до вивчення історії рідного краю.

У підготовці «Історії міст і сіл Української РСР» активну участь беруть Інститут історії АН УРСР, який здійснює науково-методичне керівництво підготовкою томів в областях, і Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, яка займається їхнім науковим редагуванням і виданням.

Проте в роботі відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР та редакції історії міст і сіл Головної редакції УРЕ, як це відзначається у постанові ЦК КП України від 18 жовтня 1967 р., мають місце серйозні недоліки. Зокрема фаховий рівень частини наукових і редакторських кадрів, як свідчить досвід роботи над першими томами видання, недостатній; в діяльності редакції і відділу історії міст і сіл мала місце неузгодженість; вимогливість і контроль за підготовкою томів та якістю редагування слабкі, що призводить до затягування строків видання томів.

У своїй постанові ЦК КП України накреслив заходи по усуненню недоліків у підготовці і виданні «Історії міст і сіл Української РСР». Головній редакційній колегії, Головній редакції Української Радянської Енциклопедії та Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР разом з обласними редколегіями та обкомами КП України доручено розробити і затвердити план подання рукописів томів та їх видання протягом наступних 4–5 років.

На виконання постанови ЦК КП України від 18 жовтня 1967 р. Президія Академії наук УРСР постановляє:

1. Зобов'язати Головну редакцію УРЕ (головний редактор М.П. Бажан, заступник головного редактора по «Історії міст і сіл Української РСР» О.К. Касименко) та Інститут історії АН УРСР (тов. П.П. Гудзенко) вжити необхідних заходів до усунення недоліків і виконання завдань, визначених у постанові ЦК КП України.

2. У зв'язку з тим, що Державним планом на 1968 р. передбачено значне збільшення обсягу роботи Головної редакції УРЕ порівняно з попередніми роками, а також зважаючи на трудомісткість і складність видання «Історії міст і сіл Української РСР», збільшити штатний розклад УРЕ на 16 штатних одиниць (8 редакторів, 3 контрольних редактори і 5 допоміжних працівників) з місячним фондом заробітної плати 2034 крб.

3. З метою забезпечення підготовки рукописів томів на високому науковому та ідейно-теоретичному рівні і подання їх на редагування до редакції історії міст і сіл Головної редакції УРЕ у повністю завершеному вигляді зобов'язати Інститут історії АН УРСР поліпшити науково-методичну допомогу редколегіям томів, робочим групам при них та авторським колективам. З цією метою:

- схвалити рішення дирекції Інституту про переведення з 1 січня 1968 р. до відділу історії міст і сіл десяти наукових співробітників з інших відділів Інституту до завершення видання «Історії міст і сіл Української РСР»;

- закріпити наукових співробітників відділу історії міст і сіл за томами, організувати систематичні їхні виїзди в області республіки для читання текстів нарисів, характеристик, довідок та поліпшення якості

рукописів томів «Історії міст і сіл Української РСР». Прикріплені від відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР до обласних редколегій наукові співробітники систематично звітують перед Головною редколегією та Інститутом історії АН УРСР про стан роботи над томами, їхній науковий та ідейно-теоретичний рівень;

- доручити головній редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» звернутись до обкомів КП України з клопотанням про включення до складу обласних редколегій наукових співробітників відділу історії міст і сіл, закріплених за відповідними томами.

4. У зв'язку зі збільшенням обсягу роботи над «Історією міст і сіл Української РСР» і необхідністю створення кращих умов роботи для редакції історії міст і сіл Головної редакції УРЕ та відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР доручити Управлінню справами АН УРСР (тов. В.П. Цемко) в місячний строк розробити і подати до Президії АН УРСР пропозиції про надання редакції «Історії міст і сіл УРСР» додаткових приміщень (4–5 кімнат площею 100–120 метрів).

5. Звернути увагу Головної редакції УРЕ (академік АН УРСР М.П. Бажан, проф. О.К. Касименко) на незадовільний добір частини кадрів в редакції історії міст і сіл. Доручити Головній редакції УРЕ протягом січня 1968 р. укомплектувати редакцію кваліфікованими кадрами.

6. Контроль за виконанням цієї постанови покласти на Науково-організаційний відділ Президії АН УРСР (тов. В.В. Волошин).

Президент Академії наук УРСР
академік [Б. Патон]

В. о. головного вченого секретаря
Президії Академії наук УРСР
член-кореспондент АН УРСР [К. Ситник]

Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упор. О.С. Рубльов; відп. ред. В.А. Смолій. К., 2007. С. 240–243.

21.
Виступ О. Компан на всесоюзній науковій конференції «Об опыте написания истории городов и сел, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР». Витяг із стенограми [24–25 травня 1972 р.]

По моему убеждению, работа по охране памятников имеет отношение не только к науке, но и поэзии, поэтому я упомяну произведение

белорусской поэтессы, которая говорит, что «…В моей земле нет памятников, а есть старые замки, старинные соборы, они напоминают ухоженные музеи, где шумливый турист замолкает перед вечной красотой... И все равно моя земля самая дорогая и любимая. Были здесь и художники, и ремесленники, которые создавали искусство, но очень многое поглотили войны. И каждый камень тут замешан на пепле и крови. Слова любви и горечи естественны в этих памятниках истории и культуры. Овеществленные площади показывают развитие народа, они рассказывают о том, что прячется в глубине веков, а, следовательно, они учат».

Ф. Энгельс писал, что уважение к древностям истории – есть свидетельство настоящей образованности. Именно потому Энгельс, Маркс, Ленин считали невежеством, трагическим процессом неуважение прошлого.

И накануне Октябрьской революции, и после свершения революции В.И. Ленин не раз говорил о необходимости использования наследия прошлого.

Основоположники научного социализма подчеркивают познавательное значение вещественных свидетельств человеческой истории.

Говоря о характерных особенностях высшей формы варварства, Энгельс называл наличие таких вещей, как ручная мельница, зубчатые строения боевыми колесницами. И Энгельс отмечал, что это – черты документалистов данного этапа развития человечества.

Памятники истории культуры, в частности искусства, архитектуры, много помогали и историкам Украины в восстановлении забытого или неизвестного еще. Примером может быть история изучения украинских городов. Сегодня странно подумать, что еще лет 20–25 тому назад как-то эта история замалчивалась. Настоящих-то городов Украина и не знала, а в научном понимании это центры развития ремесла, торговли и культуры.

И вот такие города как бы не существовали в нашей истории. А они нарождались, развивались, способствовали прогрессу.

И постепенно усилиями представителей разных общественных наук стал раскрываться этот вопрос. Говорили, что это не настоящие города, что они не соответствуют социально-экономическому обозначению, что такое город. И тут вышла в свет шеститомная История Украинского искусства и только на одних иллюстрациях мы увидели, что эти города уже были и в других странах, где были подъемные мосты и все атрибуты средневекового города. А это было открытие не малой важности, поскольку средневековой город был буржуазным городом, способным осуществить социалистическую революцию. Известно положение Маркса о том, что первый капитализм средневекового города есть первое поражение феодализма.

Нам говорили о барроко, ренессансе, особенностях этих стилей на Украине, показывали очаровательное украинское барроко. Такие города по своей структуре имели свои особенности, при общих закономерностях развития. Они имели свои местные особенности и часто эти особенности придавали именно это очарование архитектурной части.

Ведь, буржуазная наука за рубежом всегда утверждала, что славянские государства, Восток Европы не был в состоянии создавать свои культурные центры, не имел настоящих городов и выпестовал у людей нетребовательность, примитивность.

Памятники истории рассказывают другое. Они рассказывают о блестящей культуре, которой обладала древняя киевская Русь, они рассказали о разрушениях, принесенных войнами и многочисленными татарскими нашествиями, которые похоронили в руинах многие из достижений украинского народа.

У нас тоже много погибло культурных ценностей, но немало осталось. Они хранятся в глубинах под землей, в архивных документах. Мы часто не знаем, что перед нами историческая культурная ценность и открываем для себя заново.

Это часто ведет к потерям. Примером может служить существование многочисленных каменных баб в украинских степях.

Сегодня ученные пишут интереснейшие работы о скульптурах, сравнивая их с произведениями мастеров острова Пасхи, с этим хотя и примитивным, народным, своеобразным, не имеющим профессионального оформления, но имеющим огромное эмоциональное творческое значение. От этих каменных баб в степи, которые являются свидетелями тысячелетнего прошлого, осталось не так много, и наша задача их сохранить.

Второй пример. Деревянное зодчество конца средних веков (XVI, XVII, XVIII). Зданий, которые служили жилищем человеку, почти не осталось. Сохранились церкви, церквушки, часовенки, но их мало и они гибнут, потому что люди не понимают историко-культурного, искусствоведческого значения их. Можно привести много примеров, которые свидетельствуют о необходимости активной пропаганды наших культурных ценностей, нашего культурного наследства. Особенно необходима разъяснительная работа среди местных руководящих органов, которые при всем добром желании, иногда способствуют гибели памятников, потому что не понимают их исторического культурного значения.

Это задача первостепенной важности для всех республик, в т. числе и Украины.

Наше Общество охраны памятников истории и культуры существует около 5 лет.

Что сделано за это время в области пропаганды? Чтобы рассказать об этом, нужно очень много времени, поэтому я остановлюсь только на тех проблемах, которые мне кажутся особо важными и которые дают себя сегодня чувствовать.

В первые годы потребовались большие усилия для создания разветвленной организации общества, для вовлечения народных масс в наше общество. Но сегодня мы уже имеем успех в деле популяризации работы общества.

При первичных организациях общества было создано 75 народных университетов. На Украине создано 258 лекториев. При районных газетах существует около 300 специальных рубрик, которые освещают вопросы, касающиеся памятников истории и культуры. Существуют 28 радиожурналов и теле-журналов, созданных при участии общественности.

Общество охраны имеет свой орган тиражем около 100 тыс. экземпляров. Изданы доклады и сообщения членов Общества, издаются брошюры в помощь лектору.

Практикуются научно-исследовательские экспедиции, во время которых участники экспедиции, специалисты различных областей знаний знакомятся с местным населением, читают лекции, и таким образом приносят пользу популяризации дела охраны памятников истории и культуры.

К важнейшим задачам Общества относится реставрация и охрана памятников. Охрана памятников способствует повышению уважения населения к памятникам культуры, когда принимаются большие усилия для восстановления того или иного памятника. Люди понимают, что это ценности, интересуются ими. Это также приносит пользу.

Большое значение для охраны памятников имеет охранная зона и зоны регулируемых застроек, а также ландшафтные зоны.

К сожалению проекты таких зон разработаны только для Киева, но и тут эти зоны до сих пор не утверждены. Они были разработаны еще в 1969 г., но до сих пор отдел горисполкома, во главе с главным архитектором т. Примаком, их не рассмотрел и не утвердил.

Это очень плохо, потому что это очень благоприятствовало бы работе охраны памятников. Это один из недостатков, которые тормозят работу, мешают работе Общества.

Создаются грандиозные мемориальные комплексы. Эти мемориальные комплексы также служат популяризации и воспитанию. Сооружается крупный историко-мемориальный комплекс в Корсунь-Шевченковском районе, на Волыни, строятся музеи под открытым небом в Киеве, Львове и других городах.

В этой работе, работе по популяризации научного разветвления, значения охраны и использования классического наследства мы имеем свои

трудности. Невозможно за полчаса дать более или менее исчерпывающую характеристику всей сложности, которая стоит перед Обществом… Поэтому я остановлюсь на двух нерешенных теоретических вопросах.

Вчера Михаил Тимофеевич (Белявский. – *О.Я.*) интересно говорил о преемственности, о необходимости придерживаться принципов исторического развития. Это чрезвычайно важно, так как принцип единства исторического развития – это один из важных принципов исторического материализма. Но, придерживаться его в своей работе не всегда легко. Это – сложная задача.

Мы много строим памятников, мемориалов, главным образом, людям, событиям нашего времени, или времени не так далеко ушедшему. Это очень правильно. Если я буду говорить о том, что нужно осуществить нашу работу по увековечению событий, героев и влияния героев прошлого, то как-то так построить работу, чтобы все периоды человеческой истории были в поле нашего зрения, в поле нашего внимания и осуществлялись так, как они того заслуживают с научной полнотой, потому что в этом заключается и научное обоснование нашей работы.

Героические традиции родились не только в годы отечественной войны и не в годы гражданской войны, и не в годы революции, они родилась вместе с нашим народом и оставили после того памятники, достойные уважения, изучения и использования для воспитания людей коммунистического общества.

Михаил Тимофеевич показал нам, как на улицах, на окраинах Москвы создавали своеобразный комплекс. Я хочу показать в более широком масштабе. Я хочу поговорить об аспекте всемирно-историческом, как бы в аспекте истории народов нашей страны.

Года три назад, по поручению Совета Министров была создана комиссия из искусствоведов, историков, художников, архитекторов, которая выехала на Черкасщину в Холодный Яр для изучения остатков памятников истории и культуры, на предмет решения вопроса – какой историко-мемориальный комплекс можно и нужно создать и что для этого есть на местах. Хочу рассказать, что мы увидели, незабываемое впечатление.

Мы приехали в Холодный Яр, который воспевал Шевченко, и очутились буквально в сказочной стране: древний-предревний лес, который сохранился до сих пор, высокие валы, окружавшие еще древнюю скифскую столицу. И тут же могилы кочевников, которые бродили по нашей стране, где-то в первом тысячелетии н.э., могилы гайдамаков, и тут же могилы участников гражданской войны и могилы участников Великой Отечественной воины.

Все это обвито хрещатым барвинком, как бы объединяя в единое целое. Какая-то величественная красота, которая влияет на человека с огромной силой. Здесь чувствуется связь древних времен с близкими нам событиями, которые свершились при нашей памяти.

Остатки монастыря напоминали о Зализняке, святившем меч в этой церкви и затем двинувшемся в поход против шляхты, оккупировавшей Украину.

Природа сохранила нам эту связь времен, и мы должны приложить усилия, чтобы эту связь времен сохранить. Это необходимо.

Постоянно люди чувствуют эту связь времен, а когда что-то вторгается в их жизнь непонятное и время не позволяет понять причины этого нового, у людей появляется ощущение тревоги, растерянности, страха, и тогда люди говорили: «Порвалась связь времен» – помните, как у Шекспира в «Гамлете».

Непростительно допускать, чтобы в сознании людей рвалась эта связь времен, потому что связь времен – это уроки истории.

История человеческого общества является точной наукой, опирающейся на точные материалы. Доказана неразрывность исторической ткани. Она должна существовать в нашем сознании.

В этом свете нас не может не волновать наше прошлое, даже самое отдаленное. И дело не только в том, что человек стремится к бессмертию. Он должен ощущать себя звеном этого бесконечного развития.

Поэтому В.И. Ленин и говорил, что социализм можно строить только в условиях достижений тысячелетней культуры. Этот памятник должен быть использован полностью, а не частично.

Известно, что Маркс и Энгельс любили путешествовать, изучать памятники старины. Энгельс был образцовым туристом и побывал во многих музеях. Он тщательно изучал всю необходимую литературу, чтобы знать о том месте, где он будет (стране, городе), куда он собирался ехать.

Энгельс оставил нам записки, какие могут быть примером того, каким должен быть человек, и как он должен интересоваться памятниками истории и культуры.

Посетив город на границе Германии и Голландии, он осмотрел древний собор и записал в своем дневнике… что собор очень много теряет на фоне современных строений и выглядит прекрасно, совершенно очаровательно, на фоне средневекового города. Таким он его видел, подойдя с какой-то стороны памятника.

Этим подчеркивается необходимость сохранения комплекса памятников, толька тогда они приобретают свое полноценное звучание.

В связи с ленинским положением [в постановлении?] ЦК КПСС, говорилось, что пролетариат является наследником классических произве-

дений искусства всех времен и всех народов. Это нужно помнить. К сожалению, даже от членов руководящих органов Общества можно еще услышать столь же вредное, сколько и неграмотное заявление, что прошлое им не интересно. А, между тем, знания о прошлом вдохновляют людей и учат людей.

Я сегодня повторю проблему чрезвычайно важную, которой мы должны уделить место в нашей работе, иначе будут иметь место большие потери. Это проблема охраны памятников истории, культуры и атеистического воспитания.

Неправильное понятие атеистического воспитания ведет к гибели памятников культуры, этого зодчества, которое сохранилось, главным образом в строениях, связанных с религиозным культом. Именно они, эти памятники претерпели огромное разрушение в связи с неправильным пониманием атеистической пропаганды.

Если вспомнить «12 стульев», то Остап Бендер тоже был материалистом, но все это материалистическое мировоззрение сводилось к заявлению, что бога нет. Однако, это мало прельщало верующего человека. Вещь нужно объяснить с помощью разных богатств научной аргументации, а для этого у нас не всегда хватает достаточно компетентных людей. Вот это та трудность, которая препятствует нам как следует организовать работу по охране памятников.

Можно, в конце концов, хорошо организовать нашу работу, но нельзя допустить, чтобы эта благородная работа подменялась формализмом, а это, к сожалению, у нас подчас бывает, знаете, это вроде того, что галочку поставили, что проведено какое-то мероприятие. Иногда среди множества построенных памятников, обелисков мы замечаем стандарт, трафарет, нежелание того, кто организовывал строительство, как следует подумать, прочувствовать действительно предмет, который мы должны увековечить в этом монументе. И рождаются безликие памятники-близнецы. А такие памятники-близнецы приносят вред. Лучше, чтобы их не было. Они вырабатывают невосприятие этих памятников и в результате мы имеем эмоциональное обеднение, что не менее страшно, чем интеллектуальное обеднение.

За последние годы у нас издано не мало литературы, в которой говорится об этом, но сложность заключается в том, что нехватает достаточно сил, чтобы довести до сознания каждого человека необходимость глубоко-научного подхода к охране памятников истории и культуры.

Нужно увековечить память прошлых великих деяний и великих людей.

Вчера говорилось о том, что памятники нужны не мертвым, а живым, для сегоднешнего и будущего. Это только часть истины, и очевидно будет правильно сказать, что память нужна и мертвым. Когда-то Александр

Довженко говорил так: «Я не хочу, чтобы потомки забыли обо мне, а мое настоящее когда-то будет прошлым». Видите, ему было не безразлично… Поэтому память нужна и прошлым поколениям, тем людям, которые заслужили, которые оставили прогрессивное наследие, которые помогали двигаться вперед.

Нельзя забывать прошлое не только ради себя, но и в благодарность тем, кто готовил сегодняшний день.

Науковий архів Інституту історії України НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 596. Арк. 317–330.

22.
Газетна публікація О. Домбровського «Відповідь директорові Інституту історії АН УССР – Ю.Ю. Кондуфорові» [17 квітня 1982 р.]

Як відомо, на українському книжковому ринку в діяспорі недавно під фірмою Українського Історичного Товариства появилося особливе видання – перший Історичний Атлас України, як вислід піонерського почину нашого географа, д-ра Івана Теслі, картографа Евгена Тютька та головного редактора, нашого історика й заразом голови УІТ – д-ра Любомира Винара при співпраці консультантів. Як можна було сподіватися, згадане видання викликало негативний відгук серед кіл АН УССР (не Української Академії Наук, а іменно «Академії УРСР»!) в Києві. Там, в умовах «загально-республіканського» маштабу радили, планували літами й дотепер виходило велике пшик з їхніх плянів, а тут, в діяспорі без партійно-пропагандивного голосування, зі скромними фінансовими можливостями в умовах «зарубіжної» мізерії вийшов Атлас, бо справжня, нефарбована на червоно любов до рідної землі й історичної традиції перемогла різні труднощі. Це, звичайно, не подобається червоним режимовцям і вони критикують в унісон «по повєлєнію начальства» виданий на поселеннях Атлас, бо що ж, мовляв, доброго може вийти з рук «українських буржуазних націоналістів»?

На чоло критикуючих висунувся директор Інституту Історії АН УССР, член-кореспондент АН УССР – «товариш» Ю.Ю. Кондуфор, який дав інтерв'ю на сторінках «Українського Історичного Журналу» (Ч. 12, 1981, сторінки 22–26). В згаданому інтерв'ю він подав до відома уявний чи дійсний стан підготовчої праці над виданням «Атласу історії УРСР» та використав нагоду злісно скритикувати виданий на поселеннях Атлас, заповідаючи видання «кращого» Атласу. Знаючи вже напам'ять аргументацію, й стиль «науково-об'єктивної» писанини совєтчиків під адресою світу вільної української науки, можна би зігнорувати згадане

інтерв'ю. Але з огляду на те, що як у самому інтерв'ю, так і між його рядками находяться деякі «родзинки», які заздалегідь говорять про «наукову» вартість приготовлюваного підсовєтського Атласу, до речі буде заторкнути принайменше важливіші місця цього інтерв'ю.

Не подаючи ніяких конкретних закидів і не виявляючи принаймні головніших недоліків «Історичного Атласу України», «товариш» Кондуфор захлистується критикою загальникового, пропагандивно-фразеологічного порядку, мовляв, у Атласі «зовсім не відображено соціяльно-економічних, культурних і демографічних процесів, що відбувалися на українських землях». Кондуфор вдирається непотрібно в відкриті двері. Звичайно, «Історичний Атлас України» можна було значно поширити в аспекті тематики соціо-економічно-культурного характеру й демографічних процесів, але тоді його видання коштувало б понад сотню тисяч долярів. А в нас «загальнореспубліканських» можливостей немає. У пляні є видавання у вільному світі численних і поважних публікацій з українознавчої тематики, особливо українською мовою, які виявляли б українську наукову правду. Бо підсовєтські видання або зовсім фальшують її, або представляють у кривому дзеркалі. Тому в «Історичному Атласі України» головно подано основи історичної географії, тобто тематика, головно спрямована на історично-політичні проблеми, актуальні в нашій добі змагань українського народу за його фізичне й духово-культурне існування у рамках власної державности. Це ж подуманий піонерський почин, який має бути головними напрямними для дальших дослідів і публікацій на тому полі.

Кондуфор не може дарувати авторам, редакторові й консультантам, що вони «ігнорують вирішальне значення для історичної долі українського народу Великої Жовтневої соціялістичної революції...» і це найправдоподібніше належить до тих найважливіших «недоліків» Атласу. Дальше він закидає, навіть не заїкнувшися, намагання авторів «винаходити» якісь ніколи неіснуючі «українські держави». Так, отже, окремі карти, присвячені «українським державам» Дорошенка, Мазепи, Розумовського. Насправді ж, як відомо, ці гетьманства, що користувалися певною автономією, входили до складу російської та польської держави. От, до чого договорився відголосок і побігайко «атєчества» чужого! «Товариш» Кондуфор, мабуть, не знає, або не хоче знати під диктатом партійної «науки», що історичні явища, події й факти оцінюються фаховими істориками з позицій часу й історичних обставин, у яких вони заіснували, а ніколи зі становища сучасности (ідеологічно-політичних директив партії), бо це є нігілістичне відношення до історичного минулого й до історії, як науки. Це знають кращі аматори історії, а тим більше повинен знати «директор Інституту Історії АН УРСР і член-кореспондент АН УРСР».

Дивний комплекс національно-історичної меншевартости, чужий іншим народам, які також переживали різні форми політичного занепаду. Швайцарці боролися за свою волю, німецький цісар Гайнріх стояв у волосінниці, чекаючи на папську ласку в Канносі, чехи переживали на протязі століть панування германського світу. Угорщина була получена персонально унією з Австрією з тим, що Відень мав багато більше до говорення, чим Будапешт. Балканські народи важко переживали турецьке панування, а з'єднинення Італії наступило щойно в добі Ґарібальді. З'єднані Стейти Америки щойно недавно відсвяткували 200-ліття своєї самостійности, а Канада по сьогоднішній час належить до «великобританського коммонвелту», не переставши остаточно мати офіційний статус домінії. Сама ж російська великодержава виникла в початках XVIII століття. Колись фіно-московська Північ була колонією русько-української імперії – Київської Руси над Дніпром, а відтак найшлася під монгольським ярмом в політичних умовах імперії Золотої орди. Політично-державна верхівка фіно-московської Півночі настільки отатарилась, що генеалогічні корені пізнішої московської аристократії є повні татарських імен і назв. Лише поступово вдалося пануючим московської держави звільнитися з-під монгольського ярма, нав'язуючи відносини з Царгородом для скріплення династичних факторів, фабрикуючи церковно-політичний міт – «Москва – третій Рим» та організуючи в часах Петра основи російської імперії, що позначилося окупацією України, ліквідацією Запорозької Січи та участю у розборах Польщі. Але ніхто зі згаданих народів не має такого комплексу, як «товариш» Кондуфор, позбавлений особисто-людської й національної гідности. Вічна йому пам'ять ще за життя – Геростратова пам'ять!

В парі з недоцінюванням української історичної традиції й національної гідности «товариш» Кондуфор заявляє з роззброюючою щирістю; що «історія – глибоко партійна наука, важлива галузь ідеологічної; діяльності партії», отже тим самим, відкидає кардинальний принцип наукового об'єктивізму й історичної правди та робить з історичної науки фіякерську шкапу, запряжену до ридвана політики. Отже згідно з його власним поглядом так виглядає підсовєтська наука й у дальшій консеквенції в такому дусі має бути опрацьований «Атлас Історії УРСР». Коментарі зайві! Такими словами ніхто інший, лише сам «товариш» Кондуфор переконує нас про конечність видання «Історичного Атласу України» на поселеннях; як антидоту до підсовєтських фальшивок. Бо за його висловом «структура і зміст атласу (підсовєтського. – *Ол.Д.*) формувалася на непорушних ленінських принципах партійності та історизму», там має бути відображена «спільність історичного походження братніх російського, українського та білоруського народів, Дружбу і співробітництво всіх націй і народностей нашої вітчизни (тобто не

України, а «спільного котьолка» – апокаліптичного СССР! – (*Ол.Д.)* і вкінці «більше половини їх (тобто запланованих 120 карт атласу – *Ол.Д.*) присвячено радянському періодові». Отже так має виглядати «радянський» атлас! Навіщо нам вдиратися у відкриті двері, коли сам «товариш» Кондуфор демаскує справжню ціль видання підсовєтського атласу – червоно-пропагандивного антидоту до нашого Атласу, виданого в умовах вільної української науки. Власне видання нашого Атласу викликало замішання і сполох серед підсовєтських фальшівників та спонукує їх до видання «кращого – радянського». Спасибі йому за його щирість (чи наївність?) Коли додати до вище сказаного реверанси Кондуфора під адресою «старшого брата» – при використовуванні досвіду «кваліфікованих московських колег», тобто дослідників з Москви, а також певно й Ленінграду, які мають «свій-власний» підхід до інтерпретації східньоевропейської історії, в загальному матимемо доволі вірну картину підсовєтського атласу.

Під кінець «товариш» Кондуфор позволив собі на дуже далекий до академічного сталю, бо хуліганський випад, заявляючи, що «буржуазно-націоналістична, спрямованість атласу (тобто «зарубіжного». – *Ол.Д.*) виявляється... у вип'ячуванні діяльности «українських січових стрільців» і бандерівських «бандитів». Зате совєтські «вожді» зі Сталіном включно, партійні галапаси, ЧК, ГПУ, НКВД, МВД, підпиті «красноармєйци» й ціла пекольнодиявольська махіна апокаліптичного СССР з концентраційними таборами катівень і смерти під «московським караулом» – це хороші люди, які вимордували десятки мільйонів невинних людей з жінками, старцями й дітьми включно та виморили штучно витвореним голодом мільйони людей урожайної України, званої колись шпихлірем Европи. Вони – хороші люди поступу й модерної цивілізації, а українські буржуазні націоналісти, бандерівці і державники – «бандити». Ось поняття науки, суспільної етики й революційної справедливости «товариша» Кондуфора!

Під кінець напрошується рубом поставлене питання: з чого кури сміються і над чим крокодилі плачуть? Кури (навіть «радянські» з колгоспів!) сміються з того, що Кондуфор, вбравши червону тогу підсовєтського науковця-члена-кореспондента АН УССР, говорить останні нісенітниці та компромітує тим самим і так уже скомпрометовану в очах світової науки підсовєтську науку та демаскує своєю писаниною фактичну ціль видання «Атласу Історії УРСР», а крокодилі плачуть над тим, що червоний науковець затратив людську й національну гідність в невільничій службі для московсько-підсовєтської, рабовласничої імперії.

Свобода. 1982. 17 квітня (№ 72). С. 2, 4.

Бібліографія до розділу I

Апанович Е.М. Комиссия истории Киева Академии наук УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: Сб. научн. тр. К.: Наук. думка, 1984. С. 161–174.

Барвінський О. Про заснованнє і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. Львів, 1892. Т. 1. С. 209–212.

Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. академіка Д.І. Багалія (1921–1934 рр.). Харків: ХДПУ, 1994. 196 с.

В.П. [*Петров В.П.*] На засланні в Уфі // Краківські вісті. 1942. 21 серпня (№ 184). С. 3; 22 серпня (№ 185). С. 3; 23 серпня (№ 186). С. 3; 25 серпня (№ 187). С. 3; 26 серпня (№ 188). С. 3.

Величенко Степан: «Історія, історики й історіописання совєтських часів». Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 року) [Електронний ресурс]. Передмова. Режим доступу: http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryky-i-istoriopysannia-sovietskykh-chasiv-interviu-yaroslavom-dzyroiu-kyiv-osin-1988-roku; Частина 1. Режим доступу: http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroiu-1989-rchastyna-1; Частина 2. Режим доступу: http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroiu-1989-r-chastyna-2

Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. 110 с.

Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 211–223.

Гак Д.В. Основні завдання роботи комісії по історії Вітчизняної війни на Україні (Доповідь на науковій конференції по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР. Березень 1946 р.) // Вісті АН УРСР. 1946. № 4. С. 3–9.

Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 188–201.

Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія УкрНауки) // Україна. 1926. Кн. 1. С. 3–15.

Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М. Грушевського. [Київ:] ДВУ, 1926. С. 1–23.

Грушевський М. Три Академії // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г. Папакін. Львів: Світ, 2015. Т. 10, кн. 1. С. 399–412.

Гуржій І.О., Щербина Й.Т. Наукова сесія Інституту історії України Академії наук Української РСР у Львові (квітень 1950 р.) // Вісник АН УРСР. 1950. № 7. С. 70–78.

Д.Д. [*Дорошенко Д.*] Діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові в 1905 році // Рада. 1906. 19 вересня (№ 4). С. 2–3.

Деляуров К.А. Про роботу Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні над складанням хроніки (Повідомлення на науковій конференції по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР. Березень 1946 р.) // Вісті АН УРСР. 1946. № 4. С. 24–28

Діяльність Історичної Секції Української Академії Наук в р. 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1927. Кн. 11. С. V–XII.

Діяльність Історичної секції Української Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1926 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1928. Кн. 17. С. V–XXXV.

Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1928. Кн. 20. С. V–XLIII.

Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1929. Кн. 24. С. V–XLII.

До Всесоюзної наукової конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР»: Інтерв'ю з заступником голови оргкомітету по проведенню Всесоюзної конференції, директором Інституту історії АН УРСР академіком АН УРСР А.Д. Скабою // УІЖ. 1972. № 5. С. 58–61.

Домбровський О. Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // Укр.історик. 1973. № 1/2. С. 119–129.

Зайцева З.І. Вчені архівні комісії – складова частина української науки кінця XIX – поч. XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2002. Вип. 5. С. 142–154.

Иконников В.С. Губернские ученые архивные комиссии, 1884–1890. К.: Тип. имп. университета Св. Владимира В.И. Завадзкого, 1892. 36 с.

Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Відп. ред. В.А. Смолій. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006. 818 с., іл.

Інститут історії України 1936–1996: До 60-річчя установи [Інформаційний буклет]. К.: НАН України. Ін-т історії України, 1996. 8 с.

Історики та історії. До 75-ліття Інституту історії України НАН України (1936–2011) [Фотобуклет] / Відп. ред. В. Смолій; упоряд. О. Юркова. К.: Ніка-центр, 2011. 24 с.

Історичні установи української академії наук – Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. 1927. Кн. 5. С. 174–183.

Катедра Історії Українського Народу Всеукр. Акад. Наук (ВУАН) // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 222–223.

Кісельова Ю.А. Становлення та розвиток історіографії в імператорському Харківському університеті. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. 252 с.

Комаренко Н.В. Журнал «Літопис революції»: Історіографічний нарис / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. К.: Наук думка, 1970. 172 с.

Комаренко Н.В. О ежеголнике «Историографические исследования в Украинской ССР» (1968–1973) // История и историки: Историографический ежегодник. 1980. М.: Наука, 1984. С. 16–32.

Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР / Відп. ред. А.В. Санцевич. К.: Наук. думка, 1973. 169 с.

Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. 1925. Кн. 1/2. С. 224–226.

Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. 1926. Кн. 1. С. 166–168.

Комісія Західньої України // Україна. 1927. Кн. 5. С. 180–183.

Крупницький Б. Українська історична наука під Совєтами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1957. XLVI, 120 с.

Мельник М. Український історичний журнал. Київ, 1976–1978 // Укр.історик. 1981. № 1/4 . С. 221–223.

Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). Москва; Брянск: Прометей; изд-во БГПУ, 1997. 228 с.

Наріжний С. Одеське Товариство Історії й Старовини. Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства в Празі, 1943. 22 с.

Наріжний С. Харківське Історично-філологічне Товариство. Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства в Празі, 1944. 17 с.

Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольского (до генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // Записки історично-археографічного інституту ВУАН / Відп. ред. С. Кокошко. К., 1934. № 1. С. 157–225.

Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк: Організація Оборони Чотирьох Свобід України, 1963. 88 с.

Папакіна Т.П. Діяльність комісій порайонного дослідження історії України ВУАН (на матеріалах Інституту рукопису Національної бібліо-

теки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2000. Вип. 5. С. 92–106.

Петровський М.Н. Інститут Історії України Академії Наук УРСР (спеціально для «Українського слова» й «Українського життя») // Укр. слово (Вінніпег). 1945. 11 липня (№ 28). С. 6.

Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: Матеріали круглого столу / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Харків: Апостроф, 2016. 280 с.

Попова Т. Дисциплинарный образ науки: подходы и понятия. Одесса: Бондаренко М.А., 2019. 392 с.

Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета. Одесса: Астропринт, 2007. 536 с.

Порайонні історичні комісії Укр. Академії Наук в 1927/8 році // Україна. 1928. Кн. 5. С. 176–181.

Пріцак О. Некролог із постскриптумом (Історичні джерела та їх використання. К., 1964–72. Т.1–7) // Свобода. 1977. 14 травня (№ 110). С. 2; 17 травня (№ 112). С. 2; 18 травня (№ 113). С. 2; 19 травня (№ 114). С. 2; 20 травня (№ 115). С. 2; 21 травня (№ 116). С. 2, 4.

Програма дальшого піднесення історичної науки (Передова) // Вісник АН УРСР. 1947. № 7. С. 3–10.

Процюк С. Сьогоднішній стан науково-видавничої справи в Україні // Сучасність. 1985. № 7/8. С. 153–175.

Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988) // Український історичний журнал. 2007. № 6. С. 18–55.

Савченко Ф. Засідання Комісії Західньої України УАН // Україна. 1927. Кн. 4. С. 215–217.

Савченко Ф. Комісія Історії Західньої України // Україна. 1930. Кн. 41. С. 213–216.

Санцевич А.В. Інститут історії України Національної Академії наук України: Історіографічний нарис (До 60-річчя установи). К.: НАН України. Ін-т історії України, 1998. 130 с.

Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936–1986 гг. / Под ред. Ю.Ю. Кондуфора. К.: Наук. думка, 1986. 207 с.

Синявский А. Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии (1903–1913) // *Синявський А*. Вибрані праці / Передм., упорядк., покажчик імен С.І. Білоконя. К.: Наук. думка, 1993. С. 98–107.

Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 роках // Україна. 1925. Кн. 5. С. 179–183.

Степанів Ів. З наукової праці в Катеринославі // Україна. 1926. Кн. 1. С. 168–172.

Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. М.: Наука, 1975. С. 38–55.

Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: Досвід, проблеми, перспективи / Наук. ред. В.А. Смолій. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2001. 49 с.

Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26-ти томах). К.: Наук. думка, 1981. 128 с.

Тронько П.Т., Симоненко Р.Г., Скляренко Є.М. О.К. Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки / Наук. ред. П.Т. Тронько. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. 136 с.

Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: ЛНУ, 2004. 406 с.

Федорук Я. Нові документи про розформування НТШ у 1939–1944 р. // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. Львів: НТШ у Львові, 1997. С. 242–248.

Шевчук А.В. Передумова формування наукової школи М. Слабченка в Одесі // Гілея: Наук. вісник. Зб.наук.пр. 2011. Вип. 46. С. 148–154.

Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгема і школа М. Грушевського // Записки Ніжинського інституту соціального виховання. Ніжин, 1932. Вип. 12. С. 46–74.

Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. С.В. Кульчицький. К.: НАН України. Ін-т історії України, 1999. 433 с.

Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. Л. Зашкільняк. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.

Яремчук В.П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.

РОЗДІЛ ІІ.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ: ПРОСТОРОВО-РЕГІОНАЛЬНІ ВИМІРИ ТА СЕРЕДОВИЩА

Постановка проблеми, що сформульована в назві теми, не є даниною моді на термінологічні вправи, а відповіддю на необхідність адаптувати історіографічні дослідження до об'єктивного, закономірного процесу зміни об'єкта історичної науки, її функцій та соціальної ролі істориків на початку XXI ст. У зв'язку з цим є важливим розглянути суть сучасного етапу розвитку української історіографії, переорієнтації історичних досліджень на культурний простір (соціокультурна історія), місце та роль регіональних історичних досліджень, регіоналістику як одну із множинних субдисциплін.

Початок XXI століття, суспільно-політичні зміни в Україні та світі викликали до життя новітні тенденції та явища в сучасній українській історіографії. Українська історична наука пройшла важкий тернистий шлях від «націоналізації» історії (за Г.В. Касьяновим) до «глобальної» історіографії (свідчення цього – вихід монографії І.І. Колесник «Глобальна історія. Історія понять» (Київ, 2019).

Саме в останнє десятиріччя ми стали свідками такого новітнього явища в історіографії як «субдисциплінарний бум». Серед кількох десятків нових субдисциплін чітко окреслили предмет дослідження ті дисципліни, які визначають культурний простір, регіональні виміри та середовища української історіографії, а саме – регіоналістика (Я.В. Верменич); просторові студії / історія простору (О. Бетлій); фронтирна історія (від засвоєння методології американського історика Ф. Тьорнера до виходу монографії українського дослідника І. Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір» (Київ, 2015). Українське суспільство переживає нині, як і більшість пострадянських та постсоціалістичних країн, закономірний етап цивілізаційного становлення, який отримав назву «подолання історії». Це стало головним «мейнстрімом» суспільного дискурсу, що найважче дається українському суспільству. А в історіографії – його відповідник, а саме: подолання обмеженості національної історії. За словами Т. Снайдера («Криваві землі…»), «найважливіший досвід XX століття не можна описати /зрозуміти/ пояснити залишаючись у рамках

історії однієї нації». Дуже важко дається неминуче «вписування» української історії у європейський і світовий контекст. У 2019 р. у Львові дійшло до публічного звинувачення автора інтегрованого курсу історії Мар'яна Мудрого на сесії міської і обласної рад в антиукраїнськості. Продовжує панувати думка про якусь інклюзивність української історії, її унікальність і винятковість. Історія простору передбачає дослідження такого феномена як фронтир (історія пограниччя). Теорія фронтиру має глибоке методологічне й ідеологічне підґрунтя: якщо визнати Україну («окраїну») як пограниччя, територію, що перебуває у транзитивному стані (між західною і східною цивілізаціями), тоді вона – несамостійний суб'єкт світової політики. Звідси – похідні стереотипні дискусії, міфи, інсинуації щодо так званого «колоніального статусу» України у складі СРСР, або 1922–1991 рр. як період «совєцької окупації», чи «вигнання нацистів» замість визволення від німецько–фашистських загарбників та ін.

З наукової точки зору такі сентенції нічого, крім іронії, не викликають. Своєрідним історико-просторовим статусом України дехто із істориків пояснюють те, що «Україна найбільша знана як місце антиєврейських погромів» (Марк фон Гаген «Повертаючись до історії України», 2017 р.). Відповіддю на подібні виклики для української історіографії став новітній проект Інституту історії України – серія монографічних досліджень «Студії з регіональної історії» (понад 30 робіт за 2014–2020 рр. з історії Південної і Східної України). Культурний простір української історіографії – це сфера, в якій здійснюється, розповсюджується, використовується історія як наука і світогляд з метою задоволення потреб людей, суспільства, народів/націй в історичній самосвідомості та ідентифікації (історична практика).

Культурний простір історіографії охоплює інформаційний простір (ЗМІ, медіа-ресурси), публічний простір (соціальні комунікації), ринок історичних освітніх послуг. Сьогодні історія трактується в широкому розумінні як фактор культури. Історики беруть активну участь у дебатах щодо публічного виміру історичної практики (Ювал Ной Харарі). Суспільство та історико-наукова спільнота на сучасному етапі констатують зміну об'єкта історичного дослідження: замість відповіді на питання «Що відбулось у минулому?», частіше лунає спроба відповісти на інше – «Що відбувається в нашому сучасному завдяки минулому?». За словами російського історика Івана Курілли, об'єктом історії є «минуле в сучасному». Це означає також перехід від історії (вузьке розуміння) до історичної культури (широке визначення).

Така трансформація об'єкта історії суттєво вплинула на зміну тематики дослідження істориків. Ось характерні у цьому контексти назви

праць сучасних вчених: Т. Морріс-Судзукі «Минуле в нас: ЗМІ, пам'ять, історія» (Австралія, 2005 р.); Д. Вульф «Соціальна циркуляція минулого: англійська історична культура, 1500–1730 рр.» (Канада, 2008 р.); Л.П. Нагорна «Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлективний потенціал» (Київ, ІПіЕНД, 2014). Дослідники окреслили також середовище побутування/ функціонування/існування історичної науки, а саме: історичні романи, фільми, телесеріали, популярні та культурологічні журнали, шкільні підручники, виставки з історичної тематики, суспільні заходи, що проводяться державними органами (комеморативні практики), історичні клуби, асоціації та товариства, тематичні парки (на зразок «Київська Русь» в Обухівському районі Київської області) та ін. Сучасна суспільно-політична ситуація в Україні надзвичайно загострила проблему регіоналізму. В історіографії це знайшло відображення в концепті «регіональний вимір української історіографії» / «регіональні середовища».

Постало питання: чи здатна історія зшити (об'єднати) клаптикові, розрізнені регіональні ідентичності. Адже протиріччя поглиблюються – від виборів до виборів, від Майдану до Майдану… В Україні регіоналізм має чітко визначений етнонаціональний характер (Я. Верменич, Л. Нагорна, І. Зварич, О. Галенко). Про небезпеки етнонаціонального регіоналізму йдеться у науковій розвідці О. Андрощука «Україна на історіографічній мапі етнополітичного регіоналізму 1990-х – 2000-х років» («Історіографічні дослідження в Україні». Вип. 30. К., 2019). Зарубіжні дослідники вбачають загрози цілісності української державності в русинському русі на Закарпатті, російської меншини у Криму, проросійської спільноти Донбасу.

В історіографії активно використовується метод просторового аналізу (О. Бетлій). Значення просторового аналізу для історика полягає в усвідомленні необхідності локалізації будь-яких подій, заземлювати їх, а не «ширяти в абстрактному повітрі». Історичні події відбуваються у певних місцях і в календарях (єдність філософських категорій простору і часу). Для історика важливо дати відповідь на питання: чому подія відбулася саме тут, у цьому місці? Неусвідомлення, недооцінка просторових, етнонаціональних факторів в історії призводить до засилля етнонаціональних ярликів, штампів та стереотипів. Марк фон Гаген іронічно згадував, як після його зацікавленості історією України до нього приліпилися ярлики «бандерівець», «мазепинець» та «петлюрівець» (у США та Росії). А в Україні М. фон Гагена сприймали як «російського імперіалістичного вовка». Розуміння просторового середовища української історіографії як культурного простору всього сегмента історичної науки поставило питання переосмислення штучного поділу української історіографії на так звані материкову та діаспорну. Сучасне покоління українських істориків,

які живуть і працюють у США чи Канаді (С. Плохій, С. Єкельчик, С. Жук та ін.), сформувалися як вчені в Україні (Українській РСР) і навряд чи можуть називатися діаспорними у класичному розумінні цього терміна. Аналіз сучасного стану української історіографії крізь призму культурного простору, регіонального виміру та середовища відкривають нові перспективи та можливості для її подальшого розвитку в загальноєвропейському напрямку.

2.1. Трансформація культурного простору сучасної української історіографії: історія як фактор культури

Здобувши 30 років тому, в 1991 р., державну незалежність, Україна отримала, нарешті, можливість пізнавати і творити свою власну історію. «Нова українська держава взялася складати свій родовід, який би свідчив про укоріненість сучасних політичних реалій у далекому минулому», – писав в 2007 р. відомий український історик Сергій Екельчик[1]. Завдання зі створення цілісної картини національної історії із множини розрізнених політичних, соціальних і культурних подій постала не тільки перед українськими істориками. У цьому сенсі українська ситуація не є унікальною, або винятковою. Навіть відсутність неперервної державницької традиції, що постійно закидається Україні як головний фактор повільного самоствердження, не є тільки українською проблемою. Зі схожими інтелектуальними викликами свого часу зіткнулися і німецькі, й італійські вчені, не кажучи вже про істориків країн, що утворились внаслідок розпаду Російської імперії (в тім числі у форматі Радянського Союзу). В епоху глобальних соціальних змін загострюється інтерес до узагальнюючих описів історичного процесу, до історичних метарозповідей.

Так було на рубежі XIX–XX ст.ст., коли історики почали усвідомлювати недостатність національних історієписань, теж відбувається і зараз, на початку XXI ст. Це не означає, що історики реалізують лише історичні проекти глобального характеру. Інтерес до національної історії все ж переважає, але її бачення змінюється корінним чином. Історія країни (нації) уже не уявляється поза світовим контекстом, без співставлення з іншими типами історичного розвитку, без визначення місця власної країни у світовій історії.

Здобуття Україною незалежності чітко викристалізувало перед українською історією, її професіональним творенням так зване «соціальне замовлення»: не тільки давати повчальні приклади, вишукуючи аналогії в

[1] *Екельчик С.* История Украины: становление современной нации. К., 2010. С. 29.

недалекому і давньому минулому, а й безпосередньо служити виробленню політичних рішень, стати основою державотворення, всебічно сприяти формуванню ідентичності.

Осмислення історичного минулого, ефективність розв'язання сучасних політичних і соціальних проблем залежить від взаємодії масової історичної свідомості та професійної історіографії. Історична наука (історіографія) як соціально усвідомлена діяльність з отримання на основі відрефлексованого методу а, отже, верифікованого знання про людину і суспільство в історичній цілісності, обов'язково стикається із об'єктивно сформованою свідомістю. І не завжди наукові історичні знання переважають у структурі масових, побутових, міфологізованих уявленнях соціуму про своє минуле. А коли більш сильні сусіди з тривалим історичним досвідом і добре розвиненою інфраструктурою трансляції історичних знань перешкоджають народу пройти самостійно власний шлях самопізнання, шлях до себе, тоді завдання перед історичною наукою можуть перетворитися в сізіфову працю. Вже на п'ятому році незалежності України вітчизняні філософи й історики попереджували про ідеалізацію українського народу – громадян України усіх національностей.

Вчені отримали соціальне замовлення: необхідність адекватного сприйняття дійсності, самокритичність власної оцінки. «Багато з того, що колись у нас викликало замилування – незлостивість українського народу, його терплячість і витривалість, досить-таки прохолодне ставлення до будь-якої влади (та, навіть анархізм, махновщина) – в умовах розпаду владних структур СРСР повернулося проти самої України. І тому проблема проблем української загальнонаціональної ідеї – з'ясувати ступінь самоорганізації українського народу, його здатності самостійно творити державу на рівні вимог сучасної доби», – писали в далекому 1996 р. В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко[2]. Наступні тридцять років, на жаль, мало що додали до того, щоб ввести дискусію у наукові рамки: як і раніше спостерігається той самий «світоглядний розброд» і «буяння дослідницького дилетантизму», коли стає моторошно за долю України і розуміння загальнонаціональної ідеї. Масова суспільна свідомість більш охочіше звертається до «мороку древніх міфів» і прадавніх переказів, «доктрин соціальних утопій», новітніх міфологем псевдоісториків (шиловщина, канигінщина, «цивілізація укрів» та ін.).

Історіографія відновлення державного суверенітету й незалежності України, як стверджує Я. Калакура, ще не дала відповіді, чому так

---

[2] *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). К., 1996. С. 7.

складно й суперечливо проходить реформування політичного, соціально–економічного й культурного життя[3]. Суспільство, реалізуючи своє соціальне замовлення історичній науці, не погоджується з тим, що з поля зору істориків, частина яких все ще перебуває в полоні ейфорії, випадає аналіз причин, чому фактично не відбулося реального оновлення структур влади, як колишній партійно-радянській правлячій еліті вдалося не тільки зберегти важелі влади, але й перерозподілити національне багатство на свою користь. Ігнорування державним керівництвом України необхідності історично зумовлених реформ призвело до великих суспільних потрясінь, що вилилися у два Майдани – 2004–2005 рр. і 2013–2014 рр. Українське суспільство неусвідомлено завищує свої вимоги до власної історії, намагаючись знайти в ній відповіді на всі питання сучасності. Одним із найголовніших лозунгів Майдану 2013–2014 рр. було «Вчіть історію!», що адресувалось як друзям для підсилення віри в перемогу, так і ворогам – для перестороги. Зацикленість на минулому викликало навіть з боку українських симпатиків своєрідну реакцію.

Колишній ізраїльський президент Шимон Перес, виступаючи на саміті Ялтинської європейської стратегії (Київ, 12 вересня 2015 р.), звернувся до українців із закликом подолати звичку постійного апелювання до історії. «Потрібно йти за наукою. У науки немає меж, обмежень, наука не має рефлексій, – говорив відомий інтелектуал і політик. – Не намагайтеся вирішити проблеми минулого, я не знаю, чи це взагалі можливо. Минуле взагалі не грає ніякої ролі. Просто вивчіть його, щоб ви не повторювали старих помилок. У минулого немає ні майбутнього, ні надії»[4]. Безперервне звернення до минулого утруднює шлях до майбутнього. Суспільство, яке хворіє «комеморитом», ускладнює собі розв'язання сучасних завдань. Очевидний парадокс українських реалій полягає в тому, що відсутність ясної програми соціально-економічних перетворень, яку покликана запропонувати суспільству його еліта, спонукає людей шукати кращі часи в минулому. Українському соціуму бракує розумного балансу між масовим історичним знанням, соціальною пам'яттю, науковою історією та соціальним оптимізмом. Багато що пояснюється позицією влади стосовно історичної науки і гуманітарної сфери в цілому. Все частіше лунають різкі негативні оцінки в засобах масової інформації, що відображає, очевидно, переважаючі суспільні настрої. «У владних урядових кабінетах (і не лише урядових – в усіх гілках влади) сидять люди з глибоко примітивним, печерним мисленням, неймовірно далекі від розуміння колосальної ролі історичної науки у становленні

[3] *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. К., 2012. С. 445
[4] *Перес Шимон*. Мрійте про більше // Новое время. 2015. 12 вересня.

національної ідентичності та самосвідомості, в духовному змужнінні нації – тим паче, сьогодні, коли точиться запекла боротьба за історичну спадщину, по суті, за свідомість людей», – писала газета «День» 22 квітня 2016 р.[5]

Кожна історична епоха вимагає так само певного, відповідного їй, типу історичного знання. Переважання того чи іншого типу історієписання має як загальнокультурні, так і індивідуально-психологічні причини. Тобто, загальний стан історіозації суспільства має базуватися на сумі індивідуального світобачення. Особливо, якщо суспільство знаходиться на початкових етапах своєї консолідації. В Україні, з її 30-річною історією державної незалежності, склалася небезпечна поколіннєва диспропорція у сприйнятті історії. Громадяни, які отримали можливість вивчати справжню історію України в школах і вузах України після 1991 р., ще не стали переважаючою верствою населення держави.

Досить висока питома вага людей, які знаходяться в стереотипах радянської системи освіти і виховання. В результаті відбувається не завжди толерантна взаємодія двох типів історичного мислення – повсякденне сприйняття історії на рівні дилетантів (сфера соціальної пам'яті) та професійне мислення істориків–дослідників (галузь історичної науки). В українському суспільстві наочно можна спостерігати симбіоз різних способів та підходів до історії, які ще в 1874 р. класифікував відомий німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844–1900). Він виділяв три підходи до історії – «монументальний», «антикварний» і «критичний»[6]. Монументальна історія покликана давати приклади, зразки поведінки. Це самий старий і найбільш стійкий тип як наукового, так і повсякденного історичного мислення. Антикварна історія поклоняється перед усіма проявами минулого, заперечуючи необхідність аксіологічних суджень. Критична історія – це вищий рівень ставлення до минулого, який «притягає минуле до суду історії».

Необхідною умовою такого ставлення до минулого є сприйняття історії як процесу, що має свою внутрішню логіку розвитку. «Знання минулого у всі часи, – писав Ф. Ніцше, – визнавалось бажанням тільки в інтересах майбутнього і нинішнього, а не для ослаблення сучасності, не для підриву завад життєздатності майбутнього»[7]. Йому ж (Ф. Ніцше)

---

[5] *Сюндюков І.* Царі й літописці. Історіописання та політика: колізії, конфлікти, гармонізація // День. 2016. 22 квітня.

[6] *Ницше Ф.* О пользе и вреде истории для жизни // *Ницше Ф.* Соч.: В 2 т. М., 1990. Т. 1. С. 158–230

[7] Там само. С. 179

належить думка про те, що історію можуть витримати тільки сильні особистості, слабких вона зовсім роздавлює.

За аналогією тільки народи із розвинутою історичною самосвідомістю можуть займати місце серед цивілізованих суспільств, бути у фарватері суспільного прогресу. Чи достатнім є 30–річний відтинок незалежного буття, щоб Україна змогла справитися із своїм минулим? Питання може бути і риторичним, і таким, що матиме конкретні відповіді. Сучасні українські історики в повний голос заявляють про необхідність «подолання історії» – цивілізаційного стрибка, який переводить країну на іншу траєкторію історичного розвитку. Україна має стати 26-м відсотком, – пише Я. Грицак, – тобто ввійти в число 25 процентів заможних країн[8].

Кожна держава, її владна верхівка незмінно черпають свою легітимність з історії, яку вони самі й сакралізують. Така функція історії, її наукова інтерпретація є закономірною і необхідною. Ніякі ідеологічні системи не можуть обійтися без власних інтерпретацій минулого. Але влада не повинна насаджувати суспільству свою ідеологію. Партійність історії означає її позанауковість.

Статус української історичної науки різко змінився із здобуттям Україною незалежності. «Після 1991 р. історична наука в Україні спрагло поглинала різноманітні знання, приховані за сімома печатками в радянську епоху, – писали В. Смолій і Ю. Левенець, – Іноді ця ненаситність зумовлювала хворобливі наслідки, наступну заангажованість та політизацію досліджень. Водночас у суспільстві зростав і скепсис до істориків. “Скільки можна переписувати історію?” – часто лунало в різних аудиторіях»[9]. При всіх складностях розвитку власне історичної науки, все ж таки історики отримали можливість і спромоглися на створення безцензурної історії України. Історичне співтовариство може надати суспільству адекватну, наукову картину минулого України за останні 30 років. Для цього історична наука пройшла складний шлях методологічного оновлення, дисциплінарної перебудови, джерельних пошуків, інституційних трансформацій.

Історіографічні рефлексії щодо періоду новітньої незалежності в історії України передбачають, як мінімум, осмислення двох взаємозв’язаних процесів – становлення української державності сучасного типу, розбудова її економічної і соціальної системи, а також формування власне історичної науки з її новим методологічним інструментарієм. Важко собі

---

[8] *Грицак Я.Й.* 26-й процент, або Як подолати історію. К., 2014. 136 с.; *Його* ж. Куди рухається світ. К., 2015. 192 с.

[9] *Смолій В., Левенець Ю.* Парадокси історичного пізнання // Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. К., 2007. С. 11

уявити іншу, протилежну ситуацію, коли б довгі роки були потрачені на вибудову сучасної моделі історичної науки, формування нових поколінь професійних істориків, вільних від псевдонаукових комуністичних ідеологем, а потім – подавати суспільству нові історичні знання, що відповідали б сучасному соціальному замовленню. Ось чому історики разом з українським народом пережили ці 30 років у суперечливих пошуках обґрунтування своєї ідентичності й традицій державотворення, вочевидь тому дослідницьким гаслом багатьох історичних книг є захист однієї тези: «Ми інші й маємо право на власну історію»[10].

2.2. Історіографічна ситуація пострадянського періоду: зміна обєкту та функцій історичної науки. Новий тип історієписання

«Чи має Україна історію?» Так, Україна має власну історію і своє майбутнє! Це перше питання, на яке мали дати відповідь українські історики початку 1990-х рр. і така само категорична (а не провокативна) відповідь, що є результатом 30-річної напруженої і подвижницької діяльності не одного покоління вітчизняних учених.

З плином часу питання, сформульоване в 1995 р. Марком фон Гагеном в журналі «Slavic Review», стало банальним штампом, що переходило з однієї публікації в іншу. Майже всі, хто брався за створення синтетичного курсу історії України, повинні були навести аргументи на ствердження власної позиції про те, що Україна має свою історію. Але проблема полягала в іншому – не цей буквальний зміст сентенції мав на увазі М. фон Гаген, та й задовго до нього неодноразово це питання лунало і в інтелектуальному середовищі, і в українському соціумі.

Ще в другій половині 90-х р. XIX ст. Василь Доманицький (1877–1910 рр.) – відомий український історик, літературознавець, громадсько–політичний діяч підготував публікацію на тему «Чи історія України єсть історія?»[11], що мала стати преамбулою до його «Загальної історії Малоросії».

«Серед громад інших народів, – писав В. Доманицький, – виступає наново наш народ на всесвітню працю, домагаючись своїх прав до оновлення свого посланництва в цивілізованій громаді. Але що це за народ? Чого ж ми пропавши раз між руїнами всесвітнього перевороту – підій-

---

[10] *Смолій В., Левенець Ю.* Парадокси історичного пізнання // Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. К., 2007. С. 13.

[11] *Киян О., Токар Н.* За сто років до Марка фон Гагена: Василь Доманицький «Чи історія України єсть історія?» // Наукові записки Кіровоград. держ. пед. ун-ту. ім. В. Винниченка. Сер.: Історичні науки. Кіровоград, 2009. Вип. 12. С. 243.

маємо тепер наново наші голови і стаємо поруч з іншими народами на новосвітній арені?»[12]. Як бачимо, у Доманицького це питання (чи має Україна історію?) адресоване перш за все до самих українців. Для історичного самовизначення найбільше важить самоідентифікація.

Згодом, дещо пізніше, а саме 6 квітня 1922 р., уже у французькому часописі «ля Лантерн» з'явилася стаття із назвою «Чи має Україна свою історію, чи вона є тільки німецькою вигадкою?»[13]. Ця публікація є свідченням того, що державність України могла сприйматись у Європі теж через призму її історичності. На думку автора, «незалежність цієї країни [України] була б без сумніву відродженням Сходу Европи». А далі – докір інтелектуальній Європі: «…Коли Европа – розвинена інтелектуально і культурно – не знає нічого про сучасну Україну, то як можна порозумітися на тому, щоб вона знала історію цієї країни, між іншим дуже цікаву».

В новітній час історики та інші інтелектуали не раз ставили один перед одним це саме питання. В 1991 р.(до проголошення незалежності України) в «Літературній Україні» Сергій Білокінь опублікував статтю «Чи маємо ми історичну науку?»[14]. А згодом, уже в 1995 р. найбільший резонанс отримала стаття Марка фон Гагена «Чи має Україна історію?»[15]. Першою, спонтанною відповіддю на це питання були статті С. Кульчицького[16].

«Справжню історію України, – писав С. Кульчицький, – ми знаємо погано. Держава, яка мала свої кордони і столицю, конституцію і гімн, герб, прапор і місце в ООН, опинилася без власної історії... Цей феномен має просте пояснення. Право на інтерпретацію історичних подій належало аж ніяк не українським історикам»[17]. І навіть в 2010 р. це питання – «Чи може Україна мати історію?» стало заголовком чергової публікації на тему самодостатності української історичної науки професора Ратґерського університету (США) Олександра Мотиля, який обстоював думку про те, що «нові національні історичні наративи України, як і наративи

---

[12] Там само. С. 245.

[13] ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 142. Арк. 494–497.

[14] *Білокінь С.* Чи маємо ми історичну науку? // Літературна Україна. 1991. 10 січня

[15] *Hagen M., von*. Does Ukraine have a history // Slavic Review. 1995. Vol. 54, no. 3. P. 658–673

[16] *Кульчицький С.В.* Правда і тільки правда (суб'єктивні замітки «офіційного» історика) // Політика і час. 1991. № 3. С. 65–73; *Його ж.* Історія і час: Роздуми історика // Український історичний журнал. 1992. № 4. С. 3–10.

[17] *Його ж.* Історія і час: Роздуми історика // Український історичний журнал. 1992. № 4. С. 3.

інших нових незалежних держав, мають знайти своє місце серед усталених наративів, часом суперечливих»[18].

Питання про право і здатність України мати свою власну історію, як видно, озвучувалось і актуалізовувалось неодноразово. Брати під сумнів історичність української нації міг будь-хто, але відповідати і стверджувати право українців на історію (а отже, і на державність) покликані лише історики, які за 30 останніх років невпинно виконували чорнову, досить часто невдячну роботу, із нарощування історичних знань. Розгорнуті наукові дослідження з історії України є найефективнішою відповіддю нашим ідеологічно заангажованим опонентам, які постійно нагадують нам про спільне (а не самостійне) історичне минуле.

«Саме сучасним історикам, – писав В. Смолій, – належить відповідальна місія окреслити контури минулого й сучасного України як розвинутої й достойної європейської держави, самостійного політичного гравця на міжнародній арені, рівного серед рівних суб'єктів геополітики»[19]. Внаслідок суттєвих трансформацій і змін, яких зазнала українська історична наука за останні 30 років, була, за словами академіка В. Смолія, сформована «нова інтелектуальна ідентичність вітчизняного історика». Якраз ця нова якість українських істориків змогла забезпечити позитивну відповідь: так, Україна має свою історію!

З точки зору сучасних філософів критерієм істини в науці є доказ. Українські історики були переконливими у доказовості права на власну історію.

Якщо проаналізувати мотиви, що спонукали М. фон Гагена в 1995 р. до постановки тепер уже сакрального питання («Чи має Україна історію?»), то в залежності від відповіді на нього, можна виділити кілька груп доказів на користь позитивного ствердження щодо історичності української нації. М. фон Гаген констатував прикрий факт, що європейці не усвідомили навіть після проголошення незалежності України тривалість і самобутність нашої історії. У їхній свідомості ми довго залишались «великою темною плямою – недо-Європою, недо-Росією, недо-нацією» (М. Рябчук). Бо для західної інтелектуальної традиції характерним є ототожнення понять «нації» і «держави». Так як західноєвропейські нації постали як нації державні, цей шлях розвитку і цей спосіб існування націй видається європейцям єдино можливим і правильним. В той же час східноєвропейські нації (не тільки Україна), які здебільшого були бездержавними, традиційно сприймалися на Заході як «недонації», як щось

---

[18] *Мотиль О.* Чи може Україна мати історію? // Problems of Post – Communism. May / June 2010. Vol. 57. No. 3.

[19] Історик і влада. Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій. К., 2016. С. 7.

не зовсім повноцінне, сумнівне і не варте уваги. Це – перша і основна причина нерозуміння в Європі нашої історичності. Докази протилежного ставлення до історії України апелюють до «прощання з імперією», суверенності як державності, так й історичної науки, неспроможності моделей дослідження української історії через чиїсь перспективи (російську, польську та ін.). По-друге, українським історикам вдалось довести, що існуюча на Заході упередженість щодо нашої історії зумовлена переважанням тенденційних, проімперських концепцій, розроблених російськими та німецькими істориками ще в XIX столітті. Східна Європа (і Україна) розглядалася як сфера законних інтересів і домінування відповідно Німеччини та Росії. А тому будь-які спроби українців (або хорватів чи сербів) заявити про власні державницькі прагнення відкидались західними політиками й інтелектуалами як «націоналістичні». Заходу дуже імпонувала «культуртрегерська» роль у Східній Європі, а тому підтримку знаходили в першу чергу імперські історіографії.

Третя група причин ігнорування Заходом української проблематики, на думку Марка фон Гагена, полягала в специфічній політичній й інтелектуальній атмосфері, що склалася після Другої світової війни. Європа, налякана «нацизмом», упереджено ставилась і до «націоналізму» – поняття, близького як за фонетичною подібністю так і за історичними алюзіями. Не випадково, що навіть і в 1991 р. американський президент Джордж Буш застерігав українців від «самогубного націоналізму», а Орест Субтельний, небезпідставно, заявляв, що західні історики характеризували українських істориків тільки як українських націоналістів. Звідси походить і наступна риса західної історіографії – русоцентризм. Більшість західних дослідників, які займаються історією України, вивчали, як правило, російську мову, культуру й історію і не вивчали, як правило, української. Мимоволі ними були засвоєні ті ж самі антиукраїнські стереотипи. Таким чином, тільки після здобуття державної незалежності Україна могла створити найголовнішу передумову для того, щоб можна було впевнено стверджувати – Україна має свою історію! Здобувши свою історію, Україна отримала шанс проектувати своє майбутнє. Українські політики під тиском народного волевиявлення все впевненіше заявляють про цивілізаційний вибір України: «Україна може і повинна стати повноцінною частиною європейського дому. Україні потрібна Європа – як союзник, як якір, як джерело цінностей. Україна потрібна Європі – як нагадування про самий сенс європейського проекту і про те, що історія не завершена»[20].

---

[20] *Ложкін Б.Є.* Четверта республіка: Чому Європі потрібна Україна, а Україні – Європа. Харків, 2016. С. 203.

Україна – європейська держава з принципово нормальною історією. Наступний важливий результат, якого досягло українське суспільство і українська історіографія, – це утвердження істини про принципову нормальність української історії. Досить тривалий час в українському соціумі, та й серед зарубіжних інтелектуалів, були розхожими, банальними фрази Володимира Винниченка стосовно трагічності української історії. «Читати українську історію треба з бромом, – записав 25 травня 1918 р. у своєму щоденнику Винниченко після прочитання чергових фрагментів «Історії України-Руси» М. Грушевського, – до того це одна з нещасних, безглуздих, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалися на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування. Чи не те саме стає тепер? Тільки хотіли жити державним життям, як починається стара історія: Москва всіма силами вп'ялась і не хоче випустити... А всередині теж саме. Паршиві шанолюбці, національне сміття, паразити й злодії продають на всі боки: хто більше дасть... Ні, ні української історії, ні українських газет читати без брому, валер'янки або без доброї дози філософського застереження не можна»[21].

В. Винниченко, як письменник, мав право на літературне, образне і емоційне оцінювання історичної долі українства. Так само можна погодитися із прозорливістю і прогностичністю філософського світосприйняття Винниченком спроб України здобути незалежність та російського фактору в нашій історії. Слова, написані ним в 1918 р. про Москву, що не хоче «випустити» Україну із своїх імперських обіймів, читаються адекватно і на початку 20-х р.р. XXI ст. Але набір його епітетів про українську історію: нещасна, безглузда, безпорадна... і т.д., завжди викликав в українських істориків незгоду і заперечення. Великий патріот України Олександр Довженко, будучи закоханим в українську минувшину, розумів причини такого ставлення до історії. Через діалоги героїв «України в огні» письменник висловив свою власну позицію: у них [українців] немає державного інстинкту... вони не вивчають історії... у них від слова «нація» остався тільки прикметник[22].

Продовження роздумів – уже в щоденнику: «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася

---

[21] *Винниченко В*. Щоденник. Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. Т. 1: 1911–1920. С. 285.

[22] *Довженко О*. Україна в огні // *Довженко О*. Зачарована Десна: Кіноповісті, оповідання, щоденник. Харків, 2007. С. 20.

чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, – це Україна ... Де ж рождатися, де плодитися дезертирам, як не у нас»[23]. Історія, за образним висловом письменника, – це паспорт на загибель, бо ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, професорів заарештовували майже щороку...

Важко долався стереотип ненормальності української історії, її трагічності і безглуздості. В 1996 р. львівський історик Ярослав Грицак, публікуючи «Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.», звернувся до потенційних читачів: – «Історію, яку тримає у руках шановний читач, можна назвати історією без брому. Її підставовою тезою є стверджування принципової нормальності української історії. Це не означає, що вона має на меті замінити гіркий наркотик солодким. Українство було і залишається ураженим тяжкими хворобами. Нормальність української історії полягає у тому, що всі ці хвороби не є смертельними, а вони є радше хворобами росту національного організму»[24]. Українські історики погоджуються із думкою Я. Грицака про те, що представляти національну історію як суцільну мартирологію означає перетворювати її у справжню карикатуру. Досить довго вітчизняні історики були в полоні стереотипів щодо надмірної жертовності українського народу, йшли слідом за політиками (владою), сподіваючись на якісь преференції серед європейської спільноти на підставі вражаючих цифр і фактів мартирології. Треба зважати на той факт, що цією хворобою переболіли всі національні посткомуністичні історіографії у Центральній і Східній Європі. Своєрідність українського прикладу полягала в тому, що українські історики найчастіше займали оборонну, а не наступальну позицію. Досить довго українським історикам доводилося відбиватися від звинувачень в українському «расовому» полоножерстві, антисемітизмі, русофобії і т.п. в умовах, коли за такими стереотипними ярликами стояла чужа держава, інша офіційна ідеологія та наукове середовище.

Спроможність критичного перегляду національної спадщини, визнання національних гріхів, спокутування вини – це ознаки великої моральної сили національної історіографії, що може послужити основою для відновлення довіри до української історичної науки в академічному світі.

У сучасній європейській соціогуманітаристиці на зміну абстрактному сцієнтизму прийшов культ моралі. Моральна оцінка історичних подій переважає над дискурсивно окресленим ставленням до фактів. Показовим

---

[23] Там само. С. 232.

[24] *Грицак Я.Й.* Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. К., 1996. С. 5.

в цьому сенсі є сюжети в історії багатьох народів, у яких нація або певна її частина постає у ролі жертви щодо інших націй, окремих осіб. Найбільш відомою і показовою в цьому відношенні є історична пам'ять єврейського народу про трагедію Голокосту – Шоа. Жертовна тема геноциду 1915 року панує в історичній пам'яті вірменського народу. Для польського народу список трагічних сторінок більший – поділи Польщі іноземними державами, століття бездержавності, радянсько-німецький договір 1939 р., Катинський розстріл, німецька окупація, Варшавське гетто, Волинська трагедія. Актуалізація прихованих в історичній пам'яті минулих образ ставала каталізатором нових міжнаціональних і міждержавних конфліктів. Відчуття жертви породжує реваншизм і провокує нові жертви. Людству дуже важко вирватися із цього кола конфліктів і воєн. Процес обтяження пам'яті націй віктимними спогадами триває, постійно в історії (уже в новітній) з'являються «нові народи-жертви»: боснійці, албанці, осетини, абхази, грузини, кримські татари...

Історична пам'ять в Україні, а також відповідно й тематика історико–наукових досліджень у перші роки незалежності зосереджувались на трагічних спогадах про «колоніальний статус», українську складову сталінських репресій, афганську війну, чорнобильську катастрофу, невідповідність державних кордонів етнічним тощо. Тема жертовності повністю домінувала під час проведення комеморативних практик. На офіційному рівні почалося відзначення днів пам'яті жертв політичних репресій, загибелі юнаків-студентів під Крутами, Голодомору, Голокосту, депортації кримських татар та ін. Для влади тема жертовності стала зручним поясненням невирішеності сучасних економічних і соціальних проблем («раніше було ще гірше», «лише щоб не було війни»). Героїзація жертовності стала складовою офіційної політики пам'яті, директивно насаджувалась як тематика історичних наукових праць, архівних пошуків, документального підтвердження геноциду проти українського народу. Апогеєм штучної героїзації віктимності стала політика пам'яті президента В. Ющенка. «Це... святий опір, який українці чинили навіть у приречених обставинах Голодомору 1932–33 років..., – говорив Ющенко, – Безумовно, ми перемогли у цих боях. Ми виграли цю битву зі звірством. Ми боролися. Приречено і затято. Ми стали державою»[25].

Віктимізація історичної пам'яті українців призводить до безперервної ескалації трагізму. Наукові історичні факти або ігноруються, або приносяться в жертву політичній доцільності. Так сталося з ключовою темою для історичної політики в Україні другої половини першого десятиріччя

[25] *Ющенко В*. Промова в День пам'яті жертв Голодомору, 28 листопада 2009 р. // *Ющенко В*. До нації: вибрані промови. К., 2010. С. 67.

2000-х рр. Найавторитетніший дослідник Голодомору 1932–1933 рр. С. Кульчицький довів у своїх наукових працях, що кількість жертв складала від 3 до 3,5 млн. осіб. Однак згодом ця науково обґрунтована статистика зусиллями політичних діячів, публіцистів і деяких істориків поступово корелювала в бік збільшення, сягнувши 10 млн. осіб. Саме таку цифру з 2007 р. називав у офіційних промовах В. Ющенко. А голова СБУ В. Наливайченко 15 січня 2010 року заявив про кількість людських втрат в кількості 10 млн. 63 тис осіб, з яких 3 млн. 941 тис. померли безпосередньо від голоду і 6 млн. 122 тис. – становлять ненароджені[26].

Важко зрозуміти мотиви таких дій керівників держави, адже кількісні параметри жертв Голодомору мало впливають на історичну свідомість нації, утвердження української історіографії у європейському і світовому науковому просторі, а ось підрив довіри до державних органів і втрата порозуміння у суспільстві – очевидні. Подібні змагання у віктимності з допомогою історичного наративу давно викликають іронію серед європейських істориків. Ще в середині 1990-х років німецький історик Вільфрід Їльге закликав українських та ізраїльських вчених припинити «змагання жертв» як контрпродуктивний спосіб при досягненні суспільного консенсусу в реалізації історичної політики і здійсненні комеморативних практик[27].

Надмірна увага історичної науки до героїзації боротьби і жертв призводить до суттєвих методологічних дефектів у науці, яка стає однобокою, адже випадають з історичного наративу і економічний розвиток, і соціальні проблеми, і культурні надбання, і наукові досягнення. Показовим у цьому сенсі став навчально-методичний посібник львівського вченого В. Лизанчука «Геноцид, етноцид, лінгвоцид української науки: хроніка», в якому у концентрованому вигляді подаються як фізичні так і асиміляційні втрати української науки від часів Київської Русі до сьогодення[28]. Депресивність, яка домінує в історичній науковій літературі, безпосередньо впливає на зміст історичної освіти, а тому й шкільні підручники відповідно стверджують ідею страждань і втрат українців, стабілізують, – за висновком Г. Касьянова, – комплекс національної меншовартості в українців[29]. Подолання комплексу віктимності є важли-

---

[26] *Симоненко І.М.* Подолання віктимності історичної пам'яті українського суспільства // Стратегічні пріоритети. 2010. № 4 (17). С. 40.

[27] *Їльге В.* Змагання жертв // Критика. 2006. № 5. С. 14.

[28] *Лизанчук В.* Геноцид, етноцид, лінгвоцит української нації: хроніка. Львів, 2008. С. 258 .

[29] *Касьянов Г.В.* Підручник з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників // Шкільна історія очима істориків-науковців. К., 2008. С. 81–85.

вою як науковою, так і суспільно-політичною проблемою, адже надає можливість значною мірою гармонізувати й міжнаціональні відносини.

Поглиблена трагічність історичної пам'яті не сприяє згуртуванню мультикультурного й багатонаціонального українського суспільства, а пошуки «кривдників» завдають шкоди добросусідським відносинам з іншими народами. Саме останні 30 років розвитку української історіографії довели суспільство і політикум в Україні до потреби відійти від парадигми культу жертовності й боротьби до розвитку культури мирного співіснування та розвитку. Про те, що така еволюція в українській історії, попри всі катаклізми, непослідовність, фрагментарність і незавершеність, все ж відбулася, свідчить історія вибачень української держави за злочини, вчинені українцями в роки Голокосту. Довго Україна йшла до цієї події.

Ще у вересні 1991 р. під час заходів, присвячених 50-й річниці трагедії Бабиного Яру в Києві, Леонід Кравчук, голова Верховної Ради України, вибачався за участь українців у геноциді євреїв. Але тоді Л. Кравчук ще не був президентом, та й українську незалежність до 1 грудня 1991 р. ще ніхто не визнавав. В 2007 р. Віктор Ющенко виступив в ізраїльському Кнесеті, але йому й на думку не спало тоді вибачитися. Сталося це тільки 23 грудня 2015 р., коли на рівні президента Україна попросила вибачення за злочини, вчинені українцями в роки Голокосту. Ця подія свідчить про зрілість історичної свідомості, моральність нації і європейські амбіції України. Справа в тому, що, за оцінкою Я. Грицака, «повоєнна конструкція Європи побудована на подоланні її ганебного минулого, і центральним символом є Голокост.

Не тільки тому, що це одна з найтрагічніших подій. Але і тому, що за визначенням євреї були єдиним всеєвропейським народом. Вони мешкали в європейських країнах, тому їх знищення стало знищенням будь-якого європейського народу. З іншого боку – будь-який європейський народ причетний до знищення своїх і чужих євреїв»[30]. У об'єднаній Європі пам'ять про Голокост стала своєрідним спільним знаменням. Окрім цього ідентифікація євреїв з корінною нацією є тією точкою неповернення, пройшовши яку, можна з упевненістю говорити, що нація сформувалася. Україна як країна ще буде довго розділена питаннями політики, мови, історії. Але подолавши комплекс вини, Україна як нація все ж буде єдиною, що стоїть перед лицем спільної загрози.

Для остаточного усунення негативних наслідків тривалої віктимізації українського історичного канону науковці мають переконати політикум

[30] *Грицак Я*. Історія вибачень [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nv.ua/ukr/opinion/grytsak/istorija-vibachen-94281.html («Новое время», 29 січня 2016 р.).

і все суспільство припинити інструменталізацію історії, тобто використання її у політичній боротьбі. Для України з її історичним досвідом та особливостями етнічного складу потрібно сформувати таку модель національної пам'яті, яка б водночас відповідала завданням націотворення, не викликала протистояння в суспільстві і не призводила до його поляризації і розколу. Історики зробили перший крок – зменшили надмірне акцентування на концепціях переслідувань і гноблення українського народу загарбниками і тоталітарними режимами, далі необхідно зробити наступний крок – переконати суспільство у принциповій нормальності української історії.

Українська історична наука впевнено засвоює кращі методологічні зразки європейського історієписання, де давно ствердилися критичний підхід до історії, оцінювання історичних тем і сюжетів з точки зору загальнолюдських принципів гуманізму. Загальнолюдські цінності реально існують і виконують певні функції в історіографічній практиці. Історики завжди порівнювали і будуть порівнювати (співвідносити) історичні події, персоналії, явища з ідеалами, нормами[31]. Аксіологічний підхід завжди був присутній у творчості українських істориків. На думку М. Грушевського, саме такий підхід до історії дає змогу сповна використати її виховуючий потенціал. Історія є «неустанною оцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій – включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців, і прецедентів минулого… Цього морального елементу з історичного навчення (й історичної творчості теж) не вдасться нічим вирвати, бо це річ глибоко людська, що має свої корені в самих основах людського життя, і нема чого й ігнорувати чи силуватись вирвати»[32].

Суспільство має усвідомити ту істину, яку давно розуміють історіографи, що особлива, надмірна концентрація уваги на історичних темах і сюжетах, пов'язаних з національно–визвольною боротьбою українського народу, неминуче призводить не лише до героїзації, а й до віктимізації суспільної пам'яті, адже більшість із них не увінчалися перемогою. Така світоглядна й методологічна позиція аж ніяк не нівелює патріотичні почуття, а навпаки – стверджує свідоме ставлення до своєї Вітчизни, всіх

---

[31] *Удод О.* Аксіологічний підхід при формуванні змісту сучасної шкільної історичної освіти // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог. К., 2000. С. 57.

[32] *Грушевський М.С.* Історія і її соціально-виховуюче значення // *Грушевський М.С.* На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. К., 1992. С. 123.

сторінок її історії, як трагічних, так і переможних. Українцям необхідно відважитися також припинити практику замовчування суперечливих сторінок власної історії, коли українці самі виступали в ролі переслідувачів. Найбільшу шкоду національній ідентифікації та національно-патріотичним почуттям наносять неправда, фальсифікація та лакування історичних подій і явищ. «У сучасних історичних працях, – писав Я. Грицак, – часто можна надибати на тезу, що українці впродовж своєї історії були лише жертвами і не були відповідальними за ті насильства, які чинилися на їхній території. Правдою є, що українці понесли жахливі втрати від чужоземних режимів і страждали від своїх сусідів, що жили разом з ними на українській землі. Але українці теж завдавали кривди своїм «кривдникам». Міжнаціональні стосунки у минулому були далекими від ідилії, і нерідко представляли собою довгий ланцюг обопільних насильств і злочинів, коли вчорашня «жертва» жорстоко мстилася своєму насильнику»[33].

Відповідальне і свідоме ставлення до своєї національної історії обов'язково містить у собі й компонент покаяння, спокутування вини.

При постановці питання «як вивчати свою історію» українські вчені постійно звертаються до теми балансу трагічного, героїчного і переможного в нашій історії. Все менше і менше стає прихильників сентенції В. Винниченка про неминучість «бромізації» при прочитанні української історії. Крім традиційних аргументів про те, що і в інших народів за час їхнього історичного розвитку було не менше крові, а може й більше, ніж в Україні, лунають також й інші, більш сучасні методологічні підходи до того, як нам подолати трагізм, скигління і плачі. «Очевидно, – писали І. Пасічник і П. Кралюк, – справа не тільки і не стільки в реальній історії, подіях, що відбулися, а в їхньому прочитанні. У написаній історії так чи інакше відображена свідомість народу, його ментальність, зрештою, поширені серед нього стереотипи й міфи… У залежності від того, як трактуємо минуле, так ми сприймаємо сучасне і намагаємося моделювати своє майбутнє»[34].

Цей важливий світоглядний висновок означає дію одного із незмінних законів історіографії: історіографічна ситуація, тобто поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників впливу на стан історичної науки, а саме – соціально-економічних, політичних процесів, соціальне замовлення, характер ідеологічної боротьби, політика влади щодо історичної науки, загальна методологія наукового пізнання, зростання джерельної бази та ін., диктує загальний моральний настрій історієписання. Якщо суспіль-

---

[33] *Грицак Я.Й.* Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. К., 1996. С. 9.

[34] *Пасічник І., Кралюк П.* Як вивчити свою історію // День. 2007. 8 грудня.

ство втрачає моральні орієнтири, заражене соціальним песимізмом, тоді дуже малоймовірним видається затребуваність історії перемог і досягнень. Тільки здорове суспільство – через соціальне замовлення – може забезпечити створення адекватного історичного образу своєї минувшини, де були б збалансовані переможні, оптимістичні і трагічні її сторінки.

Сучасна українська історіографія має достатньо аргументів, джерел і фактів для того, щоб дати відповідь на запитання: чому українську історію подавали як історію поразок, а головніше – кому було вигідно, щоб наша історія виглядала саме такою?

Трактування історії залежало й залежить від запитів суспільства. Оскільки запити змінюються, то звідси йде постійне «пристосування» до сучасної ситуації. Але в українській ситуації майже у всі часи, окрім відтинку хронології 1991–2021 рр., домінуючим мотивом історієписання був не внутрішній соціальний запит, а зовнішній чинник – довгий час «нашу» історію писали не ми, а писали за нас, передусім, росіяни. Саме російські можновладці цілком свідомо акцентували увагу на моментах, які вигідні їм, тобто відповідали проімперським стереотипам. Замовчуванню піддавалися ті сторінки історії, які вважалися не зручними для російського суспільства. Дуже довго українська історична свідомість залишалася, за великим рахунком, частиною історії Російської імперії, СРСР, Російської Федерації. Хіба можна було, наприклад, українській історіографії займатися дослідженням Конотопської (Соснівської) битви 1659 року? Адже її оцінка з українського боку зовсім не співпадала з російським історичним каноном. Саме Конотопська битва руйнувала російські історичні міфи про те, що «росіяни ніколи не воювали з українцями», що українці – природжені анархісти, а тому не здатні до власного державного будівництва, що українці тільки те й робили, що думали про об'єднання з «російськими братами»[35].

Українська історіографія виходить з того, що «героїчно програні» битви треба пам'ятати, вивчати причини поразок, але, дбаючи про формування сучасної історичної свідомості українського суспільства, не варто, очевидно, так уперто вип'ячувати їх, думаючи тільки про те, щоб викликати жалість до себе. Дехто покликається на філософські сентенції поета – фронтовика Семена Гудзенка: «Нас не треба жаліти, адже і ми нікого б не жаліли» («Моє покоління», 1940 р.).

На всі відомі з історії завоювання і анексії можна подивитися з іншого боку. Факти можуть бути оцінені по-іншому через призму сучасних суспільних пріоритетів і домінуючих запитів. Не безспірною виглядає

[35] *Сокирко О.* Тріумф в час Руїни. Конотопська битва 1659 р. К., 2008.

теза про завоювання українських земель монголо-татарами. Адже князі з династії Рюриковичів продовжували правити, були достатньо свмостійними, хоч і вважалися васалами Золотої Орди. Давньоруські князі разом з ординськими ханами ходили воювати в Литву, Польщу, Угорщину. Так було в історії, і оцінювати ці події та явища варто через призму тих васально-сузеренних відносин, які панували в тогочасній Європі, а не надуманих «братерських» стосунках.

Морально – правова система, як у внутрішньодержавних, так і зовнішніх стосунках теж була далекою від досконалості, але при цьому залишалась чи не єдиним регулятором суспільних відносин. І ці речі не варто замовчувати, а оцінювати, зважаючи на весь комплекс історичних факторів. Коли дивитися об'єктивно й ураховувати історичні реалії, то українські землі не завойовували литовці й поляки. Ввійшли ці землі до складу Великого князівства Литовського і Польщі переважно шляхом династичних шлюбів та певних політичних домовленостей. Не повинно викликати здивування загальновідоме фахівцям як українським, так і польським, що «найчисленнішою етнічно-мовною групою, яка виразно домінувала на теренах Великого Литовського Князівства, як перед Люблінською унією, так і після неї, – було населення, що послуговувалось руською мовою, або – як їх звали по-польськи – русини, тобто нинішні українці й білоруси… Вже тоді саме руська мова була урядовою мовою Великого Литовського князівства. Правлячі еліти в Литві довгий час уважали руську мову критерієм окремішності власної державності в рамках федеративної Речі Посполитої…»[36]. Такі, й подібні їм, оціночні судження непростих міжнаціональних і мовних процесів, що відбувалися в середньовічній Європі, не тільки наближають нас до з'ясування істини, а й відповідають переважаючим оцінкам європейської і сучасної польської історіографії.

Так само, за великим рахунком, можна стверджувати, що й Росія не завоювала Україну, а інкорпорувала її територію в результаті військово–політичних домовленостей. Власне в тому сенсі й сприймала «приєднання» України до Росії українська козацька верхівка. Підтвердження цієї тези можна знайти, наприклад, у поемі С. Дівовича «Розмова Великоросії з Малоросією» (1762 р.).

Під впливом переважаючої, більш могутньої російської історіографії українці тривалий час не звертали уваги на перемоги, які здобували українці. Як писали І. Пасічник і П. Кралюк, ми «знаємо про Берестечко і "забуваємо" про Хотин, знаємо про Батурин і Полтаву, а "забуваємо" про

[36] Польща – нарис історії / За ред. В. Менджецького та Є. Брацжевича. Варшава, 2015. С. 97.

Конотоп і про те, що український щит був прибитий не тільки на воротах Царграду, але і Конашевичем-Сагайдачним на воротах Москви. Про блискучу перемогу українського князя Костянтина Івановича Острозького під Оршею, де він розгромив 80 – тисячне московське військо і врятував Велике князівство Литовське від московської експансії, більшість українців навіть не чула. Так само не чула про розгром цим князем 20-тисячної татарської орди під Вишівцем»[37].

Українській історіографії варто також стверджувати у суспільній свідомості не тільки гордість за військові перемоги, а й показувати здобутки українців в інтелектуальній, культурній сфері.

«Переписування» історії – це не обов'язково фатальне її фальшування чи наслідки політичної кон'юнктури. Зміни оцінок і акцентів в історії, висвітлення раніше свідомо замовчуваних фактів є необхідною умовою творення сучасної наукової концепції української історії. Українська історіографія покликана здійснити своєрідну реконкісту в історичній науці. Початок цього тривалого процесу покладений в цілому успішним для неї першим тридцятиріччям самостійного існування.

Для ствердження тези про принципову нормальність української історії необхідно також позбутися ще одного стереотипу, що призводить до комплексу меншовартості та упослідженості української нації, а саме – про так званий «колоніальний статус» України в складі Російської імперії. Дуже давно в історичній думці під впливом недалекоглядних політиків, починаючи з XIX ст., побутував міф про Україну як колонію, як жертву російського гегемонізму.

Свого часу ще І. Лисяк-Рудницький зауважував, що використання терміну «колоніалізм» істориками – економістами для визначення становища України в колишній царській імперії, запозиченого з марксистського арсеналу, не був «доконче щасливий». Інколи надмірний патріотизм та засліплення від ідеологічних концепцій не дозволяло українським історикам абстрагуватися від політичного тиску і дати неупереджену відповідь на питання, чи була Україна колонією Росії. Може більш об'єктивним є погляд зі сторони, із західного світу. Досить чіткі й однозначні висловлювання, а очевидно й категоричні відповіді на ці питання, містяться у роботах професора Кьольнського університету Андреаса Каппелера: «Україна не була класичною колонією Російської імперії. Була відсутня як просторова, культурна, расова дистанція, так і правова дискримінація українців в порівнянні з росіянами… Використане ще Леніним визначення "внутрішня колонія" було підхоплене українськими

[37] *Пасічник І., Кралюк П.* Як вивчити свою історію // День. 2007. 8 грудня.

економістами 20-х рр. … Занадто багато говорить проти застосування поняття колонія. Наприклад те, що царський центр бачив в Україні частину матушки – Росії… В ієрархіях культур і лояльності росіяни й українці, навпаки, були природніми союзниками проти чужих»[38].

Іронією історії називають філософи той факт, що ми, українці, виплекали найбільшого свого ворога – агресивну імперську Росію. При цьому так і не хочемо усвідомлювати ворожості для нас цього ворога[39]. Багато в чому це пояснюється тим, що чимало українців долучилися до розбудови Російської імперії, як у середньовіччя, починаючи, наприклад з І. Мазепи, який допоміг Петру І утвердитися на престолі, так і в новітні часи – періоду Радянського Союзу. У нашій свідомості ще сприймається як парадоксальна, провокативна думка про те, що «українці створили росіян», що «Україна – то основа імперії Російської». А в Росії це добре розуміють, тому так вперто не хочуть «відпускати» Україну від себе, в Європу, бо знають, що без України Росії не буде.

2.3. Просторово-часові трансформації сучасної української історіографії: проблема науковості «сучасної» історії

Чи є «сучасна» історія України науковою і об'єктивною? Після проголошення незалежності України для української історичної науки стало зрозумілим, що історію треба вивчати і викладати по-новому. Необхідно було розв'язати цілу низку методологічних і змістових проблем. «Як викладати історію України після 1991 року?» – це був і політичний запит, і виклик для професійної історіографії. «1991 рік виопуклив те, – писав Я. Грицак, – що й так було вже очевидним для багатьох істориків: писати українську історію, як її писали перед тим, далі вже не можна … За означенням, кожна історія, що з'являється після 1991 року, має бути ревізіоністською»[40].

Однією із найскладніших проблем для української історіографії стала проблема дослідження і висвітлення «сучасної», «поточної», «близької» історії, тобто періоду, що настав після 1991 року. Різноманітність термінів, що вживається для означення цього періоду вже говорить про складність проблеми і розмаїття позицій щодо її тлумачення. Історики, що беруться описувати найближчі події, потрапляють у серйозну когні-

---

[38] *Kappeler A*. Die Ukraine: Prozesse der Nationsbildung. Köln, 2011. S. 191–201.

[39] *Карпюк П.* Іронія історії: Чимало українців долучилися до розбудови новітньої російської імперії – Радянського союзу // День. 2015. 1 квітня.

[40] *Грицак Я.* Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог. К., 2000. С. 65.

тивну проблему – писати про події, явища, які ще не завершилися, і не могли бути в принципі завершеними. А це вже підривало основні підвалини історичної науки: історик повинен мати справу із подіями, фактами, явищами, які закінчилися, перетворилися в «минуле» у класичному розумінні цього слова. За образним висловом професора Г. Касьянова «хлібом історика» є архівні документи, спогади сучасників, культурні пам'ятки та ін., на основі чого можна вірогідно описати минулі події і дати адекватні оцінки. «Проте цей хліб ще недостатньо зачерствів, аби інтерес до нього виявляв тільки історик. Охочих скуштувати його значно більше», – іронізував історик[41].

Сучасна історія вразлива тим, що дійові її особи і свідки можуть особисто заперечувати думки та висновки історика, або можуть кілька разів взагалі змінити свою позицію. Адже в реальному українському політичному житті ми досить часто спостерігаємо зміни політичних позицій, партійної приналежності тих чи інших, навіть ключових, дійових осіб. Природно, що і їхнє ставлення до недавнього минулого теж зазнає змін. Складність позиції історика в подібних ситуаціях призводить до обмеження методологічного інструментарію вченого. Він може виступати тільки як безсторонній хроніст, фіксуючи дати та факти. Аксіологічні судження, історіософські узагальнення, прогностичність апріорі не можуть бути застосованими. Безперечно, що історику доводиться відчувати і значний моральний тиск, пов'язаний з його власними ідеологічними і політичними симпатіями, впливом суспільних настроїв. Щоб описувати «історію сучасності», історик повинен мати ім'я не тільки в науці, а й у політичному середовищі, бути свого роду публічним інтелектуалом і моральним авторитетом. А таких, звичайно, дуже і дуже мало. Тому нішу «історії сучасності» заповнюють не професійні наукові праці, а мемуарна література діючих і відставлених політиків, яка, природно, переповнена суб'єктивізмом в описуванні сучасних подій.

Такі методологічні проблеми взагалі піддають сумніву здатність адекватно описувати близьку історію. Тому часто лунають голоси про необхідність значного часового інтервалу між реальною подією і її описом в історичній праці, про так зване «відстоювання» історії, охолодження політичних пристрастей та ін. Беручи до уваги дані обставини, видається, що висвітлення подій і явищ останніх років і навіть десятиліть навряд чи може бути повним, чесним і об'єктивним. Якщо проаналізувати літературу, присвячену подіям останніх років, то вони, на думку професійних істориків, більше схожі на добротні політичні огляди, ніж

[41] *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. К., 2008. С. 6.

виважений аналіз історика. Для будь-якого історичного твору, що має цінність, верхньою межею, так би мовити, є наявність архівної документації. Без національної української бази, зафіксованої і стабілізованої в архівах, історія перестає бути історією й перетворюється в добре інформовану журналістику. Далеко не всі документи, необхідні історикам для аналізу недавніх подій, їм – з відомих причин (державна таємниця, службова інформація, термін збереження) – є доступними. Якщо тільки не брати до уваги поодинокі факти, коли з політичною метою засекречені документи всупереч закону раптом викидаються в публічний простір з намірами дискредитувати опонента (як це трапилося з публікацією протоколів засідань РНБО від 28 лютого 2014 р., де обговорювалась ситуація в Криму).

Загрози для істориків є реальними ще й тому, що політичні сили, які перебувають при владі, зазвичай прагнуть за допомогою історичної науки «освятити» свою легітимність, намагаються «замовити» історію «під себе», підштовхуючи їх до конструювання вигідного їм минулого, особливо нещодавнього. На жаль, серед істориків чимало таких, які вельми піддатливі на подібний тиск і пишуть свої твори з огляду на сучасну політичну кон'юнктуру.

Так сталося, наприклад, з тими публікаціями, які були присвячені «Помаранчевій революції» (навіть монографічні дослідження), але не могли передбачити, по суті, реванш антипомаранчевих сил і реставрацію попереднього режиму, а тому втратили свою наукову цінність. Так само повторилася історія, зігравши злий жарт із запопадливими «літописцями», які вже на початку 2015 р. видали під егідою Міністерства освіти і науки України навіть «науково – методичні матеріали»(!) на тему «Революція Гідності та агресія Росії проти України». На момент видруку цих «матеріалів», а тим більше їх доведення до навчальних закладів, більшість відомостей уже застаріли, втратили актуальність, не знайшли подальшого розвитку.

На Заході, за винятком Франції, де під «сучасною історією» зазвичай розуміють період, що починається з Французької революції кінця XVIII ст., під «сучасною історією», як правило, розуміється вивчення тієї частини нашого найближчого минулого, яке охоплює досвід, переживання, діяльність тих, хто ще живе разом з нами. Іншими словами, критерієм виступає середня тривалість людського життя – десь близько 70 років. Однак такий підхід, на думку українських істориків, має настільки очевидні вади (адже початкова й кінцева межа не можуть бути зафіксованими на більш – менш тривалий період), що його практичне застосування, без належного теоретико – методологічного обґрунтування,

ув'язане з попереднім історичним періодом тощо, не виглядає доцільним[42].

Лунають пропозиції називати «новітньою історією» період 1918–1991 рр., а період з 90-х рр. ХХ ст називати сучасним, або сучасною історією, хоча зрозуміло, що через 10–20 років проблема знову постане на порядок денний. Інколи навіть пропонується вживати для подій уже початку ХХІ ст. термін «постсучасність», адже, на думку ініціаторів такої версії, поняття «сучасність» завершилось.

Не маючи чітких методологічних орієнтирів, українська історична наука останніх трьох десятиліть накопичила значний масив літератури, в якій опис історії являє собою огляд поточно-історичних подій, які більше цікавлять політологів, соціологів, економістів та ін. Тобто історики попросту не можуть обійтись без міжнаукової інтеграції.

Попри методологічну невизначеність щодо статусу «сучасної», «новітньої» історії, хронологічних меж останніх періодів української історії, все ж в останнє десятиріччя почали переважати роботи, в яких автори доводять, що період після 1991 року цілком піддається інструментарію та методам історичної науки. «Мені здається, – писав професор Г. Касьянов, – історик, котрий дотримується норм і базових канонів свого ремесла, цілком здатний змалювати досить адекватну картину "недавньої історії"»[43]. Бути дослідником найближчої до нас часом історії – найскладніше.

Проблема не тільки в неперервних політичних впливах, а ще й у необхідності мати досить високі професійні джерелознавчі навички. Адже історику доводиться працювати з величезним масивом джерел: неймовірна і фізично неосяжна кількість інформації, аналітики, інтерпретацій, міфів та вигадок щодня з'являється на шпальтах газет, в Інтернеті, на екранах телевізорів, у соціальних мережах, блогосфері і т.д. Політичне життя в Україні перетворилося на масштабні постановчі телешоу. Пропагандистські компанії приховують справжні дії і наміри політичних сил. Історику сучасності треба мати навички з політології, піарменеджменту, публічної історії, маніпулятивних технологій та ін., щоб за хитросплетінням реальної політики та хаосом невпорядкованих подій побачити або виявити генеалогії явищ і проблем, які виникають у «сучасній історії», але корінням сягають найвіддаленішого минулого. «Монополія на історію почала переходити до мас – медій, – писав П'єр Нора, – і віднині їм і належить. У наших сучасних суспільствах саме

---

[42] *Сич О., Мінаєв А.* Новітня історія: зміст поняття та хронологічні межі // Історична панорама (Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича). 2012. Вип. 15. С. 143–144.

[43] *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. К., 2008. С. 7.

через них і тільки через них подія доходить до нас і не може нас оминути»[44].

Події «сучасної історії», образно кажучи, виробляються мас-медіа. Факти, явища, персони, які не удостоїлися уваги засобів масової інформації, приречені на історичне забуття. «Так, мас-медіа завдають історії шкоди, – розмірковує П'єр Нора, – й роблять подію монструозною [жахливою, непомірною]. Зовсім не тому, що вона за визначенням виходить за межі повсякденного, а тому, що притаманний системі надмір має тенденцію продукувати сенсаційне, постійно фабрикує нове, підживлює спрагу на події»[45]. Для історика сучасна «монструозна» (за П. Нора) подія стає ще більше жахливою, неприборкуваною, неосяжною. Адже що більше подій, то менше їх контролюєш. У традиційній системі подія за своєю функцією залишалась привілеєм. Саме історик надавав їй місце і значущість, і ніщо не проникало в історію без його дозволу. В сучасних умовах – глобалізованого інформаційного простору – віднині подія пропонує себе ззовні, з усією вагою даності, ще до своєї обробки, до роботи часу. Грандіозне введення безпосереднього в історичне, а пережитого – в міфічне відбувається саме тоді, коли історик виявляється дезорієнтований у своїх звичках, не впевнений у своїх можливостях, не може знайти історичні аналогії, виявити певні тенденції, типові явища, тобто застосувати методологічний інструментарій власне історичного дослідження.

Утвердження історії як наукової дисципліни ґрунтується на чіткому розмежуванні теперішнього та минулого, на вірі в можливість повного пізнання минулого й відсторонення від пізнання теперішнього. Розвиток історіографії супроводжується відчуттям прогресу. Через ланцюжок подій, пов'язаних причинно – наслідковим зв'язком, історія добиралася до витоків: витоків нації, свободи, розуму, демократії, просвітництва і т.п. Сучасна історія, за П'єром Нора, починається з кінцем історії, що загарбала історичний дискурс, із кінцем можливої історіографії[46].

У європейській історії, зокрема у французькій, склалося скептичне ставлення до науковості і здатності адекватно дослідити сучасні події як об'єкт історичної науки. 20 листопада 1968 р. П'єр Нора у виданні «Le Nouvel Observateur» опублікував статтю під назвою «Ще зовсім сира історія»[47]. У ній сформульовано позицію, що характеризує ставлення історичної науки до сучасних подій, відображення «подієвої» історії у засобах масової інформації. За оцінкою П. Нора, «сучасні засоби інфор-

---

[44] *Нора П.* Теперішнє, нація, пам'ять. К., 2014. С. 24.
[45] Там само.
[46] Там само. С. 46.
[47] Там само. С. 37–43.

мації дивовижно наблизили події до мас…Вони [ЗМІ] – єдиний спосіб для нас брати безпосередню участь в історії».

Публіка сприймає подію в розвитку, який вважає вже історичним. Поточні новини «невтомно видають на – гора зірок» саме тоді, коли вся наукова історія, навпаки, відвертається від події, шукає неперервності та довгі тривалості. За всього бажання ніхто не зможе, зрештою, виявити головного: значення події, те недоступне значення, до якого лише історія деколи має ключ, тобто насамперед час. Так, дійсно, головним суддею («ключем») з оцінки подій, їх науковій атрибутиці є тільки його величність – час. Людське життя, вся людська історія вимірюється часом, тільки він є головним критерієм історичності подій. Безпосередня, або, за П. Нора, «сира історія» є безсилою, тому що вона «успадковує подію такою, як її подала преса і яку вона не може докорінно поставити під сумнів, ризикуючи взагалі заперечити себе»[48]. Мистецтво професійного історика якраз і полягає в тому, щоб у цьому калейдоскопі подій, які мають ознаки «подієвої» історії, виокремити найбільш суттєві, які згодом можуть стати історичними, знайти своє логічне місце у загальних тенденціях і процесах.

Історіограф має володіти прийомами генералізації наукового матеріалу, тобто сепарувати ті факти і явища, які найточніше відображають і характеризують той, чи інший історичний період. Про вразливість позиції історика, який вивчає «сучасну історію», свідчать численні приклади втручання свідків і учасників подій у зміст наукових і навчальних матеріалів. Так трапилося, наприклад, у 2016 р. із навчальним посібником О. Гісема «Історія. Довідник, тестові завдання», в якому було поспішно автором зазначено, що «у всіх областях, крім Донецької і Криму, проходили мітинги на підтримку Євромайдану»[49]. Обурені громадяни почали звертатися до МОН, автора, видавництва з численними протестами і документальними підтвердженнями мітингів, акцій, які все таки проходили в Донецьку, Сімферополі, Севастополі у листопаді 2013 р. – лютому 2014 р., і учасниками яких вони безпосередньо були. Міносвіти поспішно скасувало свій гриф на це видання, залишивши автора один на один із «сирою історією» і її розгніваними учасниками…

Усі ці застереження насправді є неминучими ризиками і викликами, які «сучасна історія» пред'являє досліднику. При всіх проблемах методології дослідження поточних подій і безпосередньої, «сирої» історії, все

---

[48] Там само. С. 40.

[49] Міносвіти вилучило з програми підручник з історії через неправильну подачу подій Євромайдану [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:ipress. ua / news /minosvity – vyluchylo…

ж її вивчати і фіксувати треба обов'язково. Особливо це стосується специфіки історичного минулого та історіографії України. Наша історична наука не може вдатися до прийому «відстоювання» чи «відлежування» сучасних подій, відтермінування їх наукового дослідження, довгого очікування, коли активні учасники відійдуть із авансцени і перестануть впливати на осмислення минулого.

Така когнітивна ситуація можлива у суспільствах, де сформувалася стійка національна ідентичність, історична самосвідомість, а вітчизняна історія нараховує сотні років самостійного інституціонального розвитку. В Україні ми не можемо «пожертвувати» останніми десятьма чи двадцятьма роками, відвернутися від них і не досліджувати методологічним інструментарієм історичної науки, віддавши це недавнє минуле на відкуп політології чи соціології. 30 років незалежності України вже знайшли своє законне місце в науковій історії нашої країни. Сформувалася ціла плеяда високопрофесійних фахівців, які створили неперечісні наукові праці про «сучасну» історію України: О. Бойко, Г. Касьянов, В. Литвин, В. Баран, В. Даниленко, С. Падалка, О. Майборода, С. Кульчицький, Р. Офіцинський та ін.

З поняттями «сучасність», «сучасна історія» природнім чином пов'язане поняття «новітня історія». За визначенням О. Яся, «новітня історія – це історична наука певного періоду чи доби, яка тією чи іншою мірою співвідноситься або асоціюється з концептом «сучасність». Іноді поняття «новітня історія» навіть уживаються як синоніми щодо сучасної історіографії або в буквальному розумінні як історіографії найближчої, наближеної чи останньої щодо сучасності»[50]. Новітня історіографія є своєрідним способом репрезентації й осмислення феномену сучасності.

У світовій історичній науці хронологічна локалізація істотно різниться як за своїми критеріями й засадами , так і за конкретним часовим відрізком. Новітня історія може охоплювати або прикметні тенденції і знакові студії (5–10 років), або – вихід на наукову авансцену нової генерації вчених (10–25 років), або – певний період історичної думки (30–50 років), або – поточну добу як критичний чи доленосний момент сучасності[51]. Інституалізація новітньої історіографії, виокремлення її у загальній дисциплінарній структурі як часової конструкції є наслідком саморефлексії академічної спільноти, її окремих представників, які прагнуть усвідомити своє місце і роль щодо попередників та їхньої наукової спадщини як із перспективи опрацювання локальних проблем, так і в методологічному й теоретичному розумінні. Всі ці закономірні етапи

[50] *Ясь О.В*. Новітня історія // Енциклопедія історії України. К., 2010. Т. 7. С. 455.
[51] Там само. С. 456.

самоствердження пройшла українська історична наука за останні 30 років свого існування. Є всі підстави стверджувати, що в Україні є новітня історіографія, є науковий потенціал, методологічний інструментарій, джерельна база для адекватного дослідження і фіксації свого близького минулого, своєї «сучасної історії».

Проблема деміфологізації історії, подолання псевдонаукових концепцій є надзвичайно актуальною і важливою для сучасної української історіографії. Заради справедливості варто зауважити, що її гострота ніколи й не спадала. Становлення власне сучасної української історичної науки (після 1991 року) відбувалося в умовах всеохоплюючого протистояння з міфологізованою версією минулого України, що активно підживлювалася майже усіма політичними режимами в нашій державі. Нинішня деміфологізація історії за масштабами і глибинним проникненням в усі форми розповсюдження історичних знань може прирівнятися до кампанії «боротьби з буржуазною фальсифікацією історії», що постійно велася в радянські часи.

Роль історичної науки (академічної і університетської) в деміфологізації минулого є безсумнівною і не потребує апріорі якоїсь додаткової аргументації. Але сучасні тексти (наративи) породжують і відповідно, сучасні контексти (умови, обставини функціонування історичної науки, вплив історичної політики та ін.). В сучасній історичній науці всі види звернення суспільства до власної історії – професійного і непрофесійного – прийнято відносити до сфери ідеологічної, а саме – до історичної свідомості. Для аналізу ситуації може підійти також парадигма «історичної культури», що розвивається в останні роки рядом істориків (Л.П. Репіна, В.А. Тишков, С.П. Стельмах). В історичну культуру суспільства включають способи соціального продукування історичного досвіду і форми його маніфестації в житті спільнот, тобто вся сукупність сприйняття, уявлень, суджень і думок стосовно подій, особистостей і явищ минулого, всі форми їх конструювання, фіксації, трансляції і функціонування (від наукових до художніх і повсякденних). Історична культура в цьому контексті виступає як артикуляція історичної свідомості суспільства.

В останній третині XX ст. відбулося переосмислення форм і способів присутності історії в європейській культурній та політичній свідомості. Уявлення про характер і структуру історичного усвідомлення народів модифікувалися від соціально-філософської категорії до професійної історіографії. Поняття «історична культура», на відміну від всеохоплюючої історичної свідомості, закцентувала увагу на інституціональному та рефлексивному аспекті, який культивував уявлення про минуле. Вперше термін «історична культура» вжив французький історик Б. Гене в 1980 році у своїй праці «Історія та історична культура середньовічного

Заходу». Остаточно в науковий обіг термін «історична культура» ввів Й. Рюзен у 1994 р. в праці «Що таке історична культура? На шляху до нового історичного мислення». В історичній культурі відбиваються та з'єднуються минуле, сьогодення, пам'ять та давня, середня і новітня історія. На думку С.П. Стельмаха, поняття «історична культура» ототожнюється з «будівництвом» минулого на академічному рівні професійними істориками та на аматорському рівні через засоби масової інформації, які вимальовують суспільству «образ минулого».

Професійні історики занепокоєні неоднозначними наслідками активного «вторгнення» сучасності в історіографічний процес та розширення кола учасників процесу історичної репрезентації. Щодо української історіографії, то це поняття («історична культура») в термінологічний історичний апарат було введено нещодавно й ще не встигло закріпитися в професійній корпорації історіографів. С.П. Стельмах в енциклопедичній статті «Історія культур пам'яті» (2005 р.) зазначив, що тепер історики змушені не лише досліджувати минуле, але й змістити увагу з питання «що відбулося в минулому?» на питання «що відбувається в нашому сучасному завдяки минулому? Це знаменує перехід від історії, яка відслідковує сліди минулого, до історичної культури, яка дозволяє спостерігати, як саме минуле продовжує жити в сучасному, як воно пов'язане з нашим життям, нашими рішеннями та нашими орієнтирами на майбутнє. Не дивлячись на численні розбіжності в розумінні «історичної культури», які спостерігаються в сучасній історіографії, можна вважати усталеним тлумачення цього феномену з трьох висхідних позицій: 1) історична культура як синонім до культури історичної пам'яті в руслі осмислення проблематики культурно-історичної спадщини народів; 2) історична культура як засіб політичної інструменталізації знання про минуле в сучасному суспільстві; 3) історична культура як естетична презентація минулого через особливі способи символізації. Відтак «історична культура» не обмежується виключно аналізом історичної літератури, тому, на відміну від історіографії, розширює поле дослідження.

Поняття «історична культура» охоплює різноманітні стосунки між професійною історіографією і більш широкою сферою суспільних уявлень про історію в різні епохи та періоди. Характер цих взаємодій не варто розглядати як спрямований процес еволюції свідомості від загальної до наукової академізації і критичного перегляду масових або повсякденних уявлень про минуле. Якщо поняття «культура» ілюструє те, яким чином суспільство сприймає реальність, то «історична культура» показує як суспільство ставиться до свого минулого.

Академічна історична наука, на відміну від ненаукового, побутового розуміння історії, що є живильним ґрунтом для її міфологізації і

спотворення, пошановує та дотримується певних методологічних правил. Ці правила, за Карлом Поппером, можна також назвати конвенціями. Вони є результатом домовленості чи згоди, досягнутої даним колом дослідників. У філософії та історії довго дискутувалася так звана доктрина конвенціоналізму. Звідси академічну історію прийнято називати конвенційною. Для академічної (конвенційної) історії характерними методологічними правилами є, зокрема, культ факту, вимоги об'єктивності, принцип причинно-наслідкових зв'язків, а також прагнення істини.

Тому достатньо буде заперечити конвенції академічної історії, щоб отримати характеристику історії неконвенційної. А отже, на думку Еви Домańської, це є «історія, що шанує суб'єктивізм, у наративі ламає причинно-наслідковий порядок, із підозрою ставиться до поняття істини, експериментує зі способами представлення та використовує різні засоби передавання інформації, серед яких писані тексти є лише одним із можливих варіантів. Ця історія позитивно ставиться до емоцій, емпатії та щирості, що використовуються не тільки як методологічні засоби, але також сигналізують локацію автора в наративі, який часто розглядає історієписання як форму боротьби з різними формами утиску.

Характерним також є те, що її творці мають схильність до теоретизування і часто поєднують досконалий дослідницький вишкіл з дуже доброю ознайомленістю з теорією та методологією»[52]. Розглядаючи відносини між академічною та неконвенційною історією, деякі дослідники (Томас Кун та ін.) вважають неконвенційну історію як певну аномалію щодо конвенційних форм писання про минуле.

Живильним середовищем для неконвенційної історії, що продукує новітні міфи в українському соціумі стосовно минулого та способів його пізнання є мас-медіа та соціальні мережі. Нова роль історії (відповідь на питання «що відбувається в нашому сучасному завдяки минулому?») може бути реалізована тільки через публічний вимір історичної практики. Недосконаліть і недорозвиненість інфраструктури сучасного інформаційного простору України «ускладнюють життя» академічної (конвенційної) історії і призводить до неконтрольованого продукування та розповсюдження міфологізованих знань з історії. Ось чому ми розглядаємо історичну науку як один із факторів деміфологізації історичної культури, або, образно кажучи, «бастіоном здорового глузду».

Ця метафора була взята із привітання новообраного Президента Національної академії наук України А.Г. Загороднього до міжнародного дня науки 10 листопада 2020 року: «Наука повсякчас розсуває межі відомого,

[52] *Домańська Е.* Історія та сучасна гуманітаристика. К., 2012. С. 96.

дивиться далі, за обрії, і бачить більше, відкриває закони, які керують Всесвітом. Не менш важлива її функція – залишитися надійним бастіоном здорового глузду і наукового світогляду в часи, коли все піддається сумніву й відбувається наступ войовничого невігластва»[53].

Прикметно, що серед дуже багатьох нагальних проблем української науки – мізерне фінансування, застаріла інфраструктура, відтік кадрів, падіння престижу праці вченого та ін. – Президент НАН України наголосив саме на цій – боротьба з невіглаством, псевдонаукою, міфологією та фальсифікацією наукових знань. Очевидно, що проблема навіть перезріла і вимагає системної діяльності вчених, державних органів, громадських організацій з метою протидії «войовничому невігластву». Надзвичайно важливу роль у цій справі має, безумовно, відігравати енциклопедія, адже саме її жанрові особливості передбачають популярність викладу, що розраховано на широке коло читачів, та поєднання з науковою чіткістю та логікою викладу матеріалу, що не допускає недбалого, наближеного, однобічного висвітлення явищ і фактів.

Дискусійність, різні точки зору, авторські концепції, як правило, мають залишатися у творчих лабораторіях вчених як науковий інструментарій, а на сторінки енциклопедичних видань мусять потрапляти вивірені, апробовані і безспірні тексти. Є дуже багато різножанрових видань, але енциклопедія залишається мірилом класики. Історики, політологи мають у 2020 році написати тексти так, щоб люди нормально, без сміху й іронії читали їх і в 2040-ому й 2050-ому році. Публікації в енциклопедіях не можуть бути політично кон'юнктурними, такими, що швидко втрачають актуальність, це і є мірило класики. Енциклопедію інколи справедливо прирівнюють до Біблії, бо тексти, які тут звучать, повинні сприйматися на віру, читачі мають бути впевнені у непогрішимості й безпомилковості цих текстів. І енциклопедія якраз і має виконувати цю роль останнього бастіону здорового глузду.

З усіх галузей науки, очевидно, проблема відбору знань для енциклопедичних видань є найбільш гострою саме для історичної науки. Контент (зміст) історичних знань щоденно і щохвилинно проходять прискіпливу суспільну перевірку на вірогідність, істинність, правдивість, об'єктивність… Кожна людина, кожне нове покоління людей мають право ставити минулому свої питання і отримувати на них адекватні своєму часу відповіді. Контент (від англ. content – зміст) – це інформаційний зміст історичних знань.

---

[53] Привітання Президента НАН України академіка Анатолія Загороднього з нагоди Всесвітнього дня науки в ім'я миру та розвитку. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7138

Хто формує ці знання? В ідеальному варіанті – тільки історична наука. Але в суспільствах з аномаліями політичної системи (тоталітаризм, обмеження свободи слова, нехтування академічною свободою, цензура, перебільшення ролі історичної політики та ін.) на таку роль можуть претендувати державні органи, різні політичні утворення, громадські об'єднання, окремі громадяни. Досить часто спостерігається прагнення до так званої «офіційної історії», коли держава намагається адміністративно, силою закону розв'язувати історичні наукові дискусії. Чи можлива «офіційна історія» в сьогоднішній Україні? Ні, адже це означало б, або повернення в далеке минуле на кшталт цитатників із Короткого курсу історії ВКП(б), або творення нового канонічного катехизису з української історії на зразок «єдиного підручника», обов'язкового (одинакового) мінімуму знань («змістових ліній») з історії. В умовах ідеологічного плюралізму, відсутності державної ідеології історики, які творять науковий контент, можуть опиратися тільки на своє сумління та моральні вимоги неформального професійного стандарту.

Історія підтверджує, що найважче дається творення спеціалізованих історичних енциклопедій. Непроста доля, наприклад, спіткала Радянську енциклопедію історії України, яка видавалася в 1969–1972 рр. Останній, 4-й том РЕІУ (підписаний до друку після відставки П.Ю. Шелеста з поста Першого секретаря ЦК КП України, а саме 7 серпня 1972 р.), видрукований накладом у 40 тис примірників, прямо з Київської фабрики потрапив у склади бібколекторів, а не в книжкові магазини. Тільки окремим категоріям громадян (зокрема студентам історичних факультетів) можливо було придбати цей том, як і три попередні, за символічну ціну – 5 копійок при його номінальній вартості 3 крб. 50 коп.

Подібною «уцінкою» комуністична влада зайвий раз підкреслювала своє ставлення до енциклопедичних досліджень у галузі історії України[54]. Більш успішною була доля за своєю сутністю теж енциклопедичного видання – 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» (керівник проекту академік П.Т. Тронько), яка була удостоєна Державної премії СРСР (небачене в радянські часи явище, коли «національне» видання отримало відзнаку Москви). Не дивлячись на ідеологічні ритуальні штампи (в комуністичні часи по-іншому не могло бути), які присутні в текстах «Історії міст і сіл», вона не втратила своєї наукової актуальності й сьогодні, активно використовується вченими, краєзнавцями й освітянами. Сучасна «Енциклопедія історії України» (2003–2020 рр.) в 10 томах (12 книгах) вінчала собою стан української історичної науки початку XXI ст. Не

[54] *Удод О.А.* Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємин істориків і влади // Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія. К., 2015.

дивлячись на її наукову досконалість, що була відзначена Державною премією в галузі науки і техніки України, вона, як і будь-яке інше енциклопедичне видання, має постійно оновлюватися, доповнюватися, трансформуватися в електронний формат, набувати відкритого характеру. Але при цьому історики критично ставляться до публікацій, наприклад, у «Вікіпедії», де допускається редагування (колективне) на так званих волонтерських засадах.

В Україні немає такого досвіду організації і підтримки електронних видань як в Німеччині, де фальсифіковані статті можуть протриматися в інформаційному просторі не більше 5 хвилин. Абсурдним є також видання наукової продукції з історичної науки довідкового характеру, що здійснюється в «авторській редакції».

Едитологія (наука про методологію оприлюднення публікацій) має свої чіткі правила і норми, нехтування якими (через бідність і неможливість оплатити працю редакторів та коректорів) призводить до дискредитації наукових видань (особливо підручників чи енциклопедій) і створює сприятливі умови для псевдонаукових спекуляцій та спотворень істинності знань. Іншою проблемою, не менш важливою, є перенасичення інформаційного простору України науковими і позанауковими історичними знаннями.

Постає необхідність вироблення вміння генералізувати інформаційний матеріал, відбирати найбільш суттєвий і показовий, відкидати ті публікації, які не приводять до якісних зрушень в науці, а є, по суті, так званим історіографічним фоном. Важливо також враховувати, кому, якій цільовій аудиторії адресується те чи інше наукове видання. Потреби читацької чи учнівської аудиторії повинні задовольнятися науково доброякісними виданнями. Не варто занижувати рівень науковості в залежності від кон'юнктурних настанов, наприклад, так званої «НУШ» (нової української школи), основним постулатом якої став компетентнісний підхід. Його абсолютизація неминуче приведе до збіднення наукового змісту освіти. Учень, який має лише компетенції із навчальних предметів, це – Пилип Поверхаххапайко (був такий літературний персонаж в радянській дитячій літературі). При перебільшеній ролі компетентнісного підходу не виростуть в навчальних закладах ні філософи, ні фізики-теоретики. Буде втрачена фундаментальна наука як основа всіх інших наук та інтегрованого, цілісного уявлення про світ. В школу треба повернути викладання *основ науки* (в предметній або інтегрованій формі).

Контент історичних знань може бути найрізноманітніший: від наукових, публіцистичних, популярних до міфологізованих, сфальсифікованих, підручникових та ін. Всі вони отримали в Україні право на існування (як організовано, формально, так і стихійно, неформально). Але при всій плюралістичності знань, які можуть функціонувати в соціумі, незмінними

є вимоги до контенту енциклопедичних видань, вони можуть бути лише глибоко наукові, ґрунтові, доказові.

Для контенту історичних знань висувається ще одна специфічна умова – публікація може бути лише про завершену подію. Історики, на відміну від політологів, публіцистів, журналістів можуть досліджувати тільки факти, події, явища, які вже відійшли в минуле. Продовжувана подія – це не об'єкт для історичного аналізу. В цьому сенсі професія історика, його науковий апарат більше схожі на дослідження, наприклад ботаніків: повний, достовірний опис будь-якої рослини може бути зроблений тільки на основі спостережень над повним циклом її життя від паростка до плоду.

Професійна історія відрізняється від інших форм знань про минуле тим, що вона ґрунтується на фактах, і цей базис відокремлює історію від міфу, легенди, вигадки чи політичної спекуляції. Історику необхідно знаходити факти в джерелах, за допомогою критичного аналізу (внутрішня і зовнішня критика джерела) відокремлювати від фактів все недосторвірне, неважливе, несуттєве, подібно до того як археолог очищує від ґрунту керамічні артефакти. Без фактів історія втрачає основу, базис; факти надають історії статус об'єктивної, доказової, наукової дисципліни. В свою чергу, без діяльності історика факт втрачає свій сенс. Факт – завжди якесь узагальнення, зроблене істориком на основі вибірки важливого, або такого, що стосується справи, тобто вмонтованого у відповідний контекст. Отже, не якась надумана «теорія відстоювання (нехай відлежиться)» подій та фактів не дає можливості робити вірогідні історико-наукові публікації про, наприклад, Революцію Гідності 2014 року у 2020 році чи раніше, саме через незавершеність на даний момент суспільно-політичної та економічної кризи в Україні, що розпочалася Майданом кінця 2013 – початку 2014 рр.

Наукові історичні знання постійно зазнають тиску, конкуренції з боку міфологічних, псевдонаукових знань. Українське суспільство і держава у цьому суперництві науки і лженауки займають пасивну позицію. Про це з гіркотою зазначав відомий історик – публічний інтелектуал Василь Расевич: «Історія як академічна наука незалежній Україні непотрібна. А як ненаука – розходиться, немовби гарячі пиріжки в морозний день. Навколоісторична вакханалія здається якимось поганим сном, що надто затягнувся. Якоюсь нескінченною пиятикою, після якої ніяк не настане похмілля»[55].

---

[55] *Расевич В*. (2019) Прокляття історією, або вдавання вселенської скорботи [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zaxid.net/proklyattya_istoriyeyu_abo_vdavannya_vselenskoyi_skorboti_n1465713

Історія як наука не цікава для медіа. Бо історія консервативна, інерційна. Тут не буває сенсацій, мало скандалів… Саме традиційні мас–медіа та новітнє явище – соціальні мережі є живильним простором для історичної міфотворчості і лженауки. Подолати розрив між академічною історичною наукою і масовою суспільною свідомістю через продуману систему популяризації історичних знань не вдається. Кількаразові спроби розробити і прийняти державну соціальну цільову програму популяризації історичної науки в 2010–2020 рр. зазнали невдачі. Бо долю такої гуманітарної проблеми в Україні визначає Мінекономіки як центральний орган виконавчої влади, відповідальний законодавчо за такі програми.

А натомість ми спостерігаємо відвертий наступ «войовничого невігластва». Кілька прикладів: влітку 2020 р. в м. Дніпрі у Дніпропетровському історичному музеї імені Д. Яворницького мала відбутися наукова конференція «Ідентичність в історії: міждисциплінарний вимір». Але вона була фактично зірвана під час першої панельної дискусії «Козацький міф як фактор регіональної ідентичності». Втрутилися місцеві «шарікови», які вирядилися в «козаків». Активісти виступали проти терміну «козацький міф», проти можливості існування кількох ідентичностей та інших власне наукових проблем. Організатори наукового форуму змушені були зупинити проведення заходу та викликати поліцію. Скандал навколо конференції і діяльності музею підігріли журналісти публікацією у місцевій газеті «В історичному музеї вважають козаччину міфом та закликають примиритися з наслідками колонізації». Слово науковців університету, працівників музею потонуло у войовничому невігластві псевдопатріотів.

Дивну позицію демонструє українська влада в питаннях, коли треба чітко розмежувати науку та псевдопатріотичну риторику деяких авантюристів. Запорізькі історики (національного університету, заповідника «Запорізька Січ» на острові Хортиця) роками викривали «діяльність» на історичній ниві «народного академіка, адмірала» А.І. Авдєєнка, який спотворював історію запорозького козацтва, фальшував документи, підробляв фото, видавав книги із сфабрикованими грифами Національної академії наук України. До Інституту історії України зверталися громадські організації, які намагалися вивести на чисту воду цього псевдоісторика. Інститут підтримав запорізьких колег, вказав на абсолютну абсурдність і далеку від наукової історії активну публікаторську діяльність «адмірала» Авдєєнка. А результат? Указом Президента України П.О. Порошенка 27 червня 2018 р. «академік-адмірал» був удостоєний звання «Заслужений працівник культури України»[56].

[56] *Андрощук Е.* Сім таємниць «академіка-адмірала», або Як запорізький «Мюнхаузен» отримав відзнаку президента України. https://novynarnia.com/2018/08/01/sim-

Всім професійним історикам добре відома активність у сфері псевдоісторії мостобудівника-залізничника В.Б. Білінського («Країна Моксель» та ін.). Але в 2011 р. Держкомтелерадіо України як орган центральної виконавчої влади, що опікується премією імені Івана Франка, нагородив Білінського цією відзнакою з формулюванням «за найкращу наукову роботу в інформаційній сфері» (?!) А фінансоване державою товариство «Знання» збирає для містифікованих лекцій Білінського чисельні аудиторії. Протести вчених – істориків залишилися почутими тільки в науковому середовищі. Влада ніяк не прореагувала на голос розуму.

Ще одним претендентом на лауреатські лаври став кандидат психологічних наук, доктор політології В.М.Бебик, який теж почав активно писати на історичні теми, нехтуючи наукою і здоровим глуздом щодо витоків та історії українців. Кілька разів його кандидатура висувалася на здобуття Державної премії ім. Т. Шевченка. Авторитетні заяви Спілки археологів України, Інституту археології України НАН України (доктори наук Л.Л. Залізняк і В.В. Отрощенко), академіка П.П. Толочка ніяк не можуть зупинити псевдоісторичне невігластво В.М. Бебика[57].

До «войовничого невігластва», на жаль, долучаються й деякі діячі культури України, які, не знаючи наукової історії, досить часто попадаються на прагненні до сенсацій та спекуляцій на патріотичну тему. 30 серпня 2020р. на ресурсі «Радіо свободи» вийшла стаття І. Костенко, М. Остапенко, Л. Мудрак «Тисячолітній меч і українська мова. Що кажуть про це в Музеї історії України?»

Авторки цієї публікації зробили для себе «сенсацію»: у збірці Національного музею історії України зберігається унікальний меч, який на своєму лезі має напис «Коваль Людота» – своєрідний автограф майстра «тисячолітньої давнини». Далі вони акцентують увагу на тому, що напис зроблено українською мовою («коваль» це ж не «кузнец»!), що грамоту знали не лише князі та священнослужителі, але й звичайні ремісники (зброярі). А потім активісти роблять й політичні висновки: музей приховує артефакти української історії, перебуває в полоні «русского мира», популяризує за гроші українських платників податків ідеї, які працюють на посилення агресора… А насправді патріоти від журналістики не знали давно відомих професійним історикам речей: меч виготовлений у скандинавському звіриному стилі «Рінгерікі» британським майстром у кінці XI ст. А «сенсаційний» напис про «Коваля

tayemnits-akademika-admirala-abo-yak-zaporizkiy-myunhgauzen-otrimav-vidznaku-prezidenta-ukrayini/

[57] Відкритий лист Всеукраїнської громадської організації «Спілки археологів України» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vgosau.kiev.ua

Людоту» «побачив» у стертих фрагментах орнаменту російський історик А.М. Кірпічніков, виконуючи політичне замовлення проти норманської теорії. Отже, «коваль Людота» – це міф, такий самий як і його українське походження. А рівень фактичної обізнаності українських журналісток переконують в тому, що їхньою референтною літературою є не праці відомих істориків, а низькопробна пропаганда та радикальний націоналізм[58]. Ця історія з мечем «коваля Людоти» вкотре підтверджує незаперечну істину: патріотизм не можна формувати на фальшивих знаннях як би вони привабливо не виглядали!

Фальшиві історичні знання, на превеликий жаль попадають і в історичні енциклопедичні видання.

В 2003 році у першому томі «Енциклопедії історії України» була опублікована стаття члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра «Велесова книга» (назва взята в лапки)[59]. Вона витримана в дусі класичних вимог до енциклопедичних статей. В самому означенні «Велесової книги» чітко вказано, що це фальсифікат 20 століття, вигаданий твір, що «оповідає» історію Русі з IX століття до н.е до часів Аскольда і Діра (IX століття н.е). Автор посилається також на роботи російського історика О.В. Творогова – найвідомішого дослідника цього фальсифіката, який давно і переконливо спростував усі версії справжності «Велесової книги».

Здавалося б, повернення до дискусії щодо справжньості «Велесової книги» вже не може бути. Але буквально через 2 роки в «Енциклопедії сучасної України» в 2005 році у четвертому томі з'являється стаття В.А. Савченка про « Велесову книгу» (без лапок) як зібрання текстів, у яких йдеться про слов'янську історію та міфологію[60]. Автор посилається на літературу, яка не може вважатися власне науковою (Б. Яценко «Велесова книга» – пам'ятка IX ст, Ю. Шилов «Велесова книга» та актуальність прадавніх учень та ін.). Натомість роботи М.Ф. Котляра і О.В. Творогова проігноровані. Немає й згадки про статтю в 1-му томі Енциклопедії історії України. І це при тому, що обидві енциклопедії видаються одним і тим самим органом – Національною академією наук України (Інститутом історії України та Інститутом енциклопедичних досліджень).

---

[58] *Андрощук Ф.* Про хунвейбінів від національної історії [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://prostir.museum/ua/post/43026

[59] *Котляр М.Ф.* «Велесова книга» // Енциклопедія історії України: У 10 т. К., 2003. Т. 1. С. 455.

[60] *Савченко В.А.* Велесова книга // Енциклопедія сучасної України. К., 2005. Т. 4.

Як цей парадокс може розцінити читач? Як відкат назад, повернення міфологізованої історії чи перемогу невігластва? Зрозуміло, що такі речі в енциклопедичних виданнях просто недопустимі.

Отже, конкуренція науки та міфотворчості продовжується. Це добре простежується на прикладі формування змісту (контенту) історичних знань. Причин цього багато – як об'єктивних, так і суб'єктивних. Вони демонструють загальний кризовий стан гуманітаристики в Україні та ставлення суспільства до науки та своєї історії. Щоб подолати цей стан, у суспільство треба повернути авторитет вченого, Національної академії наук України, академічних знань. Вчені, в свою чергу, не повинні мовчати і не пропускати жодного прояву псевдонаукового невігластва. Науковці повинні активно йти в публічний простір, ставати публічними інтелектуалами, задіяти всі складові публічної історії. Має бути розумний протекціонізм держави у цій сфері: ринок подібні речі не врегулює. Фундаментальні енциклопедичні проекти повинні розцінюватися як загальнодержавна справа, гуманітарний атрибут державності.

2.4 Соціо-культурна та методологічна трансформація пострадянської української історіографії

Сучасна українська історіографія: «націоналізація», криза чи методологічна перебудова? Сучасна українська історіографія (кінець 80-х рр. XX ст. – початок 2000-х рр.), як ніяка інша (ні з європейських аналогів, ні з інших часових відтинків вітчизняної історичної науки), отримала за останні 30 років цілу низку оцінок, визначень і ярликів. Вона поставала у інтелектуальних конструкціях вчених і публіцистів як націоналізована, легітимаційна, нормативна, в стані безперервної кризи, пострадянська, перехідна, політично спекулятивна, соціально містифікована і т.д. Кожна із цих характеристик має своє джерельне і логічне підґрунтя і має право на існування, бо відображають різні грані і багатоманітні точки зору на сталий складний суспільний і науковий феномен, яким є сучасна українська історіографія.

Майже всі дослідники погоджуються із висновком, що українська історична наука початку 1990-х рр. перебувала в стані кризи. Превалює думка, характерна для європейських і, особливо в тім числі, французьких істориків, що криза – це нормальний стан науки. Причинами кризи української історичної науки були ряд політичних, соціокультурних і когнітивних чинників. В СРСР зазнав краху тоталітарний комуністичний режим, на пострадянському просторі утворилися незалежні держави, суспільство трансформувалося в постімперське, відбулася деідеологізація історичної науки, сформувався національний загін істориків. Окрім

власне українських чинників, кризу спричинили ряд глобальних факторів: перехід людства до інформаційного суспільства, збільшення потоків знань, зміна методологічного інструментарію, оволодіння вченими новітніми технологіями, стирання національних кордонів науки, зміна стратегій репрезентації наукового продукту і т.ін. За оцінкою І. Колесник, «криза сучасної української історичної науки має свою структуру: криза марксистської ідеології; ідейна та організаційна вичерпаність націоналістично орієнтованої історіографії української діаспори; інституціональна та ідейна криза в Україні… Із нашого погляду, криза сучасної історичної науки в Україні являє собою перехідну добу, що характеризується існуванням протилежностей: старого і нового, емпіричного й теоретичного, логічного та образного, уявного й реального, досягнень і вад»[61].

Узагальнений стан українського суспільства початку 90-х рр. XX ст. можна характеризувати комплексним поняттям – криза ідентичності (соціальної, національної, політичної). Українське суспільство в 1991 р. різко перейшло від стабільного стилю («застою»?) життя радянської республіки до невизначеного, аморфного стану країни з перехідною економікою. Соціальні потрясіння кінця 1980-х – початку 1990-х рр. з особливою гостротою поставили перед громадянами одвічні питання: «Хто ми? Звідки ми? Куди йдемо?». Відповіді на них тодішня історична наука (як і вся соціогуманітаристика) не могла дати. А це вже означало кризу ідентичностей.

За оцінкою В. Головка, «подібно до того, як самій державі було необхідно пройти важкий шлях до наповнення декларацій реальним змістом, так і історіографії до кардинально нових суспільних умов. Тому українську історіографію періоду 1990-х років можна визначити як пострадянську»[62]. Криза української пострадянської історичної науки тлумачилася дослідниками насамперед як криза марксистсько-ленінських ідеологічних засад, а з іншого боку як криза методологічних та соціальних основ науки. Тобто, головною причиною загальної кризи історичної науки розглядалася криза власне історичного пізнання, що була обумовлена відсутністю глибоких прозрінь і проривів у теоретичній сфері, ігноруванням евристичних методологічних прийомів, гіпотез та історіософських побудов[63].

---

[61] *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013. С. 196.

[62] *Головко В*. Історіографія кризи історичної науки: український контекст. К., 2003. С. 164.

[63] *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. 1999. № 3. С. 16.

О. Реєнт образно порівнював тогочасну українську історичну науку з флотом «без пізнавального прапора», маючи на увазі методологічну невизначеність більшості істориків, відсутність чітких наукових засад, апробованого методологічного інструментарію. Результатом цього, на його думку, є поява праць, що «в крайньому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому – линуть у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон'юнктури»[64]. Ритуальне відречення від методологічно – ідеологічних конструкцій марксизму-ленінізму («класи і класова боротьба», «партійність науки», «соціально-економічні формації (п'ятичленка)», «інтернаціоналізм», «революції – локомотиви історії» та ін.) в залежності від політичної і наукової кон'юнктури відбулося майже одномоментно.

Марксистська термінологія (як історична, так і політологічна) була замінена на спорадично висмикнуті дефініції із західно-європейської та діаспорної історіографій. Але за зміною термінології не відбулося зміни змісту робіт: більшість пострадянських істориків продовжували сповідувати традиції старої (радянської) науки, її організаційні форми. «Це яскраво виявилося, – писав Я. Калакура, – у спробах ряду істориків наукових інститутів та осередків поєднати формаційний і цивілізаційний підходи до періодизації світового та українського історичного процесу, формально «перелицювати» методологічні принципи марксистської історіографії, кон'юнктурно пристосувати їх до принципово нових конкретно – історичних умов незалежної України, її входження у світове співтовариство»[65].

Криза історіографії могла бути подолана зміною її теорії і методології. Але в перші роки незалежності попередня ізольованість української історичної науки від світової далася взнаки, тому сучасний науковий інструментарій оновлювався поступово, по мірі засвоєння передової західної методології. Цьому сприяло видання українською мовою, або надходження із Росії російськомовних перекладних видань теоретико-методологічних праць західних учених.

За оцінками сучасних дослідників історіографічного процесу в Україні (Я. Калакура, Л. Зашкільняк, О. Ясь, В. Яремчук, І. Колесник, Г. Касьянов) великий вплив на українських істориків справили двотомник А.Тойнбі «Дослідження історії», книга К. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги». Ознайомленню із західною історією сприяли також публікації в Україні праць істориків діаспори – Л. Винара, О. Пріцака,

---

[64] *Його ж*. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. 2000. № 2. С. 3.

[65] *Калакура Я.С*. Українська історіографія: курс лекцій. К., 2012. С. 427.

О. Оглоблина, І. Лисяка-Рудницького, Р. Сербина, Р. Шпорлюка та ін. «Історичні есе» І. Лисяка-Рудницького (1919–1984), наприклад, сприяли переосмисленню термінології і періодизації українського національно–визвольного руху в контексті європейського історичного процесу.

Початок 1990-х років став зірковим часом для української діаспорної історіографії в контексті її впливу на оновлення вітчизняної історичної науки, руйнуванні стереотипів радянської історіографії, залученні вітчизняних дослідників до західного наукового співтовариства, у реалізації масштабного проекту «повернення інтелектуальної спадщини». Ряд праць істориків діаспори на початку 1990-х років зайняли монопольне становище в Україні і стали служити навіть навчальними посібниками для вчителів, викладачів, студентів та учнів.

Зокрема, великою популярність користувалися книги А. Жуковського та О. Субтельного «Нарис історії України» та О. Субтельного «Україна: Історія», хоч вони за авторським задумом не призначалися як навчальні посібники. Написані у популярній формі, вони на основі наукової схеми М. Грушевського, з акцентом на державотворчі процеси, висвітлювали історію українського народу від найдавніших часів до другої половини 1980-х рр. Далі в Україні був перевиданий двотомний «Нарис історії України» Д. Дорошенка, в 1992 р. з'явилася «Історія України» Н. Полонської-Василенко, синтез І. Нагаєвського «Історія української держави двадцятого століття» (1993 р.).

Із спецхранів повернулися класичні праці з української історії. Відбулося тріумфальне повернення М. Грушевського, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Єфименко, М. Аркаса та ін. Перевидання робіт класиків в незалежній Україні відбувалося, як правило, за безпосередньої участі українських істориків (наукові коментарі, примітки, переклад, передмови та ін.). Ці праці підготували до перевидання В. Сарбей, В. Смолій, Ф. Шевченко, О. Гуржій, В. Ричка, С. Кульчицький та ін.

Повернення класиків в українську історіографію, соборизація діаспорної і «материкової» історичної науки, відновлення національно-державницької схеми української історії були основним змістом першого етапу методологічної і змістової перебудови сучасної української історіографії. Але, як відомо, діаспорні історики не йшли далі популяризації та модернізації відомої схеми М. Грушевського. Згодом, через нечисленність та ідейну застарілість, історична наука української діаспори була не в змозі конкурувати з кадровим потенціалом та інтелектуальними можливостями науки в «материковій» Україні.

З другої половини 1990-х рр. ініціатива з методологічної перебудови української історичної науки міцно належить вітчизняним історикам.

Знаковою подією в методологічному переозброєнні істориків старшої генерації та методологічній підготовці молодого покоління стала Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи» (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). Лейтмотивом конференції звучала, зокрема, теза із доповіді Л. Зашкільняка про те, що «увага до теоретичних проблем історичної науки, на наш погляд, повинна вберегти дослідників від численних небезпек, пов'язаних як з підпорядкуванням ідеологічним або політичним доктринам, так і з намаганням спекулятивного конструювання нових міфологізованих стереотипів, котрі не мають нічого спільного з наукою»[66].

Чимало професійних істориків того часу, вбачаючи у самому означенні «методологія» якусь приховану ідеологію чи політику, вважали за краще уникати спілкування з будь-якою методологією! На харківській конференції, як ніколи раніше, було обговорено цілу низку методологічних проблем: світоглядні основи історичної науки, формування історичного мислення, інституціоналізація історіографії, предмет і структура методології історії, понятійний апарат історичної науки, традиції української національної історіографії та ін.

Конференція засвідчила також наявність великих розбіжностей у підходах українських істориків до вузлових питань методології історії. Лунали голоси про «доповнення» формаційного підходу, про недопустимість «переінакшування» історії, про доцільність збереження та використання «науково – теоретичних досягнень марксизму-ленінізму»[67]. Сьогодні, в умовах більш-менш методологічної визначеності, з плином часу всі ті емоційно забарвлені дискусії щодо методології вже розглядаються спокійно, як закономірні прояви, хвороби росту новітньої української історіографії.

Перебудова методології української історичної науки відбувалася досить тривалий час (продовжується і зараз, бо завершеності, очевидно, цей процес не матиме ніколи) і проходила занадто суперечливо. Пояснення такого стану справ досить просте. Суто методологічні питання ніколи не були сильною стороною української історіографії. За радянських часів методологія історії перебувала під посиленим контролем комуністичної партії і могла розвиватися лише в столичних (московських) наукових установах і вузах. Українським історикам дозволялося лише тлумачити і доносити до читача напрацьовані «союзними» істори-

---

[66] *Зашкільняк Л.О.* Методологія історії: проблеми предмету і структура // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Республіканської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). Харків, 1995. С. 37.

[67] *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. К., 2012. С. 430.

ками постулати, здебільшого в методичному плані (Л. Мельник, А. Санцевич, В. Сарбей). Тобто, в радянській Україні не склалася традиція історико-теоретичних і методологічних студій.

Початком системного зацікавлення українських істориків проблемами методології стали дослідження львівського історика Л. Зашкільняка. В процесі викладання університетських курсів ним були підготовлені і видані дві книги: «Вступ до методології історії» (1996 р.) і «Методологія історії від давнини до сучасності» (1999 р.). У них методологія історії розглядається як окрема наука, що вивчає природу, принципи і методи історичного пізнання, створення і поширення в суспільстві історичних знань. А в 2003 р. Л. Зашкільняк видав навчальний посібник «Сучасна світова історіографія». Завдяки його працям історики України дістали змогу ознайомитися із сучасними західноєвропейськими парадигмами історії, зокрема постструктуралізму, постпозитивізму, неомарксизму, когнітивно-соціологічної, соціокультурної, інформаційної та інших теоретико-пізнавальних моделей.

Про підвищення рівня теоретичних досліджень в українській історіографії свідчили також роботи, присвячені проблемам історіософії (В. Кремень, Д. Табачник, І. Бойченко, В. Потульницький, Ю. Павленко, О. Реєнт). Звернення до філософії історії було зумовлено наслідками довготривалого панування у сфері теорії історії чужих для українців «авторитетів». «Створилася ситуація, – писали В. Смолій і Ю. Левенець, – за якої природу історичного знання краще розуміли, як правило, філософи, аніж професійні історики. Сумні наслідки цього виявилися, як не парадоксально, саме зараз, в умовах плюралізму, коли можна ознайомитися з найфантастичнішими трактуваннями тих або інших подій, починаючи від заперечення голодомору 1930-х рр. і до невтримного возвеличення окремих суперечливих фігур нашого минулого. Все це свідчить про недостатню методологічну культуру , про відхід від правил історичного мислення, що й зумовлює в тій або іншій формі відмову від вивчення історичної реальності в усьому розмаїтті суперечливості»[68].

Методологічна переорієнтація пострадянських істориків проходила одночасно з трансформацією всього українського суспільства від авторитаризму до демократії, з корінними перемінами в інших галузях соціогуманітаристики: філософією, політологією, правознавством, літературознавством, культурологією, соціологією та ін. Історики все більше беруть на озброєння здобутки суспільних наук. Особливий статус в плані методологічної переорієнтації пострадянської української історичної науки

[68] *Смолій В.А., Левенець Ю.А*. Парадокси історичного пізнання. С. 12.

мала і має історіографія, яка висувається на передній план теоретико-методологічної праці. Історіографія поряд з науковими, пізнавальними, виховними функціями набуває широкого значення, стає засобом формування історичної і національно-державницької свідомості народу.

Теоретична і методологічна переорієнтація української історичної науки мала багатопланові наслідки, що впливали в цілому на зміцнення духовних основ нового українського суспільства. Багато хто з дослідників поділяє думку Г. Касьянова про те, що «наприкінці 1980-х років в українській історіографії розпочався процес, який умовно можна було б назвати «націоналізацією» історії. У найзагальнішому вигляді його суть полягала в переході від писання історії в рамках класової парадигми до її переписування і переосмислення як історії національної»[69]. Після проголошення незалежності України «націоналізована» історія почала виконувати важливі інструментальні функції: легітимації новоствореної держави та відповідної державної еліти, формування просторових та часових уявлень про українську націю, ствердження правомірності та правонаступності існування української науки у свідомості громадян та сусідніх народів і країн. «Націоналізована» історіографія почала набувати ознак нормативної історіографії, тобто стверджувати певний історіографічний канон, який політично, матеріально і морально підтримується державою та обслуговує офіційну ідеологію. Було навіть придумано термін для такої «ерзац-ідеології» (за Касьяновим) – «ідеологія державотворення». Історіографія знову повернулася до звичної для себе телеологічної парадигми: якщо раніше українська історія (у московській інтерпретації) виглядала як невпинний лінійний процес зміни суспільних формацій та класової боротьби, то тепер її пишуть (в незалежній Україні) як лінійний процес становлення нації та державності. Така зовнішня «перебудова» історичної науки легко задовольнила патріотично налаштовані кола громадськості, новий український істеблішмент і самих істориків, міцно прив'язаних до державних (бюджетних) інституцій. Громадський сектор в історичній науці був відсутній, ознак публічної історії в Україні початку 1990-х років не спостерігалося.

«Націоналізована» історіографія заклала основні параметри тієї канонічної схеми, яка з більшими чи меншими варіаціями практикується в нормативній історіографії. Базові риси і концепти «національно-патріотичного канону» як симбіозу реінкарнованих «державницької» і «народницької» шкіл в українській історіографії узагальнив професор Г. Касьянов. Базовий концепт – це телеологізм, ідея природності і закономірності

[69] Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Кол. монограф. за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2004. С. 57.

(«запрограмованості») виникнення українських націй і держави. По-друге, есенціалізм, тобто українська нація визначається як постійно наявна спільнота, а «національне відродження» – основна смислова лінія всієї поступальної історії. По-третє, етноцентризм, адже головним суб'єктом є український народ, який ототожнюється з українською нацією. Четвертий компонент історіографічного канону – це ідея ексклюзивності української історії, з претензіями на особливість, «трагічність», «віктимність» та ін. По-п'яте – лінійність і абсолютизація тяглості історії «етносу – народу – нації». «Неісторична» нація остаточно перетворюється на «історичну», а 1991 р. стає вінцем «тисячолітньої історії». Шостий компонент – національний історичний міф, тобто набір уявлень про національне минуле, знакових символів, які мають морально-політичну цінність і є необхідною складовою національної ідентичності.

«Націоналізація» історії, як і будь-яке інше явище в історіографії, мало як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних можна віднести такі, як різке посилення уваги до історичних джерел, які в минулому були під забороною, звільнення від фальсифікацій численних явищ і подій минулого України. Серед негативних такі, як спрощене, позанаукове, публіцистичне ставлення до історії, різке зниження фаховості і критичного ставлення до історичної продукції[70].

Через етап «націоналізації» історії пройшли практично всі європейські і світові історіографії. Але цей процес відбувався, як правило, в XIX ст., коли «націоналізм виявився наймогутнішою європейською політичною ідеологією», основним постулатом якого є об'єднання людей з допомогою мови, звичаїв, культури та історії[71]. В XIX ст. нації сформувалися завдяки націоналістам. Націоналісти вважали, що різні нації існували вічно і відповідали уявленню про вічно існуючі цінності, які протягом віків могли залишатися прихованими або пригніченими, але які в майбутньому обов'язково повинні отримати перемогу (Френк Тьорнер). Тому, за оцінкою вчених, XIX століття – це «великий період багатотомних національних історій». Такі праці писалися для того, щоб забезпечити етнічну групу історією її минулого. Дуже часто в такій історії підкреслювалися певні і бажані національні якості, і, окрім цього, пояснювалося, ким були давні історичні вороги даної групи. Такі національні історії повинні були сприяти виникненню свідомості громадян. Історія стає центральним інтелектуальним інструментом націоналізму поруч із

---

[70] *Бондар В.В*. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики // Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць . К., 2014. Вип. 25. С. 97.

[71] *Тёрнер Ф.М*. Европейская интеллектуальная история от Руссо до Ницше. М., 2016. С. 210.

пресою, словниками, підручниками з мов, музеями, шкільними системами і університетами[72].

Україна не змогла реалізувати свій національний проект в XIX ст. – столітті націй, національних революцій, розкладу імперії і утвердження національних держав. Запізніла «націоналізація» України стала в кінці XX ст., коли цивілізований світ уже пройшов цю стадію свого розвитку. А тому європейські інтелектуали з пересторогою поставилися до права українців на власну історію («Чи має Україна історію?»).

Українській історіографії необхідно швидше долати національні історичні канони з тим щоб ввійти в світовий науковий і інтелектуальний простір. Тим паче, що в Україні є для цього природні передумови: плинність кордонів, проникність культур, історично багатоетнічне суспільство. Це саме те, що за словами М. фон Гагена, може зробити українську історію дуже «сучасною» сферою досліджень[73]. За останні роки (початку XXI ст.) перші позитивні кроки уже зроблено: від «націоналізації» історії починається усвідомлений перехід до її урізноманітнення – методологічного, тематичного, стильового[74].

Має перспективи концепція «транснаціональної» історії, яка зосереджується на відносинах між культурами, суспільствами чи групами суспільств і свідомо долає кордони однієї культури чи країни. Ключовим стає поняття «трансферу», яке передбачає зосередження уваги на процесах адаптації та засвоєння культурних благ. Перспективними є пропозиції розглядати Україну як цивілізаційний і культурний кордон (С. Плохій). Написання багатоетнічної історії України є, безсумнівно, одним із способів подолання недоліків національного наративу української історії.

На сучасному етапі розвитку української історіографії є всі підстави стверджувати про подолання кризи історичної науки в Україні, які б аспекти вона в себе не включала («ідеологічна криза», «криза зростання», «парадигмальна криза», «методологічна криза», «інтелектуальна криза», «криза поколінь», «криза образу» та ін.), відбулася в основному методологічна перебудова історичної науки, подолано негативні когнітивні наслідки раннього, романтичного періоду так званої «націоналізації» історії. Українська історична наука всупереч низці об'єктивних і суб'єктивних причин, які є вмотивованими нетривалим періодом її самостійного існування, почала впевнений рух на зближення з європейською і світовою соціогуманітаристикою. За цей період українська історіографія накопичила достатній інтелектуальний потенціал, джерельну базу, мето-

---

[72] Там само. С. 215–224.

[73] *Hagen M. von*. Does Ukraine have a History // Slavic Review. 1995. No. 3. P. 670.

[74] Українська історіографія на зламі XX і XXI століть... С. 73.

дологічний інструментарій, щоб адекватно досліджувати та описувати як давню, так і близьку свою історію.

2.5. Просторово-часові орієнтири сучасного українського гранднаративу: Україна на ментальній карті Європи

Найголовнішим завданням українських істориків в умовах відновлення державної незалежності України стало створення фундаментальної, по-справжньому наукової історії українського народу. Реалізація цього завдання включала у себе переосмислення всієї попередньої історіографії, комплексне вивчення і нове прочитання джерел з історії України без будь-яких ідеологічних упереджень, на засадах наукового академізму та на традиціях національної і зарубіжної історіографії.

За 30 років незалежності України вітчизняні історики забезпечили виконання суперважливого завдання – створення справді наукової історії України. Ця робота триває і нині, адже важко визначити певний рубіж, його критерії, що дали б підстави стверджувати про абсолютну завершеність і досконалість сучасної моделі історичної науки в Україні. Про суперечливість і проблемність процесу творення сучасної історії України свідчать найважливіші етапи цього процесу. Підвалини діяльності українських істориків зі створення наукової історії були закладені в останні роки перебудови.

Історик М. Коваль назвав 1990-й рік роком «корінного перелому», маючи на увазі значні події, що сталися у справі організації історичної науки та перебудови тематики історичних досліджень. У 1990 р. Інституту історії було повернуто його первинну (і сутнісну) назву – Інститут історії України, що мало символічне значення. В цьому ж, 1990-му році, було затверджено «Республіканську програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР», що являла собою унікальне історіографічне явище[75]. Попри її суперечливість і обмеженість, зважаючи на перехідну добу, «програма на той час являла дорожню карту розвитку української історичної науки на ціле десятилітня. За інсайдерською інформацією, практично ніхто з владних структур не контролював і не спрямовував виконання даної програми, тим більше вражаючим є факт її реалізації у багатьох пунктах з поправками, доповненнями, подальшим поглибленням ідей і засобів. Можна

[75] *Кульчицький С.В.* «Програма розвтку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990–2000 рр.» як історіографічне явище // Історична наука на порозі XXI століття… С. 140.

сказати, що саме завдяки цій програмі відбувся справжній "історіографічний переворот" у вітчизняній соціогуманітаристиці»[76].

Першим важливим здобутком українських істориків стало створення в 1995–1996 рр. двотомника «Історія України: нове бачення» (за загальною редакцією В. Смолія). Хоч структура обох книг, періодизація історії зовні мало чим відрізнялися від подібних синтетичних праць радянських часів, все ж авторам удалося справді по-новому підійти до оцінок багатьох подій української історії, особливо XX ст. Цей двотомник надовго став своєрідним орієнтиром певного осмислення української історії, послужив основою для підготовки навчального посібника «Історія України» (керівник авторського колективу В. Смолій), що вийшов у 1997 р.

Лунали серед критиків іронічні сентенції щодо «нового бачення», але формула для означення перших робіт з історії України, що охоплювали весь її курс від найдавніших часів і до здобуття незалежності, була знайдена, на нашу думку, вдало. Нове бачення якраз відповідало суті тієї місії, яку довелося виконувати поколінню українських істориків початку 1990-х рр.: відмовитися від одіозних схем радянської спадщини, взяти кращі наукові здобутки не одного покоління радянських істориків, повернути в науку імена і праці істориків національно-демократичного спрямування і подати свій погляд на давню і сучасну українську історію. І робота ця була виконана в дуже короткий термін.

Знаковою подією у творенні контурів нового українського гранднаративу став реалізований в середині 1990-х років проект українських істориків за підтримки Бюро освітніх і культурних програм США – це тритомний «Довідник з історії України» (за редакцією І. Підкови і Р. Шуста) та навчальні посібники Н. Яковенко «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» і Я. Грицака «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.». У цей час українські історики активно залучаються до участі в міжнародних проектах. За підтримки Ради міжнародних досліджень і обмінів (IREX) було започатковано проект зі створення паралельних навчальних посібників з історії України, Білорусі, Польщі й Литви силами національних авторів з подальшим перекладом їх національними мовами, щоб вивести «націоналізовані» історії у ширший інтелектуальний простір. За оцінкою Г. Касьянова, нариси Н. Яковенко (1997 р.) і Я. Грицака (1996 р.) «намагалися «розгерматизувати» історію України, подаючи її як історію взаємодії різних народів і націй регіону, в загальноєвропейському контексті. Це завдання їм вдалося реалізувати, але при цьому вони все ж таки

[76] *Колесник І.* Український історик та Влада: точка неповернення // Історик і Влада. С. 29.

написали саме національну історію з її головною ознакою – іманентною наявністю української нації в цій історії»[77].

У 1998–2000 рр. було реалізовано унікальний проект – видання фундаментального п'ятнадцятитомника «Україна крізь віки» (творчий задум та загальна редакція В. Смолія). За оцінкою Я. Калакури, цей проект «можна розглядати як «генеральну репетицію» до створення багатотомної історії українського народу»[78]. Видання побудоване за проблемно-хронологічним принципом, кожна створена книга присвячена важливій епосі або періоду української історії (наприклад, т. 3 – «Давні слов'яни» (В. Баран), т. 4 – «Київська Русь» (М. Котляр), т. 7 – «Українська національна революція XVII ст.» (В. Смолій, В. Степанков), т. 10 – «Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.» (О. Реєнт, О. Рубльов), т. 14 – «Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.)» (В. Литвин). «Сама назва проекту – «Україна крізь віки», – писав Г. Касьянов, – є досить промовистою. Цей проект визнано і освячено державою, на нього були виділені бюджетні кошти, декількох його авторів по закінченню вшановано Державною премією України… Його назву можна було поміняти на «України крізь віки». Оскільки єдність концепції не було дотримано, «серіал» вийшов як набір дуже різних за інтелектуальною якістю і концептуальним спрямуванням авторських версій окремих періодів української історії, іноді досить далеких від нормативної історіографічної схеми»[79].

Поява цих фундаментальних проектів («Україна крізь віки» та посібники Я. Грицака і Н. Яковенко) свідчили, з одного боку, про поступальний процес становлення української історичної науки на новій методологічній базі, а з іншого боку – про наявність суперечностей в українському історіографічному просторі щодо творення нормативного канону і спроб його оспорення. Все це свідчило про нову якість української історіографії – національна основа, орієнтація на європейські цінності, відсутність монополії на історіографічний канон, вільну наукову дискусію. Але за усіма суперечностями і недоліками початкового періоду розвитку історичної науки в незалежній Україні чітко простежувався її динамічний поступ і утвердження в європейській соціогуманітаристиці.

Дискусії, які розпочалися вже в середині 1990-х рр. щодо «нормативної історіографічної схеми» поставили на порядок денний тему українського гранд-наративу. Гранд-наратив трактується фахівцями як ідеологія, або система знань, норм мислення, стандартів історієписання. Так званий «класичний» гранд-наратив визнає наявність об'єктивних законів і

---

[77] Українська історіографія на зламі XX і XXI століть... С. 72.
[78] *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. К., 2012. С. 437.
[79] Українська історіографія на зламі XX і XXI століть... С. 72.

причинно-наслідкових зв'язків в історії, характеризується чітко вираженим «європоцентризмом» (визнання цивілізаційної місії старої Європи), подає історію як безперервний лінійно–процесуальний розвиток подій, який, в свою чергу, має телеологічний характер (історичний процес завжди характеризується певною спрямованістю – збирання земель, утворення централізованої держави, формування (відродження) нації і т.п.).

Першим українським оригінальним гранд-наративом фахівці вважають історичну концепцію М. Грушевського. Узагальнивши теоретичний досвід та авторські концепції М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича, він створив досить стрункy схему вітчизняної історії («звичайна схема української історії»), основою якої стали ідеї безперервності та телеологічності. Схема М. Грушевського протиставлялася офіційній російській історіографії, яка завжди відкидала будь-яку ідею про самостійність української історії. М. Грушевський легітимував ідею української незалежної держави та формування нації. «Концепція української історії М. Грушевського, – за оцінкою І. Колесник, – мала всі ознаки класичного гранд-наративу доби модерну. Ідея тяглості зв'язувала розрізнені періоди й розпорошені періоди українського минулого в єдине ціле, стрункy концептуальну схему: княжа доба, литовсько-польський, козацько-гетьманський періоди, доба національного відродження. Імпліцитно схема М. Грушевського мала телеологічний характер, себто засадничою була ідея створення незалежної держави як результат попереднього розвитку українського народу»[80].

Свою, авторську концепцію української історії свого часу запропонував інтелектуальній спільноті І. Лисяк-Рудницький, поділяючи минуле України за класичною схемою – давня, середня і нова історія. «Українське XIX століття», 1780/1790–1914 рр., так зване «довге століття» характеризувалися у його схемі відмовою української еліти від ідеї автономії і прийняттям всеросійської державної ідеології. Звідси робиться висновок про «постколоніальну» ідентичність українців, комплекс меншовартості, «неісторичності».

Для гранд-наративу радянської доби характерними були марксистсько-ленінська схема української історії, ознаками якої були формаційно-класовий підхід, відновлення державницької схеми російської ліберальної буржуазії з ідеями «єдиної колиски», «сім'ї братніх народів», «старшого брата» і т.п.

Творення сучасного українського гранд-наративу співпали в часі з кризою класичного гранд-наративу. В 1979 р. Ж.-Ф. Ліотар констатував

[80] *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013. С. 272.

«смерть» класичного гранд-наративу: в умовах свободи не може бути обов'язкових норм, стандартів і схем метанарацій, реальними є лише досвід та вільний вибір.

Весь тридцятирічний досвід незалежної української історіографії свідчить про важкий процес пошуку нових основ для історієписання, елементів нової схеми української історії, компонентів сучасного гранд-наративу. Серед таких підходів можна виділити як переважаючий – національну історію як сукупність локальних наративів, звідси інтерес до регіональної чи локальної історії. Оформився новий напрям в історичній науці – регіоналістика (Я. Верменич)[81]. Популярним є поліперспективний підхід до національної історії. П. Магочій свою «Історію України» назвав «першою історією, яка намагається змалювати розвиток всіх народів та культур, які коли-небудь існували в Україні. Я не стану стверджувати, що попередні історії уникали всіх, хто не є етнічними українцями. Однак здебільшого ці народи згадуються лише як чинники негативного впливу на етнічних українців… У нашій історії росіяни, поляки, євреї, кримські татари, німці, румуни, греки поряд з іншими, що проживають на території України, розглядаються і розуміються як невід'ємна частина української історії, а не просто як супротивники етнічних українців у їх власній віковій боротьбі за національне виживання»[82]. А. Каппелер в «Малій історії України» теж акцентував увагу на відмові від «ексклюзивної концепції історії етнічних українців», що має посилити значення політичної нації. Свого часу Я. Дашкевич запропонував оригінальну авторську концепцію української історії, яка відходила від засад класичного гранд-наративу. Його основною ідеєю був так званий «державний релятивізм», тобто чергування в історії України періодів державності та бездержавності.

Більшість сучасних українських істориків працюють і мислять у парадигмі національно-державницького метанаративу (у традиціях національно-державницького напряму). Синтетичні праці, узагальнюючі курси, підручники структурують «велику історію» України, як правило, за національно-державницьким принципом. На новітньому етапі розвитку української історіографії вкотре постало питання про сучасний український гранд-наратив. З цією метою на сторінках «Українського історичного журналу» в 2012 р. було започатковано дискусію на тему: «Сучасний український грнд-наратив: підходи, концепції, реалізація».

---

[81] *Верменич Я*. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. К., 2012. С. 284*; Її ж*. Історична регіоналістика: Навч. посібник / За ред. В. Смолія. К., 2014. 412 с.

[82] *Магочій П.-Р*. Історія України. К., 2007. С. 5–6.

Відкрив її вступною статтею академік В. Смолій («Лабораторія українського наративу»).

Від початку 1990-х рр. українська історіографія накопичила величезну кількість текстів, які продукують новітнє прочитання й переосмислення національного минулого. Роботи українських істориків заклали основи для нового якісного прориву у вітчизняній історіографії. Але залишається багато проблем, які пов'язані з конструюванням і репрезентацією вітчизняної історії, насамперед із перспективи європейського та світового історичного процесів. В. Смолій перерахував найбільш спірні питання, що потребують розв'язання: «про співвідношення соціокультурних імпульсів, розриви і континуїтет в українській минувшині, її лінійне, нелінійне та гілчасте представлення,темпи й інтенсивність історичного руху, регіонально-просторову, етнокультурну конфігурацію, тектонічні розлами та вузлові перетини, або точки біфуркації, пізнавальні можливості мікро- й макропідходів, побутування культурно-антропологічних, цивілізаційних і сцієнтичних образів минулого, етноцентризм та мультикультурація і т.п.»[83].

У дискусії взяли участь провідні українські історики, які опублікували в «Українському історичному журналі» матеріали з актуальних проблем історії українського народу, а саме – О. Ясь (про традиції українського гранд-наративу в контексті епістемологічних взірців та аксіологічних настанов культурних епох XVIII ст.), Г. Касьянов, О. Толочко (про обмеженість національної історії та нові підходи при написанні синтезу історії України), С. Плохій (про необхідність залучення української історії до світового історичного наративу), П.-Р. Магочій (про невичерпність «національної історії», нові підходи у створенні національних наративів), Я. Верменич (про локально-регіональні рівні вітчизняного наративу), С. Віднянський, А. Мартинов (про проблеми взаємодії гранд-наративів національних історій в умовах процесу глобалізації). Учасники дискусії продемонстрували своє розуміння метанаративу як інтелектуального способу або теоретично-концептуального підходу до дослідження соціального явища.

Метанаратив, зважаючи на його значення, розцінюється як «раціонально-впорядковане резюме» гранд-теорій дослідження, зокрема минулого українського народу. Провідні вітчизняні і поважні зарубіжні історики запропонували класичні, некласичні, неокласичні, постнекласичні концептуальні підходи, які можуть розв'язати суперечності між значним обсягом накопичених історичних знань і традиційними способами їхньої

[83] *Смолій В.А.* Лабораторія українського наративу (вступне слово головного наукового редактора) // Український історичний журнал. 2012. № 5. С. 4–5.

верифікації із застосуванням методів діалектики й позитивізму, навіть із принципами толерантності (не абсолютності тверджень) і розумної актуалізації (полемічності)[84].

Сучасні проблеми творення українського гранд-наративу ускладнюються несистемною, хаотичною політикою історичної пам'яті, що є грубим симбіозом інструменталізації історії та вітчизняним варіантом взаємин у системі координат «історії і влади». Розколотість українського панівного класу наклалася на гетерогенність історичної пам'яті населення України, що утворило зручне поле для символізації змагань за владу та битв за електорат, які знов–таки відволікали цей електорат від соціальних проблем та поступово перетворювали гетерогенність на розколотість.

Дехто з політиків твердить, що вперше в нашій історії гранд-наратив взято під захист держави законами Шухевича-В'ятровича, що загрожує його індоктринацією через усі контрольовані державою канони (мова йде про так звані «декомунізаційні закони» 9 квітня 2015 р.). Втручання держави порушило внутрішню логіку гранд-наративу, яка була присутня попри всі їхні вади, в класичному модерному та радянському метанаративах. Об'єктивна тяглість української історії замінюється на символічну позаісторичну єдність героїв, які борються за одвічну ідею незалежності.

Українській історичній науці, безсумнівно, потрібний державний протекціонізм. Інституції історичної науки, вчені-історики, громадські організації у сфері історичної пам'яті, представлення історії у ЗМІ повинні в певній мірі фінансуватися із бюджету, знаходити матеріальну і моральну підтримку як центральних, так і місцевих органів влади. Співпраця істориків і влади має базуватися на паритетних засадах. Перекос в бік адміністрування, посилення ролі держави може суттєво нашкодити формуванню сучасного українського гранд-наративу, про що застерігають вчені і громадськість. Суспільство не може скотитися знову до тоталітаризму, нав'язування державної ідеології, єдиної версії української історії.

Андреас Каппелер – відомий дослідник української історії – у травні 2015 р. зробив доповідь на конференції, присвяченій Україні, на тему «Затінена Росією» («In Schatten Russlands»), яка згодом, 9 червня 2015 р., була опублікована в газеті «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (число № 130). Заголовок досить красномовний, що адекватно відображає статус української історії в європейському соціумі і, водночас, дає відповідь на пресловуте питання М. фон Гагена «Чи має Україна історію?».

---

[84] *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Національні історії в метанаративі процесу глобалізації: з європейського досвіду // Український історичний журнал. 2013. № 6. С. 4.

Події Євромайдану (2013–2014 рр.) потрапили у всі європейські ЗМІ, але Захід не готовий був адекватно реагувати на українську ситуацію, не знаючи її передісторії. Європейські інтелектуали самокритично визнали, що Україна в кінці XX та на початку XXI ст. не мала свого певного місця на когнітивній карті Європи. Навіть в 2014–2016 рр. йшли відкриті дебати, на яких знову й знову висловлювалися сумніви щодо існування української нації, мови та історії. В чому причини такого стану? Відповідь вкотре прозвучала однозначна: російський фактор. «Україна затінена Росією, яка вже понад століття має перше слово в інтерпретації історії Східної Європи. – писав А. Каппелер. – До сьогоднішнього дня Росія не визнала українців, як окрему націю, і розглядає як частину великого російського народу, так званого «руского мира». Таке розуміння перейняли і західні країни»[85]. Україну в Європі весь час сприймали через «другі руки». Спочатку – через польські окуляри, пізніше – через німецькі, коли з початком Другої світової війни Німеччина намагалася інструменталізувати українців для своєї політики щодо Росії, а згодом – щодо Радянського Союзу. Після Другої світової війни українці майже цілковито зникли з ментальної географічної карти Європи. Розпочався тридцятирічний спад сприйняття України. Велику державу Радянський Союз у Європі завжди сприймали як Росію, а її населення, в тім числі й українців, як росіян. «Історія України розчинилася в історії Росії, як було вже в XIX ст. Тінь Росії накрила Україну знов», – резюмував А. Каппелер.

Навіть після розпаду СРСР Україна ще довго залишалася великою білою плямою на ментальній географічній карті. До 1980-х років у німецькомовних країнах не було написано майже жодної дисертації чи інших досліджень з історії України[86]. Події в Україні 2013–2015 рр. (Євромайдан, воєнний конфлікт на сході, російська анексія Криму) прискорили як запізніле прощання України зі своїм радянським минулим, так і європейське прозріння: прийшла пора, щоб Україна звільнилася від Росії і знову отримала стале місце на когнітивній географічній карті Європи.

Такий вимушений поворот європейського соціуму до проблеми історії України актуалізував уже майже призабуту дискусію навколо скандально відомої в 2003 р. і наступних роках книги Л. Кучми з промовистою назвою «Україна – не Росія». Автор виступив із рядом спірних тверджень, а тому книга викликала неоднозначну реакцію читачів і піддавалася критиці. В 2004–2005 рр. відбулася Помаранчева революція, другий президент України зійшов з найвищої політичної арени, а тому і

---

[85] *Каппелер А.* Затінена Росією [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1566-.

[86] Там само.

його твердження «Україна – не Росія» почали призабувати. Л. Кучма поділився своїми оригінальними поглядами на історію України, на події XX століття та близьку історію, виклав свою точку зору, чому Україна не може бути Росією, про відмінності в національних російському і українському характерах, про різні погляди на культурно-історичне минуле і взаємні претензії. Характерно, що власне людські, приземлені розмірковування президента про історію відповідали у своїй переважній більшості таким же думкам і оцінкам більшості українців, які виросли і сформувалися в Радянському Союзі.

Це був своєрідний зріз історичної пам'яті того покоління українців, що пережило розквіт і неминучий розпад СРСР. «Народ у пошуках імені» – це про українців, адже наш народ і наша земля протягом історії жили й були відомі зовнішньому світу під різними іменами. Із великим запізненням стало стверджуватися слово «українці». Причина цього, на думку Л. Кучми, полягає у «відсутності ясної самоідентифікації»: якщо навіть сьогодні, після того, як десятки та десятки мільйонів людей стільки років жили із записом «українці» у паспорті, соціологи говорять про незавершеність національної самоідентифікації українців, чого ж вимагати від людей XVIII–XIX століття»[87].

Цікаві сентенції Л. Кучми щодо насаджуваної в радянські часи концепції «спільної колиски» та «старшого брата»: «Теза про "старшого" брата була узвичаєна сталінським Агітпропом з 1936 року, з огляду на необхідність відродження патріотизму найбільшого народу СРСР перед лицем німецької воєнної загрози. Тому мова йшла тільки про "старшого брата". Інші члени родини ніяк не згадувались. Але уява людей тут-таки все домислила сама. Якщо є старший, виходить, припускається наявність молодшого… А у нас [в Україні] пригадували народні казки, у яких молодший брат завжди виявлявся розумнішим та щасливішим від усіх»[88]. Підводячи підсумки, Л. Кучма стверджував, що у Росії і України різні історичні долі, різний національний досвід, різне самовідчуття, несхожі культурно-мовні ситуації, принципово різні відносини з географічним та політичним простором, неоднакова ресурсна база, різна політична вага у світі, несумірні можливості для взаємовпливу. Книга «Україна – не Росія» неодноразово піддавалася критиці, як в Росії, так і в Україні з різних аспектів. Далася взнаки ментальна звичка піддавати обструкції людину, яка перестала щойно бути керівником № 1 в державі. Більше взялися за пошук міфічних авторів: хто за Л. Кучму написав цей фоліант. Поза увагою залишилась головна авторська ідея: на порядку денному стоїть

[87] *Кучма Л.Д.* Україна – не Росія. М., 2003 С. 74–75.
[88] Там само. С. 76.

завдання – створити «українця», небезпека не повернутися до свого українства актуальна для мільйонів громадян України. Щоб українців знали і поважали в Європі, щоб на Заході знали українську історію і могли чітко бачити Україну, а не сприймати її в «тіні Росії», необхідно, щоб самі українці усвідомили себе. Невипадково Л. Кучма цитує Івана Дзюбу: «Європейські держави створювалися без нагляду ООН, ЮНЕСКО і навіть Європарламенту, створювались мечем і вогнем…»[89].

Звернення президента до українців не було почуте українцями, фахові історики відмежувалися від книги як непрофесійної, автобіографічної, суб'єктивної. Не випадково відомий російський публіцист О. Горянін назвав казус з книгою «Україна – не Росія» непрочитаним посланням Леоніда Кучми[90].

Так склалася історія взаємин України і Росії, що без чіткого розмежування українського та російського історичних дискурсів неможливо ствердити власне українську національну історію, окреслити контури гранд-наративу, вмонтувати вітчизняну історію у європейський і світовий контекст.

Звернення Л. Кучми «Україна – не Росія» стало зовнішнім, радше політичним і емоційним, аніж інтелектуальним викликом для українських істориків. З цього приводу В. Потульницький зазначав, що тільки належне і доказове погодження перспектив всесвітньої історії з особливим врахуванням історії України сприятиме знаходженню згоди щодо трактування останньої самими українськими дослідниками. На його думку, становлення національної свідомості та онтологізація її у цій історичній спільноті відбувається на основі самовимірювання у двох векторах – векторі власної історії та векторі співвідношення, зіставлення з іншими народами та державами світу[91]. Заслуга українських істориків полягає у тому, що, наприклад, В. Антонович «відсепарував» її від польської, а М. Грушевський – від російської. На сучасному етапі, – вважає В. Потульницький, – наша історія так і залишилася «на рівні сепарації, замість того, щоб вступити у більш зрілу фазу – погодження з всесвітньою історією»[92].

Частково ці проблеми активно розв'язуються в останні роки вченими Інституту історії України НАН України. В 2013 р. був реалізований

---

[89] Там само. С. 71.

[90] *Горянин Александр*. Непрочитанное послание Леонида Кучмы // Отечественные записки. 2007. № 34.

[91] *Потульницький В.А*. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 3.

[92] Там само. С. 16.

дослідницький проект «Україна в російському історичному дискурсі: політика, наука, освіта». Велика увага була приділена аналізові сучасної політики Росії стосовно спільного минулого з Україною, балканськими країнами, Балтією та Центрально-Східною Європою. Утвердження української національної історії, – за твердженням авторів проекту (Г. Касьянова, В. Смолія, О. Толочка), – заперечували не просто радянські, великою мірою делегітимізовані інтерпретації минулого, але самі основи російської історичної схеми, як вона виникла на початку XIX ст. й існувала протягом наступних двох століть[93].

Кінець 1990-х – початок 2000-х років ознаменувався наростанням конфліктів як всередині новопосталих держав, і між ними, конфліктів, основою яких є суперечливі моменти національних («націоналізованих») історій. Найбільш помітні є конфлікти з питань трактування історії між Росією і Україною, Росією і Польщею та країнами Балтії, Україною і Польщею, Вірменією та Азербайджаном, Таджикистаном і Узбекистаном, Білоруссю та Литвою. У переважній більшості країн пострадянського простору образ Росії й Радянського Союзу подавався переважно у негативному контексті. Розмежуванню позицій українських і російських істориків спричинилися вкрай напружені дискусії щодо найбільш конфліктних тем в російсько-українських відносинах, які стосувалися переосмислення минулого під ідеологічну і політичну кон'юнктуру.

Очевидно, що на першому плані була і є донині тема Голодомору 1932–1933 років та відповідальності за геноцид українців з боку союзного (московського) центру. Особливо дражливою для російських істориків і політиків є тема ОУН і УПА, участь українців у Другій світовій (Великій Вітчизняній) війні. В залежності від актуальних комеморативних заходів різного політичного забарвлення набували теми, пов'язані з Конотопською битвою, І. Мазепою, Полтавською битвою, Києво-Руською спадщиною та інші. Активна позиція українських істориків у цих «боях за історію» забезпечила до 2014–2015 рр. фактично повне виділення українського історичного дискурсу з-під російського впливу. Каталізатором цього болісного, бажаного і необхідного процесу стала російська агресія проти України на Донбасі та анексія Криму. Як стверджували українські історики і політики, «В. Путін завершив процес становлення української державності, допоміг українцям позбутися відчуття малоросійства»[94].

---

[93] *Касьянов Г., Смолій В., Толочко О.* Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. К., 2013. С. 11–12.

[94] Історик Станіслав Кульчицький: Путін відштовхнув Україну від Росії – і треба цьому радіти [Електронний ресурс]. Режим доступу: // http://glavk.ua/interviews / 1229652 - istoryk

Коли в 2015 р. російські історики (І. Данилевський, Т. Таїрова-Яковлева, О. Шубін, В. Мироненко) видали своє чергове бачення історії України в традиційному для них імперському дусі[95], українські історики та публіцисти виступили дружньо, широким фронтом проти спроб подати «історію України без України» (Г. Єфіменко), проти «історії нашвидкуруч» (С. Гірік). «Погляд на будь-яку національну історію "ззовні" має свої переваги, – писав львівський історик О. Зайцев, – чужоземні історики мають більше шансів піднятися над міфами і упередженнями, притаманними кожній національній історіографії. Однак ці переваги може бути зведено нанівець, якщо йдеться про історію держави, щодо якої в суспільстві, до якого належить історик, сформовано образ ворога»[96]. Очевидно, що всі ті баталії навколо так званої «спільної історії» українців і росіян завершилися. У науковому українському історичному дискурсі, будемо сподіватися, остаточно ствердилася ідея самостійності вітчизняної історії. Ми довели перш за все собі, що Україна – не Росія, що Україна вийшла з тіні Росії, що Україна має власну історію.

Сучасний період розвитку української історіографії, що характеризується низкою нових явищ – глибокою трансформацією її теоретичних і методологічних засад, переоцінкою сфери взаємозв'язку між академічною історичною наукою і суспільством, зростання ролі історичного знання в інтелектуальному інструментарії сучасної людини, – принципово змінили статус і завдання історіографії. Поняття – визначення «українська історіографія» завжди мало ідеологічний підтекст та політичні відтінки. За оцінкою І. Колесник, «малоросійська історіографія» XVIII–XIX ст. сприймалася як другорядна, вторинна щодо офіційної російської історіографії; «нова українська історіографія» на рубежі XIX–XX ст. була пов'язана з національною ідеєю, самосвідомістю українства; «діаспорна українська історіографія» відчувала себе наступницею розгромленої української академічної науки; «українська радянська історіографія» протягом свого існування повинна була доводити власну лояльність офіційній ідеології, прихильність принципам марксизму-ленінізму[97]. «Сучасна українська історіографія» періоду незалежної України 1991–2021 рр. має стверджувати статус академічної науки, європейську орієн-

---

[95] Див: *Удод О.А*. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 167–177; *Його ж*. Імперські стереотипи і міфи: російська історіографія про зміст української історичної освіти // Історія України. 2006. № 15. С. 1–5.

[96] *Зайцев О*. Історія України очима російських істориків [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1825-oleksandr-zaitsev-istoriia-ukrainy-ochyma-rosiiskykh-istorykiv

[97] *Колесник І*. Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013. С. 58–59.

тацію, самостійність, вільну від впливів («перспектив») чужоземних, насамперед, російської, повсякчас нагадувати Заходу, що Україна має свою історію. За часів незалежності українська історична наука стала інтегральною частиною світової історіографії, впевнено ввійшла до європейського і світового наукового простору.

У сучасну інформаційну епоху, період швидкого розвитку інформаційно-комунікативних технологій, «цифрової історії» змінився й статус історика. За радянських часів істориків вважали протагоністами ідеологічного сектору, що надавало їм престижу і впливовості у радянській системі. Після 1991 р. професія історика перестала бути престижною, виявляється уже не модною, попит на фахових істориків скоротився. Дуже важко академічним історикам вписатися в «медійні історичні знання», «кліпове мислення».

Публічна історія, доступність історичних знань, можливість усіх вільно висловлюватися на історичні теми є неодмінною ознакою інформаційного суспільства. Реаліті – історія, виробництво популярної історії стають центральними темами сучасних мас-медіа. На думку деяких істориків, спостерігається надмірність історії в медіа. Львівський історик В. Расевич під час форуму «Дискусії про історію в ЗМІ: на шкоду чи на користь?» (травень 2013, м. Львів) зазначив: «Симбіоз медіа та історії на сучасному етапі є шкідливим – це найпростіший спосіб мобілізації електорату – не треба нічого робити, а можна просто пишатися. І політики замість того, щоб проводити реформи, за допомогою указів переписують історію. Це неможливо, адже ефект не тривалий, він обмежується каденцією політика»[98].

Історія і історики відверто втягнуті у політичні процеси. Очевидною є небезпека інструменталізації історії з політичною метою. Це – найсерйозніший виклик для сучасної української історіографії. Чи вдасться їй зберегти свою академічну чистоту і не скотитися на рейки політичної кон'юнктури – це нагальне питання часу.

Розширені можливості сучасного інформаційного простору України надають історикам шанс заявити про себе не тільки як знавців минувшини, а й як публічних інтелектуалів. Це фахівці, які мають якісну освіту і спроможні самостійно створювати цікавий культурний продукт. Історики як публічні інтелектуали є своєрідними комунікаторами між світом «високих» ідей та світом масової культури, масової політики, масових медіа.

---

[98] «Надмірність історії в медіа шкідливе», – історик Василь Расевич [Електронний ресурс]. Режим доступу: /http://risu.org.ua/article_print.php?id=52482

Українські історики зростали разом з українською незалежністю. Мабуть справедливо окреслив творче кредо історика – інтелектуала Я. Грицак у збірці своїх есеїв: «як історик я відчуваю себе щасливим, що живу в часи і в країні, коли й де вирішується майбутнє Європи і, правдоподібно, цілого світу, – і своїми текстами, у міру сил і можливостей я можу бути причетним до цієї великої історії»[99].

[99] *Грицак Я.* Куди рухається світ. К., 2015. С. 9.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ ІІ – *УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ: ПРОСТОРОВО-РЕГІОНАЛЬНІ ВИМІРИ ТА СЕРЕДОВИЩА*

1.
Стаття С.І. Білоконя «Чи маємо ми історичну науку?» [1990, 1992 рр.]

Ця стаття, писана восени 1990 року, з'явилась у світ у перших двох числах "Літературної України" за 1991 рік. Відтоді в суспільстві відбулося чимало змін, що ж до історичної номенклатури, то вона, як і скрізь, зберегла свої командні позиції. Гадаю, що в статті 1990 року той період в історії історичної науки, коли саме науки в ній і не було, знайшов правильну оцінку. Тож передруковую цей матеріал тут з невеликими змінами.

Історію України спіткала та сама доля, що й генетику та кібернетику: як науку її було заборонено. Тяглість її розвитку перервали, винищивши цілу генерацію фахівців. (Підірвано і її майбутнє, оскільки за останні десятиріччя загинула безліч історичних джерел). Замість науки "історії України" під тією самою назвою створено натомість пропагандивний апарат, що деформував суспільну свідомість.

Дуже ймовірно, що підказка про так звані білі плями історії – підступна й фальшива. Гадаю, що ми не маємо жадних білих плям: йдеться про цілковито зфальшовану картину, яку треба малювати заново. Зараз потрібний час не лише для того, щоб відкрити перед аудиторією пожадану "правду про нашу минувшину". Це зробить звільнена наука, але науку ще треба відтворити. Нормально внутрішній розвиток її має свою логіку і взаємну зумовленість складових, певну поетапність і послідовність. Як можна сподіватись на міцну будову, коли в неї пошкоджено й недоглянуто підмурівок? Що можна перебудовувати там, де ще не будували?

Чи не найкраще характеризує сучасний стан української історіографії та обставина, що для нового й новітнього часу досі не визначено самого предмету української історії. Її трактують як історію обласну, похідну від загальноімперських тенденцій і закономірностей. Так розглядають матеріал дев'ятнадцятого, а тим більше двадцятого століття. Скільки ж можна

мислити загальноросійськими категоріями, розвиваючи звичайну схему "руської" історії, яку Михайло Грушевський розкритикував у відомій своїй праці ще 1904 року![1]. Я просив би поміркувати над тим, чому саме історію України після 1917 року офіційні курси починають з так званої Великої жовтневої соціалістичної революції. Хіба це не фантом? 1917 року на всенькій українській території не відбулося такої події, до якої можна було б достосувати це поняття. На Україні 1917 року виникла Центральна рада, що мала певні інституції, провадила державне будівництво, певну внутрішню й зовнішню політику. Але в офіційних курсах її внутрішньої історії не викладають. Її нема. Про що ж трактують офіційні історики? Який предмет їхніх студій?

Війна проти народу

Протягом останнього століття Україна пройшла через пекло. Виглядало так, ніби наш край перетворивсь на арену якихось глобальних сатанинських експериментів. У цілому українстві ми не знайдемо жодної соціальної групи, що не зажала б втрат – від менших до тотальних. Більшовики методично винищували соціальну групу за групою, прошарок за прошарком. При цьому помітна особливість: винищували передусім усе найкраще, усе найталановитіше.

Іти треба здалеку, оскільки революція взяла початок із загальноросійського так званого визвольного руху, й можна простежити наступність – від декабристів через народовольців до більшовиків. Це помітив ще Ленін. У чомусь дуже посутньому вони були заодно. Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувсь ідеологічний та економічний демонтаж української національної аристократії як класу. У роки громадянської війни її знищили або усунули за кордон. Зрештою національна аристократія пропала без останку. А що таке маєткова культура? Це архіви, що накопичувалися віками й де зберігалися листи, альбоми з віршами, спомини. Це старовинні книгозбірні, що теж складалися поколіннями. Це картинні галереї, портретні галереї, це порцеляна, кришталь, скло, це архітектура будівель, садово-паркова архітектура, нарешті сам тип людини, що тут культивувався, – все це знищено без сліду. В обласних музеях можна побачити хіба якісь випадково зацілілі портрети, кілька філіжанок і збірну меблю.

Протягом довоєнних років, що так ідилічно розписані в історичних курсах, мовляв, незважаючи на окремі перегини й відхилення, суть

---

[1] *Грушевський М.* Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії східнього слов'янства. Отдельный оттиск из сборника "Статьи по славяноведению". СПб., 1904. 7 с.

соціалістичної системи лишалась незмінна, – насправді Україна зазнала геноциду. Було винищено все міцне селянство, винищено стару українську інтелігенцію (родини вчителів, кооператорів, бухгалтерів), винищено духовний стан, винищено вже й перше совєтське покоління. Потім дві тоталітарні держави провели Україну через війну. Є, – здається, в Андрія Вознесенського, – віршик про такого собі пацана з нашого двору. Він лежав в окопі й треба було вставати в атаку. Він вставав на секунду пізніше.

Подумаймо над питанням, хто ж лишився? Хто взагалі лишився в цій країні, населенням якої протягом десятиріч маніпулювали найтемніші сили? Невже лишилися кращі?

Совєтські ідеологи найліпше почували себе чомусь у братовбивчій атмосфері громадянської війни й прагнули зберегти її стосунки якомога довше. Коли пройде дощ, – кажуть, що у воді кожен може побачити, що йому до вподоби за вдачею: один – відблиски зірок, другий – грязюку. Справді, кому що. В античній Греції окремі міста не раз сперечалися за того чи іншого визначного діяча: кожне хотіло привласнити його собі й запевняло, що він народився саме в їхньому місті. Усім добре відоме те завзяття, з яким поляки залучають до своєї культури всі прикордонні явища, – польська мова твору, написаного в Києво-Могилянській академії, уже дає підставу завести його до питоменної польської культури. Усіх їх можна зрозуміти.

Тяжко зрозуміти ідеологів совєтської культури доби соцреалізму, які з іще більшим завзяттям і якоюсь затятістю, навпаки, відгороджувались від культурних здобутків, віддавали їх кому-будь. Особливо охоче совєтські ідеологи старших генерацій віддавали українських діячів своїм ідеологічним супротивникам. Згадаймо передусім Федора Вовка чи Миколу Хвильового, згадаймо Михайла Грушевського. Коли їх віддавали, це страшенно збіднювало культуру совєтську й потужно посилювало ідеологічних ворогів. Совєтські ідеологи діяли тверезо й свідомо, – вони щось же мали на увазі! Але в чому тут логіка? Навіщо все це робилося? Як наслідок однопартійності прагнулося до більшої і ще більшої чистоти рядів? Підібраності, перебраності й монолітності культурних діячів, що так і націлялися розповзтись із однієї обойми хто куди? Або попросту руйнували СРСР із середини?

Виходило так, що культура майже не накопичувалася, майже не наростала. Навпаки, по відомству совєтської культури час від часу влаштовували погром, лишаючи тільки невелику групу офіційних класиків, що відігравали суто декоративну роль як символи того, чого не ставало. Недоторканих не було. У різні часи нагінки падали на академіків та орденоносців П. Тичину й М. Рильського, історика – члена-кореспон-

дента Миколу Петровського й літературознавця – академіка Михайла Возняка. Кому в цій країні давали спокійно дожити і вмерти у власному ліжкові? Звичайно, це залежало ще від розстановки сил у кожен даний момент. Але чи не найбезсумнівніші з усіх у цій, офіційній культурі лишалися Каганович і Брежнєв, чиї об'єктивки були чи не найбездоганніші. Горбачов до кінця турбувався, щоб волосинка не впала з голови першого, а останні роки другого взагалі перетворились на перманентну реанімацію.

Історія як пропаганда

Свого часу редакція журналу "Більшовик України" повчала істориків цитатою з "Короткого курсу історії ВКП/б/", мовляв, матеріалістичне висвітлення минулого й сучасного завжди давало можливість партії "передбачити хід подій і розпізнати не тільки те, як і куди розвиваються події тепер, але й те, як і куди вони повинні розвиватися в майбутньому". Маючи подиву гідні амбіції щодо знання майбутнього, режим, природно, вважав себе за монополіста на розуміння минулого. Натомість за всю історію совєтської влади ніхто й ніколи не нагадав совєтським історикам благородного повчання перського царя Наср-ед-дін шаха його двірському історіографові Різа-кулі-ханові: "Не викривлюй опису подій. Перемогу зображай як перемогу, а поразку описуй як поразку"[2]. Оскільки совєтському управлінчому апаратові ніколи не йшлося про об'єктивний аналіз подій, що звалося буржуазним об'єктивізмом, від істориків вимагалося виключно обслуговування поточного політичного моменту, а політика, як казав товариш Сталін, – "грязное дело". Отже, протягом десятиріч офіційні історики безсоромно твердили, що голоду в Україні не було, що Українську Академію наук заснували більшовики на початку 1919 року, що УРЕ – це "перша енциклопедія українського народу", що в тридцятих роках українська совєтська історіографія зробила крок уперед, а кримінальний злочинець Муравйов при погромі Києва лишень "перевищив повноваження".

Перетворені на пролетарів розумової праці, дослідники були відчужені як від історичних джерел, так і від засобів друку. У неминучій залежності від їхніх роботодавців трактування й головні висновки їхніх студій були завжди наперед відомі. Тому трохи комічне враження справляє тепер серйозне ставлення одного еміграційного історика у його доповіді 1962 року до начебто сміливих критичних виступів провідних укра-

[2] *Барсуков Николай*. Жизнь и труди М.П. Погодина. Кн. 7. СПб., 1893. С. 1.

їнських совєтських істориків В. Стрельського й Ф. Лося після XX з'їзду[3]. Думається, що ці вчені критикували тоді сталінський період рівно настільки, наскільки це їм дозволили і, більше того, навіть доручили. Так само, додам, треба зовсім не розуміти обставин, щоб похваляти вченого за те, що в умовах т.зв. застою він писав за планом Інституту історії, умовно кажучи, про козацтво. Навпаки, оскільки репертуар тем і перелік виконавців завжди ретельно обговорювались і затверджувались на високих рівнях, ясно, що важливу україністичну тему будь-кому не довіряли. Хочеться зумисне загострити питання, щоб перейти до проблеми свободи волі.

Чи має підстави таке знецінення особистих ініціатив істориків? Офіційні історики лицемірно покликаються на диктат командно-адміністративної системи, без якого вони, мовляв, гори перевернули б. Насправді номенклатурні історики обслуговували сталінську, а потім брежнєвську ідеологічні машини й були однією з частин цих машин. Заперечити таку точку зору зможе той, хто назве факти, коли історик, перебуваючи в офіційній системі, працював іще й для святої науки, так би мовити, "в стіл". На превеликий жаль, таких фактів немає зовсім, бо навіть уславлена праця М. Брайчевського передбачалась для офіційного друку, і їй не пощастило тільки через зміну курсу. Як казав блаженний Августин, коли правда має бути скандалом, – нехай би був і скандал. Але такі матеріали, як стаття Федора Шевченка "Про суд історії"[4] проходилися хвилею по воді, а історіографічне море лишалось непорушне.

Треба визнати, що в застійні часи історики мали доступ до архівних фондів, включаючи закриті, відповідно до своїх тем і форми допуску. І лишається фактом те, що вони ніколи не підводили. Система сама в собі була остільки бездоганна, що протягом десятиріч не дала жодного збою. Із усіх відділів Інституту історії найкраще працював, умовно кажучи, відділ кадрів.

Совєтські номенклатурні історики йшли по життю щільними лавами разом із совєтськими філософами, бо які філософські дослідження, яка філософія могла бути в Совєтському Союзі? У філософів існували дисципліни "науковий комунізм", "науковий атеїзм", отож разом із усіма гуманітаріями й суспільствознавцями історики складали масивний і дуже негнучкий ідеологічний апарат. Так чи інакше, до нього були причетні тисячі людей. До 1960 року в системі МВД–МВС перебували архіви: начальники архівів мали військові звання, співробітники були вільно-

---

[3] *Данко Осип*. Сучасний стан української історичної науки та суспільно-політичних дисциплін. Відбитка журналу "Сучасність". Мюнхен, 1962. Ч. 12. С. 5.

[4] Український історичний журнал. 1967. № 2. С. 45–54.

наймані й тільки ходили на спільні загальні збори до клубу на Виноградній вулиці. Але не тільки: складали, наприклад, картотеки до архівів часів окупації, а ті картотеки мали потім широке практичне застосування. Таких окремих частин в ідеологічній машині було чимало, – діяльність їхню по обробці масової свідомості і взагалі по управлінню досі не досліджували.

У громадсько-державному житті велику роль завжди відігравав механізм преси, інші ідеологічно-пропагандивні структури, як-от доперебудовна Спілка письменників України з її комісією військово-художньої літератури та видавництвами. Крім об'єднавчої, Спілка письменників мала ще виразно наглядову функцію: пускала чи не пускала до видавництв[5]. Тут діяли певні інструкції, що містили часом списки "надто українських" слів, яких не можна було вживати. Хтось дивився, щоб на обкладинці журналу не було хрестів і щоб голубий колір ніде не дотикався жовтого. Це не означало, що інструкції давали читати всім видавничим редакторам, тим більше нижчим (цензори проводили усні наради), але послух передбачався. У разі чого з них можна було спитати. І питали: працівники видавництв і редакцій могли б оповісти про це чимало. Існувала велика армія редакторів, що марнували роки й життя, дістаючи нікчемну платню на доробці чужих рукописів, виправленні чужих дурниць, розставлянні ком. Держава мала на увазі, розуміється, інше. Держава Сталіна чи держава Брежнєва платила їм за те, щоб, читаючи матеріали один за другим, вони контролювали й кожне авторове слово, й один одного. Поетичні збірки треба було починати з вірша про партію, історичний роман – обов'язково передати на т.зв. спецредагування. Все це складало одну могутню імперію. У деяких цивільних вузах на посадах проректорів чи заступників деканів мусили перебувати кадрові співробітники КГБ. До туристської групи обов'язково долучали уповноваженого КГБ. В умовах тоталітаризму інститут всіляких контролерів, зокрема журнальних і видавничих редакторів, розростався без міри, але держава свідомо йшла на те, щоб платити людям ні за яку продукцію (нові вірші, нові оповідання, нові романи), а лише за контроль.

Можна поставити питання й так: що більше деформувало масову свідомість – поетичні твори Тичини, Рильського, Бажана й інших письменників, присвячені мудрому вождеві, чи занудні опуси українських

---

[5] *Толстая Татьяна*. Мы не маленькие // Совершенно секретно. 1990. № 4 (11). С. 4. Московський архівіст Діма Юрасов за першоджерелами писав роман "Брати Кагановичі". Його начальник, забравши в нього текст, сказав: "Писати романи в нас дозволяється тільки письменникам. У тебе такого дозволу немає" (*Чаликова Виктория*. Архивный юноша // Нева. 1988. № 10. С. 154).

совєтських істориків, яких ніхто з нормальних людей просто не читав? Звичайно, існує й зворотний бік справи. Письменницьке середовище має своїх героїв, лицарів святої правди, хто платив за неї найвищу ціну – передусім Григора Тютюнника, Василя Стуса. Але згадаймо, що ці дві категорії інтелігенції перебували на різному режимі. До Спілки письменників інколи приймали й просто за талант. До історичної науки проскочити було приблизно так само тяжко, як верблюдові пройти через вушко голки: це були двері до пекла, де існували свої кола – перше коло, друге коло, – порахувати їх може хіба той, хто ними пройшов. Тож ні український письменник як такий, ані абстрактно уявлений історик не винні, що, той письменником, а той – істориком бувши, мусив ходити на компроміс? Думається, у прогріхах абстрактної людини винна не вона сама, а система. У всіх випадках треба підходити до людини конкретно-індивідуально, історично, й дивитися, що залежало від неї, а що не залежало, де вона кривила душею, відчуваючи коло горла метал, а де вислужувалася з покликання й кидалась уперед, відчувши кров.

Рано чи пізно, але організація ідеологічної роботи в СРСР стане предметом наукового вивчення, і кожен загін ідеологів знайде там своє місце. Зараз можна констатувати хіба, що створена в нашій країні організація була надзвичайно дорога, віднімала від інших сфер безліч людських рук і розумів. Але що, так би мовити, найпечальніше, в остаточнім рахунку вона виявилася зовсім неефективною й навіть нежиттєздатною. Бона витримала війну, але не витримала методичного підкопування й горбачовського демонтажу ізсередини. Коли партію піддали цькуванню, ідеологи, зокрема номенклатурні історики, втратили під ногами ґрунт. Виявляється, вони були просто партійці, але вони не мали концепцій і світогляду. Зрештою, як це не парадоксально, вони не мали ідеології.

Гуманний до злодіїв і корумпованих шахраїв і жорстокий до творців та ідеалістів, бюрократичноохранительний світопорядок звів нанівець і економіку, і світ природи, і світ людської моралі. Це начебто ясно: минуло кілька літ, як в окремих відомствах про це дозволено й базікати. Історична наука в Україні раз-у-раз декларує себе як такий собі заповідник імені академіка Скаби – цілком самостійний і незалежний від решта людей світ, де свої цінності, де обернена перспектива історичного процесу, а в повітрі коливаються страхолюдні фантоми, персонажі недоладно складених, бо щопленума редагованих мітів.

Шкільний підручник з історії України було побудовано таким чином, щоб нічого доброго про свій народ юнак чи дівчина з нього не могли довідатися. Якщо вірити авторам, то жодної світлої сторінки, жодного народного героя Україна ніколи не мала. Був один тільки Богдан Хмельницький, та й то тому, що жив думкою про возз'єднання з Росією. Якщо

комусь інтересно, кого міг виховати такий підручник, – вистане вийти на вулицю в будь-якому українському місті. Ви зустрінете агресивні окрадені душі.

На тлі правди

Непростий і виснажливий процес демократизації суспільних стосунків, що тягне за собою зміщення вартісних пріоритетів і деідеологізацію суспільної свідомості, змінює й ставлення до історіографічної спадщини української діаспори, а також українознавців неукраїнського походження. Безсторонній аналіз цієї спадщини раз-по-раз відкриває в ній такі вартості, що явно переважують наукову цінність праць відповідної тематики, що створили офіційні совєтські історики. Можна назвати чималу низку ключових питань, де громадська думка, що змінюється в процесі перебудови, а також совість окремо взятих людей віддасть перевагу зарубіжній історіографії.

Ідеологічні екскурси совєтських істориків періоду сталінізму й застою відзначаються засадничими від'ємними якостями. Йдеться про перманентне конструювання образу ворога, а також про огульні звинувачення частини українського народу, що з тих чи інших причин живе за державним кордоном. Відомі особи, що з року в рік старанно виконували "соціальне замовлення" й писали книжки й статті, що розкладали українську культуру: "Проти сучасних зарубіжних фальсифікацій історії України" (1960), "Фальсифікаторські вправи заокеанських істориків" (1961), "Дружба народов СССР и современные зарубежные фальсификаторы истории" (1967), "Фальсифікатори не вгамовуються" (1967), "Чорне перо фальсифікаторів" (1968) і т.ін. Я називаю праці доктора історичних наук Рема Симоненка.

Лексика творів цієї категорії рясніє словами, що не вживаються в інтелігентному товаристві, як-от "буржуазно-националистическое охвостье", "сей клеветник, рядящийся в тогу ученого", "прислужник заокеанской империалистической реакции" і т.ін. Я цитую останню монографію доктора історичних наук Віталія Сарбея, що з'явилась у "Науковій думці" 1989 року з епіграфом із М. Горбачова[6]. Об'єктивно беручи, видання такого роду компрометували совєтську владу, принаймні вони не здатні кого-будь переконати в перевагах марксистсько-ленінської ідеології. Характерну оцінку такій лектурі дав видатний письменник-емігрант Улас Самчук у листі від 13 червня 1962 року: "Те святе, наївне шарлатанство, яким час від часу обдаровує нас Київ з волі і наїтія

[6] *Сарбей В.Г.* Очерки по методологии н историографии истории Украины: (период капитализма). Киев: Наукова думка, 1989. 244 с.

Москви, мене вже перестало дивувати як явище, але дивує як суть. Не можу збагнути, чому саме Москва вибрала якраз цю безглузду мову в розмові зі своїми противниками, мову базарної баби і безпризорних хуліганів. Це смішне, а разом дивне, бо ж намадально безучинне. Нікого така мова не може навіть образити, а вже поготів у чомусь переконати. І невже вони цього не розуміють?"[7]. Якщо не зважати на певний антиросійський присмак цих міркувань, то вже тут у старому ідеологічному протистоянні перевагу доведеться віддати, природно, багаторазово вилаяному в українському совєтському літературознавстві письменнику, та ніяк не совєтським ідеологам.

Слабкість совєтської історіографії легко виявити, коли зіставити міркування, що висловлювались там і тут з одного й того самого питання.

Одне з найважливіших питань державного життя – це, природно, питання про військовий потенціал держави. В одному з совєтських історичних курсів, що вийшов у світ після XX з'їзду, про це сказано так: "Під керівництвом Комуністичної партії і Радянського уряду трудящі СРСР у 1933-1937 рр. добилися дальшого зміцнення Червоної Армії, зміцнення обороноздатності країни, що було однією з важливих умов успішного будівництва соціалізму"[8]. Якби совєтські історики обмежилися 1933–1935 роками, якби говорили не езоповою мовою, а прямим текстом, якби наводили довоєнні пояснення – "знищення внутрішніх ворогів в армії", "ліквідація п'ятої колони" тощо, все стало б на свої місця. Сталінізм – він і є сталінізм, але застійна пропаганда була ніби стриножена. По суті своїй вона мала сталіністський характер, але це була якась ущербна, недорікувата пропаганда. Голосно проказати старі енкаведистські звинувачення вона вже не сміла, а що цілком солідаризувалася з ними, то крутила, натякала, перетворюючись на порожнє пустодзвонство. У порівнянні з ним багато вигравали ті ідеологічні супротавники, які говорили прямо, називаючи і незручні прізвища, й "таємничі" установи. Ті сотні публікацій про події тридцятих років, що лавиноподібно звалилися зараз на наше суспільство, здається, ніби повторюють протилежну щойно наведеній думку. Її висловив журналіст А. Височенко: "Руками Єжова вона (партія. – *С.Б.*) справляла по Тухачевському криваву тризну. Ввесь 1937 рік і початок 1938-го пройшли під знаком масового, жорстокого нищення Червоної Армії. Свій досвідчений, випробуваний генералітет, надійний кадровий склад офіцерства, тисячі нижніх чинів і солдатів вона тратила день за днем. Кожному здавалося – ще трохи і військо в Совєтському Союзі зовсім перестане існувати. Підкреслюю, армія танула на очах не на

[7] Український національний музей у Чікаго. Архів. Папери Л. Мосендза.
[8] Історія Української РСР у двох томах, Том 2. К.: Наукова Думка, 1967. С. 331.

фронті, бо такого не існувало, а за цілком мирних умов, у власній же країні. Партія та НКВД свідомо, з єжовською садистичною насолодою стенали їй голови. Не забудьте, що військо називалося ще тоді "робітничо-селянське", гинуло ж воно від рук того, хто його найбільше не любив і страхався, від рук самого Сталіна..."[9]. Так виглядають дві точки зору на одні й ті самі події. Ясно, що продукція совєтських номенклатурних істориків була фактом не наукової, а радше політичної діяльності.

З точки зору сталінізму давався в офіційній історіографії аналіз класових перетворень, що здійснювались у країні зусиллями НКВД та ВКП/б/. В уже цитованому двохтомнику 1967 року (подібні цитати-кліше можна взяти з будь-якого іншого курсу) знайдемо таке трактування цих подій: "Зміни у класовій структурі радянського суспільства, які відбулися у зв'язку з перемогою соціалізму в СРСР, свідчили про те, що відмінності між робітничим класом і селянством, так само як і між цими класами та інтелігенцією, стираються. Повністю зникли економічні і політичні суперечності між ними. В результаті ліквідації експлуататорських класів союз робітничого класу й селянства піднісся на вищий ступінь, створилася морально-політична єдність радянського суспільства, яка-стала головною рушійною силою в їх спільній боротьбі за побудову соціалізму"[10].

Така благополучна картина здійснення соціальної утопії програє, коли її зіставити з пронизливим аналізом ситуації, що його здійснив видатний совєтський вчений (до речі, він виконував доручення совєтських спецслужб) Віктор Петров: "В провідні свої настанови, в тези "знищення кляс" і "побудови безкласового суспільства" большевизм вкладав не просвітницький, або ж економічний сенс, а насамперед буквальний і конкретний сенс фізичного знищення. До побудови безкласового суспільства большевизм простував через океани людської крові. Гасло *знищення* розумілося в усій нещадній і лютій наготі цього слова. Соціяльна політика большевиків носила антисоціяльниий характер"[11].

У мажорних тонах оспівувала офіційна історіографія досягнення в галузі науки, що мали місце в ті самі тридцяті роки. Розвиток науки, виявляється, був "успішний" і "невпинний", а в її прогресі "виняткове значення" набирає постанова Президії ЦВК СРСР від 27 липня страшного 1933 року. При цьому невинним тоном констатується хіба лишень деяке відставання теорії від вимог практики, необхідність наблизити науку до

---

[9] *Височенко А*. СССР без маски. Буенос-Айрес: Перемога, 1951. С. 55.

[10] Історія Української РСР. С. 371.

[11] *Петров Віктор*. Українські культурні діячі УРСР 1920–1940 жертви більшовицького терору. [Нью-Йорк:] Пролог, 1959. С. 7.

соціалістичного будівництва[12]. Цілком інакше оцінює події тих років видатна дослідниця історії Запоріжжя Наталя Полонська-Василенко, авторка двохтомної історії Української Академії наук. Яко живий свідок вчиненого над Академією погрому, вона писала: "В усіх галузях українського життя все більш панувала комуністична партія. Вона повела вперту боротьбу з авторитетом безпартійних діячів, зо всім, де почувалося прагнення відстоювати незалежність науки. [...] 1930 рік започаткував переходову добу, коли швидко руйновано академічні установи, а разом з тим традиції та наукові авторитети. Це привело до незліченних втрат так у людях, як і в створених Академією наукових працях"[13].

Подібним чином стоїть справа і з висвітленням історії культури, що викладалася просто-таки з захватом. За панівною протягом десятиріч думкою, на розвиток літератури, зокрема на появу особливо талановитих творів вирішальний вплив мали знов же таки партійні постанови, передусім, наприклад, для даного періоду, постанова ЦК ВКП/б/ від 23 квітня 1932 року "Про перебудову літературно-мистецьких організацій". На думку совєтських істориків, ця постанова викликала "велике творче піднесення у працівників літератури й мистецтва, значне пожвавлення літературного й мистецького життя в усій країні"[14]. Наскільки утилітарний був підхід істориків до мистецьких творів, які цінували в них ажніяк не мистецький, а тільки-но ідеологічний потенціал, легко бачити з отакої оцінки: "Успішно розвивалося в республіці музичне мистецтво, хоча творчість композиторів ще відставала від завдань і вимог, які висувала соціалістична дійсність"[15]. Труднощі зводилися, мовляв, до "проявів грубої критики й адміністрування щодо письменників та працівників мистецтва, які допускали деякі збочення (!!) у своїй творчості. Чимало діячів літератури й мистецтва (Г.Д. Епік, М.Г. Куліш, Остап Вишня, З.П. Тулуб, І.К. Микитенко) зазнало репресій і припинило свою творчу діяльність". Пригледимося, як каламутять воду й фальсифікують факти. В один ряд ставлять письменників, що вижили й повиходили з таборів, із письменниками, що в таборах погинули. Перелік починають із Епіка, котрий у застінках заломився. Застосовують лицемірну формулу "припинили свою творчу діяльність"[16]. Нарешті, перед згадкою про репресії кажуть про "деякі збочення" діячів культури. Що це, коли не виправдання

---

[12] Див.: Історія Української РСР. С. 410–411.

[13] *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук: Нарис історії. Частина II. Мюнхен, 1958. С. 9.

[14] Історія Української РСР. С. 414.

[15] Там само. С. 419.

[16] Там само. С. 416.

сталінських опричників, здійснюване вже після XX з'їзду за допомогою випробуваних казуїстичних прийомів?

Згадаймо й про телеграму Об'єднання українських письменників "Слово", відправлену 20 грудня 1954 року із Нью-Йорку на адресу Другого Всесоюзного з'їзду письменників. У цій телеграмі сказано: "Українські письменники – політичні емігранти вітають з'їзд і висловлюють співчуття письменникам усіх поневолених народів СРСР. 1930 року друкувалися 259 українських письменників. Після 1938 року з них друкувалися тільки 36. Просимо вияснити МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники?" У коментарях до цієї телеграми, поданих до зарубіжної преси, об'єднання "Слово" повідомило, що за його відомостями, 17 письменників було розстріляно, 8 – наклали на себе руки, 175 – були арештовані, заслані до таборів і іншими поліційними заходами вилучені з літератури (серед них можуть бути розстріляні і померлі в концтаборах)", 16 – пропали без вісти і, нарешті, лише 7 померли природною смертю[17]. Наведені числа потребують, природно, уточнень, але що стосується загальної оцінки двох наведених вище позицій, то вона, мабуть, очевидна[18].

Світло й тіні історіографії

Науковці здебільшого поділяються на тих, хто знає, і тих, хто не знає. Отже, внаслідок дзвінкового керівництва до науки прийшло багато осіб тієї, другої категорії. Як писав Ярослав Дашкевич, гарненькі дівчата "думають общепонятними категоріями про все, крім українознавства". Але якщо сучасний молодий історик виявляє прогалини в загальній освіченості, у фахових знаннях, брак вільної орієнтації у джерелах і літературі, особливо зарубіжній, не знає імен, не володіє вільно мовами, так само як і модерними методами дослідження, – чи ж його у тому провина?

---

[17] *Лавріненко Юрій*. Розстріляне відродження. [Paris.] 1959. С. 12.

[18] Див.: *Полонська-Василенко Наталія*. Українська Академія наук: Нарис історії. Частина I (1918–1930) – II (1931–1941). Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СССР, 1955–1958. 151, 216 с.; *Ohloblyn Olexander*. Ukrainian Historiography, 1917–1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. Vol. 5–6. New York, 1957. N. 4(18),1–2(19–20). P. 305–452; *Крупницький Борис*. Українська історіографія XX ст. // *Крупницький Б*. Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей. Мюнхен: УВУ, 1959. С. 112–138; *Полонська-Василенко Н*. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // ЗНТШ. Том CLXXIII. Париж; Чікаго, 1962. С. 7–111 (= Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою); *Оглоблин Олександер*. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. 87 с.;*Полонська-Василенко Н*. Українська історіографія. Мюнхен: УВУ, 1971. 104 с.; *Бадзьо Юрій*. Знищення і русифікація української історичної науки в Совєтській Україні // Український історик. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен. 1981. Ч. 1–4 (69–72). С. 83–97.

Це таке діло: усі винні й ніхто не винний. Типова совєтська ситуація. Наші молоді вчені вчились у людей, які вже самі небагато знали, і сподіватися на швидку регенерацію кадрів не випадає, тим більше, що зараз, скажімо, історичний факультет Київського університету дуже й дуже слабкий.

Низьку фаховість намагаються знейтралізувати у звичний спосіб – великою кількістю працівників. У гарвардському україністичному центрі працює півтора десятки фахівців, в Інституті історії АН УРСР – близько 180. Що ж заважає їм давати відповідну до своєї кількості гігантську наукову продукцію? Безперечно, ідеологічна цілеспрямованість, така організація, за якої пишеться й переписується те саме кілька разів, кожна редакція щоразу довго обговорюється на різних рівнях, тексти взаємно прочішуються, редагуються й узгоджуються (свого часу обговорення, для страху, записували навіть на магнітофон!), раз-у-раз з'являється потреба доконче щось змінити в структурі й щось скоротити, виникають формальні причіпки до зовнішнього вигляду рукопису, нарешті, багато часу забирає виконання директивних вказівок видавничих редакторів. Усе це страшенно подовжує шлях від робочого столу до друкарні, фатально зменшує продуктивність.

Жорстка централізація наукових досліджень і жорстока організація мали наслідком те, що в цілому офіційні історики вірою й правдою, ревно працювали на офіціоз і самі були ним. Якщо за кордоном існує статус independent researcher[19], у нас найслабший член системи, скажімо, з будь-якого істфаку в порівнянні з найталановитішим дослідником із-поза системи, скажімо, провінційним краєзнавцем, мав без міри більші можливості і в одержанні матеріалів, і в публікаціях. Жоден, умовно кажучи, фастівський муніципалітет, навіть маючи бюджетні надлишки, не міг і не може закласти ні історіографічного осередка, ані наукового журналу. Одне слово, автономія науки й вищої школи, якою відзначалась так звана "тюрма народів" – дореволюційна Росія – з початку тридцятих років не діяла. Панував диктат командно-адміністративної системи, й історики в цій системі мали своє місце.

Тридцять п'ять років тому Лев Білас писав: «Такий теперішній стан "історичної науки" в "найпередовішій країні світу". Тому що дальше падіння годі собі уявити, автор цієї статті готовий сподіватися в майбутньому на краще"[20]. Ці слова, на жаль, лишаються актуальні й досі.

Трагедія полягала в тому, що перспектива розвитку історичної науки була обернена, а система вартостей – поставлена з ніг на голову. Якщо

---

[19] Незалежний дослідник (англ.).

[20] *Білас Л.* "Очерки истории исторической науки СССР" [Рец.] // Українська літературна газета. Мюнхен, 1956. Січень. Ч. 1 (7). С. 8.

порядний вчений-емпірик хотів зробити більшу, загальнішу працю, то, підіймаючись східцями угору, заходив уже до задушливої пропагандивної сфери і мусив ідеологізуватася. Почати й кінчити автореферат чи монографію треба було з цитат із Хрущова, Брежнєва, Черненка чи Андропова – в залежності від того, хто з них був у даний момент при владі. Треба було зробити обов'язкові реверанси в бік єдино правильної марксистсько-ленінської методології. Відповідні рядки ніхто не прочитував, кліше перебігали очима як обов'язковий ритуальний елемент, від якого нікуди дітися, але без якого не обійтись. Якщо вчений хотів узагальнювати далі, він входив уже в море прямої брехні – спочатку, мовляв, по коліна, потім далі, а тоді там і тонув.

Скажімо, найкапітальніша праця Вадима Дядиченка – "Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст." (К., 1959. 532 с.), що має розлогу джерельну базу. Вчений розглянув тут діяльність центральних органів управління, гетьмана й генеральної старшини, а також управління полкове, сотенне й міське, організацію судівництва й козацького війська. Це гарна наукова праця, але вона не змогла б вийти, якби в огляді літератури Вадим Архипович не написав, що "найбільш реакційні погляди пропагував буржуазно-націоналістичний історик, ідеолог української буржуазії М. Грушевський" (с. 25) і що "справжня наукова розробка питань історії України [...] почалась лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції" (с. 30). Пізніше, входячи до історичної номенклатури, В. Дядиченко мусив написати похвальну статтю про Петра I й брати участь у всіляких відповідних організаційних і політичних акціях. Служити подібним чином і Богові, й мамоні мусив кожен історик, хто висувався наперед. У мене особисто про покійного Вадима Архиповича залишились найкращі спогади як про людину. Він міг би зробити незрівнянно більше добра, якби був вільний.

Я свідомо педалював формулювання "офіційна історична наука", щоб показати її ненауковий, пропагандивний характер. Тепер мушу сказати, що поняття "історична наука в Україні" багато ширше, бо, крім пропаганди, покриває й власне історичні дослідження. Попри все на світі українська історіографія може пишатись працями, що мають і абсолютне значення, рівень яких високо підіймається понад застійні часи, у які писалися. Інакше кажучи, це нормальний науковий рівень. Завдяки одвертій політичній неактуальності тематики автори мусили відбувати звичайний ідеологічний ритуал не щоразу. Протягом довгих років джерелознавство, прикладні емпіричні дослідження, медієвістика являли собою взагалі такі екологічні ніші, де легше дихалося і куди раз за разом спускалися, бувало, й начальники, щоб відчути себе людьми й подихати свіжим повітрям. Здебільшого наукові ділянки, де було більше свободи,

лишались у розпорядженні вчених, що стояли на нижчих щаблях службової драбини. Вони не належали до історичної номенклатури, одержували мізерні гроші (за свободу треба платити!), крім того, могли бути обмежені в доступі до закритих книжкових і рукописних фондів. Передбачалося, що менші службовці розробляють емпіричний матеріал, а історичне начальство "осмислює" його, роблячи з нього власне політику історії. Останні слова, останні узагальнення й формулювання уточнювались уже в ЦК, чию роль у розвитку совєгської історіографії досі не висвітлено. Природно, що з точки зору вічності зберегли свою вартість якраз конкретні розробки.

Як відомо, в СРСР встановилася думка про великі переваги озброєної марксистсько-ленінським вченням совєтської історіографії у витолкуванні емпіричних даних. Життя показує однак, що узагальнення й трактування потребують докорінної ревізії й заміни на нові праці, орієнтовані на загальнолюдські пріоритети. Навпаки, уся вартість совєтських історичних праць полягає в нових даних, добутих із першоджерел.

Візьмімо перший-ліпший випуск серії "Історичні дослідження: Вітчизняна історія", створений у найглухіші роки. Випуск 11 – 1985 рік. Праці Ф. Шевченка "Шляхи сполучення України з Балканськими країнами в XVII–XVIII ст.", М. Крикуна "Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI–XVIII ст." Г. Боряка "Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст." не мають якихось кон'юнктурних еківоків, чесно й добросовісно, на рясній фактографічній базі, часто за першоджерелами розкривають ті чи інші сторінки нашого минулого. Зрештою, на застійні роки припадає діяльність М. Брайчевського, Яр. Дашкевича, Яр. Дзири, Яр. Ісаєвича, В. Коваля, О. Компан, Ф. Шевченка, творами яких, то просто порядними, часом високоталановитими, а то й ще більше, українська історіографія може пишатися.

Що стосується офіційної історичної науки, то вона не витримала випробування застоєм. Якщо розглядати її навіть у тих своєрідних, звичних для неї самої категоріях, можна констатувати, що в ній перемогла тенденція до одноманітно парадного висвітлення дійсності. Віддавалася перевага широті тематики, коли ідеолог плавав над матеріалом, вибираючи з нього лише приклади, докази для своїх побудов. Найбільше уваги присвячували ювілеям революцій, війн і перемог. Навпаки, наукова новизна теми чи виконання, використання нових матеріалів ігнорувались. За браку дослідницької конкуренції, вільного обговорення хиб і прагнення до далекого незвіданого колимага історичної науки котилася все повільніше й усе відчутніше пробуксовувала.

Зараз з'ясувалося, що історична наука не витримала випробування перебудовою. Вона виявилась цілковито нездатною гнучко пристосу-

ватись до зміненої кон'юнктури й озброїти владу аналізом нових перемін. Саме цим номенклатурна історіографія вищою мірою прислужилась горбачовській перебудові.

Конкретні дезидерати

В історичній науці на черзі стоїть розбудова альтернативних, незалежних структур і форм роботи. У часи Маланчука в Києві ліквідували такі серії, як "Київська старовина", "Середні віки на Україні", "Історично-географічний збірник, "Історичні джерела та їх використання", "Історіографічні дослідження в Українській РСР".Зараз треба або відновити ці видання, або започаткувати щось нове.

Загальна перспектива історичних досліджень відбиває звичайну оптичну ілюзію. Те, що ближче, видається більшим. Навчаючись наприкінці шістдесятих років на істфаці КДУ, ми з друзями порахували, що на перші півмільйона років нашої історії ("передісторичний" кам'яний вік) у навчальному плані відводиться у 22 рази менше годин, ніж на 50 років совєтської влади. Внаслідок такого підходу історичний масив розроблявся не органічно, оскільки дуже не рівномірно. Ідеться про створення умов для вивчення давніших історичних епох, не обмеженого якимись спеціальними рогатками.

Порівняно недавно тематика Інституту історії збільшилась на період Київської Русі. Давніший період, як і раніше, віддано археологам, хоч тільки історик, озброєний сукупністю джерел різних типів – даними антропології, етнографії, релігієзнавства, психології тощо, – міг би створити синтетичну картину історії найдавніших часів.

Слабкість сучасних історичних досліджень першого тисячоліття нової ери виявилась в активній популяризації архаїзаторських тенденцій в сучасній художній літературі і в тій безсилій "гордій мовчанці", яку бережуть із цього приводу історики. Ідеться про старі дослідження істориків Ю. Венеліна й А. Вельтмана, мовознавців П. Лукашевича й М. Красуського, епіграфістів Є. Классена й М. Суслопарова і багатьох інших, що опинились осторонь магістральної лінії східно-слов'янської історіографії, не були між собою ніяк зв'язані, працювали в різних галузях на різному матеріалі, але прийшли до одних і тих самих висновків. Грубо кажучи, вони продовжили вітчизняну історію на багато віків і тисячоліть вглиб. Ці матеріали дають рясну поживу прозаїкам (І. Білик, С. Плачинда, Дм. Міщенко) і поетам (О. Коломієць, В. Ілля). Що ж до істориків, то вони досі не змогли опанувати цей різноманітний матеріал і конкретно відповісти старим вченим-архаїстам і новим архаїстам – письменникам у категоріях модерної історіографії – байдуже, позитивно чи негативно.

Ідеєю-фікс українських істориків-медієвістів стала думка про те, що вся і всіляка національно-визвольна боротьба в період феодалізму провадилась виключно "за возз'єднання з братнім російським народом". Така точка зору не могла не збіднювати реальну картину, вона принижувала народ, що на всьому історичному шляху виявлявся нібито нездалим до утворення власної держави, – такий собі недержавний народ. Щоб підперти цю концепцію, історики намагалися не помічати існування Української козацько-гетьманської держави XVII–XVIII ст., що виробила свої власні інститути й налагодила механізм їхньої дії. Замовчувалася зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду. З цим пов'язується й недостатня увага до інтелектуальної й культурної історії України XVIII ст.

Доволі обмеженою виглядала у медієвістів джерельна база. Очевидно, вивчення дрібніших сюжетів, зокрема осібних персоналій затягло б у поле зору великі матеріали з історії інших народів. Можна сподіватися найсенсаційніших відкрить від досліджень у турецьких архівах.

Винятково тенденційно розглядалася в українській совєтській історіографії політична історія початку XX ст. Уся вона зводилася до соціальних рухів робітників і селян, керованих обласними більшовицькими організаціями. Діяльність українських політичних партій всіляко замовчувалася – не було ні програм, ні діячів, ні діяльності.

Офіційні історики-марксисти не створили фундаментальних праць із генези й розвитку феодальної формації в Україні, складання й еволюції соціальних груп, стосунків між ними, виникнення й розвитку феодального землеволодіння тощо. Більше того, історики не простудіювали суті соціалізму як утопії і як практики, характеру взаємовідносин між соціалістичною теорією, ідеологією й – практикою соціалістичної системи господарювання. Їхні розбіжності особливо яскраво видно тепер, коли система господарювання розвалилася на очах, а окремі постулати соціалістичної ідеології ще живуть у свідомості багатьох людей як не здійснений, тим часом зраджений, але бажаний для них ідеал яко мрія, яку вони безнадійно пробують припасувати до ситуації.

Совєтські історики ніколи не розглядали соціалізм в Україні – у світовому контексті Вони ніколи не відповіли на питання, чому Україна, зрештою, й уся Російська імперія перейшли до побудови соціалізму, Монголія взагалі перескочила, обминула капіталізм, а країни Заходу як стали перші капіталістичними, так капіталістичними й лишаються. З другого боку, ніхто не запропонував переглянути цей матеріал в інших, не марксистських категоріях.

Справжня революція відбувається зараз в уявленнях про події 20–30-х років. На жаль, історики мало працюють з першоджерелами. Їх із голо-

вою накрила хвиля періодичної преси. Опрацьовуючи гори нового матеріалу, вони як правило, засвоюють і деякі журналістські підходи, не утруднюючи себе новим аналізом хоча б тогочасної преси. Не вивчається морально-психологічний клімат відповідного часу, усі аспекти конкретної реакції населення на більшовизм. В один ряд ставили й ставлять усі жертви репресій – включно із тими вчорашніми катами, що у взаємній боротьбі із собі подібними зазнали поразки. Психологічно не пояснено, чи могло так статися, щоб есери, меншовики, представники інших соціалістичних партій, що мали особистий досвід підпільної роботи і пройшли царські в'язниці, раптом сумирно й безгласно почали спостерігати за становленням тоталітаризму й спокійно чекати, поки їх не знищать усіх поодинці. Неправда, щоб численна за кількістю населення Наддніпрянщина не знала ні опозиції, ані боротьби бодай за свою гідність, але тут лишається проблема приступності джерел. Не розгорнуто дослідження з історії Опору в сорокові роки – початок п'ятдесятих. Не вивчаються соціальні аспекти псування генофонду.

Деякі найкапітальніші труднощі нинішнього ладу коріняться, зокрема, в безініціативності істориків, яку вони виявляли протягом довгих років. Як відомо, зараз найтривожніші державні проблеми лежать у площині економіки й міжнаціональних стосунків. Хочеться думати, що багатьох помилок можна було б уникнути, якби було розроблено, зокрема, історію української кооперації, її великий і корисний практичний досвід, тим більше, що на цю тему збереглося досить матеріалу. Так само не можна не пошкодувати, що українська історіографія не створила історії російського населення України, історії поляків, євреїв, німців, чехів, сербів.

Досі немає, крім монографії М. Брайчевського, капітальних праць і із історії церкви і взагалі релігієзнавства.

Не вивчено за джерелами, часто навіть не закріплено в джерелах історію відлиги 1956–65 років, її політичні й культурні аспекти, діяльність окремих діячів в обох таборах. Під дисидентські спогади не підведено для порівняння базу з документації їхніх кримінальних справ.

Із учнів і співробітників Михайла Грушевського пережили війну лише декілька осіб, та й то можливостей для нормальної роботи у них було вже обмаль. Офіційна історіографія досі не віддала належного історикам, які за правдиве висвітлення нашого минулого віддали своє життя – Наталії Мірзі-Авак'янц, Сергієві Шамраєві, Вікторові Юркевичу й багатьом іншим. "Їхні ж імення ти, Господи, віси".

При цій нагоді хочу ще раз нагадати про потребу складання історичної бібліографії й біографічних словників. Бо хіба нормально, щоб система архівних установ 52-мільйонної нації не подужала створити

нічого, що можна було б поставити поруч праці Патриції Грімстед, виданої у Прінстоні? Зараз, коли йдеться про відновлення зв'язку часів, одна з дуже серйозних перешкод криється саме в інформаційній незабезпеченості історичної науки. Мабуть, тільки в СРСР можливо, щоб відділу наукової інформації із суспільних наук, що нібито існує при Академії (вул. Грушевського, 4, другий поверх), регулярно платили великі гроші за одверту симуляцію інформаційної роботи.

У нас ніколи не видавали українською мовою праць зарубіжних істориків класиків, як-от Арнольд Джозеф Тойнбі. Незнайомі з модерними методами історичних досліджень, наші вчені працюють так анахронічно, ніби живуть в африканській провінції.

Вилучені з культури імена, заборонені свого часу книжки. Повертати їх у науковий і читацький обіг – пряме завдання фахових істориків. Це їм би належало систематично й розважно відтворювати загублені культурні масиви, відновлювати тиражі знищених книжок, споряджаючи тексти розпорошеними відомостями у вигляді коментарів. Розстановка сил в історичній ієрархії склалась для цього просто фатально. Літератори, навпаки, легко розгорнули фронт і з запассям, відштовхуючи одне другого, кинулися на свіжий матеріал. Вигравши на цьому етапі, вони, щоправда, поставили під загрозу наступний: зараз бо по літературних журналах перекрито дороги і молодій поезії, й молодій прозі.

* * *

Велику роль у тих змінах, що починають заходити, відіграє тиск знизу. Масиви історичної інформації вже плавають у суспільстві. Відійшло в минуле монополізоване державою "управління читанням", коли офіційні історики кидали "профанам" препарованими порціями свої кон'юнктурні конструкції під виглядом історичної істини. Навпаки, оці "профани" тепер самі починають діалог, оскільки мають у своєму розпорядженні факти, що суттєво корегують зпрепаровану картину історичного процесу.

Як кожна реформа, проваджувана згори, – тим більше, що на очах одного й того самого покоління вона вже не перша, – повільна й боязка реконструкція історичної науки підказує тим часом деякі питання. Перше з них – якою мірою нові погляди на історичний процес формують фахівці, а якою вони інспіровані самим начальством? Друге – оскільки жорсткі рамки цих нових поглядів, чи знайдеться в них місце для вільного наукового пошуку? Третє – що гарантує вірогідність нових конструкцій на відміну від добре відомих старих? Четверте – про що, зрештою, йдеться, – про інсценізацію перебудови в науці чи про процес її справжнього відродження?

Оскільки перебудова, повторімо знов і знов, іде згори, організаційні зміни в історичній науці відтворюють поняття номенклатурних чиновників про її суть, стан і потреби. Вище себе, на жаль, не стрибнеш, і підняти сама себе за волосся людина теж не може. Виходить, що навіть за найкращих намірів схильного до змін начальства самі ці зміни санкціонуються лише в межах начальницьких уявлень.

Причина, чому досі справжня історична наука була неможлива в принципі, очевидна. Сучасна нам суспільна історична свідомість довго тривала в категоріях мітів. Єдиний гарант існування науки історії України – національна державність. Без української держави не могло бути української історії.

Потребуємо саморозвитку історичної науки, незалежного від волі президіального чи інститутського апаратів та угруповань учорашніх наукових (наукових?) диктаторів. Запорукою цього міг би стати незалежний журнал вільної історичної думки під добре відомою всім назвою "Наше минуле".

Друге, що потрібно для успішного розвитку української історичної науки, реальне об'єднання обох її галузей – тієї, що в краю, і тієї, що в діаспорі. Зараз кожному видно, що в роки холодної війни і застою центр українознавчих студій вийшов поза територію. Праці таких визначних вчених, як Любомир Винар, Тарас Гунчак, Богдан Кравченко, Іван Лисяк-Рудницький, Олександр Оглоблин, Омелян Пріцак, Френк Сисин, Орест Субтельний та інші повинні бути легко приступні в Україні, а джерела мають бути приступні й тим, хто не писав ні про Леніна, ні про партію.

Отже, третє й останнє, без чого українська історіографія не зможе розвиватися, легко назвати в двох словах. Це свята свобода[21].

Осінь 1990 р.
Відредаговано у липні 1992 р.

Наше минуле. 1993. № 1. С. 4–16.

2.
Стаття С.В. Кульчицького «Історія і час: роздуми історика» [1992 р.]

Сучасний стан історичної науки на Україні потребує всебічного аналізу. Історикам треба замислитися над тим, що зробити, щоб додати професійності, ґрунтовності й переконливості своїм висновкам. Слід завоювати довіру всього суспільства – від школярів до політиків.

[21] Див: Літературна Україна. 1991. 3 січня. Ч. І; 10 січня. Ч. 2.

Починаючи цю розмову, чекаємо обґрунтованих зауважень і конкретних пропозицій від усіх, хто читає «Український історичний журнал». Редколегія сподівається, що стаття заступника директора Інституту історії України АН України доктора історичних наук, професора С.В. Кульчицького стане початком серйозного обговорення стану й перспектив розвитку історичної науки.

Не вважаю за потрібне виступати на сторінках журналу з матеріалом службового характеру: дещо про те, що зроблено, дещо про плани на майбутнє. Роздуми про характер і перспективи досліджень в галузі історії України радянського часу доцільно висловлювати від першої особи, не криючись за безособовими реченнями у стилі «є така думка». Переломний характер поточного моменту зумовив надзвичайно критичний стан, в який потрапила вітчизняна історія. Сьогодні як ніколи потрібна гостра і щиросердна розмова, а не обкатані фрази і дозовані думки.

Справжню історію України XX ст. ми знаємо погано. Держава, яка мала свої кордони і столицю, конституцію і гімн, герб, прапор і навіть місце в ООН, опинилася без власної історії. Навіть у багатотомних фоліантах, присвячених подіям на Україні після Лютневої революції аналізувалися політичні процеси поза її межами (на додаток – спотворені згідно з певними ідеологічними настановами). Місцевий колорит досягався нанизуванням нескінченної кількості другорядних фактів, І, навпаки, властиві власне Україні процеси й події замовчувалися.

Цей феномен має просте пояснення. Право на інтерпретацію історичних подій належало аж ніяк не українським історикам. У кваліфікаційних дипломах тих, хто присвятив наукове життя історії України, зазначена інша спеціальність – «історія СРСР». Це стосується й тих, чиї наукові інтереси ніколи не поширювалися на період існування СРСР як держави. Адже історія СРСР епохи середньовіччя теж існувала. Це була історія Московської держави з окремими темами з історії периферійних народів або ж історія Київської Русі.

Якщо охарактеризувати стан, в якому перебуває немало спеціалістів у галузі історичної науки (аж до вчителів загальноосвітньої школи), то можна вжити одне слово: розгубленість. Втрата колишніх орієнтирів і нездатність багатьох круто змінити позитивні оцінки на негативні та навпаки (що, зрештою, природно для порядної людини, якщо вона змушена здійснювати переоцінку під тиском із зовні, а не шляхом самостійної розумової роботи) – ось фактори їхньої розгубленості.

Однак вони є не тільки чинниками кризи, а й певного мірою ліками для виходу з неї. Ми звикли до такого стереотипу мислення: криза явище негативне, вона буває тільки у «них», а в країні Рад розвиток йде за

планом, від позитивного до більш позитивного. Насправді ж криза завжди є показником життєздатності організму, в тому числі суспільного, засобом розв'язання суперечностей, що нагромадилися, гарантією виходу на новий, більш високий рівень розвитку. Отже, чи треба жалкувати за тим, що колишні орієнтири втрачені, чи слід, навпаки, радіти? Щоб відповісти на це запитання, необхідно оцінити становище, в якому перебувала історична наука до серпня 1991 р.

Державна партія завжди накреслювала шляхи її розвитку. Ця виняткова увага не була випадковою: історики мали довести, що весь попередній розвиток людства із залізною необхідністю спрямовувався на те, щоб виник лад, в якому якраз і жили радянські люди. Найбільш згубною така увага виявилася для історії XX ст. Тут ставилося завдання фальсифікувати не тільки абстрактні закономірності еволюції суспільства, а й конкретні події, замовчати, спаплюжити, або піднести на височінь цілком конкретних осіб – на догоду тим, хто був при владі.

Ідеологічні керівники мали час, щоб опрацювати цілу піраміду орієнтирів, за допомогою якої викривлювався історичний процес. Її фундаментом став марксизм-ленінізм – набір найбільш узагальнюючих критеріїв та лозунгів. На ньому стояв сталінський короткий курс «Історії ВКП(б)». З одного боку, це був зразок інтерпретації історичного процесу згідно з вимогами марксизму-ленінізму, а з другого, – еталон для тих, хто після Сталіна брався за дослідження в галузі історії. Якщо цих означень і понятійного апарату курсу «Історії ВКП(б)» не вистачало для практичних потреб, у виняткових випадках приймалися спеціальні партійні рішення (наприклад, тези ЦК КПРС до 300-річчя об'єднання України й Росії). Повсякденно ж за відповідністю праць істориків усталеним орієнтирам стежила ідеологічна частина партапарату. Зокрема, Академію наук УРСР «курирував» ЦК компартії України. Пильний контроль поширювався на кожний друкований рядок і на кожного науковця, не виключаючи початківців.

Партія могла під тиском життя дати згоду на винос тіла Сталіна з ленінського мавзолею, але рішуче відмовлялася переглянути створену ним картину історичного процесу. Після вилучення з обігу короткого курсу «Історії ВКП(б)» закладені в ньому положення перекочували в еталонні підручники з історії КПРС, які щорічно виходили за редакцією академіка Б.М. Пономарьова. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС видавав п'яте, 55-томне зібрання творів В.І. Леніна, користуючись не оригіналами, а фальсифікованими текстами з четвертого видання сталінських часів, в яких були вилучені, наприклад, висловлювання вождя партії про неможливість будівництва соціалізму в одній країні, бо Сталін заявив, що такий соціалізм уже побудовано. Приховуючи від суспільства

сотні документів, в яких образ Леніна виглядав непривабливо, цей інститут оголосив п'яте видання «повним».

Зникнення державної партії, відхід у небуття «історії КПРС» як самостійної науки і обов'язкової навчальної дисципліни зробили можливою вільну від директивних стереотипів інтерпретацію історичного процесу. Історики здобули можливість піднятися з колін, щоб служити суспільству, яке скинуло лабети тоталітаризму.

Але воно з недовірою відвертається від історичної науки. Надто добре суспільство пам'ятає бездоганні тільки з поліграфічного боку праці, присвячувані ювілеям В.І. Леніна, Жовтневої революції, Радянського Союзу. Всі пам'ятають пропаговані в цих «фундаментальних» (за кількістю сторінок) книгах мертвонароджені концепції розвинутого соціалізму, соціалістичного способу життя, радянського народу як нової історичної спільності.

Не треба думати, що професійні історики завжди знали дійсну картину і свідомо спотворювали її у монографіях і підручниках, догоджаючи властям. Скажу про себе. Я вивчаю період між громадянською і другою світовою війнами понад чверть століття. Але тільки у 1988 р., коли працював над монографією про «троцькіста № 1» Х.Г. Раковського, зрозумів, що в нашій країні троцькістів не існувало. Тільки в 1991 р. дійшов висновку, що не було й «воєнного комунізму» як політики, нав'язаної громадянською війною. Насправді сама вона була викликана спробами більшовиків побудувати безринкову комуністичну економіку. Після переходу до непу В.І. Ленін поміняв місцями наслідок і причину, щоб врятувати принадність комуністичної ідеї в очах мас і виправдати політику, яка призвела до війни й голоду.

І все ж таки незадовільний сучасний стан наукового дослідження історії післяреволюційного суспільства як науки пояснюється не стільки обплутаністю вчених помилковими стереотипами, скільки неможливістю для них у недавньому минулому вийти за межі дозволеного у друкованих працях. Знову скажу про себе. В «Українському історичному журналі» (1988, № 3) я надрукував статтю про становище у сільському господарстві України в 1931–1933 рр. Це була перша публікація, присвячена голодомору. Щоб мати можливість розповісти про голод і зовнішні причини його виникнення (більш глибоких причин, викликаних спробою Сталіна повторити комуністичний штурм 1918–1921 рр., тоді я ще не розумів), довелося цілком свідомо «вбудувати» цю найбільш трагічну сторінку історії українського селянства у звичну концепцію колективізації сільського господарства. Тоді з'явилася брошура з доповіддю М.С. Горбачова, проголошеною на урочистому засіданні з приводу 70-річчя Жовтневої революції. В ній називалися «перегини» колекти-

візації, але сама вона розглядалася по-старому – як шлях до соціалізму. Сказати інакше означало б для мене змарнувати піврічні зусилля, витрачені на «пробивання» своєї статті у вищих інстанціях. Останні під впливом світової викривальної кампанії вже змирилися з необхідністю прилюдного визнання самого факту голоду, але годі було сподіватися на те, щоб випередити генсека ЦК КПРС у трактуванні закономірностей «соціалістичного будівництва».

Раніше, ніж у журналі, моя стаття з'явилася у виданнях, призначених для діаспори – газеті «Вісті з України», а у скороченому вигляді – в англомовній газеті «Ньюс фром Юкрейн». Як слід було чекати, вона викликала за кордоном зливу обурених виступів. Пізніше, в міру того як наша «гласність» перетворювалася на загальнолюдську свободу слова, пролунали гострокритичні закиди на сторінках «Літературної України». Я зробив просто: у кількох номерах цієї ж письменницької газети надрукував нову статтю про голод 1933 р. У ній уже не використовувалися традиційні підходи до колективізації, а штампи, ще залишалися, мушу віднести на рахунок власної необізнаності: так тоді мислив. Звичайно, мені поталанило – попереду є, треба сподіватися, з десяток років для інтенсивної наукової праці, коли не треба вже турбуватися про відповідність висновків ідеологічним еталонам. Гіршим є становище колег, старших за віком. Людина неспроможна обирати час, в якому живе.

Звільнені від гамівної сорочки цензури (про яку наші шановні зарубіжні колеги не мають будь-якого уявлення, хоч критикують «консервативних» істориків), ми повинні якнайшвидше надолужити згаяний час і вивести свою науку з кризи. Переконаний, що найкоротший шлях до цього – «фронтальне» дослідження архівних джерел. Це стає можливим тому, що вперше відкривається доступ до таємних фондів державної партії, її каральних органів, опозиційних більшовикам партій, організацій, тощо. Аналіз архівних джерел допоможе науковцям розібратися в закономірностях історичного процесу, подолати хибні стереотипи і завоювати довіру суспільства. Завоювати її історики зможуть тільки тоді, коли частину своїх зусиль присвячуватимуть підготовці й виданню збірників документальних матеріалів з найгостріших проблем недавнього минулого. Адже читач тепер прагне самостійно розібратися у сфальсифікованих розділах історії України. Щоб надати йому таку можливість, колектив Інституту історії України за допомогою спеціалістів центральних державних архівів почав займатися упорядкуванням збірників документів і матеріалів з найактуальніших тем.

Зокрема, підготовлено великий (обсягом понад 60 др. арк.) збірник «Колективізація і голод на Україні (1929–1933 рр.)». Готуються до друку збірники «Голод на Україні 1921–1923 рр.» та про голод на Україні

1947 р. Серія цих видань повинна дати уявлення про те, як утверджувалися протиприродні виробничі відносини в українському селі. Треба усвідомити, яких жертв коштувала народові комуністична атака 1918–1921 рр. і здійснений під іншими лозунгами, але аналогічний за своєю сутністю сталінський штурм 1929–1933 рр.

Розпочато роботу над тим, щоб зробити приступними для науковців і широкої громадськості документи національно-визвольної боротьби українського народу, яка розгорнулася після Лютневої демократичної революції. Уже передано до видавництва двотомний збірник документів Центральної Ради загальним обсягом понад 90 др. арк., в якому день за днем відтворено діяльність першого у XX ст. законотворчого органу українського народу, його президії (Малої Ради) і уряду (Генерального секретаріату). На черзі видання збірників документів про Українську державу гетьмана Павла Скоропадського, про другу Українську Народну Республіку (часів Директорії). Очевидно, паралельно з такими фундаментальними працями доцільно було б створити серію популярних книг політичних портретів діячів національно-визвольного руху, насамперед М.С. Грушевського, В.К. Винниченка і С.В. Петлюри.

Однією з найболючіших проблем недавнього минулого є історія Організації українських націоналістів (ОУН) і створеної нею в період Другої світової війни Української повстанської армії (УПА). Тепер мало хто має сумніви щодо того, що повстанська боротьба на території Західної України мала масовий характер і спрямовувалася проти сталінщини, на створення самостійної України. Але потрібно взяти до уваги те, що Сталін черпав сили й засоби для боротьби з оунівцями передусім у самій Україні. Йшла братовбивча війна – не перша в історії позбавленого державних прав українського народу. Тим часом сучасні публікації з історії ОУН–УПА вкрай політично поляризовані.

Дехто виправдовує ідеологію бандерівського руху. Дехто, навпаки, використовує, одержані в НКВС свідчення полонених, які мають не більшу ціну, ніж загальновідомі матеріали про процеси «троцькістсько-бухарінських шпигунів». В Інституті історії України розпочато роботу по підготовці збірника документів про ОУН–УПА.

Доцільно згадати також про те, що колектив інституту почав готувати до видання збірник архівних документів про Чорнобильську катастрофу. Півроку тому, тобто до слухань у Верховній Раді України, ми не могли ставити перед собою таке завдання. Надто нереальною здавалася надія на те, що вдасться скопіювати, а потім опублікувати ключові документи.

Повертаючись обличчям до архівів, ми все ж таки повинні критично поставитись до документів радянської доби. За 35 років роботи в архівах я тримав у руках десятки тисяч одиниць зберігання і добре відчуваю

різницю між джерелами дореволюційної доби і документами, що відклалися в будь-якій радянській установі. Властивий тоталітаризмові крайній ступінь централізації управління і піднесене до рівня державної політики маніпулювання масовою свідомістю призвели до майже повного усунення проявів реальної громадської думки з письмових документів. Тому, коли працюєш з ними, потрібно подбати про їх ювелірний джерелознавчий аналіз. На жаль, джерелознавство як спеціальна історична дисципліна у нас розвивалося незадовільно

Ніколи не забуду розчарування і навіть своєї розгубленості, коли я натрапив на цілком таємну – як і всі документи партійного керівництва, незалежно від змісту, – стенограму пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся у розпалі голодомору і був присвячений становищу в сільському господарстві. Жодної згадки про голод у промовах ораторів знайти не вдалося. Та що там страхіття сталінських часів! Тоталітарний режим пішов у минуле на наших очах, а запитаймо себе: чи завжди те, що кожний говорив з трибуни, було відповідне думкам, висловленим у сімейному колі або в розмові з давнім другом? Але ж протоколювалося і потрапляло потім до архівів тільки сказане з трибуни...

Дослідник, якщо він добре знає архіви, знаходить вихід. Зокрема, коли ми готували збірник про колективізацію і голодомор (тематичну підбірку з нього Є.П. Шаталіна надрукувала в «УІЖі»), то приділяли пильну увагу документам неофіційних осіб, селянським листам до редакцій газет, скаргам скривджених селян до вищих інстанцій тощо, або ж матеріалам, в яких істина обов'язково мала проявитися, щоб виправдати існування самої установи (судовим вирокам, повідомленням ДПУ про настрої у суспільстві та ін.). І все ж таки архівні матеріали обов'язково треба доповнювати іншими видами джерел. На перше місце тут необхідно ставити свідчення старшого покоління радянських людей про їх життя у минулому.

Мова йде не про мемуари. Доводиться визнати, що спогади видатних діячів є частинкою самої історії і мають наукове значення, незважаючи на величезний суб'єктивізм авторів. Та коли з'являються мемуари людей, які не стояли на вершині влади або не були володарями дум свого покоління (згадаймо, наприклад, зливу книг учасників війни), вони явно не збагачують історичну науку.

Свідчення сучасників треба збирати за наперед опрацьованою програмою. Суб'єктивні моменти зникають, коли сотні людей відповідають на одне запитання. Це – своєрідне соціологічне опитування, спрямоване в минуле. Формулювання залежать від науковця, який цими висловлюваннями прагне доповнити або спростувати офіційні архівні дані.

У мене є подарований проф. Дж. Мейсом тритомник свідчень колишніх радянських громадян, які пройшли перед комісією конгресу США

по голоду 1932–1933 рр. на Україні. Доцільно було б опублікувати його у нас, але ж де дістати тиражний папір на 200 др. арк.? Тих, хто цікавиться його змістом, відсилаю до своєї статті («Під прапором ленінізму». – 1990. № 23). Тут лише підкреслю: комісія досягла поставленої мети й створила узагальнююче колективне свідчення про голодомор, що має ознаки документального джерела.

Чому б не використати цю методику, щоб відтворити історію України, якою її запам'ятало старше покоління? Наш інститут має досить досвідчених кадрів, які не використовуються належним чином, бо у «Наукової думки» не вистачає видавничих потужностей й паперу, а в нас – грошей на покриття збитків при виданні монографій. У співробітництві з краєзнавцями, архівістами, музейними працівниками ми змогли б фіксувати свідчення на всій території України. На жаль, перервалися контакти з вашінгтонським фондом Чопівських, який пообіцяв техніку запису. Власними силами виконати цю роботу досить важко. Проте в найближчих планах відділу сучасної історії вона передбачається, хоч і в обмежених масштабах.

Нагромаджуючи документальний матеріал, треба пам'ятати, що в ньому завжди можна знайти обґрунтування – на рівні окремих фактів і фактиків – будь-якої ідеї, навіть абсурдної. Ми маємо чималий і гіркий досвід неправильної інтерпретації історичних подій, бо змушені були впродовж десятиріч підганяти живу історію під догми. Виправдовувалися тим, що наукова об'єктивність обов'язково збігається з партійністю. В умовах, коли більшовики оголосили всі інші партії контрреволюційними, ця теза, якщо не переконувала, то була хоча б практично здійсненною. Але тепер думки істориків поляризувалися. Як же за цих умов відтворити справжню картину минулого?

Ясно, що не треба «виколупувати» окремі факти, підстроюючи їх до своїх політичних уподобань, а брати документальний масив, допомагаючи собі джерелознавчим аналізом. Але ж якими методами можна скористатися, щоб викласти їхню мозаїку без спотворення правди життя?

Проблема методу – найбільш складна для розв'язання в сучасній історичній науці. Ми погано знаємо навіть той методологічний арсенал, яким володіли історики минулого століття. Нам практично невідома теоретична озброєність світових історичних шкіл XX ст. Потрібно широко розгорнути дослідження в галузі вітчизняної історіографії, щоб скористатися досвідом класиків української історичної науки.

Однак і вони далеко не завжди можуть нам допомогти. Історія радянської доби потребує особливих підходів, бо цей час – надзвичайно специфічний. Ніколи й ніде влада купки людей над десятками й сотнями мільйонів не була такою величезною, як в радянському суспільстві. Треба

уявити собі єгипетських фараонів або китайських богдиханів з телефонами, залізницями, атомною зброєю... Згадаймо «державний господарський механізм, який працює так, щоб сотні мільйонів людей керувалися одним планом» (Ленін), політичного монстра у вигляді жовтенянсько-піонєрсько-комсомольської і профспілково-партійної організацій, нещадність органів безпеки з десятками концтаборів і мільйонами «добровільних» помічників, систему ідеологічної обробки від дитсадка до богадільні. Це й є тоталітаризм радянського зразка.

Деякі історики зображують наше недалеке минуле безпросвітним. Інші, навпаки, вбачають в ньому лише окремі деформації. Переконаний, що необхідно відійти від обох цих позицій, водночас не займаючи й центристської. В основу аналізу подій після 1917 р. треба покласти один принцип: відділяти те, що належить державі, від того, котре належить суспільству. У період між громадянською і другою світовою війнами могутня держава майже витіснила з історичної арени деморалізоване й атомізоване суспільство. Але історик повинен бачити те, що стоїть за сценою. Потворно розбухлий партійно-державний організм був міцний лише завдяки силі мас. Відчувши смертельну загрозу з боку нацизму, він тимчасово і далеко не повного мірою віддав ініціативу суспільству. І тоді мільйони людей ціною незліченних жертв урятували Батьківщину.

Смерть головного конструктора політичної системи тоталітаризму Леніна, як і творця тоталітарної економіки Сталіна, не вплинули на сутність ладу, який мав достатній інерційний запас міцності. Проте змінилося становище як усередині країни, так і за її межами. Державна партія змушена була засудити сталінщину, але до кінця свого існування намагалася перекласти на плечі одного Сталіна всі злочини епохи. Не можна не вважати цинічним й досі загальновживаний термін «реабілітація» стосовно репресованих народів, соціальних верств, окремих громадян. Розглядаючи дилему «винен – не винен», щоб винести реабілітаційне рішення, ми тим самим фактично визнаємо право на кару за тоталітарним монстром, який замінив закон терором і сваволею.

Як не переконують історика архівні джерела в «морально-політичній єдності» суспільства і його гармонійних відносинах з владою, необхідно відділяти державну політику від суспільних процесів. Та не треба зображувати державу абсолютним злом і освячувати суспільство. Перетворення невеликої фракції у соціал-демократичному русі, якою були більшовики, в державну партію-монстра є історичною «заслугою» самого суспільства. І навпаки, в апараті тоталітарної влади завжди були люди, які присвячували себе служінню народу, а не системі. Це особливо відчувалося під час криз. Досить згадати кадровий погром, вчинений поплічниками Сталіна на Україні в 1932 р., коли у керівних інстанціях від-

бувався масовий саботаж директив про «викачування» хліба із сільської місцевості.

Завершити розмову про методологічні підходи до аналізу історії радянського суспільства хотів би обґрунтуванням тези про необхідність її суцільного перегляду на рівні понять, а не фактів. Останні, які стають відомими, змушують по-новому висвітлювати історичний процес. Якщо ж залишити осторонь понятійний апарат і переглянути тільки фактичну основу знайомих подій, таке новаторство виявляється здебільшого ілюзорним. Проілюструю цю думку на прикладі кількох варіантів історії створення Радянського Союзу, що ми їх мали.

Після громадянської війни більшовики спромоглися утримати контроль над більшістю державних утворень розколотої імперії (за винятком п'ятьох). Усі вони, будучи формально незалежними, підпорядковувалися місцевим більшовицьким організаціям. Керівна партія міцно цементувала країну без назви в єдину державу. За таких умов її керівництву досить було попрацювати над текстом союзного договору, щоб виникла країна з назвою. Тривалий час розповідь істориків про утворення СРСР зводилася тільки до опису офіційних процедур – розробки текстів декларації і договору, порядку їх затвердження, кампанії по схваленню цих документів у колективах трудящих тощо. Процедурний підхід можна назвати першим варіантом, а вірніше – зрізом історії створення СРСР. Після XX з'їзду КПРС з'явилися пов'язані з цією подією праці В.І. Леніна, і науковці почали розповідати про сталінський план «автономізації» незалежних республік, відхилення останнього вождем більшовиків, його пропозицію скористатися якісно іншою формою державного союзу, яка нібито забезпечувала рівні права для всіх республік. Це – другий, більш глибокий зріз.

На початку 1990-х років до наукового обігу були введені дані про спроби окремих представників місцевого партійно-державного апарату протистояти диктату «централістів-автономістів». Виявилося, щонайрішучіше протидіяв поглиненню суверенітету республік Х.Г. Раковський. Це був третій зріз, який вже більшою мірою відповідав дійсній історії створення СРСР. Проте і в ці часи історикам не рекомендувалося замислюватись над відомою ще з 1956 р. пропозицією Леніна відновити втрачену в 1919 р. (коли сформувався так званий «воєнно-політичний союз республік») повну самостійність наркоматів, за винятком військових і дипломатичних справ, а також підкреслювати те, що Ленін назвав питання про цей союз «горезвісним». Причина зрозуміла: союз і його ініціатор – КПРС своїм існуванням продовжували тиснути на свідомість істориків, редакторів, цензорів. Лише тепер стало можливим вийти на останній зріз проблеми, проаналізувати альтернативні форми української

державності, які з'явилися в 1917 р., але загинули під час «збирання» більшовиками імперії Романових.

Подібні «зрізи» здебільшого не залежали від особистої позиції вченого й ступеня його документальної озброєності. Вони вказували лише на одне: ту межу, до якої ідеологічні наглядачі державної партії в даний момент погоджувалися допустити істину. Зникнення КПРС уперше дозволяє поставитись до історії радянської доби, як до науки. Перед науковцями відкриваються не окремі «білі плями», а суцільне дослідницьке поле. Вони повинні дати суспільству реальне уявлення про його найближче минуле.

Наголошуючи на цьому, я не хочу виступити проти нерідко висловлюваних пропозицій щодо зосередження зусиль на попередніх століттях української історії. Це навіть принизливо, коли наші сучасники змушені користуватися (майже винятково) працями науковців дорадянської доби, щоб дізнатися про закономірності історичного процесу. Ні, ми повинні просуватися вглиб століть, відмовляючись від принципу «фіфті-фіфті» при розробці популярних або узагальнюючих курсів історії України (наприклад, п'ятий том десятитомної «Истории Украинской ССР» закінчувався уже подіями Лютневої революції). І все ж таки найближчим завданням дослідників повинна стати незнайома історія радянської доби. Тому навряд чи треба докорінно ламати сучасну структуру Інституту історії України.

В інституті давно вже сформувалися наукові колективи, які спеціалізуються на таких історичних періодах: 1917–1920, 1920–1939, 1939–1945, 1945–1992 рр. Якщо залишити осторонь проблемні структурні підрозділи, то на два хронологічні відділи дореволюційної епохи припадає чотири відділи радянської доби. Цілком зрозуміло, що далі збільшувати кількісний склад останніх не можна. Але недоцільно також різко скорочувати науковий потенціал відділів, покликаних створити аналітичні праці з історії національно-визвольної боротьби українського народу, формування тоталітарного режиму і відповідної йому економіки, становища України під час другої світової війни та у післявоєнний період тощо.

Кожний з цих наукових колективів має свою перспективу. Робочі плани на нинішній та найближчі роки забезпечують обґрунтування якісно нової концепції історії України XX ст. йдеться передусім про закономірності державотворчого процесу й формування тоталітарного режиму, створення правдивої історії участі українського народу в другій світовій війні, висвітлення надзвичайно інтенсивних соціально-економічних явищ епохи, яку ми досить легковажно назвали «застійною».

На закінчення хочу додати, що колектив Інституту історії України вважає своїм найпершим обов'язком допомогти загальноосвітній школі.

Ми й раніше готували підручники, посібники й хрестоматії. З початку 1992 р. ця робота набуває систематизованого й набагато масштабнішого, ніж раніше, характеру. З Міністерством освіти України укладено розрахований на п'ять років договір про співробітництво. Науковці інституту починають розробляти програми з історії України, спеціальних історичних дисциплін, історичного краєзнавства, політології тощо. До них підключатимуться спеціалісти інших установ. Готуються програми для масової школи, окремих шкіл з поглибленим вивченням історії, а також гімназій та ліцеїв при університетах. Крім того, створюватимуться підручники, антології, альбоми тощо.

Восени минулого року школи одержали пробний підручник з історії України для 10–11 класів. Але життя випередило нас, і книга застаріла раніше, ніж дійшла до учнів. Авторам довелося напружено попрацювати, щоб порушити нові проблеми, які раніше не стояли й не могли стояти перед ними. Зокрема, у новому варіанті підручника, який тепер починатиметься з 1917 р., є великі розділи про першу УНР (доба Центральної Ради), Українську державу Павла Скоропадського, другу УНР (доба Директорії). Збільшення годин, що відводяться для вивчення історії України XX ст., використовуватиметься передусім для поглибленого ознайомлення учнів з визвольними змаганнями українського народу 1917–1920 рр. До виходу у світ цього видання підручника «Український історичний журнал» планує надрукувати низку заново створених або докорінні перероблених розділів з нього.

Український історичний журнал. 1992. № 4 С. 3–10.

3.
Стаття Марка фон Гагена «Чи має Україна історію?» [«Имеет ли Украина историю?» 1995 р.]

Много друзей и коллег способствовали моим размышлениям на эту тему, хотя никто из них не может считаться ответственным за их итог (а многие могут найти интерпретацию мной своих идей изменой первоначальному их смыслу). Среди тех, кто дольше всех спорили со мной, – Франк Сысин, Зенон Когут, Ольга Андриевская, Андреас Каппелер, Ярослав Грицак, Роман Шпорлюк, Джордж Грабович и Александр Мотыль. Как станет ясно из примечаний, я также в долгу перед покойным Иваном Лысяком-Рудницким, как и почти все исследователи, занимающиеся украинской историей.

Один ответ на этот кажущийся простым вопрос был предложен украинским ученым, заметившим, что если Украина имеет будущее, она

будет иметь историю. Таким образом, он справедливо поместил политику, в том числе международную политику, в центр дискуссии. Ну а самый простой ответ на этот вопрос заключается, конечно, в том, что люди и институты на территории современного украинского государства имеют историю в смысле пережитого опыта, wie es eigentlich gewesen ist, так как все мы имеем прошлое, к которому можем обращаться. Но если мы повторим свой вопрос, "имеет ли Украина историю?" имея на этот раз в виду письменную запись пережитого прошлого, которая обладает неким широким признанием и авторитетом среди международного научного и политического сообществ, то ответ окажется не таким простым. Название этой статьи перекликается с принципиально важным эссе украинского историка Сергея Билокиня "Чи маемо мы историчну науку?", буквально "Имеем ли мы историческую науку?", что более четко переводится как вопрос о том, есть ли у нас традиция исторических исследований? Билокинь, между прочим, убедительно доказывает, что еще слишком рано говорить о таких традициях.

Если оставить Украину и обратиться к политической географии преподавания истории, мы практически не обнаружим признания того, что Украина имеет свою историю. В основных англо-американских, немецких и японских научных центрах историографии Украины как самостоятельного направления не существует (за несколькими важными исключениями); исключения лишь подтверждают правило. Канадское правительство и канадские украинские эмигранты субсидируют изучение украинской истории и культуры в Канаде, но здесь исключительность ситуации заключается в том, что почти все исследователи украинского происхождения. Этот факт позволил "традиционным" историкам характеризовать историю Украины как "поиск корней," как форму национальной апологии или другой какой-то вид заинтересованного заступничества, отказывая этому направлению исследований в искомом статусе объективности. Историки украинского происхождения доминируют и в единственном американском центре украинских исследований, в Гарвардском университете. Все это говорит о том, что по меркам интеллектуальной организации профессиональной историографии, Украина не имеет истории.

Украина и история Центральной и Восточной Европы

Почему же это так? Прежде всего, историю Украины надо рассматривать как часть проблемы, общей для Восточной и Центральной Европы. На всем незначительном протяжении их современного существования страны Восточной и Центральной Европы были пешками в международной системе. До 1914 года эти так называемые "не-исторические народы" были давними подданными трех центральноевропейских динас-

тических империй: Романовых, Гогенцоллернов и Габсбургов. После коллапса многонациональных империй в первой мировой войне они оказались пешками в руках либо немецкого Рейха, либо Советского Союза. Эти геополитические реалии отразились в структурах мышления, которые стали основой нашего представления о регионе. Поскольку ни одного из государств, находящихся сегодня между Берлином и Москвой, не существовало во времена подъема современной историографии в начале и середине девятнадцатого века, их история в глазах большинства современных исследователей продолжает носить налет искусственности, неподлинности. Настоящие государства – это Британия, Франция, Испания, Россия и, с оговорками, Германия. Но Чехословакия, Венгрия, Румыния и особенно Украина являются некими "подозрительными" кандидатами в международное сообщество. Иными словами, народы региона до сих пор лишены полной исторической легитимности.

Соответственно история Восточной и Центральной Европы рассматривалась – в современной памяти – и в значительной степени продолжает рассматриваться как проблема. Сохраняется устойчивый предрассудок, что все государства региона, за примечательным исключением бывшей Чехословакии, неспособны поддерживать стабильные демократические режимы и развиваться по пути экономического процветания, а поэтому не заслуживают подлинного национального суверенитета. Хотя такое мнение можно подчас услышать от интеллектуалов из самого региона, чаще всего оно исходит от двух преобладающих историографий, которые имеют корыстный интерес в развале Восточно- и Центрально-европейских государств, а именно немецкой и российской / советской.

Интеллектуалы и политики этих двух доминантных пограничных держав традиционно полагали, что национальное государство как таковое нежизнеспособно в этом важном регионе. Для немецких политиков и ученых организующие понятия Osteuropa и Mitteleuropa предполагают непрерывное расширение территории и народов от восточных немецких провинций до Урала. Для советских ученых и политиков понятие "социалистическое содружество" (так же как и для их либеральных и консервативных предшественников феномен Российской империи или "Великой и неделимой России") служило зеркальным отражением немецкого аналога. В их представлении земли к западу от центральной России принадлежали законной сфере российского влияния, являлись непосредственным продолжением ее южных и западных провинций. Для немецкой и российской историографии страны Восточной и Центральной Европы существовали как "приграничные территории", за которые шло соревнование в периодических геополитических схватках. Полиэтнический хаос в регионе, сам по себе являющийся одним из прямых следствий

имперской политики на протяжении веков, обычно приводился в качестве оправдания дальнейшей имперской гегемонии. Более того, и российские/советские, и германские идеологи и политические лидеры традиционно утверждали, что даже внутрирегиональное сотрудничество в центральной и восточной Европе было нежизнеспособным без гегемонии Германии или России.

Не удивительно, что по мере того, как регион выступает из тени своих могущественных соседей, Германии и России, немецкий Historikerstreit и столкновения вокруг (и часто против) советского прошлого находят отзвук по всей восточной и центральной Европе. Притязание на национальный суверенитет и историческую легитимность неразрывно связаны с вопросом о традиционных отношениях российского и германского государств с народами восточной и центральной Европы. Для нерусских народов наследие российского и советского империализма является предметом безжалостного пересмотра. Зачастую жаркие схватки по поводу национального прошлого, разворачивающиеся от Германии до Дальнего Востока, являются частью трансформации международного порядка и постсоветских социальных структур.

Не только наследие немецкого и российского исторических сообществ, но также послевоенный политический порядок усилили маргинализацию Восточной и Центральной Европы в североамериканской академической политике. Межвоенный опыт государств региона, кажется, только утвердил политические элиты к востоку и западу в том, что их предрассудки небеспочвенны. История региона стала ассоциироваться с национализмом, антисемитизмом и этническим ирредентизмом, отчасти в результате конфликтов межвоенного периода и очевидного провала Версальских соглашений и миротворческой политики Лиги Наций в этой части мира. Смертоносное наследие национал-социализма и фашизма и его европейских последователей внесло дополнительный вклад в демонизацию национализма как такового. Победа союзников во второй мировой войне и формирование Объединенных Наций, напротив, должны были “решить” национальный вопрос если и не навсегда, то по крайней мере в обозримом будущем. Этот оптимизм нашел отражение в идеологии господствующей в послевоенных общественных науках школе “модернизации”, которая постулировала конечное исчезновение этнических и национальных различий по мере того как общество становится более урбанизированным, индустриализованным и грамотным. В особенности в США ожидание ассимиляции как желаемого и определенного результата этнических процессов отражало веру большинства американских обществоведов в свою страну как “плавильный котел” этнических элементов. Вполне вероятно, что этот оптимизм бессознательно проецировался и на советское общество.

Недавним ответом на новое появление этнических конфликтов и национализма на Европейском континенте стала разработка дихотомии мировых национализмов. “Хороший”, или “гражданский” национализм является уделом стран НАТО, в то время как восточная Европа (особенно Балканы) и третий мир в целом склонны к “плохому”, или “этническому,” “кровному” национализму. Ясно, что Украина как часть восточной половины Европейского континента была занесена в “плохую” категорию.

Советское разделение научного труда и его наследие

Хотя эти факторы могут объяснить, почему Украина осталась без историографии в североамериканских и европейских университетах, можно было бы ожидать, что история Украины продолжала изучаться в Украинской Советской Социалистической Республике. Но официальная украинская историография здесь также тормозилась факторами, которые отражали роль Украины в псевдо-федеральных отношениях, управлявших политической жизнью бывшего Советского Союза. Центрами интеллектуальной жизни в СССР были Москва и, в гораздо меньшей степени, Ленинград и Новосибирск. Основные всесоюзные исследовательские институты концентрировались в этих городах, здесь проводились международные конференции, и редко кто помимо москвичей был в состоянии развивать контакты с иностранными коллегами или путешествовать за границу. Киев воспринимался как провинциальные задворки культуры советской России. Весьма ощутимыми последствиями этого было то, что киевские ученые имели существенно меньший доступ к международному историческому сообществу, и даже некоторые из наиболее важных их исторических источников были реквизированы московскими и ленинградскими архивами и библиотеками. Разумеется, только украинские историки писали украинскую историю, поэтому в Советском Союзе также возникла прослойка “профессиональных националов”, в то время как представители ученого истеблишмента писали о более “благородных” темах имперской и советской истории. Провинциализация украинской истории задавала шаблон для всех остальных “нацменов”.

В 1920-х гг. украинские ученые начали оспаривать старый русскоцентричный исторический нарратив, но в конце 1930-х и 1940-х гг. имперская точка зрения была реабилитирована под прикрытием лозунга “дружбы народов”, согласно которому русские – старшие братья остальных народов. Историков национального вопроса, как это тогда называлось, поощряли подчеркивать дружественные исторические связи между русскими и их “младшими братьями”. Напротив, любые враждебные отношения между ними или отношения между не-русскими народами и их единоплеменниками или единоверцами за пределами Советского Союза замалчивались, игнорировались или искажались. Любое нарушение

этих правил вызывало обвинение в “национальных отклонениях”; национализм как таковой был наказуем как политическое преступление и обычно сопровождался эпитетами “буржуазный” или “контрреволюционный”. В результате этой антинациональной и считающейся интернационалистской программы, до уровня всемирно-исторического значения поднимались зачастую незначительные эпизоды или персонажи прошлого, в то время как менее “удобные” эпизоды и персонажи сглаживались, искажались или вообще игнорировались.

Советское обществоведение также приняло собственную версию теории модернизации для стран “социалистического содружества”. Советские социологи и этнографы считали, что этнические различия должны будут постепенно раствориться в ассимиляции, смешанных браках, миграциях и прочих демографических процессах, и результатом станет “постепенное соединение всех наций и народов Советского Союза и формирование новой исторической общности – советского народа”.

Должна ли и будет ли Украина иметь историю?

На этом фоне исторической неправомочности, должна ли Украина иметь историю? Очевидно, что для поколений историков из диаспоры этот вопрос имеет недвусмысленно утвердительный ответ. Сегодня, в контексте недавно провозглашенного суверенитета и независимости, украинские политические лидеры, законодатели общественного мнения и ученые пытаются переосмыслить историчность своего государства при помощи новых или вновь реабилитированных нарративов прошлого. Советская академическая историография оказалась под давлением со стороны нового политического руководства. Поскольку современные лидеры и партии обращаются к прошлому и, что более существенно, апеллируют к народной памяти и одновременно пытаются формировать ее, чтобы легитимизировать новый государственный аппарат, история как таковая и историки призваны сыграть ключевую роль staatstragende Elemente. Давление на исторический истеблишмент также оказывается со стороны долго подавлявшихся или вновь возникших недавно националистических и антисоветских течений. Центральные площади главных городов и еженедельные книжные ярмарки являются индикатором популярности, скажем, интегрального национализма Дмитро Донцова и УПА.

Таким образом, ясно, что Украина будет иметь историю. По крайней мере на уровне начальной и средней школы, а также в таких важнейших общественных институтах, как украинские вооруженные силы, постсоветские украинские элиты инициируют создание исторических учебных программ, предназначенных для усиления легитимности основных политических и социальных институтов возникающего государства. Но какого сорта должна быть эта история? И какие исторические концепции имеют

шансы на успех в ближайшем будущем? Одна возможность заключается в освящении новой интегральной националистической догмы, – нарратив, в основном характерный для диаспоры и описывающий предысторию независимого украинского государства как телеологический триумф эссенциалистской, изначально существовавшей украинской нации. Элементы этого националистического переписывания истории присутствуют по всей Восточной и Центральной Европе. Они, как правило, изображают нации региона невинными жертвами других народов в череде героических, но безусловно трагических схваток за национальную независимость. Эти нации чахли в темени иностранной оккупации, пока свет освобождения не восстановил их давно угнетаемое достоинство. Один румынский писатель удачно обозначил этот историографический жанр термином "лакримогенезис". С точки зрения истории несостоявшейся украинской государственности, ключевые моменты национального поражения начинаются с захвата Андреем Боголюбским Киева в 1169 году и включают в себя российские и польские вторжения, а также безуспешные восстания.

Эта новая версия имеет роковой потенциал стать столь же догматичной, как и та, что она призвана заменить, о чем свидетельствует политика преподавания в высших учебных заведениях. В Советской Украине, так же как и в остальном Советском Союзе, студенты школ, вузов и техникумов должны были прослушать внушительный набор курсов по истории коммунистической партии и "марксистско-ленинской философии". Специалистов по этим предметам готовили солидные институты и факультеты университетов – так возникла очень политизированная и тенденциозная общественная "наука". Когда коммунистическая партия потеряла формальную монополию на политическую жизнь, контролировать политическое сознание нации стали организации украинского Народного Фронта. Но к удивлению многих, перемены в общественных науках выразились лишь в том, что все кафедры истории КПСС были переименованы в кафедры истории Украины, а кафедры марксизма-ленинизма и диалектического материализма стали "кафедрами философии". Что более существенно, преподавательский состав остался в основном прежним. Не удивительно, что знакомый догматический подход марксизма-ленинизма и диалектического материализма обрел новое воплощение в националистическом нарративе истории Украины. Вера в одну-единственную верную историю, которая, к тому же, возвышает морально или как-то еще, является прочным наследием марксистско-ленинских усилий легитимизировать советский режим посредством преподавания и писания истории (в большей степени, чем это было свойственно западноевропейским странам). Некоторые историки и законодатели

общественного мнения придерживаются этой веры в единственно верную историю. В результате переписанная с националистических позиций история Украины имеет много общего с той версией, которую она призвана заместить.

Результатом этого черно-белого обращения могут стать мифологизированные версии прошлого, "эссенциалистский", "первозданный" взгляд на нацию или этнос, которым присуща якобы вечная, неизменная, священная соборность (collectivity of identities). Вследствие такого прочтения истории все выдающиеся украинцы обязательно превращаются в националистов и сепаратистов. Конечно, традиция сепаратизма является важной и ярко представленной, например, в работах государственника Лыпиньского. Но нельзя забывать, что противоположный полюс украинского политического спектра был федералистским и народническим. Сегодня конфедеративные идеи Драгоманова или игнорируются, или отвергаются как коллаборационистские, либо сам Драгоманов, вопреки его письменному наследию, превращается в украинского сепаратиста. Федералистская, регионалистская и автономистская политическая мысль в целом может стать вероятной жертвой чрезмерного националистического рвения, которое постулирует суверенное национальное государство как телеологический итог исторического развития. Политическая история Украины начала двадцатого века, с ее широким спектром социалистов, либералов, консерваторов, федералистов, интегральных националистов, бундистов, сионистов и русских националистов, разоблачает такие попытки как редукционизм.

Дилеммы интегрирования истории(й) Украины

Однако энтузиасты переписывания истории Украины встают перед трудной задачей. Да, Украина будет иметь историю, но попытки восстановить прошлое, которым можно манипулировать, неизбежно и быстро ведут к столкновению с проблемой современной и исторической идентичности Украины. Какого рода украинские идентичности возникают в постсоветский период? Так же, как и в случае с политическими, социальными и экономическими структурами постсоветского ландшафта, много гибридных, переходных или нестабильных (но равно привлекательных) форм самоидентификации соревнуются на новых рынках идей.

Главная задача, стоящая перед историками, заключается в интеграции этих конкурирующих вариантов прошлого в более или менее согласованный нарратив национальной истории. Как историки почти всех постсоветских государств, реинтегрирующие свое прошлое, украинские исследователи столкнулись с вопросом, который возвращает назад, к теме историографической нелегитимности: что такое Украина? Кажущиеся очевидными категории этничности и географии мало чем могут помочь.

Украинская история раздирается по крайней мере по двум основным направлениям, которые имеют параллели в дискуссиях об украинском гражданстве, характерные и для других постсоветских стран. Должны ли гражданство и история принадлежать исключительно этническим украинцам (как бы их ни определять среди давно уже многонационального населения) или быть открытыми для всех этнических групп на территории современной Украины? Принимая во внимание особенно большое русское население, но также исторически значимые польскую, еврейскую и немецкую этнические группы, – поликультурный и территориальный нарратив украинской истории, который сохраняет разнообразие и пластичность самоидентификации, представляется более подходящим решением. Сходным образом, современные территориальные границы Украины были установлены только в 1954 г. (для Крыма) и в 1939 (1945) гг. для Западной Украины. Как должен историк рассматривать галицийские земли Габсбургской империи, а также украинское население, которое доминировало в Восточной Польше в межвоенный период или в юго-западных губерниях Российской империи? Сегодняшняя Украина является современным творением, не имеющим значительного прецедента, прочно укорененного в национальном прошлом.

Все эти помехи в определении понятия украинской национальной идентичности связаны с наследием “неисторической нации”, о котором говорилось выше. Это еще одно свидетельство того, что в современной истории Украины недоставало преемственности государственных и национальных традиций. “Отец” украинской истории Михайло Грушевский прослеживал истоки современной Украины до Киевской Руси и казацкой гетманщины.

Киевское происхождение, конечно же, оспаривается историками России, которые настаивают на преемственности киевского и московского правления. Казацкая гетманщина прочно относится к периоду до начала Нового времени и лучше всего может быть охарактеризована как протогосударство, особенно когда сравнивается с абсолютистскими национальными государствами, возникавшими в те времена в Западной Европе. И существование гетманщины закончилось (как и существование польской Речи Посполитой) как раз в момент появления “современного” национального государства в эпоху Великой французской революции. Короче говоря, историки современной Украины не могут установить прочную государственную или институциональную преемственность с до-современным периодом. Значительное внимание уделяется еще одной очень важной группе институтов, церквям. Однако церкви, в особенности Украинская автокефальная православная, Греко-католическая и униатская, имеют множество тех же проблем фундаментального отсутствия

преемственности и ассимиляции/унификации, что и институты управления и власти.

В связи с проблемой институциональной преемственности историки также встречают трудности в прослеживании преемственности элит, поскольку считается, что Украине не хватает того, что немцы называют staatstragende Elemente, особенно по контрасту с Польским дворянством и интеллигенцией девятнадцатого века, которые претендовали на роль хранителей нации в ситуации отсутствия государства в эпоху разделов. После отмены гетманщины и интеграции в структуры Российской империи, украинское дворянство ассимилировалось в польскую или русскую культуру. Сходным образом, после достигнутой, но не удержанной независимости периода гражданской войны и экспериментов с коренизацией в 1920-х, украинские элиты были снова ассимилированы, на этот раз в соответствии с доминирующими и в сильной степени русифицированными советскими политическими и культурными нормами.

Так же, как и другие восточно- и центральноевропейские народы, которые испытывают сегодня недостаток государственных традиций, украинцы обратились к культурной сфере, чтобы выявить отличительные черты украинского самосознания. Реконструированная сквозь призму культуры, украинская история девятнадцатого века предстала как интеллектуальная и культурная предыстория независимого национального государства, но не как история политических институтов или хотя бы общественных слоев. Этот подход встречает яростное сопротивление внутри украинской диаспоры. Один из наиболее суровых критиков украинской политической мысли, Вячеслав Лыпиньский, считает, что именно эти культурные и этнические проекты лежат в основе проблем государственного строительства на Украине. Справедливости ради отметим, что политика культурной русификации, проводившаяся российским самодержавием, и запрет украинского языка политизировали вопросы культуры в последние десятилетия империи. Другими словами, культура неизменно оборачивалась политикой.

Но даже в сфере культуры Украина страдает существенным разрывом преемственности. На вершине гетманского периода уровень образования на украинских землях был выше, чем в центре России. Процветала украинская традиция барокко, которая отличалась как от польской, так и от российской традиций. Украина служила важным посредником в процессе европейского культурного и интеллектуального влияния на Россию. Но после отмены гетманщины украинская культура пришла в упадок по сравнению с российской и польской, и украинские интеллектуалы с тех пор страдали от острого ощущения неполноценности на протяжении всего девятнадцатого века. Из-за низкого уровня народной грамотности

появление украинского национального барда Тараса Шевченко не имело такого же влияния на эволюцию украинской литературы, какое имели его русские современники на русскую литературу. Михайло Драгоманов, защитник идеи региональной автономии конца девятнадцатого века, призывал украинцев ориентироваться на Европу и европеизированную Россию, чтобы вытянуть украинскую культуру на мировой уровень.

Отсутствие преемственности является одной стороной монеты; другой ее стороной является исключительная проницаемость национальных культурных границ. Века оккупации иноземными державами и попытки разрушить или подавить украинскую культуру и заменить ее русской, польской, немецкой, венгерской или румынской культурой и языком сменились поиском "чистой", или неизменной, украинской идентичности, что является химерой.

Должна ли Украина иметь историю?

Факт исторической и культурной "проницаемости" Украины поднимает последний важный вопрос: должна ли Украина иметь единую официальную историю? Или, иначе, какого рода историю должна иметь Украина? Перед нами случай национальной культуры с чрезвычайно проницаемыми границами, но это, вероятно, соответствует постмодернисткому политическому развитию, в котором субнациональные, транснациональные и международные процессы требуют не меньшего внимания историков, обществоведов, культурологов, чем те процессы, которые раньше изучались как национальные. Другими словами, то, что воспринималось как "слабость" истории Украины или ее "недостатки" по предполагаемым меркам таких западноевропейских государств, как Франция и Великобритания, должно быть обращено в сильную сторону новой историографии. Как раз расплывчатость границ, проницаемость культур, исторически сложившаяся мультиэтничность общества могут сделать историю Украины очень современной областью исследований. По иронии, современное признание исторической легитимности Украины совпадает с возникающим консенсусом среди историков относительно понимания того, что даже эти образцы национальной государственности были не совсем тем, чем казались. Недавние работы по Германии, Франции и Великобритании указывают на относительную новизну самого феномена "нации" и ее оспариваемого социального и политического характера. Украинские историки пытались храбро, но совершенно безрезультатно перекроить прошлое Украины в соответствии с некогда общепризнанным, но устаревающим на глазах нарративом о происхождении национального государства.

Является ли все это пустыми мечтаниями? Я бы сказал, что нет, что существуют возможности более современного прочтения истории Украи-

ны. Несколько факторов украинской истории будут усложнять любую упрощающую картину. Прежде всего, это культурная и политическая проницаемость, о которой я уже упоминал. Одновременно с попытками бывшего украинского президента Леонида Кравчука вступить в контакт с соседями Украины и остальным мировым сообществом, украинские историки и гуманитарии проводили конференции, пересматривавшие зачастую драматические отношения их народа с Россией и Польшей, с евреями (совместно с Израилем) и с украинской диаспорой. Участники конференций обсуждали проблемы колониальной политики, военного противостояния, религиозных конфликтов и культурных стереотипов, а также сотрудничества в ходе сопротивления и революции, и в целом пытались найти положительные примеры взаимодействия. Также примечателен тот факт, что до сих пор все эти конференции проводились в основном украинской стороной. Это значит, что, например, Россию и Польшу еще надо убедить в легитимности украинской нации и государства.

Ясно, что советский период украинской истории поставит очень сложные вопросы интеграции. В начале исторического ревизионизма, связанного с перестройкой и Горбачевым, украинские историки предприняли несколько целенаправленных усилий по десталинизации своей политической истории путем реабилитации украинских политических и культурных лидеров, которые стали жертвами сталинских чисток. Но так же, как и в других местах Советского Союза, на Украине “эпидемия” антисталинизма распространилась на критику всего советского периода, который теперь характеризуется как оккупационный режим. Рано или поздно несколько комплексов проблем потребуют своего разрешения. Национальное строительство (коренизация) и украинское культурное возрождение 1920-х годов, которые отмечены переизданием и первым изданием многих работ, долгое время запрещенных цензурой или просто игнорировавшихся, явились нечаянным следствием периода независимости во время гражданской войны и экспериментов с национальной политикой в многонациональном государстве. Современные территориальные границы Украины являются наследием советского и даже сталинского периодов, от которого вряд ли откажутся. Также недостаточно понятым, но безусловно крайне важным для послевоенной истории Украины является влияние объединения западной и восточной Украины.

Вторая мировая война сама стала объектом политических сражений из-за ее прежнего привилегированного положения в советском патриотическом воспитании как войны Великой Отечественной. В постсоветской Украине конфликт вокруг памяти о второй мировой войне отражает политический раскол внутри нации. Общественные дискуссии здесь имеют аналоги на всех территориях бывшего Советского Союза, оккупи-

ровавшихся немцами, где по меньшей мере два враждующих лагеря поддерживают различные версии войны. На одной стороне ветераны Советской Армии и их потомки, чей нарратив ближе ортодоксальной советской версии истории войны. На другой – сторонники антисоветского (и по крайней мере временно коллаборационистского с рейхсвером) партизанского движения. Эти две версии соревнуются за общественное внимание в государственных церемониях и средствах массовой информации.

Наконец, историки должны будут интегрировать в хронику современной Украины вторую волну украинизации 1960-х годов при Петре Шелесте, возникновение советского украинского диссидентского движения и его роль в политике независимости.

Другая сложная задача, стоящая перед украинскими историками, заключается в том, как интегрировать две большие и влиятельные группы украинцев, которые по той или иной причине, в то или иное время покинули Украину. Украинцы, которые вступили на имперскую службу и были ассимилированы российской или советской политической культурой, могут рассматриваться некоторыми националистическими историками как предатели или коллаборационисты; такие взгляды анахроничны в отношении девятнадцатого века, но, наверное, выглядят слишком упрощающими в отношении века двадцатого. И что делать с украинскими крестьянами, которые были призваны на имперскую военную службу или составляли существенную долю переселенцев в Сибирь и Казахстан в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков? По крайней мере в некоторых случаях, эти группы поддерживали сильное украинское самосознание, но скорее всего не отличались от русских солдат или местных колонистов.

Другая большая группа украинцев, которые покинули родину, составляет диаспору в точном смысле слова, – это те, кто эмигрировали в Северную и Южную Америку, Европу и Австралию. В период советского правления эти группы сохраняли идею государственной независимости Украины, лелеяли украинское культурное и интеллектуальное наследие и писали историю, альтернативную той, которая создавалась в Советской Украине. Работы этих историков диаспоры переводятся и переиздаются на Украине и, конечно, невероятно влиятельны как в академической историографии, так и в народном историческом сознании.

Последствия для исторических факультетов в университетах Северной Америки и Европы

Подобно международной политической системе, которая должна теперь приспособиться к недавно заявленным суверенитетам восточноевропейских и центральноевропейских народов, ученые за пределами региона должны будут восстановить историческую и интеллектуальную

легитимность объектов своего исследования. Более всего новые национальные элиты восточной и центральной Европы хотят (ре)интегрировать свои государства в Европу (даже русские провозгласили свое желание "присоединиться" к Европе), под чем они подразумевают западноевропейские народы и Европейское Сообщество. Пока что, однако, их судьбы будут связаны по многим важным направлениям с их восточными соседями.

Все это не означает, что мы должны учредить повсюду специализацию по украинской истории, также как нереалистично думать, что литовская, эстонская или казахская история будут теперь изучаться повсеместно. Но это, как минимум, может означать, что в будущем факультеты, предлагающие места специалистам по истории России и Восточной Европы, вполне вправе будут настаивать на знании истории не только одного народа Российской империи, а также интеллектуальных и методологических проблем преподавания истории империи. В настоящее время существует немалая угроза того, что маятник, по крайней мере временно, качнется в противоположном направлении, под чем я подразумеваю преувеличенный интерес к национализму и этническому фактору, компенсирующий прежнее недостаточное внимание к этим проблемам. Однако мы должны двигаться дальше осторожно.

Я хочу аргументировать актуальность изучения украинской истории и ее появление в качестве академической дисциплины как внутри, так и за пределами Украины тем, что это бросает вызов многим штампам парадигмы национального государства. История Украины является форменной лабораторией для рассмотрения ряда процессов государственного и национального строительства и компаративной истории в целом. В последние несколько лет мы слышали о "возвращении" государства, затем "возвращении" общества; теперь я призываю к некоторому "отзыву" национального государства. Это не значит, что я хочу оспаривать реальность национального государства как способа организации в современном мире, или желание современных украинских элит построить национальное государство. Действительно, недавно получившая независимость Украина нуждается в гражданской, патриотической истории своего строящегося национального государства. Но помимо того история Украины может служить замечательным способом оспорить концептуальную гегемонию национального государства и исследовать некоторые наиболее спорные вопросы формирования самосознания, создания и функционирования культуры и колониальных структур и институтов.

[Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://zaxid.net/chi_mozhe_ukrayina_mati_istoriyu_n1110317

4.
Стаття В.Г. Сарбея «За народознавчу історію України!» [1995 р.]

Сьогодні, коли незалежна, суверенна Україна стоїть на соціальному роздоріжжі, суспільство потребує найгрунтовнішого і найвсебічнішого відображення та осмислення історичного минулого. Сама українська наукова, майже двохсотрічна за віком, історіографія є достатньо зрілою, щоб узятися за створення новаторської за змістом і формою узагальнюючої праці з історії України, її корінного народу, її національних меншин. Це має бути історична праця, в якій би, насамперед, знайшли всебічне і комплексне відображення всі три найголовніші сторони (соціально-економічна, політична та духовно-культурна) багатовікового життя одного з найбагатолюдніших у Європі етносів – українського.

Навіть спроб створення такого роду праці досі в українській історіографії не зафіксовано, а ті окремі з них, належні перу М. Грушевського і О. Єфименко, хоч і містять у заголовку термін «український народ», у змісті ж просто спираються на факт тривалих бездержавних періодів його історії. Як правило ж, основний зміст усіх узагальнюючих праць з історії України, чи-то написаних і виданих, давно чи недавно (можна пригадати колективні багатотомники Інституту історії Академії наук УРСР, а також праці Миколи Аркаса, Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича, Наталі Полонської-Василенко, Івана Рибалки, Ореста Субтельного та ін.) становить політична історія з більшими або меншими екскурсами в історію соціально-економічну.

Але ж політична історія – це лише одна із сфер реального багатогранного життя суспільства чи країни, сфера, якою завжди займався і займається вузький прошарок населення, той, що посідає державну владу чи бореться за неї найрізноманітнішими засобами: від поміркованих, законопослушних до радикально-насильницьких. Нагадаємо, що сучасна світова історіографія навіть вигадала спеціальний термін «еліта» для позначення цього прошарку, а українська історіографія ще й додала термін «псевдо-еліта». Конкретне ж застосування першого або другого цілком залежить від політичних симпатій того, хто їх висловлює за певною адресою. Щоб раптом не набути репутації апологета «люмпенізованого світогляду», не встряватимемо у суперечки навколо цього, бо всі вони, на нашу думку, мають ідеологізовано-політизоване забарвлення – навіть і тоді, коли спираються на факти історії.

У даному разі підтримуємо прихильників елітарної теорії історичного процесу в Україні не за їх основний постулат у його повному змісті («еліто-активістична меншість, яка діє в інтересах більшості»), а лише за

визнання, що справді йдеться про меншість населення. У реальному історичному процесі, як би не ставилась професійна політична чи культурницька еліта до народу, сама вона жила, творила і діяла у своїй власній громадській сфері, відірваній від повсякденних турбот та інтересів мас. І найбільше цей розрив завжди спостерігався у сфері політичної діяльності. Тут елітарні структури (і ті, хто прислужувався тому чи іншому політичному режимові, і ті, хто будь-якими засобами прагнув встановити свій власний) по суті самі себе обслуговували.

Отже, не критики, а похвали істориків заслуговують широкі народні маси (і то не тільки в Україні!) за те, що вони виробили віковічну, цілком благорозумну традицію триматися осторонь політики. Нагадаємо, що один з найвидатніших мислителів Китаю – Конфуцій, мудрість життєвих настанов якого глибоко шанується там і нині, закликав правителів не відволікати народ політичними заходами, а піклуватися за створення йому сприятливих умов для повсякденної роботи.

При створенні спеціальної праці з історії українського народу, де об'єктом дослідження має бути сам народ, його життя в усій його нормальній функціональності без обов'язкового зосередження всієї уваги на його катаклізмах (війнах, повстаннях, революціях тощо) має бути предметом висвітлення. Треба рішуче відмовитися від перетворення історії в арсенал ідеології (будь-якої!), у зброю політики (будь-якої!). У розповіді про історію українського народу орієнтуватися не на елітні (для тої чи іншої ідеології) меншості (чи-то на робітничий клас, чи на інтелігенцію), на більшість українського народу, якою до радянської влади було селянство. Як би ми з точки зору напевно примарної престижності не хотіли чогось інакшого, але факт залишається фактом: українська нація дорадянської доби була селянською нацією! (за даними переписів, здійснених на рубежі XIX–XX ст., в Україні під владою Російської і Австро-Угорської імперій частка селян складала близько 90% всього населення).

Замість у певній мірі абстрагованого поняття класу, треба спиратися на конкретне, реальне: етнос, нація, бо саме ці поняття й означають народ. Напевно, назавжди треба розпрощатися з традиційно-марксистською схемою, згідно з якою головний стрижень історії – боротьба класів. Гадаємо, що в політичній історії українського народу центральним є його визвольні змагання за збереження себе як етносу, нації і за громадянські права кожного українця. Отже, історія національного руху має бути пріоритетною при висвітленні політичних проблем історії українського народу.

Якщо б нам, історикам, що вже живуть і працюють на рубежі двох століть XX і XXI, вдалося б написати справжню історію українського

народу – розважливу, помірковано-спокійну – в основі якої показ життя українського народу (буденного, повсякденного, – а воно й становить майже всю його історію), то це справді був би новаторський внесок в українську і світову історіографію. Тим самим зробили б крок до того, щоб відійти від міфотворчої історії України, створеної до нашого часу нашими найбільшими корифеями української історичної науки і продовженої (хоч із зміною акцентів та оцінок) радянською історіографією. Це ж бо про таку історію видатний письменник, історик, політичний діяч Володимир Винниченко висловився так: «Читати українську історію треба з бромом, – до того це одна з нещасних, безглуздих, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, заїцькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки, од поляків, руських, шведів. Уся історія – ряд безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування»[22].

Однак зазначимо, що такий похмурий висновок фактично грунтувався на огляді лише політичної, а не всієї історії українського народу. А щодо останньої, то доводиться із жалем констатувати, що українська історіографія не дуже-то просунулася вперед від того її стану, який видатний історик-народознавець Пантелеймон Куліш майже півтораста років тому узагальнив таким своїм цілком переконливим спостереженням: «...величавый образ малороссийского простолюдина это глубоко нравственное лицо, которое ведет свое происхождение от неизвестного нам общества. Пораженный этим явлением ум читает в нем деяние истории, гораздо серьезнейшей, нежели козачество, гайдамачество и все, чем наполнены наши исторические сочинения. ...Мы мало знаем народ и смотрим на него больше с точки зрения хозяйственной; мы держим себя в стороне от него, никоим образом не принадлежа к его обществу»[23]. А хіба не актуально звучить як нібито прямо звернене до наших сучасників перестереження Михайла Драгоманова, а насправді адресоване українсько-галицьким народовцям 70-х років XIX ст.: «І тут більш спорилися про те, чи малоруси самостійний та окремий од великорусів народ, ніж працювали над тим, щоб дізнатись, як живе, дума, говорить народ, чого йому треба, як його і чому вчити, що про нього та для нього писати...»[24].

---

[22] *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. К., 1991. С. 122

[23] *Кулиш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской (эпилог к «Черной Раде») // *Куліш П.* Твори: в 2-х т. К., 1989. Т. 2. С. 467–468.

[24] *Драгоманов М.* Галицько-руське письменство (переднє слово до «Повістей» Осипа Федьковича) // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні пращ. У 2-х т. К., 1970. Т. 1. С. 346.

Отже історична наука в Україні в її найбільш синтетичній галузі історії українського народу, розвиваючись за уявною спіраллю, досягла нині такого стану, який вимагає повернення до проблем і завдань, що їх висунуло життя на самому початку українського національного відродження XIX – початку XX ст. Тоді це вилилося у масове захоплення освіченою молоддю народознавством. Окремі здобутки його збагатили фахове бачення розвитку історичного процесу. Тим більше, що багато професійних істориків України були й ерудованими народознавцями.

Далі ж, розвиваючись, народознавство поступово диференціювалося на окремі наукові галузі, як-от: етнографію, фольклористику, народне мистецтвознавство, обрядо- і побутознавство тощо. До їх послуг менше стала звертатися історична наука, до того ж у кращому разі вона стала використовувати народознавчу інформацію лише стосовно давньої і середньовічної України. Та й взагалі для політизованої історії, яка запанувала в українській історіографії, щонайменше потрібні були народознавчі знання.

Тепер же у кінці XX ст., на новому етапі українського національного відродження, пов'язане з ним піднесення історичної науки вимагає не простого повернення до того, що не зробили, бо й не могли на тому рівні розвитку зробити, наші попередники, у тому числі й корифеї української історіографії. Створення узагальнюючої праці з історії українського народу вимагає синтезу – історії та етнографії (разом з іншими спорідненими галузями) в народознавчу історію.

До речі, у цій найважливішій сьогодні справі історіографії історики України можуть спертися і на досвід сучасної світової історичної науки Хоча б взяти за взірець праці французьких істориків славнозвісної історіографічної школи «Анналів» – Люсьєна Февра, Марка Блока, Фернана Броделя.

В наш час це найавторитетніша в усьому світі така наукова школа – науковий напрямок, який, образно кажучи, є «законодавцем мод» у галузі методології історичної науки. Діячі школи «Анналів» твердо обстоюють людинознавчу, народознавчу концепцію історії. За їх переконанням, історія – наука про людей у часі, що безперервно рухається, предмет історичного дослідження – людина у суспільстві («Справжній історик схожий на казкового людоїда: «Де пахне чоловічина, там, він знає, його очікує здобич»)[25]. «Історія – наука про людину, про минуле людства, а не про речі або явища. ...Наука про безперестанні зміни людських суспільств, про їх постійне і неминуче пристосування до нових умов існування –

[25] *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. М., 1973. С. 18.

матеріальних, політичних, моральних, релігійних, інтелектуальних»[26]). Основоположники школи «Анналів» закликали своїх колег, учнів і послідовників вивчати історію з різних точок зору, синтезуючи передусім соціальні та економічні явища історичного процесу, широко залучати до співробітництва економістів, соціологів, географів, етнографів, психологів, мистецтвознавців, лінгвістів, літературознавців, статистиків, істориків науки і техніки. І історичні знання як надбання загалом окремої гуманітарної дисципліни мають стати фундаментом її перетворення на всеосяжну синтезовану науку про людей на різних етапах суспільства.

Відмовившись відтворювати на папері історичний процес на основі офіційних державних документів, діячі школи «Анналів» створили фундаментальні праці з відображенням у них історії матеріальних цивілізацій людства з найдавніших часів до наших днів. З цих книг перед читачем постає динаміка історичного процесу життя звичайних людей: як вони працювали, забезпечували себе харчами, одягом тощо, що їли й пили (з поданням кулінарних рецептів, сервіровки столу, ціни на продукти й товари повсякденного вжитку), в яких житлах жили багаті й бідні, який вигляд мали будинки і вулиці міст та сіл, як здійснювалася торгівля (з конкретним описом ринків і ярмарків), як розважалися люди, як змінювалася мода в одязі, що являли собою заводи і фабрики, транспорт, банки, торгові товариства і компанії – як все це функціонувало, який вигляд мала соціальна та національна структура населення, як діяв механізм взаємин держави та її громадян, механізм ринкової економіки аж ніяк, до речі, не тотожній капіталізму) і т.д., і т.п.

Ось як би вдалося, незважаючи на вкрай несприятливу нині загальну обстановку для наукової роботи, написати й видати таку ж за змістом і формою (з додатком також розкриття духовного світу наших предків) фундаментальну працю з історії українського народу, її творці могли б сподіватися на заслужену подяку не лише сучасників, а й нащадків. Заради ж лише хоч би одного цього варто жити й працювати професійним історикам, пройнятим почуттями патріотичного громадського обов'язку перед своїм народом і Батьківщиною.

Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). Харків, 1995. С. 180–186.

[26] *Февр Л.* Бои за историю. М.,1991 С. 19, 36.

5.
Висновок комісії, створеної в Інституті історії України НАН України у зв'язку з депутатським запитом В. Кузєва і Є. Краснякова [16 травня 1997 р.]

Зауваження комісії зводяться до кількох позицій, які охоплюють зміст підручників, зміст депутатського запиту і можливі дальші дії в ситуації, що склалася. 1. Депутати справедливо відзначають, що навколо змісту підручників ведеться дискусія як на сторінках газет та журналів, так і в учительських колективах, серед вчених-істориків. Не сказано тільки, що є позитивні відгуки, як і негативні. Їх запит відноситься до числа негативних. Нам здається, що полеміка набула надто політизованого вигляду з обох сторін. 2. Критика підручників у депутатському запиті дуже гостра, але не конкретна, що виключає оцінку пред'явлених автором підручника вад. Депутати мають рацію в одному: історичні події у шкільних підручниках треба викладати без емоцій, спокійно і неупереджено. 3. У депутатському запиті вказано, що фальсифікації минулого України тяжким тягарем звалюються на плечі підростаючого покоління і деформують його свідомість. Проте, не вказуються конкретні випадки фальсифікацій. Відомо тільки, що в радянській історичній науці до 1991 р. панували історичні схеми, нав'язані сталінським курсом «Історії ВКП(б)». Автори вказаних підручників відмовилися від них, тому ці схеми фальсифікували історичну науку. Цю відмову не можна вважати фальсифікацією. 4. Видавництво «Генеза» готує нове видання вказаних підручників. Ми готові взяти участь в їх апробації, за домовленості з Міністерством освіти. 5. Питання про заборону користуватися підручниками не може стояти. Підручники повинні бути різні, альтернативні, конкурентні. Вони повинні спиратися на факти, бути доказовими, об'єктивними. Нав'язувати новому поколінню власні погляди неможливо.

Голова комісії заступник директора
Інституту історії України НАНУ,
доктор історичних наук, заслужений діяч науки
і техніки України С. Кульчицький

Завідуючий відділом історії української революції,
доктор історичних наук, професор В. Верстюк

Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. К., 2016. С. 60.

6.
«Це потрібно не мертвим – це потрібно живим, або чи можна монополізувати істину». Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, Голові Верховної Ради В. Литвину, Прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко [9 квітня 2005 р.]

Ми стурбовані ситуацією, що склалася в суспільстві довкола історії Другої світової війни та її складової частини – Великої Вітчизняної війни. Щоразу, коли відзначається черговий ювілей подій, пов'язаних з цим періодом нашого минулого, гострота полеміки зростає до критичної межі. З одного боку, це можна пояснити тим, що найбільший в історії людства збройний конфлікт справив доленосний вплив на розвиток всієї цивілізації. Для українського народу він був одним з найсерйозніших викликів, сповненим загрози самому його існуванню. За різними оцінками, від восьми до десяти мільйонів наших співвітчизників (точні дані важко обрахувати й донині) загинули внаслідок бойових дій та окупації. 2,4 млн. остарбайтерів скуштували гіркого хліба примусової праці на чужині, з них близько 200 тис. так і не повернулися на Батьківщину. Кожна українська родина пов'язана з війною незримою ниткою живої пам'яті про полеглих і тих, кого вона обпалила своїм вогнем. По всіх містах і селах стоять братські могили і пам'ятники тим, хто не повернувся з поля бою. А скільки ще не похованих похристиянськи останків тліє у лісах і болотах нашої країни! Біль і пам'ять про війну вже 60 років є однією з визначальних рис ментальності нашого народу, його історичної пам'яті. Так уже склалося, що в тій війні переплелися і масовий героїзм радянських воїнів, і трудова звитяга трудівників тилу, і трагедія геноциду, і збройні змагання за національну українську державу, і польський національно-визвольний рух, і антинацистська боротьба, і колаборація, і драма полону... Утворення незалежної Української держави дозволило вченим на підставі всього комплексу джерел (включаючи й раніше недоступні) розпочати формування нової, наукової концепції історії Другої світової війни. Радянська концепція цієї війни позначена суцільною глорифікацією, героїзацією, ідеологізацією, міфологізацією, а незрідка й відвертою фальсифікацією або цілеспрямованим замовчуванням багатьох її сторінок. Тому професійні історики намагаються відтворити об'єктивну картину війни у всій її повноті, не забуваючи того, що може виявитись комунебудь не до смаку. Некон'юнктурність цих зусиль очевидна, оскільки послідовна позиція визнаних у світовому науковому співтоваристві українських вчених уже протягом 15 років підкріплюється фаховими напрацюваннями.

Та в Україні є політичні сили, яким не до вподоби цей процес. Звичка до монополії на істину сьогодні видається як боротьба за «правду про війну», а на ділі означає не що інше, як обстоювання сталінсько-брежнєвської концепції історії війни. Обрамлена відповідною лексикою й атрибутикою, ця позиція перетворює Велику Вітчизняну війну на недоторканну, сакральну подію, яку слід розглядати виключно крізь призму компартійно-генеральського історіописання радянської доби. Кожен має право на власне бачення тих чи інших процесів. І в цьому випадку наявність різних поглядів на війну – явище нормальне. Якби не агресивна (іншого слова не підбереш) позиція тих, хто звик «не поступатися принципами». Постійний тиск компартійних структур і керівників (а не рядових членів) «радянської» організації ветеранів на вчених і викладачів ВНЗ, авторів підручників з історії нагадує цькування, «викручування рук» прісноПам'ятних доперебудовних часів. Установи Національної академії наук України, ВНЗ, редакції ЗМІ, органи влади всіх рівнів «бомбардуються» численними листами, зверненнями, заявами, які рясніють вимогами покарати відступників, «фальсифікаторів», «святотатців». Організовуються акції на зразок сумнозвісних партзборів, на яких піддаються остракізму всі, хто сміє відхилятися від «доперебудовного» трактування подій воєнної доби. Так, восени 2004 р. комітет Верховної Ради України у справах ветеранів, пенсіонерів та інвалідів провів засідання, на якому обговорювалось питання про «правдиве відображення подій Великої Вітчизняної війни в підручниках з історії». Показово, що на це зібрання не запрошувалися провідні науковці, викладачі, автори тих підручників, які були виставлені на полицях, наче перед розстрілом! І «розстріл» відбувся. Говорили тільки номенклатурні керівники ветеранів, кидаючи звинувачення безмовним книгам... У черговий раз діалогу не вийшло. Та його ніхто й не прагнув! Здається, «образ ворога», його постійний пошук настільки органічно вжився в модель поведінки та спосіб мислення ветеранських функціонерів, настільки він відповідає алгоритму діяльності нинішньої Комуністичної партії України, що здатність почути опонента у них надзвичайно низька. Дійшло й до того, що Рада ветеранів кілька років тому звернулася до керівництва України з вимогою накласти мораторій на публікацію праць вітчизняних істориків до повного узгодження концепції з російською та білоруською сторонами! Продовжуються нападки на підручники з історії за їхню «антирадянськість», виношуються антипедагогічні плани повернутися до «єдиного державного» підручника (на кшталт прісноПам'ятного Короткого курсу історії ВКП(б). Хоча всім добре відомо, що наявність варіативних підручників (особливо з історії) – це світова практика, вагомий здобуток української історичної науки та освіти. Як зазначено в черговому ультимативному запиті голови Ради

ветеранів І. Герасимова на адресу міністра освіти та науки С. Ніколаєнка, «вузловими положеннями наукової історично правдивої, патріотичної концепції історії доленосних подій 1941–1945 рр. повинні стати наступні.

Показ того, що: – винуватцем Другої світової війни з метою загарбання земель і панування на планеті була нацистська Німеччина; – віроломний напад Німеччини на Радянський Союз втягнув СРСР у війну; – Велика Вітчизняна війна радянського народу мала справедливий, визвольний характер; – саме наша Велика Вітчизняна війна відіграла вирішальну роль у боротьбі й перемозі антигітлерівської коаліції; – Українська держава – УРСР і народ України вижили та внесли найвагоміший внесок у перемогу саме завдяки тому, що були в складі СРСР, отримали допомогу братніх народів, особливо російського, без якої, як писав тоді О. Довженко, «український народ загинув би у тій війні»; – ОУН та її збройні сили й формування фактично були поплічниками фашистських загарбників; – перемога радянського народу у травні 1945 р. була закономірною й мала всесвітньо-історичне значення: вона врятувала людство від фашистської неволі та загибелі». Важко не помітити, що автори стукають у відкриті двері. Ніхто й не заперечує справедливий, визвольний характер Великої Вітчизняної війни, співдружності народів Радянського Союзу в боротьбі проти нацизму, їхньої вирішальної ролі в перемозі над загарбниками. Водночас неспростовним є факт участі керівництва СРСР в особі Й. Сталіна та його найближчого оточення у розв'язанні Другої світової війни. Як інакше можна розцінити агресію Німеччини й Радянського Союзу проти Польщі у вересні 1939 р., коли польський народ на шість років втратив власну державність? Це вже потім, у 1941 р., знесилений масовими сталінськими репресіями СРСР став жертвою агресії Німеччини. Країна зазнала жахливих поразок і втрат. І лише витривалість, мужність, здатність переносити будь-які труднощі, прагнення до свободи мільйонів простих людей врятували наш народ, а разом з ним врятували й сталінський режим від краху. Саме народу, а не тим, хто невдало керував державою, хто часто воював «не вмінням, а числом» (читай – солдатськими життями), ми завдячуємо перемогою в цій війні. Ще одним «наріжним каменем» дискусій у суспільстві є проблема ОУН і УПА. Вириваючи з контексту один її сегмент – співпрацю частини керівників українського підпілля з гітлерівцями, «непримиренні» цілковито ігнорують той факт, що мільйони громадян України підтримували самостійницький рух, надавали йому всіляку підтримку, а екстраполяція звинувачень у колаборації на всіх його учасників (через підпільні структури пройшло близько сотні тисяч вояків) юридично й історично є некоректною. Нагадаємо, що в рішеннях Нюрнберзького процесу ОУН і УПА не фігурують у переліку організацій, яким інкримінувалися злочини проти людства.

Не можна не сказати і про спроби радикальної частини національно-демократичних сил зі свого боку диктувати науковцям власне бачення подій Другої світової війни. Нас не може не турбувати ситуація, що виникла довкола «Книги Пам'яті України», Головну редакцію якої очолює генерал І. Герасимов. Підготовка заключного тому унікальної серії (вийшло близько 250 томів «Книги Пам'яті» в усіх областях України) супроводжується неприхованим тиском на авторів, вихолощенням українських сюжетів, «радянізацією» її давно затвердженої концепції. Вважаємо, що заключний том має вийти до 60-річчя закінчення Другої світової війни (вересень 2005 р.), а його зміст має відповідати сучасним науково вивіреним, об'єктивним оцінкам і критеріям. Просимо переглянути склад Головної редакційної колегії й домогтися паритетного представництва в ній ветеранських організацій та науковців, залишаючи за останніми право на власну позицію. Йдеться не про черговий «опус» з історії Великої Вітчизняної війни, а про «Книгу Пам'яті» всього українського народу. Монополія на «правду» видається тут найгіршим рецептом для вирішення цих питань. Ми обстоюємо право суспільства знати, що про нього напишуть, право на широке публічне обговорення тексту заключного тому «Книги Пам'яті України» ще до його публікації. Принципове небажання шукати поле для порозуміння та примирення, агресивність лінії поведінки організаторів кампанії боротьби за «правду війни» засвідчують свідоме прагнення вказаних сил поглибити розкол у суспільстві, посіяти зерна ненависті й непримиренності, спекулювати на соціальних і економічних труднощах. Це суперечить національним інтересам України. Закликаємо вас, пане Президенте, пане голово Верховної Ради, пані прем'єр-міністр, створити умови для вільного, позбавленого тиску будь-яких політичних сил наукового осмислення подій Другої світової війни, формування її україноцентричної концепції. Наша інтеграція у світове співтовариство має супроводжуватися цивілізованим, науковим поглядом на своє минуле, консолідацією суспільства довкола національної ідеї. Всі політичні сили повинні усвідомлювати й нести відповідальність перед наступними поколіннями, народом і державою за майбутнє України.

Доктори історичних наук, професори:
О. ГУРЖІЙ, В. КУЧЕР, В. КОРОЛЬ, С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
О. ЛИСЕНКО, О. РЕЄНТ, В. СЕРГІЙЧУК, В. СТЕЦКЕВИЧ,
О. УДОД, Ю. ШАПОВАЛ

День. 2005. 9 квітня. (№ 63).

7.
Стаття Марка фон Гагена «Повертаючись до історій України» [червень 2007 р.]

Розмовляючи нещодавно із власницею модної київської мистецької галереї, я мусив викласти свою думку про те, що ж робить історію України особливою та цікавою. Я і не зчувся, як почав заперечувати уявлення моєї співрозмовниці, що нібито ці відмінності були «первинними» і в певний спосіб ґрунтувалися на генетичному матеріялі сучасних українців. Ми, дослідники, що працюємо у постмодерній парадигмі, вже не сприймаємо такого примордіялістського прочитання української національности, проте слід визнати, що навряд чи мені вдалося похитнути тверде переконання цієї української жінки в генетичній вищості її нації над іншими, а надто над росіянами (особлива іронія була в тому, що розмова відбувалася російською, хоча ми обоє розпочали наше знайомство українською; російська знадобилася, щоби нашу бесіду могли розуміти ще двоє колег: німець і представник американської неурядової організації в Києві).

Проте навіть відкидаючи ці уявлення про біологічну відмінність і унікальність, я усвідомив, що й для мого бачення української історії важливо з'ясувати, що вплинуло на те, що Україна сьогодні є і впродовж століть була мислима. Питання про те, що робило історію України «українською», звичайно, стояло за провокативною назвою мого написаного декілька років тому есею «Чи має Україна історію?». Зрештою, до української історії (та мови) я прийшов після багаторічного вивчання російської історії та мови, маючи також базові знання історії та мови польської (а в університеті я займався модерною европейською історією, яку дефініювали як історію Західної Европи, передовсім Німеччини, Франції та Великої Британії), тож від початку я порівнював історію України принаймні з цими кількома традиціями.

Але корені мого компаративістського ставлення до України ще давніші. Вперше відвідавши 1975 року місто, тоді відоме мені як Кієв, я був вражений російським обличчям цієї столиці, дуже православно-християнської за історичною культурою, а відтак у дуже непростий спосіб пов'язаної із самою Росією. Того літа я приїхав до Совєтського Союзу, щоби вивчати російську мову (на катедрі російської як іноземної Лєнінградського державного університету). Київ був останньою зупинкою на нашому шляху після шести тижнів навчання в Лєнінграді, тижня в Москві та кількох днів у Тбілісі. Ми відвідали ще й Новгород і Таллін, і це також розширило мій порівняльний підхід до України. Таллін і Тбілісі видалися мені менше схожими на Київ, ніж Новгород чи Москва. Але я мусив

зачекати кілька років, перш ніж зумів розвинути ці компаративістичні рамки.

Здобувши репутацію в міру компетентного історика Росії, а точніше – раннього совєтського періоду, я почав відчувати, що мої вишкіл та освіта не допомагали мені зрозуміти ні Совєтського Союзу як багатонаціональної держави, ані тих кількох років, що передували його розпадові. Спершу я наважився взятися за тюркські студії, але по двох роках вивчення сучасної турецької мови усвідомив: щоб опанувати мови тюркських народів Російської імперії та Совєтського Союзу, треба не кілька років, а, найімовірніше, ще одне життя. Я багато читав про Османську імперію та тюрксько-мусульманські народи Російської імперії і врешті натрапив на значно виваженіший вибір, Україну та українську націю. Я помилився, припустивши, що українська мова після російської та польської дасться мені без проблем, але таки почав вивчати велетенську історіографію сучасної України, авторства здебільшого діяспорних істориків та їхніх студентів. Я був певен, що особа ззовні, водночас прихильна та критична до цієї справи, могла би щось внести до цього динамічного поля; врешті-решт, у Совєтському Союзі Україна за величиною була другою після Росії республікою, а українці – найбільшою нацією після етнічних росіян. Я збагнув, окрім того, що для військового історика (і навіть – а може, насамперед для такого історика, як я, більше зацікавленого історією армій та солдатів і соціяльними та культурними наслідками війни, ніж звичайний знавець зброї та битв) Україна є справжньою лабораторією міжнародних і громадянських воєн та інших жорстоких конфліктів, що обіцяла цікаві відкриття.

Можливо, саме моя зосередженість на конфліктах і битвах допомогла мені сформувати розуміння арени української історії. Однією з речей, яку я зрозумів зі свого першого екскурсу в україністику – есею «Чи має Україна історію?», була серйозність політичних та інтелектуальних ставок в українській історії; це твердження досі зберігає силу, а в певному сенсі ще й набуло ваги після проголошення незалежности 1991 року. З боку російських істориків навіть відповідь мого приятеля та колеги Юрія Сльозкіна відгук на мій есей був пом'якшеною формою жорсткішого закиду, що його я почув від колег-русистів, нібито я «зрадив» російську історію та спокусився на оманливі пісні сирен – українських націоналістів. Колеги зі США та Росії жартома називали мене бандерівцем, мазепинцем чи петлюрівцем, пародіюючи пейоративи, які в Російській імперії та СССР використовували, щоб описати тих, хто захищав відмінність, автономію чи незалежність української нації. Та за цими жартами я відчував осуд того, що я «відвернувся» від матінки-Росії.

Натомість у спільноті істориків України мене сприймали, як російського імперіялістичного вовка в українській національній овечій шкурі,

і, власне, я не заперечував такої оцінки, розуміючи, що мушу довести свою вартість як українІста і лякаючись обсягу літератури, яку доведеться опанувати. Але «доведення власної вартости» нерідко оберталося на потребу погодитися з поглядом певного історика на минуле й сучасність України, і тут мені непросто було знайти союзників – хоч удома, хоч в Україні. Слід одразу сказати, що, попри все, більшість українських істориків вітали мене як людину, що виявляє зацікавленість (не завжди їм зрозумілу) до «їхньої» історії, навіть якщо мої погляди видавалися їм «незрілими» чи «недорозвиненими», себто не сформованими багаторічним вивченням засадничих проблем модерної української історії.

Ще одним важливим контекстом моїх сталих роздумів про історію України було занурення в спеціяльність кінця XX століття – регіональні студії (area studies), а особливо у вивчення викликів, що їх презентисти і глобалісти кидають моделям, виведеним із локального знання. Коли я формулював причини важливости «змінних» часу й місця в процесі пояснення світу, то зрозумів, що й тут Україна була чудовим взірцем географічних і часових детермінантів соціяльного та політичного життя. Нині здискредитований попередній президент України Леонід Кучма написав книжку (чи то, згідно з більшістю відгуків, за нього її написали) «Україна – не Росія» (2003), мабуть, тільки збільшивши нею роздратування російських читачів, яким це видання було призначено; проте в ній є те, що ми всі, хто працює в цій сфері, в певний спосіб наголошували: місце (і час) багато важить.

За роки української незалежности настрої більшости росіян щодо України, здається, майже не змінилися; під час недавніх напружених президентських виборів в Україні Владімір Путін порівняв Україну та Росію зі східною та західною Німеччиною! Тим часом, російські академічні інституції та деякі представники ліберально-центристської частини російського політичного спектру краще поінформовані. Під час помаранчевих подій російські ліберали та демократи дистанціювалися від свого президента та команди його політтехнологів. У Московському державному університеті викладають українську мову та історію; Санкт-Петербурзький державний університет узяв на роботу одну з найкращих молодих українських істориків Тетяну Яковлєву, спеціялістку з часів козацької гетьманщини. Інститут слов'янознавства Російської академії наук має активну українську (та білоруську) секцію, що складається переважно з істориків; її очолює Лєонід Горізонтов. Директор Інституту Владімір Волков, попри досить неприязне ставлення до України та її незалежности, здається, толерує або принаймні не забороняє серйозних історичних зацікавлень її історією та культурою. Те, що відбувається в Росії, можна також розглядати у ширшому контексті вивчення імперської

та совєтської історії, у якому з дедалі більшою готовністю (а часом навіть критично) визнають її багатонаціональні й імперські аспекти.

За межами Північної Америки (передовсім Канади і США), географічно найближчої мені спільноти, а тому об'єкта більшої частини цього есею, катедри україністики відкрилися в декількох університетах Британії, але там надають перевагу спеціялістам із сучасної України, тож науковцям із суспільних наук (принаймні політології, антропології та соціології) легше, ніж їхнім колегам у традиційних гуманітарних дисциплінах, особливо в історії та літературі, сприймати українське минуле чи автономність української культури. В Італії українську минувшину сприймають спокійніше, хоча загалом дослідження східної Европи там погано інституйовані й не мають достатнього фінансування.

З усієї «старої Европи» найщедріше фінансування мають німецькомовні дослідження, особливо в Німеччині й Австрії. Зацікавлення Україною має там свою історію, але новий його спалах також є наслідком німецької (і, меншою мірою, австрійської) спроби примиритися з власними викривленими модерними історіями, так званим подоланням минулого (Vergangenheitsbewältigung) і суперечкою істориків (Historikerstreit), що є його наслідком. Попри те, що ці дебати зосереджувалися на поведінці Німеччини та німців під час Другої світової війни, вони також зачіпали ширші питання німецького імперського мислення та політики, особливо періоду правління кайзера Вільгельма та часу Першої світової війни. Габсбурзьке правління в Галичині чи модерна версія австромарксизму – це моделі інтеграції України до европейських структур, яким із різних причин надають перевагу. Найбільша увага німецькомовних досліджень зосереджена на території колишніх Габсбурзьких земель – Галичині та Буковині.

Можливо, найважливішою та, крім того, дещо несподіваною зміною міжнародного становища України стала різка переміна ставлення до неї Польщі. Польські політичні й інтелектуальні еліти сьогодні вже ніби не треба переконувати, що Україна незалежна й має автономне минуле. Дебати, що десятиліттями тривали в польських та українських емігрантських часописах (передусім зусиллями дописувачів паризької «Культури», а також українських науковців і публіцистів у діяспорі, як-от Ярослава Пеленського та Богдана Осадчука), так добре підготували ґрунт для історичного повороту в польській позиції, що тепер колишній президент Кваснєвський разом із міністром закордонних справ за його каденції, а також попередник Кваснєвського Лєх Валенса, змагаються за звання найпалкішого неукраїнського адвоката щодо прийняття України до Европейського Союзу й НАТО. Найчисельніша асоціяція україністів після української – польська; відроджені після здобуття незалежности

україністичні студії в польських університетах дуже активні й інноваційні, а їхні корені сягають іще давніших часів: 2003 року Варшавський університет святкував 50 років відданости україністичним студіям. Сучасну українську літературу дуже швидко перекладають польською; проблеми української ідентичности стають темою захопливого аналізу, як-от у праці Олі Гнатюк «Прощання з імперією». Крім того, історія України доволі широко відома в сучасній Польщі та є темою публічних дискусій.

А що діється з історією України та, ширше, з контекстом україністики в самій Україні? Упродовж останнього десятиліття чимала частина української історичної наукової спільноти різною мірою інтегрувалася в розмаїті форми міжнародної співпраці та проєкти. Визнані історики мали і мають практично необмежені можливості виїжджати для досліджень за кордон; праці багатьох із них перекладають на головні для науковців європейські мови, а їхні розвідки включають до авторитетних збірників (найліпший приклад – Ярослав Ісаєвич). Історики молодшого покоління (Ярослав Грицак, Олексій Толочко, Георгій Касьянов) друкують найновіші праці за міжнародної підтримки в Україні чи за її межами та часто викладають за кордоном. В окремих випадках українські дослідники отримують вишкіл у західних університетах і роблять кар'єру в інших країнах (Сергій Плохій, Сергій Єкельчик); з колегами на батьківщині вони мають змогу підтримувати контакти й охоче це роблять, а тому є міцною єднальною ланкою між україністичними дослідженнями в Україні та поза її межами.

Завдяки потужній хвилі публікації емігрантських та інших, раніше заборонених, досліджень і перекладу важливих європейських праць українські історики загалом, усупереч жорсткому обмеженню державного фінансування університетів та академічних інституцій, мають зі своїми колегами з-поза України спільний резерв посилань і концепцій. Вони видають нові архівні джерела й раніше не опубліковані рукописи, що уможливлюють нові погляди на історію України. Справді, за час, що минув від 1991 року, спільнота українських істориків зуміла перейти період реабілітації створених у діяспорі наративів і запропонувати нові, базовані на власному досвіді. Це означає, що історики, якщо порівняти їхній статус із націєтворчою місією минулих поколінь і взятою на себе роллю державотворчих елементів (staatstragende Elemente), викроїли для себе трохи автономного простору і тепер можуть писати критичну історію своєї держави та її минулих суспільств, і не лише тому, що «держава», навіть післяпомаранчева, значною мірою збайдужіла до свого минулого. Нині обов'язково слід читати не лише реабілітований і перероблений «Український історичний журнал», офіційний часопис

Інституту історії України Національної Академії наук, але й принаймні ще два нові видання, які регулярно вміщують історичні праці: квартальник «Україна модерна» та часопис «Критика».

І врешті, різкий прорив у дослідженнях націоналізму дає нагоду часто згадувати Україну і модерністам, які датують націю від Французької революції, і поміркованим традиціоналістам, що надають перевагу ранньомодерному періодові й виводять на передній план релігійні та регіональні відмінності, і примордіялістам, які науково подають есенціялістичні аргументи моєї знайомої власниці галереї, і конструктивістам, які вірять, що нації – це уявлені спільноти, плинні й аж ніяк не монолітні. З цими дебатами про національну державу частково перетинаються історії формування інших держав та міжнародних порядків, і вони становлять виклик претензіям національної держави на те, що вона є вінцем організації людських суспільств; найчастіше це історії імперій, але вони стосуються також інших форм до- або транснаціональних періодів або ж їхній фокус узагалі зміщено на міста й регіони.

Де ми сьогодні?

Щоби ця постмодерна, постколоніяльна, самосвідома передмова була чогось варта, вона мусить супроводжувати дещо менш аморфні плани досліджень і навчання. Далі подано огляд деяких сучасних напрямків досліджень, переважно історичних, із кількома відсиланнями до праць з антропології, літератури й інших споріднених сфер, які вказують певні цікаві й нові напрямки для дослідників, що вирішили зосередитися на Україні. Більша частина цієї роботи – відгук на зміни не лише в історії України, але в історії загалом. Вона також наголошує вагу місцевих та історичних контекстів, себто місця та часу, а відтак підважує деякі моделі, витоками яких є історії інших частин світу.

Теми, на яких я тут зупинюся, та періоди, про які пишу, переважно віддзеркалюють мою викладацьку та дослідницьку діяльність упродовж тих десяти років, що минули від часу написання «Чи має Україна історію?». Я здійснив дослідження для книжки про зліт і падіння модерної України на початку XX століття, зосереджене на періоді Першої світової та громадянської воєн. Мій проєкт, звичайно ж, привів мене до українських архівів, але водночас і до Москви, Отави та Фрайбурґа. Після занурення в англо- й німецькомовну історіографію України початку XX століття я разом із колегами (спеціялістами з історії євреїв та історії Російської імперії, особливо Майклом Станіславскі, читав курси про Російську імперію та нації, що до неї входили (порівняно з Османською та Габсбурзькою імперіями; разом із Карен Баркі); про українсько-російські відносини та взаємодію від сучасности аж до Київської Русі (із Франком Сисином, чия широта знань про історію України значно

перевищує мої знання з історії Росії); про міста в Росії, Совєтському Союзі й поза ним (іще з однією колегою, спеціялістом зі слов'янських літератур, але передовсім русисткою, Кетрін Непомнящі), де важливі ролі, поряд із Москвою, Санкт-Петербургом і Казанню, відігравали Київ та Одеса, а окрім них, ішлося ще про Харків та Львів. Багато питань, що формують мої розвідування української історії, виникли з мого викладацького та дослідницького досвіду. Те, чого я навчився, відображено в покликаннях на тих колег, чиї праці особливо мені допомогли, за що я їм дуже вдячний.

Пограниччя, регіони та міста – причинок до історії національної держави

Дослідники пограничч в українській історії почуваються майже як удома; врешті-решт, сама назва країни (у більшості перекладів – «на межі», «на краю») схиляє до такого підходу. Декілька цікавих проєктів використали поділи території України та суперництво двох чи більше імперій або держав у минулому для порівняльно-історичних досліджень на прикладі регіону. Однак чимало українців відкидають трактування України як «пограниччя», бо з нього випливає, що вона не контролює власної долі, а є пограниччям якоїсь зовнішньої потуги. Зазвичай історії цього плану стосуються не лише різних політичних культур у цих регіонах, але й економічної та суспільної взаємодії – від контрабанди та легальної торгівлі до міграції та насильницьких переселень.

Ба більше, нація, що повсякчас клопочеться досягненням єдности розрізнених регіонів, не може ігнорувати різні історії імперських та інших (тимчасових) окупацій, які сформували ці регіональні відмінності. Це навряд чи можна назвати специфічно українською «проблемою» чи викликом; навпаки, ще зовсім недавно в Польщі (після 1918 та 1945 років), Італії (після 1876 року) та Німеччині (після 1848, 1918 та 1989 років) теж була потреба гармонізувати регіони, чиї шляхи розвитку сформовані за різними національними чи імперськими моделями. Навіть Росія, попри більш-менш безперервне правління впродовж двох століть, так само потерпає від викликів безлічі регіонів і відчуває крихкість федералістської домовлености про національну єдність.

Звісно, багатоконфесійний і багатонаціональний характер пограниччя спричинився до історії етнічного насильства та релігійних конфліктів. Україна, разом із іншими східними та центральними европейськими регіонами, найбільше знана як місце антиєврейських погромів. Для багатьох ця історія починається з насильства проти євреїв часів соціяльного повстання Богдана Хмельницького, спрямованого передовсім проти польських еліт. Польсько-український конфлікт був іще однією прикметою ранньомодерної та модерної історії цього пограничного регіону. І хоча

поляки та українці досягли значного прогресу в розумінні конфліктів років Першої світової війни, революції та громадянської війни, етнічне насильство після Другої світової війни, особливо епізод з операцією «Вісла», і далі є вибухонебезпечною темою польсько-українських інтелектуальних та політичних стосунків. Період громадянської війни (1917–1923) показує багато жахливих зворотних боків життя на пограниччі. Історія російсько-українських узаємин також несе важкий спадок декількох брутальних і насильницьких епізодів: від жорстокої кари за «зраду» гетьмана Мазепи, до якої вдався Пьотр I, до голоду в Україні, який спричинила Комуністична партія і який мав у цій та в інших «республіках» (передовсім у Казахстані) ознаки керованого з Москви геноциду.

Австро-Угорщина й Німеччина, разом і кожна зокрема, теж мають за собою історію втручання у справи цього регіону та головних етносів, що тут мешкали. Найбезпосереднішим таким втручанням була окупація більшости сучасної України в різні моменти Першої та Другої світових воєн; окрім того, ще існує проблема, як розглядати австрійське управління в Галичині та угорське в Буковині. Опубліковані архівні записи й мемуарна література більшости найважливіших політичних діячів та інституцій показує судомну динаміку стосунків між Берліном, Віднем, Києвом і Львовом, і не тільки тут. І справді, історія окупації відіграла виразну формівну роль у розумінні відмінности України та її пограничного розташування. Багатий український архівний спадок, попри війни, окупації, депортації та інші «переривання» архівації документів, дуже добре віддзеркалює сповнену насильства історію та розгортання глобальних конфліктів і воєн на місцях.

Зі здобуттям незалежности діяспорні історики та їхні постсовєтські партнери зосередилися великою мірою довкола інтелектуального й історичного примирення з іншими спільнотами, з якими українців пов'язала спільна історія. Деякі із заходів цих істориків, у тому числі наукові конференції, були спрямовані на те, щоб відшукати в регіоні альтернативні політичні й інтелектуальні течії, що намагалися б осмислити історію регіону як спільне страждання декількох націй і для яких імперативом цієї спільної історії було би знайти ідеї та інституції, що уможливили би розквіт різноманітности.

В українській політичній думці, навіть якщо обмежуватися самоідентифікованими етнічними українцями, існував потужний напрям багатонаціональної солідарности й захисту прав усіх етнічних меншин. Від заклику Тараса Шевченка до всіх гноблених слов'ян до великої підтримки автономії, федералізму та прав меншин головною течією українського національного руху перших десятиліть XX століття українська думка за своєю транснаціональною солідарністю була близька до поль-

ської з її гаслом «za wolność naszą i waszą» (за нашу і вашу свободу). Це й було центральним у поглядах Михайла Драгоманова та українських автономістів-федералістів, що гуртувалися довкола Грушевського і Товариства українських поступовців.

Визнання потреби в ідеології співіснування багатьох націй було дуже плідним у єврейській думці, що розвивалася в «історичній» Україні. Завдяки тому, що євреї мешкали тут віддавна, Україна була батьківщиною найрозмаїтіших виразів єврейських ідентичностей: від Гаскали у Києві чи Одесі й ортодоксальних хасидських спільнот, що мали тут чимало місць паломництва, до інтелектуалів-соціялістів, задіяних у секулярний робітничий єврейський Бунд. Український національний рух – принаймні його ліва й центристська частини – прагнув дійти спільної позиції з єврейськими політичними рухами; уряд Центральної Ради 1917 року мав генерального секретаря в єврейських справах. Одеса була батьківщиною Владіміра (Зеева) Жаботинського, який згодом став батьком єврейської мілітаризованої націоналістичної партії Лікуд, але ще раніше, перед революцією, уславився космополітичним захистом українського націоналізму в полеміці з російськими кадетами, а потім – обороною Симона Петлюри від оскаржень в антисемітизмі під час громадянської війни. В ранній період Жаботинський інтерпретував своє одеське виховання через призму космополітичного італійського націоналізму Джузепе Мадзині.

Таке спільне досліджування минулого народів відображено в туристичних поїздках до України після 1991 року, в яких бере участь чимало поляків, євреїв та українців, що відвідують батьківщини своїх «предків», а віднедавна відбуваються навіть спільні, багатонаціональні поїздки. Історики сучасности з кількох країн (серед яких Україна, Польща, Ізраїль, Канада, Німеччина й інші), здається, здатні визнати тривалу традицію спільних страждань не лише від рук чужих репресивних режимів, а й від рук одні одних; замість шукати логіку минулих етнічних чисток, ці історики радше дошукуються в минувшині моделей багатоетнічного та багатоконфесійного співіснування.

У контексті еволюції Жаботинського до більш ексклюзивістського та мілітаризованого націоналізму, відомі й інші подібні приклади серед українців, поляків, росіян та інших, від «інтегрального націоналізму» Дмитра Донцова та польських правих націоналістів до російського націоналізму початку XX століття, що найактивніших прихильників мав у польсько-українсько-російсько-єврейському пограниччі. Декілька суперницьких армій та протодержав бачили в Україні «П'ємонт» своїх державотворчих проєктів. Це стосується поляків, а ще більше – «білих» росіян, які в посталій під час громадянської війни державі Скоропад-

ського вбачали тимчасовий і перехідний етап між українським націоналізмом Центральної Ради та відновленою «єдиною та неподільною» Росією. Однак саме в Україні відбулося найбільш представницьке зібрання неросійських народів Російської імперії: у вересні 1917 року в Києві відбувся Конгрес поневолених народів. Таке зібрання стало метою українського національного руху; обранням Михайла Грушевського головою Конгресу його учасники визнали важливу роль України в майбутній трансформації постімперського світу. За декілька років у радикально відмінних обставинах Комуністична партія України була ключовою у вільному союзі неросійських компартій, що став на заваді централізаторам на чолі зі Сталіном, коли ті під час боротьби за конституцію СССР хотіли повернути забагато владних повноважень російській Москві.

Якщо облишимо царину інтелектуальної історії та політичної думки задля історії інституційної та соціяльної, то у випадку України знайдемо кілька ключових інституцій, що були сформовані виразно внаслідок пограничности України, серед них – козацтво, що жило й боролося на межі кількох імперій та інших держав, і греко-католицька (або унійна) церква, яка є змішаною формою східного та римського християнства і була результатом типового пограничного релігійно-політичного компромісу. Незвичайне життя митрополита Андрея Шептицького, який залишив сполонізовану римо-католицьку сім'ю, щоби «повернути до життя» спадок своїх греко-католицьких предків, концентровано передає драматичну боротьбу української церкви. Навіть у межах православного світу українська церква відігравала протилежні ролі, частина її ієрархів допомагала виробляти російську імперську ідеологію та інституції (Теофан Прокопович та інші випускники Києво-Могилянської академії), а інша група обстоювала традицію автономії Київської Церкви (модерна версія цієї альтернативи – Олександр Лотоцький). Мало того, завдяки інститутові світських братств в Україні в різні періоди православна церква відрізнялася тут від свого аналогу в Росії.

Інша важлива відмінність – це те, що декілька українських міст мали маґдебурзьке право. Тому їхні політичні й економічні ролі були інакші, ніж у багатьох (не в усіх) містах, заснованих у Російській імперії як адміністративні центри. Взагалі, міста пропонують звабливі можливості альтернативних поглядів на, здавалося би, знайомі події та епохи. Коли я нещодавно займався Першою світовою війною та Східним фронтом, мене вразило те, яким далеким міг видаватися Київ з Петрограда та Москви, і то навіть у XX столітті. Російський соціял-революціонер Константін Обєручев, який упродовж восьми місяців 1917 року служив у Київському військовому окрузі, в мемуарах постійно згадує епізоди, коли під час бурхливих подій Лютневої революції чи серпневого заколоту Корнілова,

який мало не скинув режим Керенського, не лише звичайні кияни, а навіть військове командування з усіма його телеграфами й телефонами мусило здогадуватися, що коїться в столиці імперії і чи можна вірити повідомленням газет, привезених до Києва на день пізніше. Сам Обєручев був перед тим у Петрограді й зустрічався з Корніловим, але все одно не усвідомив наближення кризи та її значення для Києва. Ба більше, Обєручев, який виріс у Києві, потрапив у становище, коли мусив «перекладати» політичне життя в Петрограді київським колегам, а подеколи навпаки – «тлумачити» київську політику колегам у Петрограді та Москві. Він дуже сумлінно старався записувати тільки те, що особисто бачив чи пережив, тому добре вловив фрустрацію та необізнаність щодо ключових моментів. Обєручева не було в Петрограді під час обох революцій: Лютневу він просидів під арештом у Києві, а про більшовицький переворот довідався у Швеції, вертаючися з Копенгагена з переговорів про долю російських військовополонених. Його мемуари нагадують нам, що, хоча революція та громадянська війна в Петрограді, звісно, були пов'язані з тим, що відбувалося в Києві та, ширше, в Україні, однак маємо справу з двома різними історіями. Ці відмінності пояснює не лише різна динаміка революції в столиці та провінціях, але й локальна динаміка російської та української історії, що стає особливо зрозуміло в цей бурхливий період, коли багато пригнічених чи змаргіналізованих потенційних альтернатив змогли кинути виклик «природному» status quo.

Того самого року генерал Павєл Скоропадський (який невдовзі стане гетьманом Павлом Скоропадським) також був у Києві й не дуже розумів, що від нього хотів військовий міністр і командування в Петрограді і що крилося за гаслом українізації 34 військового корпусу. Рік потому гетьман Скоропадський щосили намагався збагнути, яке майбутнє придумали для нього господарі, берлінські та віденські окупанти; навіть німецькому головнокомандувачеві окупаційних військ генералові Вільгельмові Гренеру було важко пояснити своїм зверхникам у Берліні (та військовій штаб-квартирі у Спа) дилеми воєнного часу в Україні. Зіставлення німецьких матеріялів у київських та берлінських архівах і конфліктів між столицею та окупаційним режимом в Україні через понад двадцять років, під час начебто ефективнішої та монолітно-безжальної другої німецької окупації Києва гітлерівським Третім райхом, іще раз потверджує важливість досліджування найважливіших історичних подій – воєн, революцій чи інших поважних трансформацій – із різних боків. Ці біографічні відступи мають на меті наголосити, якими суттєвими для формування історичних результатів можуть бути локальні перспективи.

Історія міст заслужила серйозне й авторитетне місце в історії України. Вже кілька десятиліть тому Майкл Гам написав свою історію імперського

Києва, розглядаючи його значною мірою як російське провінційне місто, а проте потвердивши окремішність Києва серед інших пізньоімперських міст. Іще одна піонерська праця з історії міст – ознайомлення з Одесою від часів її заснування до революцій 1917 року авторства Патриції Герлігі. Услід за нею декілька істориків зосереджувалися на конкретних інституціях чи коротших періодах в історії міста. Звичайно, Львів, одне з українських найдавніших міст, відоме почергово як Leopolis, Lwów, Львов та Lemberg, уже віддавна надихає істориків і дослідників літератури, які описують передовсім його багатоетнічне та багатоконфесійне минуле. Ізраїльський дослідник Теодор Фридґут, що навчався у США, написав докладне двотомове дослідження Донецька (у російській імперській іпостасі Юзівки); наступним за цією спробою стало новіше дослідження Донбасу в совєтський період авторства японського науковця Гіроакі Куромії, що теж здобував освіту в США. Інші міста привертали менше уваги, але ця ситуація швидко змінюється. Британська журналістка Анна Рейд чудово використала переваги традиційної історії міст, щоби висвітлити розмаїття й відмінність української історії; різні міста були для нього вікнами до низки проблем і тем.

Цей огляд літератури про пограниччя, регіони та міста має на меті з'ясувати, наскільки провідною для історії України є ідея її багатонаціональности й багаторегіональности. Повторюся, не всі мешканці України змогли прийняти її як простір багатьох націй і чимало їх відгукувалися на певний перебіг подій у минулому гаслами на кшталт «Україна без росіян та євреїв!», «Росія для росіян» чи «Польща для поляків», постійно заявляючи претензії на одні й ті ж території та населення. Впродовж багатьох століть інституції в Україні мусили викроювати простір для культурної відмінности в ширшому, не завжди дружньому оточенні. Сьогодні одним із небагатьох позитивних знаків, що з'явилися після кінця совєтської імперії, є визнання спільної історії підпорядкування імперії, яке виявляють поляки, євреї, українці та інші (навіть і росіяни). Така спільна історія дуже плідна для роздумів та інституційних експериментів, що прямують до ідеалу національної автономії та федеральних структур, а також захисту прав меншин, передовсім у питаннях мови, шкіл та органів місцевого самоврядування.

Про діяспору, біографію та національну державу

Від часів незалежности й навіть раніше – під час лібералізації горбачовських реформ, представники різних діяспор «поверталися» до України. Їхня реінтеграція в сучасне та минуле української нації відбувалася дивовижними шляхами. Після помаранчевих подій серед керівництва держави опинилися двоє натуралізованих українців, раніше громадян США – перша леді Катерина Ющенко (Чумаченко) та колишній

міністр юстиції Роман Зварич. Іще раніше тисячі американських, канадських та інших «іноземних» українців із різних діяспорних спільнот виступали в Україні порадниками, людьми бізнесу, вчителями та священиками, відіграючи помітні ролі. Ці експатріянти приносять із собою поводження та досвід країни, в якій народилися, та в різні способи передають їх сучасній Україні; вони також приносять колективні спогади про значною мірою уявлювану Україну (більшість із них є другим або третім поколінням емігрантів), що були сконструйовані для них у літніх таборах і скаутських організаціях, у недільних школах і завдяки освітнім зусиллям церкви. Хоч би які точні були ці спогади про давно залишену Україну, зіткнення цих ідеалів із сучасним політичним життям, суспільством та культурою спонукало уродженців України (і, можливо, ще кількох найбільш свідомих себе експатріянтів) спробувати уявити альтернативи сучасної ситуації, які брали би до уваги загальний досвід.

На виборах 2004 року одним із поділів електорату, який розігрували в Україні та за її межами, був вибір між більше зорієнтованим на Європу та більш інтегрованим із Росією майбутнім. Фактично це перекладалося на вибір між більшою толерантністю до гібридного совєтсько-постнезалежницького способу управління країною та однозначнішої відданости «західним» ринковим реформам і демократизації. Те, що голоси були так рівномірно поділені в межах нації, наштовхує на думку, що за понад дванадцять років незалежности простір для уявляння інакшого майбутнього й теперішнього вельми розширився.

Сучасна ситуація відбивається і в спектакулярному «поверненні» до України наукових досліджень діяспори й осіб, яких змушували піти у внутрішнє вигнання, утискаючи їхню працю в російській імперській та українській совєтській державах. Особливо це стосується історії України – тут парадигма Грушевського фактично замінила колишню панівну совєтсько-імперську російську, що заперечувала будь-яку справжню автономію розвитку подій у «південній Росії». Західна діяспора відіграла вирішальну роль у підживленні цього альтернативного історіографічного бачення, тож дослідники в сучасній Україні не мусять починати перегляд минулого з нуля. Серед найпопулярніших підручників – книжки Ореста Субтельного та Павла Роберта Магочого. Грушевський і сам став частиною діяспори, коли – будучи російським підданцем, прийняв викладацьку посаду в Львівському університеті, за кордоном, у Габсбурзькій Галичині, та знову, коли в останні роки його життя совєтська влада вислала Грушевського до Москви. У зворотньому переданні спадку Грушевського наукова організація – також переважно діяспорна, перекладає та публікує ошатне видання Грушевського англійською, щоб історики Східної Европи (та Росії) мали це важливе альтернативне прочитання

минулого регіону. Інший важливий (польсько-) український науковець, В'ячеслав Липинський, заснував конкуренційну «державницьку школу» історії України. Липинський теж був у вигнанні після краху протодержав періоду незалежности 1918–1919 років; його спадок так само зберігали емігранти, які влаштовували конференції та видавали книжки, що відображали бачення України як організованої за територіяльним принципом держави, а українців – як громадянської нації.

Тобто і теперішня, і давніша Україна подає нам приклади того, що життя людей не закінчується, коли вони покидають межі колишньої батьківщини чи країни народження; і вже напевно воно триває, коли людина залишається в рідному містечку і регіоні, стаючи підданцем нової окупаційної влади. (Додатковий і дуже помічний погляд на трансформації, які змінювали життя мільйонів мешканців різних Україн, пропонує нам жанр, що його вже колись уважали старомодним, а то й застарілим: біографія та її родичі – мемуари, щоденники й усні історії.) Так само не припиняються під окупацією й історії націй і національних держав. Навпаки, тут, як і в біографіях окремих людей, на вже й без того складні історії цих країн накладаються нові нашарування, а наступні події переплітаються з такою ж складною історією другої (а подеколи і третьої) держави.

Важливо визнати, що Україна має декілька різних минувшин і навіть тоді, коли суверенітет української держави переривали зовнішні сили, шляхи, якими українські землі, інституції та людність узаємодіяли з новою владою, також були частиною її відмінности. Україна – це не тільки не Росія, але й, що доволі очевидно, не Естонія, не Фінляндія, не Грузія і не Узбекистан. Так було і в царській Росії, і, хоч дещо інакше, у Совєтському Союзі. Отож історія України, хоч і вимагає та заслуговує на автономію, так само є невилучною частиною російської, польської, єврейської, а меншою мірою і литовської, білоруської, турецької, румунської та інших історій.

Відповідно до цього ми, можливо, можемо думати про Україну як про «діяспорну державу», поряд з іншими, більш розкиданими діяспорними націями й особами. (Еміграція в російській історії – хай то йдеться про революційну Росію XIX століття, чи про Срібний вік «Росії за кордоном» міжвоєнного періоду, чи про дисидентів та етнічних емігрантів совєтської епохи – сформувала і сучасну Росію, і розуміння її минулого, хоч часто в кардинально відмінний спосіб, ніж розуміння України.) Сьогоднішнє визнання відносної пористости меж – чи кордонів сучасних держав, чи інтелектуальних зв'язків із минулим – підважило традиційне наполягання національної держави, її представників та істориків, що столиця (байдуже, яка – імперії чи держави) контролює рух населення, товарів та ідей

у своїх кордонах. І хоча очевидно, що маємо неповну картину сучасної ситуації (у будь-якому розумінні глобалізації), в минулому вона теж рідко була цілісна. Не маючи змоги технічно досконало охороняти кордони, режими не могли завадити місцевому населенню вперто займатися контрабандою, відвідувати родичів, дізнаватися про інші світи й виживати в жорстких умовах. Два найважливіші складники ранньомодерної та модерної України – це козаки та євреї. Козаки походять від не знати якої кількости етнічних та конфесійних груп, що втікали від кріпацтва з Польщі, а особливо з Росії, й вели характерне для пограниччя існування, важливою частиною якого була відмова визнавати державні кордони (доки їх здолали, здепортували й зінтегрували в «модерніші» державні структури у XVIII та XIX століттях). Євреї – це загальновизнана найдавніша діяспорна нація; на території України добре видно почерговість процесів їх асиміляції та національного утвердження, а також велике розмаїття релігійних та інтелектуальних традицій. Дуже важливо й те, що зв'язки єврейських спільнот із іншими єврейськими (й не лише) спільнотами допомогли зберегти й водночас підважити певні бачення єврейських (і неєврейських) майбуттів.

Висновки

До того, як 1991 року Україна знову стала незалежною, дослідники-україністи часто вважали, що їх оточують чи тримають в облозі байдужі або ворожі русисти (рідше – полоністи); сьогодні ж факт існування України в суспільних чи гуманітарних дисциплінах заперечити не так легко. Як це траплялося з громадами в облозі, етос наукової спільноти україністів був значною мірою сформований вірою в монолітну істину, результатом чого були дуже заполітизовані й персоналізовані суперечки. Нині політичний та інтелектуальний клімат змінився.

Повертаючися до розмови з власницею київської мистецької галереї та моїх протестів проти її примордіялістського – якщо не євгеністичного – прочитання історії України, я хотів би заявити, що те, що вона (та й не тільки вона) зводить виживання й існування «української» відмінности до царини біології, вражає мене своїм несвідомим відкиданням – а то й образою – сотень тисяч і навіть мільйонів мешканців України, які важко трудилися, щоб створити інституції та рухи для впорядкування свого культурного, релігійного, суспільного та політичного життя. Наголошувати гени – означає нівелювати нелегко здобуті в кількасотрічній боротьбі за ліпшу долю та майбутнє досягнення індивідів та різних за формою колективів. Саме ці зусилля інституційного й інтелектуального творення і творчости, з усіма компромісами із зовнішніми регіональними потугами, на які вони мусили піти, сформували в минулому й далі формують українську відмінність. Цей тип боротьби та досягнень (а часто

й поразок) можна краще зрозуміти не з перспективи столиць імперій, які так довго диктували історіографічну незаконність української історії, а змістивши її на сам регіон, міста й інші спільноти, що мешкають на землях, які сьогодні є Україною. У такий спосіб історики ще раз підтверджують готовість визнати, що місце та час є важливими та формують різні результати; що регіони, міста й інші спільноти варті того, щоб їх вивчали саме тому, що вони ілюструють це розмаїття.

«Критика», 2007, ч.6, с. 11-21

8.
Стаття Олександра Мотиля «Чи може Україна мати історію?» [травень 2010 р.]

Нові національні історичні наративи України, як і наративи інших нових незалежних держав, мають знайти своє місце серед усталених наративів, часом суперечливих.

1995 року Марк фон Гаґен [Mark von Hagen] поставив провокаційне питання: «Чи має Україна історію?» Цей есей досліджує логічні наслідки і сумісність із наявними неукраїнськими історичними наративами нових історичних наративів незалежної України. Я сконструював набір наративів «ідеального типу» – радянського, російського, польського, єврейського і західного – і дослідив ступінь, наскільки вони несумісні з українськими національними наративами ідеального типу. Більшість сучасних конфліктів в Україні через історію є результатом логічної несумісності між національними наративами, а спільний наратив можливий тільки для логічно сумісних наративів. Отже, Україна може мати історію тільки в контексті логічно сумісних неукраїнських історичних наративів.

Конфлікти через історію в Україні

За три минулі роки в Україні були чотири великі конфлікти через історію – два стосуються лідерів організованого українського націоналістичного руху, Романа Шухевича і Степана Бандери, один стосується гетьмана Івана Мазепи, ще один – Голодомору 1932–1933 років. У кожному разі українська держава – чи, якщо бути точнішим, тодішній президент Віктор Ющенко – організував відзначення на офіційному рівні. Хоча Ющенка, загалом, ідентифікували із цими питаннями, його ініціативи фактично ґрунтувалися на широких історичних дослідженнях і працях українських учених і публіцистів, які спробували інкорпорувати цих особистостей і події в нові українські національні наративи. Ці спроби неминуче спричинили протести сусідніх країн і неукраїнських

істориків, які зазвичай розглядали їх як підлі, гіпернаціоналістичні зусилля, спрямовані на зміцнення позицій вузького українського націоналізму і відкидання наявного розуміння історії. Росія і російські історики, як і прорадянські українці, бурхливо відреагували на урочистості з приводу всіх чотирьох. Польща і польські історики, як і Ізраїль та ізраїльські/єврейські історики, сприйняли як образу зміну ставлення до Шухевича і Бандери, розглядаючи їх інкорпорацію в історичні наративи як спробу виправдати, вибілити чи зігнорувати антипольські й антиєврейські дії українського націоналістичного руху.

Той факт, що така інкорпорація – як схожі інкорпорування в національні наративи окремих осіб і подій у країнах Балтії й інших неросійських республіках – відбувалася за ідентичними траєкторіями і спровокували ідентичні реакції протесту, свідчить про те, що ці контроверсії не були справою талановитого задуму гіпернаціоналіста Ющенка, а, радше, проявами глибших тенденцій у межах логіки нових історичних наративів цих країн. Протести не були випадковими реакціями на випадкові події, а логічно зумовленими реакціями на логічно зумовлені події. Уважніший погляд на історію та національні наративи докладно пояснює цю тезу.

Що є історією?

Я приймаю погляд на історію, розроблений Артуром Данто [Arthur C. Danto] у книжці «Нарація та знання» [Narration and Knowledge]. Із цього погляду, немає і не може бути досконалої та повної «ідеальної хроніки» (за Леопольдом фон Ранке, *wie es eigentlich gewesen sei* – «того, як саме воно відбувалося»), оскільки хроніка кожного єдиного історичного факту просто зведеться до безкінечної колекції фактів. Насправді всі історики завжди й усюди пишуть недосконалі та неповні наративи, що має сенс для істориків, які пишуть з особливих перспектив і поглядів, що відображають їх час. Отже, кожна історія є неповною, і через це кожна історія є «тенденційною».

Хоча, на перший погляд, погляд Данто на історію може збігатися з імовірними постмодерністськими твердженнями про невизначеність, безглуздість, суб'єктивність і релятивізм, він, власне, сягає корінням традиційного розуміння історії. Факти таки існують, на думку Данто, й історики здатні визначити, чим вони є. Оскільки історики повинні поважати хронологічний час, вони мусять створювати зв'язні наративи, і вони мають продемонструвати, що факти, які вони вважають фактами, є дійсно фактами – тобто те, що їх підтримують переконливі докази. Отже, історії можуть бути «об'єктивними» звітами того, що сталося, але вони ніколи не будуть повними або остаточними звітами, створеними з певного

трансцендентного погляду. Множинні історії будь-чого є неминучими, як багато ліній, що перетинаються в одній точці. І їх неможливо уникнути. Тобто феміністська історія може бути так само доброю чи поганою, як анти- чи нефеміністська. Націоналістична чи національна історія може, за тією самою логікою, бути так само доброю чи так само поганою, як антинаціоналістична чи ненаціональна історія.

Якщо цей погляд на історію є переконливим, тоді із цього випливає, що превалюючі, або домінантні – або гегемонічні – історичні наративи є історіями, що відповідають певним проблемам сьогодення, відображають, утілюють або інкорпорують їх. Такі наративи можуть бути, а можуть і не бути кращими, ніж організована хронологічна послідовність фактів, але вони виявляються кращими, оскільки ми вважаємо їх кращими (чи – що більш точно – так вважають історики і публіка). Ceteris paribus, певні історії вражають нас як «кращі», ніж інші, не тому, що вони пропонують суттєво ліпші наративи фактів як фактів, а тому, що вони більш релевантні теперішнім проблемам.

Неминучість домінантних наративів незмінно трансформує недомінантні наративи у виклики, що містять загрозу. Нові, недомінантні наративи, з погляду наявних домінантних наративів, завжди з'являються як вискочки – ревізіоністи, які загрожують покінчити з правильним і усталеним поглядом на речі. Власне так ставилися до феміністичної історії, аж поки вона, нарешті, не стала частиною мейнстриму. Так само кожна – в минулому колонізована – нація повинна заявити про свої права на історію, кинувши виклик наявному домінантному наративу, який, як не дивно, зазвичай був сформований колишньою імперією еліт, груп чи професій з усталеними історичними наративами.

Національні наративи: держава, народ або територія

Немає виразної причини, щоб писати «національні наративи»– урешті-решт, можна написати історію солі, статі, знаменитостей, невідомих кравців і так далі, але чи на краще, чи на гірше, багато, якщо не більшість історій написано в цьому стилі. Тобто є історії Франції, Росії, Англії, Італії, Японії, Бразилії, США і кожної іншої країни, і є історії частин і фрагментів загальних історій Франції, Росії, Англії, Італії, Японії, Бразилії, США і кожної іншої країни. Нічого дивного, що нові незалежні країни і держави схильні до цього типу наративів, тому що незалежність створює особливу перспективу чи панівний погляд для написання історії і, ймовірно, вимагає появи національних наративів, які мають забезпечити легітимність нових незалежних країн і держав.

Існують три умовні типи таких національних наративів. Розглянемо нову незалежну державу, названу Слоббовією. По-перше, можна напи-

сати історію держави Слоббовії. Це означатиме описування всіх політичних формувань, що якось спричинилися до появи і зміцнення адміністративного апарату й апарату примусу, відомого як держава Слоббовія. По-друге, можна написати історію народу Слоббовії чи нації. Це означатиме описування всіх соціальних, економічних, політичних і культурних досягнень, які зумовили появу і консолідацію самосвідомої етнокультурної громади, що зветься слоббовіанці. По-третє, можна написати історію території Слоббовії. Це означатиме опис усіх відносин між усіма людьми і народами, які населяють територію Слоббовії. Очевидно, історики можуть написати наративи, які спробують поєднати всі три напрями. Так само очевидно, що історики, які пишуть ці наративи, можуть бути, а можуть і не бути корінними слоббовіанцями.

Який із цих наративів є кращим чи найкращим? Відповідь така, що всі вони однаково добрі, ceteris paribus, або всі однаково погані. Якщо історики сумлінно виконають свою роботу, поводитимуться чесно і складуть справжні факти в логічно зв'язані хронологічні наративи, тоді є дійсним кожен наратив, який утвориться внаслідок цього. Очевидно, якщо перспективою історика є державність, то вибір за історією держави Слоббовія. Якщо історик цікавиться нацією, то оптимальним підходом є історія народу слоббовіанців. І якщо історик цікавиться територією, тоді вибір – історія території Слоббовії та її народів. Поєднання всіх трьох напрямів в один наратив не обов'язково краще – чи гірше – ніж будь-яка із цих трьох альтернатив. Меганаратив може виглядати краще, тому що він більш всеосяжний, але ми знаємо від Данто, що всебічність є, мабуть, невловимою ціллю. Так само меганаратив може, власне, бути нецілісним і порушувати одну з ключових цілей історика – створити зв'язний наратив.

Візьмімо участь у двох інтелектуальних експериментах щодо відносин між домінантними наративами і новими національними наративами. Як зазначено вище, наративи будуть однаково добрими чи однаково поганими саме тому, що я додав до моїх доказів умову ceteris paribus. Тобто я відкидаю з розгляду, за визначенням, усі наративи, які навмисне і свідомо написані для того, щоб сприяти певним ідеологічним, політичним чи іншим цілям. У цьому інтелектуальному експерименті історики є лише чесними істориками, зацікавленими тільки у представленні хронологічно цілісного наративу певної держави, нації чи території. Вони не мають жодних корисливих інтересів, а тільки прагнуть розповісти історію. Якщо я зможу показати, що домінантні і нові історичні наративи, навіть за таких ідеальних умов, будуть сумісними чи несумісними, тоді, звичайно, включення політики й ідеології тільки поглибить сумісність і несумісність.

Наративи про Україну

Хоча українські історики створювали історії, починаючи з щонайменше XIX століття – на гадку спадають праці Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського, – вони ніколи не мали статусу домінантних наративів, окрім, можливо, такого статусу в українських емігрантів у Західній Європі чи Північній Америці. Як результат, Україна стала незалежною 1991 року в умовах уже наявного історичного й історіографічного середовища переважно неукраїнських наративів про її державу, націю і територію. Ці, вже наявні наративи сформували добірку домінантних, якщо дійсно не гегемонічних поглядів на Україну – не тому, повторюю, що за своєю натурою були правильнішими чи переконливими, а просто тому, що вони існували і були інституціоналізовані протягом декількох десятиліть чи, можливо, навіть століть. Так поява нових українських національних наративів кинула виклик першості історичного статус-кво, який представлений радянськими, російськими імперськими, російськими національними, польськими національними, єврейськими сіоністськими, єврейськими бундівськими і західними наративами.

Логічно, що нові українські історичні наративи повинні відповідати описаним вище трьом ідеальним типам національних наративів, які роблять наголос на державі, нації чи території. Отже, наратив української держави обов'язково почне українську історію з Київської Русі; продовжить її через козацькі повстання, особливо виокремивши Богдана Хмельницького й Івана Мазепу, невдалу спробу побудови держави в 1917–21 рр., діяльність інтегральних націоналістів у міжвоєнний період і під час Другої світової війни; і завершить колапсом Радянського Союзу і роллю в цьому українських дисидентів. Чесні історики не могли помилитися, включивши в державний наратив усі ці утворення та події, усіх цих особистостей. Вони можуть не погоджуватися щодо відносної важливості утворень, особистостей і подій, і вони могли по-різному оцінювати їх, але вони не могли помилитися, дійшовши висновку, що всі ці утворення, особистості й події повинні бути включені в державний наратив.

Наратив українського народу матиме той самий історичний план, що й державний наратив, фокусуючись при цьому на тому, як державне будівництво, разом із розвитком у суспільстві, культурі й економіці, зумовило появу національно свідомих українців (зокрема, самопроголошених націоналістів) і, врешті-решт, окремої української нації. Тут чесні історики також не можуть ігнорувати держави, еліти, будівничих держав і націоналістів, хоча вони можуть і не погоджуватися з їхніми оцінками.

Нарешті, наратив української території розкаже історію відносин між селянами, землевласниками, купцями, українцями, росіянами, поляками, євреями, русинами, католиками, православними і так далі. Чесні історики, радше за все, можуть применшити роль процесу побудови української держави, але вони не зможуть зігнорувати процес творення нації та націоналізм загалом, соціальні й економічні відносини, культурні тертя тощо – серед усіх цих націй, народів, класів і груп.

Таблиця 1.

Відносини між українськими та неукраїнськими наративами

Український наратив	Радянський/ російський імперський наратив	Російський/ польський національний наратив	Єврейський сіоністський наратив	Єврейський бундівський наратив	Західний наратив
Державний наратив	Несумісні	Сумісні	Несумісні	Сумісні	Сумісні
Національний наратив	Несумісні	Сумісні	Несумісні	Сумісні	Сумісні
Територіальний наратив	Сумісні	Сумісні	Несумісні	Сумісні	Сумісні

Радянський наратив, як його близнюк російський імперський наратив, суперечить державній і національній версії українського національного наративу і сумісний тільки з його територіальною версією. Тобто згідно з радянським/російським імперським наративом, особливо якщо його дотримуються чесні історики, які не мають на меті корисливих інтересів, Київська Русь – неукраїнське, російське або в кращому разі – багатонаціональне утворення; козаки (крім єдиного Хмельницького, який розумно обрав спілку з Росією) – бунтарі або зрадники; українські націоналісти Першої та Другої світових воєн – німецькі маріонетки або фашисти; і колапс Радянського Союзу, за словами Владіміра Путіна, – це «велика трагедія». З іншого боку, радянський і російський імперські наративи можуть легко сприйняти Україну як територію з багатьма народами, особливо якщо можна показати, що вони прагнули опинитися під російським правлінням.

На противагу цьому, будь-який чітко російський національний наратив – який зосереджується на російській державі, якою вона існує зараз, або російському народові, або території Росії – може легко співіснувати з будь-яким українським національним наративом. Звичайно, будуть суперечливі, спірні моменти, тому що російські відносини з Україною в будь-якій з трьох уявних версій включають конфлікт і кровопролиття, але

жодне із цих суперечливих питань не обов'язково підриває логічно сумісні історичні наративи російської й української держав, націй чи територій. Та сама логіка стосується відносин, між якимсь польським історичним наративом і будь-яким українським. Якщо перший є імперським, тоді несумісності неминучі. Якщо він національний, існуватимуть розбіжності, але вони не обов'язково зашкодять логічній сумісності наративів.

На противагу логічно гармонійним відносинам між російськими/польськими і українськими національними наративами, відносинам між єврейським національним наративом і українським національним наративом притаманний конфлікт, якщо перший є «сіоністським». І вони потенційно сумісні, якщо він є «бундівським». Сіоністський наратив подає історію євреїв в Україні як історію антисемітизму і погромів. З такого погляду кожен можливий український наратив є тільки розділом в історії насильства, вчиненого українцями проти євреїв, телеологічною кульмінацією чого став Голокост. Натомість бундівський наратив, який робить наголос на відносинах між українцями та євреями на території під назвою Україна, може бути сумісним – але тільки якщо ці відносини розглядати в усій їхній складності і багатовимірності й уникати бінарностей (як от «погані українці і добрі євреї» або «погані євреї і добрі українці»).

Превалюючі західні наративи можуть легко прийняти будь-який український наратив, принаймні загалом, оскільки західні наративи переважно відверто ігнорують Україну як державу, націю і територію. У цьому сенсі, очевидно, що хоча й упровадження України в західні наративи потребуватиме часу, тому що конвертація нічого у щось завжди є важким завданням, немає причини, чому Україна не може співіснувати як держава, нація чи територія в національних наративах Німеччини, Франції, США чи інших країн.

Чи можна створити спільні наративи?

Звичайно, спільні наративи – навіть припускаючи, що така річ можлива з погляду Артура Данто – можуть виникнути між деякими українськими і деякими неукраїнськими, тільки якщо ці наративи сумісні. Як свідчить таблиця 1, переважно такий проект теоретично можливий. Чи можливо це ще й практично – вже інше питання.

Радянський і російський імперські наративи можуть співіснувати з українським наративом території. Проте, на щастя чи на жаль, українці, віддані проекту державного чи національного будівництва, загалом, вважають це рішення неприйнятним. Тоді як українські та польські історики, як і українські та польські політики, без значних труднощів змогли

створити щось, що нагадує «спільний наратив». Суперечливі моменти залишаються: такі як антипольська діяльність Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії перед Другою світовою війною і під час неї – але всі вони є неприємною дрібницею саме тому, що існує сумісність наративів.

За цією логікою, немає жодних шансів, що якийсь український наратив буде сумісний із сіоністським наративом. Якщо українці є державотворцями і творцями нації і можуть співіснувати з іншими народами на території, вони не можуть бути представлені зловісними антисемітами, які готуються до Голокосту. І якщо євреї є лише жертвами вікового українського антисемітизму, вони не можуть співіснувати з українськими спробами збудувати державу чи націю чи навіть існувати. Бундівський наратив, який розглядає українців і євреїв як сусідів – які, втім, часто ворогують, – може співіснувати з будь-яким українським наративом. Історія про добрих і поганих українців, які взаємодіють з добрими і поганими євреями, можлива настільки, наскільки обидві сторони готові визнати можливість існування добра і зла у своїх національних наративах.

І насамкінець, не існує логічної причини, чому Україна не може бути залучена в західні наративи. Залучення буде важким із тієї простої причини, що західні історики і західна громадськість є приголомшливими неуками в питанні України і через це не усвідомлюють потреби у спільному наративі.

Розгляньмо це у світлі Голодомору 1932–1933 років. Наративи української держави і нації, загалом, розглядають Голодомор як геноцид. Проте голодомор як геноцид обов'язково несумісний з радянським і російським імперськими наративами. Ці наративи можуть прийняти Голодомор, тільки якщо його зведено до голоду, який вразив більш-менш однаково всі нації. На противагу цьому Голодомор як український геноцид може вповні співіснувати з російським національним наративом, який має власний голод-геноцид, спрямований проти росіян більшовиками або імперським режимом. Голодомор як геноцид загрожує сіоністським наративам, які наполягають на унікальності Голокосту і розглядають будь-яке порівняння як спробу релятивізації Голокосту і сприяння антисемітизму. Натомість Голодомор як геноцид може легко співіснувати з бундівськими наративами, настільки, наскільки вони розглядають взаємодію євреїв і українців під час голоду. Нарешті, немає перешкод, окрім звичайного неуцтва, включити Голодомор як геноцид у західні наративи.

Чи може Україна мати історію?

Нічого дивного, що українці пишуть власні історичні наративи саме тому, що написання нових історичних наративів типове для всіх народів

нових незалежних країн – чи це США у XIX столітті, чи свіжіший приклад колишніх колоній у Латинській Америці, Азії чи Африці. Така тенденція до написання наративів існує в усіх колишніх радянських республіках і колишніх комуністичних країнах Східної Європи. Хоча спроби написати, переписати історію часто розглядають як спроби виправдати націоналістичні ексцеси чи колабораціонізм із нацистами, насправді вони передусім є спробами написати національні історії і створити національні наративи. Немає нічого суттєво зловісного в такій справі, навіть якщо такі зусилля дійсно викликають підозру з погляду вже наявних, усталених, домінантних наративів. Якщо можуть існувати радянський, російський імперський, російський і польський національні, сіоністський і бундівський наративи, тоді також можуть існувати українські, естонські, казахські та грузинські національні наративи. Проте, на лихо чи на добро, поява останніх неминуче зумовить тертя з попередніми, навіть якщо всі наративи створено цілком чесними істориками, які не мають абсолютно жодних ідеологічних чи політичних інтересів.

Як я доводив, неможливо просто ігнорувати Мазепу, Шухевича і Бандеру при написанні будь-якого типу українського національного наративу. Незважаючи на їхні моральні, політичні чи інші помилки, вони відіграли критично важливу роль – і, ймовірно, конструктивну – в подвійному проекті побудови української держави і нації. Роль Мазепи в історії України як території є позитивною чи нейтральною щодо поляків і негативною чи нейтральною щодо росіян, тоді як роль Шухевича і Бандери є, безсумнівно, негативною щодо росіян, поляків і євреїв. Інкорпорація Бандери і Шухевича в наративи державотворення і національного будівництва не означає вибілювання їхньої поведінки з опонентами: поляками, євреями і росіянами. Це означає тільки конструювання інших історичних наративів, логіка яких висвітлює роль держави та нації і применшує роль міжетнічних відносин. Наприклад, американці не можуть не зображати Томаса Джефферсона як батька-засновника держави і нації, хоча його місце в територіальному наративі, звичайно, заплямоване тим, що він був власником рабів. Гаррі Трумен допоміг США стати великою потугою і сильною, впевненою в собі нацією, хоча знищення Хіросіми і Нагасакі було, ймовірно, злочином проти цивільного населення Японії.

Державні та національні наративи не кращі і не гірші, ніж територіальні, вони просто інші. Проте, як репертуари в побудові національних наративів, вони неминуче з'являться, отже, конфлікти неминучі. Тертя не можна подолати вмовлянням українців і неросіян створювати історичні наративи, які сумісні з гегемонічними світоглядами. Несумісності можна подолати тільки двома способами, що не вимагають державного втручання чи силових методів. По-перше, спільні наративи можуть бути

створені тільки на базі сумісних версій, як це показано в Таблиці 1. Жодна добра воля не може змусити співіснувати дві несумісні версії. По-друге, ймовірно, що з часом деякі версії зникнуть або втратять свій гегемонічний статус. Що далі від нас радянський досвід, то менш переконливими видаватимуться радянські наративи. Що довше існуватиме Російська Федерація як національна держава, то менш привабливим буде російський імперський наратив. Що довше українсько-єврейські відносини видаватимуться «нормальними», то більше бундівська версія видаватиметься правдоподібнішою, ніж сіоністська. Що довше Україна й інші пострадянські держави існуватимуть як незалежні, то ймовірніше, що західні наративи почнуть їх інкорпорувати. Зі свого боку, українські національні наративи розвиватимуться – неминуче і цього не уникнути – так довго, як довго існуватиме Україна як незалежна держава.

Чи може Україна мати історію? Так, але тільки в контексті логічно сумісних неукраїнських історичних наративів.

[Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://zaxid.net/chi_mozhe_ukrayina_mati_istoriyu_n1110317

9.
«Спільного підручника бути не може» – інтерв'ю Олександра Удода газеті «День»
[30 грудня 2010 р.]

Одна з найгостріших тем – написання спільного підручника чи окремого посібника для вчителів – і досі привертає велику увагу. Адже інформації про те, яким буде цей посібник, хто формував робочу групу й хто входить до її складу, майже немає. Враховуючи великий інтерес до цієї теми, перш за все істориків, ми постійно відстежуємо і пишемо про важливі новини, зміни в спільному проекті. На жаль, через брак інформації історикам залишається робити лише якісь припущення. Після останньої зустрічі спільної комісії істориків у Москві історик Владислав Гриневич (також брав участь) в інтерв'ю «Дню» (№ 230 за 15 грудня 2010 року) сказав, що «питання спільних підручників не обговорювалося». Проте він зауважив, що все робиться потаємно. За його словами, у складі української групи був представник міносвіти Олександр Удод, який «мав залишитися ще на один день і вести переговори з Чубар'яном щодо того, як писати цей спільний посібник для вчителів». Про деталі спільного українсько-російського проекту – посібника для вчителів і не тільки говоримо з директором Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Олександром УДОДОМ. – Дякую газеті «День» за увагу, яку вона приділяє історії, зокрема цьому питанню. Мені дуже подобається у вашій газеті сторінка «Історія та «Я». Матеріали вашого видання відзначаються професіоналізмом. Але мене дещо здивували попередні публікації в «Дні», де було, наприклад, зазначено, що «ідея спільних підручників з тріском провалилася». Я мушу заспокоїти всіх читачів «Дня» й у цілому суспільство. Ідеї спільного підручника немає і бути не може. Ніхто – ні з українського, ні з російського боку і не брався за організацію цієї надуманої ідеї. Історію треба розуміти не тільки як події минулого, а в першу чергу як пізнання, вивчення, дослідження історії, яке здійснюється за канонами історичної науки з елементами історичної самосвідомості, менталітету того чи іншого народу. Кожен народ має право на свою історію. Створення спільних підручників означало б уніфікацію менталітету, що неможливо в принципі. Якщо раніше в пресі чи серед політиків лунали подібні ідеї, то це через некомпетентність і непоінформованість. Отже, я авторитетно, компетентно, офіційно заявляю, що спільні підручники з історії на сьогоднішній день ні російськими, ні українськими істориками не готуються. Що ж до комісії, тут теж є певна плутанина. Спільна комісія істориків України і Росії плідно працює з 2002 року. Це так звана академічна комісія істориків, яка була створена спільним рішенням президій НАН України і Російської академії наук. Я входжу до складу цієї комісії. Її очолюють директор Інституту історії України НАНУ Валерій Смолій і директор Інституту всесвітньої історії РАН Олександр Чубар'ян. Відомі такі спільні проекти: «Нариси з історії України», написаний російською мовою для російського читача, і «Нариси з історії Росії», написаний для українського читача. Все це свідчить про діалог істориків. Подібний діалог має стати надбанням не тільки істориків, а й політиків, дипломатів, економістів... Ми не повинні бути у фарватері протистояння з Росією – ідеологічного, міжконфесійного... Історія повинна виконувати миротворчу функцію. Як приклад можу назвати ініціативу українських істориків, особливо тих, хто займається історичною освітою, коли ми разом із Радою Європи у липні 2009 року в Києві провели багатосторонню зустріч за участю істориків Росії і Грузії, Вірменії і Азербайджану. Невипадково були підібрані саме ці дві пари, тому що ми знаємо, які були конфлікти між цими країнами. Попри все, ми посадили істориків за спільний стіл. Українські історики виступали посередниками. Так, засідання проходило не просто: були спроби зірвати переговори, піднятися і піти, але те, що ми два дні працювали, говорили про болючі проблеми, є позитивом, який свідчить, що можна вести діалог. Чергова зустріч російських і українських істориків в рамках спільної комісії істориків відбулася 30 листопада – 1 грудня 2010 року. Газета «День» про це писала, зокрема було інтерв'ю Владислава Гриневича, який активно

працював на засіданні в Москві. Я бачив усі його виступи. В інтерв'ю «Дню» він правильно сказав, що комісія істориків під час засідання в російській столиці розглядала академічні проекти. Наприклад, «1941 рік – країна у вогні», рукопис якого вже написано. Це спільний проект російських, українських і білоруських істориків. Також розглядали проект майбутнього – енциклопедію «Україна і Росія», де буде представлено контроверсійні питання спільної історії. Крім цього, обмінювалися інтернет-ресурсами, які є в розпорядженні істориків двох країн. І дійсно, на цій комісії мови щодо спільного посібника з історії не було, тому що він не є компетенцією цієї академічної комісії. Тепер щодо спільного посібника для вчителів. 27 жовтня цього року відбулося засідання підкомітету із гуманітарної співпраці між Україною і Росією, де була досягнута домовленість створити спільно методичний посібник для вчителів України та Росії. Це освітянський проект. Угоду було досягнуто між двома освітніми відомствами України та Росії. Для цього проекту було створено робочу групу – не комісію. З українського боку її очолюю я, з російського – вже згаданий академік Олександр Чубар'ян. Із ним ми домовилися, зокрема, на останній зустрічі в Москві, що не варто роками готувати якусь величезну книгу. Суспільство, вчитель хоче скоро побачити результат нашої роботи. Тому ми видаватимемо невеликі брошури, десь по п'ять авторських аркушів. Також ми видаватимемо документи. Історія – дуже суперечливе явище. Тут дуже багато контроверсійних, неоднозначних питань. Якщо учням у такому стилі викладати історію, то в них у головах буде тільки сум'яття. З учителем інша справа. Вибачайте, але він пройшов п'ятирічну методологічну підготовку у ВНЗ, тому він знає особливості сучасних підходів до історії. Зрештою, в історії не повинно бути нічого однозначного. Якщо хтось і мріє про єдиний посібник, підручник, взагалі уніфікацію історії, то цього не буде. Ми вже проходили подібне в нашій історії. Достатньо звернутися до короткого курсу історії ВКП(б). Це і є спільна історія. Ми не хочемо повертатися до такого стану. – Щодо зауваження, що «ідея спільних підручників з тріском провалилася», то це цитата з інтерв'ю Олександра Чубар'яна журналу «Огонек»... – Не міг сказати академік Чубар'ян про те, що 30 листопада – 1 грудня «з тріском провалилася ідея написання підручника». – **Інформації про створену робочу групу щодо написання спільного посібника для вчителів дуже мало. Про це кажуть і самі історики. Розкажіть, хто формував її склад? Які люди входять до цієї групи?** – Після того, як мене призначили керівником цієї робочої групи, я почав займатися формуванням її складу. Я звернувся до академічних, університетських інституцій. Особисто проводив переговори із кожною людиною. Потім я надав свої пропозиції, які були затверджені наказом Міносвіти. До складу робочої групи увійшли: член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук,

професор, головний науковий співробітник Інституту історії НАН України Микола Котляр; член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторії суспільствознавчої (історичної) освіти Інституту педагогіки НАПН України Олена Пометун; доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна Сергій Посохов; кандидат історичних наук, начальник управління інформації і міжнародного співробітництва Державного комітету архівів України Юлія Прилепішева; член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, голова Українського інституту національної пам'яті Валерій Солдатенко; член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор Василь Ткаченко; член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України Олексій Толочко; академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту археології України Петро Толочко; кандидат історичних наук, директор Всеукраїнського центру вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпропетровськ) Ігор Щупак. Ви самі бачите, який солідний склад цієї робочої групи. Люди з досвідом наукових досліджень, написання підручників, викладацької діяльності, пошуку архівних документів. Я думаю, немає такого історика в Україні, який би не знав цих людей. Ніхто з членів робочої групи не політизує цей проект, як часто подається в ЗМІ. – **Виникає запитання – яких критеріїв ви дотримувалися при формуванні цієї групи, адже вам відомо, що на адресу, наприклад, таких істориків, як Солдатенко, Толочко, лунає чимало критики?** – Історики, що увійшли до складу цієї групи, не підбиралися за принципом політичних симпатій чи антипатій. У першу чергу я зважав на професіоналізм і здатність досягнути цілі – створити згаданий проект. Іншого підходу не було. Ніхто не може взяти під сумнів професіоналізм членів цієї робочої групи. – **Ви сказали, що спільної історії, а значить, і підручників не може бути. Але якщо готувати спільні посібники, вони ж все одно мають нести якийсь спільний підхід викладання історії? Яким він буде?** – Пропрацювавши 32 роки в освіті, в тому числі безпосередньо в школі, ВНЗ, я не розумію цієї тривоги. Ми маємо різні категорії літератури історичного призначення. Її зміст визначається державним стандартом і програмою з історії. Підручники, які пишуться в Україні, грифуються Міністерством освіти. Це той історичний канон, мінімум знань з історії, який повинні отримати учні. За ним будується державна підсумкова атестація, зовнішнє незалежне оцінювання. На основі цих програм оцінюється рівень сформованих історичних знань, понять, отримується зрештою документ. Вчитель вільний у виборі підручника, методичного посібника, хрестоматій, додаткових матеріалів. Він читає періодику, журнали. Підготовлений нашою групою методичний

посібник буде запропоновано вчителю як допоміжний посібник. Він не матиме директивного характеру. Взагалі методичні посібники не ставлять перед собою завдання узгодження історії. Наведу вам інший приклад. Крім україно-російської академічної комісії істориків, я ще працюю в аналогічній україно-польській комісії. Ця комісія взагалі працює вже понад 12 років. Кожного року ми збираємося з поляками і аналізуємо підручники, які були видані в наших країнах за останній рік. Це не означає, що ми їх переписуємо чи узгоджуємо, ми просто обмінюємося думками, а потім даємо рекомендації авторам. Останнє слово тільки за автором. Історія не повинна протиставляти етноси, вона має показувати історію воєн як невдалу історію. Не треба живописати причини війни, жертви, техніку, треба війну показувати як зло. Треба показувати приклади, коли і як люди, держави виходили з конфліктних ситуацій. Це призначення справжньої історії. Ті методичні посібники, які ми почали робити з російськими колегами, відповідають європейський і світовій практиці. Я можу назвати масу прикладів створення спільних посібників, які стосуються історичної освіти. Наприклад, ще шість років тому ми спільно з колегами з Росії, Грузії, Молдови, Румунії, Болгарії створили видання під назвою «Історія Чорного моря». Чому цей проект пройшов непоміченим? Далі. За участю експертів Ради Європи і за кошт Міністерства закордонних справ Нідерландів ми створили в Україні проект, який називається «Історія епохи очима людини» – перший і єдиний підручник, який написано без авторського тексту, щоб не нав'язувати позицію однієї людини іншим. Дуже плідно й активно сьогодні працює спільна комісія німецьких і російських істориків, поглиблено вивчаючи питання Другої світової, Великої Вітчизняної війни. Досвід створення спільних проектів з історії є і серед середньоазійських країн – між Туркменістаном, Узбекистаном і Таджикистаном. Є, правда, і приклади крайніх проявів неузгодженості історії. Відома давня війна між японськими і корейськими істориками. Корейські націоналісти навіть на знак протесту, що японці не так висвітлюють історію Другої світової війни, відрізали собі пальці у стінах парламенту. Ми, особливо історики-освітяни, не хочемо таким шляхом йти. І нам, наприклад, було соромно чути від наших європейських колег, що вперше за останні роки 2010-го українська делегація від Національного комітету істориків не брала участь у Міжнародному конгресі істориків. Хоча кілька років тому, коли цей конгрес проходив у Австралії, ми брали участь у ньому. Це якась незрозуміла самоізоляція. – **Все ж таки, щодо змісту цього посібника. Наприклад, історик Владислав Гриневич вважає, що «в посібнику Голодомор називатиметься «спільним горем», а не геноцидом, ОУН–УПА – німецькими колаборантами». Як вирішуватимете болючі питання історії?** – На тему Голодомору вже стільки написано, що перекреслити чи переглянути

це не вдасться нікому й ніколи. Будьмо спокійні за здобутки української історіографії. – **Але ж Президент України Віктор Янукович переглянув – заявив у Європі, що це була спільна трагедія, а не геноцид українського народу...** – Немає ніякої зовнішньої загрози щодо нашої власної історії. Причина в нас самих – українцях. Ми повинні у себе в країні досягти якоїсь єдності. Ми не змусимо всі 46 мільйонів українців однаково дивитися на своє минуле чи минуле інших народів. Але загальнодержавні підходи мусять бути. Ми ні в якому разі не збираємося ворушити ці болючі рани. Ми підемо іншим шляхом – підготуємо спільні модулі по тих сторінках історії, які не викликають суперечностей, конфліктів. Перша брошура буде присвячена повсякденному життю українського і російського народів – у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Це буде шикарний, насичений документами матеріал. Ми, наприклад, розглянемо такі теми, як історія університетської освіти, культурні взаємовпливи, традиції формування громадянського суспільства України і Росії та багато іншого. Нам треба відшліфувати механізм, який засвідчить, що ми можемо разом працювати. Але це не виключає, що з часом, коли ми набудемо досвіду, ми не візьмемося за складніші питання. Наприклад, Першої світової війни. В таких питаннях можуть будуть різні погляди, тому сторінка брошури буде розділена на дві колонки, де буде представлено дві точки зору – російська і українська. Вчитель має знати обидві. Взагалі, немає таких понять в історії, як «український погляд» чи «російський погляд», тому що в історичній освіті немає таких понять, як офіційна історична наука чи неофіційна. Погляд може бути переважної частини чи окремих російських, чи українських істориків. – **На вашу думку, Голодомор 1932–1933 рр. – це геноцид українського народу чи спільна трагедія народів СРСР?** – Як історик-освітянин, історіограф я не бачу тут ніякої методологічної проблеми. Знову ж таки, є подієва історія, факти, а є їхня інтерпретація. У змісті історичної освіти акумулюються здобутки історичної науки. Ми маємо сказати, чим був голод 1932–1933 рр., його причини, суть, наслідки, а далі пішли оцінки. Ми повинні сказати, що протягом багатьох років багато істориків працювало над цією темою, сказати, що Верховної Радою прийнятий закон, де Голодомор визнано геноцидом, які країни визнали Голодомор геноцидом. Потім ми повинні показати, які існують інтерпретації історичної пам'яті в залежності від політичного режиму в державі. Тобто різні думки: одні визнають Голодомор геноцидом, інші не визнають. Необхідно провести паралель із вірменським геноцидом. Я був у музейному комплексі історії вірменського геноциду поблизу Єревана (Цицернакаберд). Тепер у мене вже сумніву немає – це був геноцид. Але ж багато хто його не визнає. Не треба ставити мету, яка ніколи не буди реалізована. Так, можна змусити всіх думати однаково, але це буде подвійна мораль. Як колись було в

радянський школі: «Як вам відповісти, так, як я думаю, чи так, як треба?». Нам цього не треба. – **Під час роботи над спільним посібником чи берете ви до уваги позицію інших істориків, чи працюєте тільки з тими людьми, яких перерахували?** – Ми навіть між членами нашої групи ведемо гострі дискусії. Коли є дискусія – це дуже позитивно, тому що дискусія – це обов'язковий атрибут історичної науки. Назву вам ще один факт. 1939 року вийшов «Короткий курс історії ВКП(б)» за редакцією Сталіна, слідом же вийшла постанова ЦК про організацію пропаганди і вивчення цього короткого курсу. Так от, в одному з пунктів цієї постанови було написано «заборонити дискусію в історичній науці». Ми не боїмося дискусії. Справжній історик, навпаки, провокує дискусію. – **А коли історія стає частиною політики? Ми ж неодноразово чули різні заяви міністра Дмитра Табачника стосовно історії, які викликали велике обурення в суспільстві. Як це взагалі відбивається на історичній науці?** – Академічна історична наука розвивається за своїми канонами, правилами, підходами. Історичній науці нічого не загрожує, ніяка політика. Так, є явище політизації історії, на жаль, це неминуче. Але є і таке явище, як історізація політики. І це добре, коли політика базується на ґрунтовному знанні історії. Хотілося б позбавитися впливу політики на історію, але це нереально. Скоріше треба говорити про мінімізацію впливу політичних партій, ідеологій на зміст історичної науки. В Україні, на жаль, відсутній формалізований механізм фіксації соціального замовлення на зміст історичної освіти. Коли ми такий механізм відпрацюємо, тоді мінімізуємо вплив політики на історію. – **Як би ви прокоментували заяву прем'єр-міністра Росії Володимира Путіна про те, що Росія могла б і самостійно – без України – перемогти у Великій Вітчизняній війні?** – Я вдячний таким російським політикам, які своїми заявами зачіпають українців, щоб вони самі проявляли характер і відстоювали свою позицію. Це продумана, професійна, невипадкова, провокаційна заява. До речі, ви звернули увагу, що від представників української держави на цю репліку Путіна відповіла тільки одна людина – міністр освіти і науки дав нормальну, правильну відповідь? Він сказав, що пан Путін помилився з такою заявою і страшенно образив українських ветеранів. Які, до речі, колись охоче отримували медалі від російського керівництва до чергових ювілеїв перемоги, а тепер хто знає, як воно буде. Це і є приклад політизації історії – маніпулювання, протиставлення народів. Ніяк не можу зрозуміти і привітати таку заяву. – **Такою заявою Путін вчергове поставив у незручне становище і Президента Януковича, і прем'єр-міністра Азарова. Чому, на вашу думку, вони не відреагували?** – На жаль, ми мало використовуємо могутній потенціал, який є у нашої національної історії. Ми так захопилися за останні роки відродженням історії (це треба було робити, але ми затягнули), що не утвердили

позитивний потенціал нашої історії. Ми повинні довести українцям нормальність нашої історії. Ми такий же великий народ, як французький, німецький чи англійський. Чому не було реакції? А тому, що суспільство не привчене. Ми хочемо, щоби хтось висловився. Народ має бути носієм такої історичної свідомості. Закид на адресу держави полягає в тому, що ми боїмося зайнятися нормальною пропагандою наших історичних цінностей, історії. Ми дуже боїмося порушити ту норму закону, що ідеологія не може бути обов'язковою. Але пропаганда історії українського народу мусить вестися! Тоді народ сам матиме щеплення від подібних заяв, не треба буде уповати на керманичів держави. Має бути колективна громадська думка. – **Мільйони українців не можуть особисто відповісти Путіну. Для цього вони делегували свої повноваження керівникам держави, які повинні реагувати на такі речі. Це їхній обов'язок. – … – Нещодавно кримський парламент прийняв рішення, згідно з яким щорічно з бюджету автономії необхідно буде виділяти кошти для урочистих заходів, присвячених річниці Переяславської ради (18 січня). Як ви це прокоментуєте, адже подібні речі розколюють суспільство?** – Згоден із вами. Це рішення із розряду тих, яке, наприклад, три роки тому прийняла Донецька міська рада стосовно якихось своїх підручників. Було аналогічне рішення і Львівської міської ради. Це все дуже погано. Таким чином наша історична пам'ять розшматовується. Звичайно, є таке поняття, як регіоналістика – регіональна історія. Кожен регіон може поглиблено вивчати місцеву історію. Але для Криму це не повинна бути річниця Переяславської ради, її можна вивчати в Переяславі-Хмельницькому. Для Криму було б добре вивчати історію Херсонесу, який претендує на статус світової спадщини ЮНЕСКО, або події депортації кримських татар. В Україні, на жаль, немає державної політики щодо нашого історичного календаря. В Росії, наприклад, такий календар є, він називається «Календарь русской военной славы». У нас були спроби, але не вийшло, так і не доробили. У попередні роки Верховна Рада приймала постанови, де фіксувалися історичні свята, дати, ювілеї, які мають відзначатися протягом року, але на 2010-й і 2011-й таких постанов немає. Приймаються лише окремі постанови, що призводить до плутанини: одночасно можуть святкувати і ювілей Щербицького з комсомолом, і ювілей Шухевича. В цьому питанні треба консолідувати суспільство і на законодавчому рівні ухвалити певні документи.

День. 2010. 30 грудня. (№ 241).

10.
Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону» [10 квітня 2015 р.]

Президентові України Петру Олексійовичу Порошенку та Голові Верховної Ради України Володимиру Борисовичу Гройсману.

Ми, що підписалися під цим листом, закликаємо Вас не підписувати законопроєктів (№ 2538-1 та № 2558), що їх ухвалила Верховна Рада 9 квітня 2015 року. Як науковці та експерти, які здавна віддані відродженню України та її свободі, ми сприймаємо ці закони вельми занепокоєно. Їхні зміст і дух суперечать одному з основоположних політичних прав – праву на свободу слова. Їх ухвалення поставить низку запитань щодо дотримання Україною принципів Ради Європи, ОБСЕ та низки домовленостей і урочистих заяв, що їх Україна прийняла від часу здобуття незалежности 1991 року. Вплив цих законів на імідж та репутацію України в Європі та Північній Америці буде дуже негативним. Не останньою чергою, ці закони дадуть підтримку тим, хто хоче послабити і розділити Україну.

Ми також стурбовані тим, що закони ухвалено без серйозних дебатів, без голосів тих, хто займає особливу позицію з цього питання, а також тим, що багато депутатів взагалі відмовилися брати участь у голосуванні.

Ми зокрема стурбовані таким:

Стосовно класифікування таких груп, як Організація Українських Націоналістів (ОУН) та Українська Повстанська Армія (УПА), як «борців за українську незалежність»: стаття 6 цього закону впроваджує кримінальну відповідальність за невизнання легітимною «боротьбу за незалежність України у XX столітті», а публічне заперечення цього вона класифікує як образу пам'яті борців. Тож сумніви у цих твердженнях – а імпліцитно і проблематизація всієї діяльности цих груп класифікуються як кримінальний злочин.

Закон 2558, що забороняє пропаганду «комуністичного та націонал-соціялістичного режимів», класифікує як кримінальну відповідальність заперечення, «у тому числі в медіях, кримінального характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні».

Можливі наслідки ухвалення цих законів дуже тривожать нас. Після їх ухвалення злочином вважатиметься ставлення під сумнів легітимности УПА, організації, котра стратила десятки тисяч поляків в одному з найогидніших актів етнічної чистки в історії України. Окрім того, закони унеможливлять критику ОУН, однієї з найбільш радикальних політичних груп Західної України міжвоєнного періоду, котра співпрацювала з

нацистською Німеччиною від початку її вторгнення до Радянського Союзу 1941 року. Ця організація також брала участь у єврейських погромах в Україні та, як у випадку з фракцією Мельника, співпрацювала з окупаційним режимом упродовж усієї війни.

Якими благородними не були б наміри законодавців, засудження усього совєтського періоду як окупації України матиме несправедливі та безглузді наслідки. Кожного, хто досліджує розвиток української культури та мови у 1920-х роках, може бути засуджено. Те саме стосується тих, хто вважає період правління Горбачова за прогресивний і корисний для українського суспільства, його неформальних груп та політичних партій, включно із Рухом за перебудову (Рух).

За минулі п'ятнадцять років путінська Росія вклала багато ресурсів у політизацію історії. Якщо Україна піде тим же шляхом, несуттєво – частково чи повністю, це може призвести до руйнівних наслідків. Будь-яке законодавче чи «адміністративне» викривлення історії є спробою наступу на один із основних принципів наукового дослідження – пошук правди. Будь-яка офіційна атака історичної пам'яті є несправедливою. Складні й спірні проблеми слід вирішувати шляхом дебатів. Півтора мільйона українців, які померли, воюючи з нацистами в рядах Червоної армії, заслуговують на повагу так само, як і ті, хто боровся проти Червоної армії та НКВС. Ті, хто вважає перемогу над нацистською Німеччиною за один із найважливіших історичних моментів, не повинні бути залякані або почуватися вигнанцями.

Від 1991 року Україна була толерантною та інклюзивною країною. Країною, згідно з Конституцією, для «громадян України всіх національностей». Підписання законів, ухвалених 9 квітня, стане подарунком для тих, хто хоче посварити українців між собою. Вони відштовхнуть багатьох українців, які тепер опинилися де-факто під окупацією. Вони розділять і засмутять друзів України. Урешті, вони нанесуть шкоду національній безпеці України, і насамперед з цієї причини ми закликаємо Вас відхилити їх.

Підписанти (в абетковому порядку):

Дейвід Албаніз, професор катедри радянської та російської історії Північно-Східного університету США.

Тарик Сирил Амар, асистент професора історії Колумбійського університету США

Домінік Арель, Голова катедри українознавства університету міста Отава, Канада

Омер Бартов, заслужений професор історії та професор германістики Бравнівського університету, США

Марк Р. Бейкер, професор-асистент, Коч університет, Стамбул, Туреччина

Джефрі Бердс, асоційований професор російської та радянської історії Північно-Східного університету, США

Гаралд Біндер, доктор філософії, засновник і президент Центру міської історії Центрально-Східної Европи, Львів, Україна

Уільям Блекер, лектор порівняльного східноевропейського центру культури Університету коледжа Лондона, Велика Британія

Марко Бойцун, директор українського центру, Лондон, Університет Метрополітен, Велика Британія

Зенон Василів, професор історії, коледж Ітака, США

Лукан Вей, асоційований професор політології, Університет Торонта, Канада

Анна Вероніка Вендлянд, координуючий дослідник, Інститут досліджень Центрально-Східної історії Гердера, Марбурґ, Німеччина

Мартин Шульце Вессель, голова відділення східноевропейської історії університету Людвіга-Максиміліяна, Мюнхен, Німеччина

Франк Вольф, асистент професора історії та міграції, університет Остенбрюк, Німеччина

Кристина Воробець, професорка-емерит Університету північного Ілінойса, США

Рикарда Вульпіус, дослідниця відділення історії Східної та Південної Европи, університет Людвіга-Максиміліяна, Мюнхен, Німеччина

Марк фон Гаґен, професор історії школи історичних філософських та релігійних наук Аризонського державного університету, США

Ґвідо Гаусман, Університет Людвіга-Максиміліяна, Мюнхен, Німеччина

Андре Гертель, лектор із міжнародних відносин відділення політології Єнського університету, Німеччина

Джон Арчибальд Ґеті, заслужений професор українознавства Історичного університету Каліфорнії, Лос-Анджелес, США

Кристофер Ґілі, науковий співробітник Гамбурзького університету, Німеччина

Франк Ґольчевскі, професор Історичної програми Гамбурзького університету, Німеччина

Том Джунс, доктор історичних наук, коледж ім. Імре Кертеса, Єна, Німеччина

Маркіян Добчанський, доктор філософії, відділення історії Стенфордського університету, США

Сергій Єкельчик, професор слов'янознавства та історії університету Вікторії, Канада

Сергій Жук, асоційований професор історії, університет Бол Стейт, Індіяна, США

Таня Захарченко, пост-докторантка, Центр історичних досліджень, Вища школа економіки, Санкт-Петербург, Росія

Керстин С. Йобст, професорка східноевропейської історії, Віденський університет, Австрія

Андреас Каппелєр, професор-емерит з історії, Віденський університет, Австрія

Іван Качановский, ад'юнкт-професор школи політології університету Отави, Канада

Падрайк Кені, професор історії університету Індіяни, США

Хедер Коулмен, член Канадської дослідницької Ради, асоційований професор відділу історії та класики Альбертського університету, Канада

Метью Кот, дослідник Центру російських та евразійських досліджень, Упсальський університет, Швеція

Олег Коцюба, докторант, відділення слов'янських мов та літератури, Гарвардський університет, США

Надія Кравець, пост-докторантка, Український науковий інститут, Гарвардський університет, США

Марк Крамер, директор програми досліджень Холодної війни, Центр Дейвіса з російських та евразійських досліджень, Гарвардський університет, США

Джон Кульчицькі, професор-емерит, Відділення історії Університету Ілінойса в Чикаго, США

Ольга Кучеренко, незалежна дослідниця Кембриджського університету, Велика Британія

Юрій Латиш, КНУ ім. Тараса Шевченка, Київ, Україна

Віктор Гуго Лейн, Йоркський коледж, Міський університет Нью-Йорка, США

Джаред МакБридж, професор-асистент з історії, Колумбійський університет, США

Дейвід Р. Марплс, заслужений професор, відділення історії та античности Альбертського університету, Канада

Хав'єр Моралес, лектор із міжнародних відносин Европейського університету Мадрида, Іспанія

Мартин Ост, професор історії університету Базеля, Швайцарія

Таня Пентер, професорка східноевропейської історії Гейдельберзького університету, Німеччина

Олена Петренко, докторантка відділення східноевропейської історії Рурського університету в Бохумі, Німеччина

Саймон Пірані, старший науковий співробітник Оксфордського інституту енергетичних досліджень та лектор із російської та радянської історії Кентерберійського університету Крайст Черч, Велика Британія

Юрій Радченко, старший лектор Інституту сходознавства та міжнародних відносин, директор Центру міжетнічних відносин у Східній Європі, Харків, Україна

Вільям Риш, асоційований професор історії, Коледж Джорджії, США

Ґжеґож Россолінські-Лібе, науковий співробітник, Вільний університет Берліна, Німеччина

Блер Рубл, політолог, Вашингтон, США

Пер Андерс Рудлінґ, асоційований професор історії Люндського університету, Швеція

Стивен Сигел, асоційований професор історії університету Північного Колорадо, США

Володимир Склокін, дослідник, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, Львів, Україна

Ірина Склокіна, дослідниця, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, Львів, Україна

Єгор Стадний, докторант історичного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

Андреас Умлянд, старший дослідник Інституту Євроатлантичного співробітництва, Київ, Україна

Євген Фінкель, професор-асистент політології та міжнародних відносин університету Джорджа Вашингтона, США

Рорі Фінін, старший лектор з українознавства, Кембриджський університет, Велика Британія

Іван-Павло Химка, професор-емерит, відділення історії та класики Альбертського університету, Канада

Олеся Хромейчук, викладачка, Університет коледжа Лондона, Велика Британія

Марко Царинник, незалежний дослідник, Торонто, Канада

Джеймс Шер, асоційований співробітник, Королівський інститут міжнародних відносин, Лондон, Велика Британія

Антон Шеховцов, старший науковий співробітник інституту «Легатум», Лондон, Велика Британія

[Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://blogs.pravda.com.ua/authors/kurina/5537c31b54584/

11.
Депутатське звернення народного депутата України Юрія Шухевича до Президента Національної академії наук України Б.Є. Патона [27 квітня 2015 р.]

Президенту Національної академії наук України
пану Борису Патону

Депутатське звернення

Зважаючи на те, що в ЗМІ з'явився текст відкритого листа так званих міжнародних науковців до Президента України та Голови Верховної Ради України з проханням не підписувати законопроекти № 2538-1 «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» та № 2558 «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» (див. у додатку копію тексту цього відкритого листа, що розповсюджено в ЗМІ), а також, зважаючи на ту обставину, що я є автором законопроекту № 2538-1 «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» та співавтором законопроекту № 2558 «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», а також, зважаючи на те, що в цьому відкритому листі міститься неправдива інформація про те, що стаття 6 законопроекту № 2538-1 впроваджує кримінальну відповідальність за невизнання легітимною «боротьбу за незалежність України у 20 столітті», **зважаючи на ці та інші обставини, прошу організувати написання до Президента України та Голови Верховної Ради України відкритого листа відповіді правдивих науковців на сфабрикований спецслужбами Російської Федерації відкритий лист так званих міжнародних науковців.**

Прошу надати мені у найхутчіший реченець письмову відповідь на це звернення.

Сподіваюся, що українські науковці стануть на захист борців за незалежність України!

Сподіваюся на плідну співпрацю заради побудови тієї незалежної України, за яку віддали своє життя та здоров'я кращі сини та доньки України!

СЛАВА УКРАЇНІ!

Народний депутат України Юрій Шухевич

Науковий архів Інституту історії України НАН України

12.
Відповідь Президента НАН України Б.Є. Патона на депутатське звернення народного депутата України Юрія Шухевича за № 04-35/Ш-81-6 від 27 квітня 2015 р.

Шановний Юрій-Богдане Романовичу!

У відповідь на Ваше звернення щодо позиції українських істориків стосовно відкритого листа науковців та експертів-українознавців з приводу так званих «антикомуністичних законів» (№ 2538-1 та № 2558), інформуємо про наступне.

Українські академічні історики за роки незалежності України брали і беруть найактивнішу участь у дерадянізації і декомунізації нашої історії. Реабілітаційна складова історичної пам'яті українського народу стала пріоритетною у творчості професійних істориків. Повернуті із небуття сотні імен видатних борців за незалежність України. Інститут історії України забезпечив видання багатотомної серії «Реабілітовані історією». Створені справді наукові праці з історії ОУН, УПА, Народного Руху України та ін. Документально підтверджено, що Голодомор 1932–1933 рр. є геноцидом українського народу. Зараз видається серія праць з регіональної історії, що теоретично і фактологічно стверджує єдність України та спадкоємність всіх поколінь борців за соборну українську державу. Можна зробити висновок, що саме українські історики задовго до появи так званих «антикомуністичних законів» успішно провели декомунізацію історичної пам'яті та академічної науки.

Водночас хотілось би акцентувати увагу на тих принципах і умовах, у яких працюють академічні історики. Зусиллями не одного покоління істориків за підтримки керівництва держави в українській науці ствердились принципи демократизму, свободи наукової творчості. Нам вдалося подолати важку радянську тоталітарну спадщину, коли влада диктувала історикам що і як писати. Думаємо, що адміністрування, державне втручання й ідеологічний контроль за діяльністю істориків назавжди відійшли у минуле. Українська наука, як і все наше суспільство, інтегрується у європейський простір. В історичній науці європейських держав давно ствердилися принципи, що свого часу були задекларовані, зокрема, французькими істориками, у багатьох документах Ради Європи, рекомендаціях із викладання історії у XXI ст. У декларації 19 найбільш відомих істориків Франції (13 грудня 2005 р.) стверджується, що «історія не є об'єктом юрисдикції, у вільній державі ні парламент, ні інший юридичний авторитет не мають права визначати, що є в історії правдою». У системі НАН України не практикується адміністрування та політизація у суто науковій, академічній діяльності істориків. Кожен вчений має

право відкрито висловлювати свою позицію, має широкий доступ до ЗМІ, може аргументовано обстоювати свою думку. Після публікації відомого листа зарубіжних істориків в українських ЗМІ, академічних інститутах, соціальних мережах розгорнулася дискусія із проблем «декомунізації» історії. Тільки у часописі «Критика» за останні два тижні опубліковано два десятки дискусійних матеріалів. Українські історики підтримують пакет антикомуністичних законів, але виступають проти обмеження свободи слова, свободи наукової творчості, обмеження приватного життя. На нашу думку, це є дійсно європейська практика.

Окрім вищевикладеного, варто зауважити, що проекти зазначених законів не надходили до НАН України. Академія має у своєму розпорядженні значний потенціал фахівців-експертів, які могли б допомогти підготувати більш якісні законопроекти.

Сподіваємось, шановний Юрій-Богдане, що між парламентом України і НАН України складеться сучасний, європейський стиль взаємин. Українські вчені і надалі готові зробити свій вагомий внесок у розбудову української держави, протидії військовій агресії та сепаратизму.

Слава Україні!

Президент НАН України,
академік НАН України Б.Є. Патон

Науковий архів Інституту історії України НАН України

13.
З доповіді Андреаса Каппелера «Затінена Росією» [травень 2015 р.]

Відколи Україна через Євромайдан та російсько-українську війну потрапила у всі газети, доводиться знову й знову чути скарги, що політика, медії та наука були неготові до подій в Україні, а тому не реагували належним чином. На адресу дослідників історії Східної Європи теж лунали докори, що вони не справилися зі своїм завданням. Чи слушні ці докори, чи ні, але нам добре відомо, що Україна в кінці ХХ та на початку ХХІ ст. не мала свого певного місця на когнітивній карті Європи. Значно меншою мірою це стосується і сучасності, про що свідчать відкриті дебати, на яких знову й знову висловлюються сумніви щодо існування української нації, мови та історії.

Україна затінена Росією, яка вже понад століття має перше слово в інтерпретації історії Східної Європи. До сьогоднішнього дня Росія не

визнала українців, як окрему націю, і розглядає їх як частину великого російського народу, так званого «русского мира». Таке розуміння перейняли західні країни. Україну здебільшого не розглядають як самостійного діяча, політика великих держав робилася без її участі. Українці виходили з тіні хіба що випадково і ненадовго, здебільшого тоді, коли ставали інструментами в політиці великих держав. Це була Німеччина або Пруссія, та Росія або Радянський Союз, які проводили свою політику, використовуючи народи, що жили між ними. Починаючи від трьох поділів наприкінці XVIII ст. аж до «диявольського пакту» 1939 р. це стосувалося передусім Польщі. А сьогодні це Україна, якою на думку деяких німецькомовних та російських політиків, дипломатів та істориків можна знехтувати чи навіть сприймати як частину Росії. Як же до такого дійшло?

Польські окуляри

Історія того, як німці сприймали Україну, почалася наприкінці XVI ст. від запорозьких козаків, підданих польського короля. На Україну дивилися тоді крізь польські окуляри, про це йде мова і в першому описі України «Description d'Ukraine qui sont plusieurs Provinces du Royaurne de Pologne» авторства Гійома Левассера де Боплана, опублікованому у Франції в 1650 р.

Дата публікації невипадкова, адже два роки тому українські козаки підняли повстання проти Польщі і несподівано опинилися в центрі всезагальної уваги. У Центральній та Західній Європі тоді виходило багато газет, листівок, брошур і памфлетів, присвячених керівнику повстання Богдану Хмельницькому та драматичній збройній боротьбі з поляками, татарами і Московською державою. Відтоді запорозьких козаків почали сприймати як незалежних політичних та військових діячів. Таке сприйняття майже не змінилося одразу після 1654 р., коли козаки подалися під руку московського царя. На початку XVIII ст. велике зацікавлення викликав перехід гетьмана Мазепи до шведського короля в 1708 р. Хоча їх обох Петро Великий переміг у битві під Полтавою, а козаки, як наслідок, втратили свою автономію та свободу дій, Україна зберігала у XVIII ст. своє місце на когнітивній географічній карті Європи.

Прикладом цього є карта, яку вперше у 1716 р. надрукував у Нюрнберзі Йоганн Баптіст Гоманн, взявши за основу карти Боплана. Напис «Ukrania, quae et terra Cossacorum» знову вказує на тісний зв'язок між Україною та козаками. Тому вражає те, що карти, які часто додруковували згодом, охоплюють практично всю територію сучасної України, яка вже тоді була заселеною. На сході та півдні Україна межує з Татарією та незаселеними землями під назвою «deserta». Також в «Універсальному лексиконі» Цедлера ми знаходимо докладні записи про Україну та козаків.

Вже наприкінці XVIII ст. вийшла друком перша, за тогочасними критеріями наукова, історія України. Вона позначила кульмінацію та водночас завершення сприйняття України в добу Просвітництва. Мова йде про книжку на чотириста сторінок – історію «України, українських козаків, а також Галицького й Волинського королівства», видана в Галле, 1796 р. Автор Йоганн Крістіан фон Енгель був родом із сучасної Словаччини, навчався в Ґьоттінгені. Україна, пише він у вступі, «за обсягом дорівнює королівству», вона «відокремлює культурну Європу від дикої Азії». Історія України Енгеля вийшла як 48-ий том загальної історії світу. Отож, наприкінці XVIII ст. Україна ще мала своє місце на когнітивній географічній карті Європи та світу.

Історія Енгеля – це лебедина пісня. Українські козаки, а з ними найважливіші протагоністи сприйняття України, відходять у минуле наприкінці XVIII ст. Як результат, починають сприйматися не козаки, здатні до оборони, а простий український народ. Початок поклав ще Йоганн Готфрід Гердер, який 1769 р. писав у своєму подорожньому щоденнику: «Україна стане новою Грецією: чудове небо цього народу, його весела вдача, його музична натура, її родючі землі і т.д колись раптом прокинуться: із численних малих диких народів – греки теж колись були такими – постане цивілізована нація: її кордони тягнутимуться аж до Чорного моря, а звідти – по цілому світі».

У Гердера ми натрапляємо не на жорстоких воїнів-козаків, а безневинний, веселий, музичний, некультурний народ. Все-таки він має потенціал прокинутися і стати цивілізованим. Завершує цю другу фазу сприйняття України збірка «Die Poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder», видана 1845 р. Очевидно, її видавець Фрідріх Боденштедт не знав, що півсотні років тому українські козаки були відомі в Європі, адже він хотів «дітей чужої країни своєю рукою привести до німецької батьківщини». Цим дітям потрібні були настанови дорослих освічених німців. Вони хоч і відсталі, зате пишуть чудові вірші, гарно співають і танцюють – наявний ще за часів Гердера стереотип українців, поширений і до сьогодні.

У XIX ст. зацікавлення німецької громадськості Україною спадало дуже швидко. З приєднанням більшої частини її території до царської імперії на Україну лягла тінь Росії. Після 1850 р. Україна майже зникла з поля зору, також вона втратила свою назву, використовувати яку в Росії було заборонено в останній чверті XIX ст., а за кордоном про неї теж майже не згадували. У великих енциклопедіях XIX ст. Україну згадували тільки між іншим, здебільшого під назвою Малоросія. Російські уявлення про малоросів як про частину великого російського народу прийнялися і за кордоном. Термін «козаки» стосувався виключно до російських козацьких військових частин.

З початком Першої світової війни українці раптом вийшли з тіні Росії. Однак Німеччину та Австрію українці не цікавили як незалежні учасники історії. Вони намагалися інструменталізувати українців для своєї політики щодо Росії, а згодом щодо Радянського Союзу.

Житниця Європи?

Тоді Німеччина була ще менш готова, ніж тепер, цікавитися Україною. Однак з'явилися численні брошури балтійських німців Пауля Рорбаха та Акселя Шмідта. Вони заохочували підтримати створення української держави, яка стала б бастіоном проти Росії: «У чиїх руках Київ, той може змушувати Росію», – писав Рорбах у 1915 р. Тоді теж відбувалися дискусії, які нагадують сучасні дебати між тими, «хто розуміє Україну» та тими, «хто розуміє Росію».

9 лютого 1918 р. Україна знову повернулася на міжнародну арену, як незалежна Українська народна республіка; вона уклала сепаратний мир з Центральними державами. Потім відбулася окупація України та створення української держави, маріонетковий режим за гетьмана Павла Скоропадського. Його найважливіше завдання полягало в тому, щоб постачати зерном голодний Відень і Берлін. Це вдалося тільки частково, однак за Україною закріпився імідж житниці Європи.

Перша світова війна та заснування національної, хоча й недовговічної, держави сприяли тому, що Україна не залишалася більше такою невідомою, як до 1914 р. Вперше в назві держави було слово «Україна», яке збереглося і в назві Української Радянської Соціалістичної Республіки – її переможної конкурентки.

«Ukrainomanie. Berlins neueste Mode» так великий письменник Йозеф Рот родом з Галичини, з міста Броди, назвав свою статтю, яка в грудні 1920 р. з'явилася в «Berliner Zeitung». Через 8 років Рот нагадав у «Frankfurter Zeitung» про те, що більшовики та поляки відібрали батьківщину в безборонних українців. Статті Рота свідчать про те, що Німеччина знову помітила українців. Цьому посприяли емігранти, серед них Скоропадський та колишній міністр зовнішніх справ, історик Дмитро Дорошенко. Вони мали зв'язки з офіційними німецькими колами і в 1926 р. заснували в Берліні Український науковий інститут, що видавав змістовні дослідження німецькою мовою, влаштовував лекції та надавав стипендії.

Цього самого року Україна потрапила в газети цілого світу, коли Симона Петлюру, найважливішого політика Української Народної Республіки було застрелено в Парижі. Вбивцю Петлюри Самуеля Шварцбарда було заарештовано, але потім суд присяжних його виправдав. Шварцбард мотивував свій вчинок тим, що Петлюра нібито відповідальний за вбивства десяти тисяч українських євреїв у 1919–1920 р. Цей закид

безпідставний, адже Петлюра гостро засуджував антисемітизм та антиєврейські виступи. Щоправда, в хаосі громадянської війни він не міг контролювати частини своєї армії та українських селян, які почали вчиняти погроми поруч із російською Білою армією. Сенсаційний процес Шварцбарда започаткував стереотип українського антисемітизму та націоналізму, а Радянський Союз підсилив його. Сьогодні російська пропаганда знову жваво ним користується.

Націонал-соціалістична Німеччина дотримувалася й надалі політики інструменталізації України в боротьбі з Польщею та Радянським Союзом. Для цього використовувалися націоналістичні організації, передусім Організація Українських Націоналістів (ОУН). Такі націонал-соціалісти як Альфред Розенберг, Георг Ляйббрандт та Ганс Кох належали до прихильників незалежної, пов'язаної з Німеччиною, України, однак вони не могли чинити опору гітлерівській расовій ідеології, політиці завоювання життєвого простору та грабунку. Понад два мільйони чоловік було вивезено до Німеччини на примусові роботи і багато німців уперше познайомилося з українцями особисто, щоправда, не як з рівними собі, а так як пани знайомляться зі слугами чи служницями.

Коли закінчилася Друга світова війна українці майже цілковито зникли з ментальної географічної карти Європи. Численні українські емігранти, що прибули наприкінці війни, здебільшого виїжджали далі, до Північної Америки. Осередком тих, що залишилися, став Український вільний університет, перенесений з Праги до Мюнхена, однак сила його впливу була незначною.

А потім розпочався тридцятирічний спад сприйняття України. Велику державу Радянський Союз майже завжди сприймали як Росію, а її населення, в тім числі й українців, як росіян. Національне питання вважалося вирішеним. Якщо українців і помічали, то сприймали, в кращому випадку, як народність, яке не має політичного значення. Історія України розчинилася в історії Росії, як було вже в XIX ст. Тінь Росії накрила Україну знов.

Революція та війна

Революції, що відбулися в 1989–1991 р., докорінно змінили ментальну географічну карту Європи. Раптом з'явилися країни, назв яких багато хто ще ніколи не чув. Тоді як рухи за незалежність було помічено в Балтії та на Кавказі, Україна й далі залишалася невідомою. Майже ніхто не вірив у те, що Радянський Союз може зникнути і виникне незалежна Україна. Хоча Україна й стала незалежною державою, однак ще довго залишалася великою білою плямою на ментальній географічній карті.

За останні двадцять три роки багато чого змінилося. Той факт, що тепер існує незалежна держава, призвів до того, що Україну почали

сприймати ширші кола громадськості. Наприклад, в сфері спорту, в якій раптом з'явилися українські олімпійські та футбольні команди та українські зірки такі як брати Клички чи футболіст Шевченко. Чи відома Руслана, яка в 2004 р. здобула перемогу на пісенному конкурсі «Євробачення».

І все-одно громадськість і далі вважала українців відгалуженням росіян, які говорять російським діалектом і не мають своєї історії та високої культури. До невиразного образу України належав брак демократії та конституційності, корупція, політичні скандали, велика бідність та еміграція робочої сили, яка привела в західні країни дуже багато повій. Негативний імідж підсилювався згадкою про Чорнобильську катастрофу – подію в Україні, яка найглибше закарбувалася в пам'яті.

Несподіваний масовий рух – Помаранчева революція – зненацька закинула Україну через телевізор у німецькі вітальні. Коли Захід не наблизився до України, коли помаранчеві квіти швидко зів'яли і виявилося, що це була не революція, зацікавленість невдовзі знову згасла. Винятком була тільки гламурна Юлія Тимошенко, зокрема тоді, коли новий президент Віктор Янукович кинув її до в'язниці. Це змінилося аж тоді, коли восени 2013 р. почалася революція Майдану і військове втручання Росії викликало серйозну кризу міжнародних стосунків.

У сфері наукових досліджень України, зокрема її історії, ще раніше відбулися важливі зміни. Тоді як аж до вісімдесятих років не було написано майже жодної дисертації чи інших досліджень з історії України, то після 1991 р. їхня кількість стрімко зросла. Відтоді у німецькомовних країнах було написано понад сорок дисертацій та видано понад шістдесят книжок на різні теми з історії України – результат вартий уваги. Чого бракує, то це закріплення досліджень історії України за якимось інститутом в Німеччині.

Протягом довгих періодів історії України великі держави зловживали нею як геостратегічним полем. Ще й сьогодні ті, «що розуміють Росію і Путіна», закидають Німеччині та Сполученим Штатам, що це вони влаштували Майдан, аби ослабити Росію – цілком за традицією невдалих спроб інструменталізувати Україну. Цей закид безпідставний. Теперішня ситуація нагадує ту, яка склалася в 1648–1654 р., коли революція мала успіх, викликала війну і Україну раптом стали сприймати як самостійного діяча.

У середині XVII ст. та в 1918–1920 роках незалежній Україні, щоб вижити, потрібні були союзники. Це повторюється сьогодні і союзником може бути тільки Європейський Союз. Україна, що вже понад двадцять років – і це вперше в своїй історії – залишається незалежною протягом тривалого часу, під час Революції гідності попрощалася зі своїм радян-

ським минулим. Вона наздоганяє революції 1989 р. і цим самим купує собі квиток до ЄС. Прийшла пора, щоб Україна звільнилася від тіні Росії і знову отримала стале місце на когнітивній географічній карті Європи. Для цього їй потрібна наша солідарність і наша підтримка.

Переклад Софії Матіяш

Перекладено з дозволу редакції Frankfurter Allgemeine Zeitung: Andreas Kappeler. In Schatten Russlands // Frankfurter Allgemeine Zeitung. Dienstag. 9 Juni 2015. № 130. Seite 11.

Андреас Каппелер аж до емеритури в 2011 р. викладав історію Східної Європи, спочатку у Кельні, а потім у Відні. Його «Мала історія України» вийшла у видавництві C.H. Beck, як четверте доповнене видання. Цей текст – скорочена доповідь з присвяченої Україні конференції, що відбулася наприкінці травня.

[Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1566-andreas-kappeler-zatinena-rosiieiu

14.
Лист Інституту історії України НАН України до Голови Національного банку України В.О. Гонтарєвої [20 серпня 2015 р.]

Шановна Валеріє Олексіївно!

У відповідь на Ваш лист № 50-04009/55524 ДСК від 06.08. 2015 р. «Про персоналії видатних діячів історії та культури України» Інститут історії України НАН України інформує про наступне.

Згідно Постанови Верховної Ради України «Про затвердження назви і характерних ознак грошової одиниці України» (10 грудня 1991 р., № 1952-XII) на банкнотах української гривні зображені видатні діячі історії та культури України – Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Леся Українка, Григорій Сковорода. Цей перелік персоналій включає в себе державних діячів (5 осіб) та представників української літератури і громадського руху 4 (особи). Зовсім немає представників української науки, діячів мистецтва, кіно та інших галузей культури. При підготовці додаткового номіналу банкнот (мова йде, очевидно, про купюру в 1000 грн.) варто виправити диспропорцію, яка склалася в попередні роки. Окрім того, зважаючи на гостру суспільно-політичну кризу в Україні та наявний розкол історичної памяті, її

регіоналізацію, розміщення на банкноті персоналії чергового політика, державного діяча як далекого минулого, так і сучасної історії, викличе збурення суспільних настроїв. Тому пропонуємо доповнити перелік персоналіїв видатних діячів історії та культури України для розміщення на додатковому номіналі банкнот прізвищам українських вчених. Насамперед, мова йде про **Володимира Івановича Вернадського (1863–1945)**, українського філософа, природознавця засновника цілої низки нових галузей науки (геохімії, біохімії, радіогеолокації та ін.). Він є одним із засновників і першим президентом Української академії наук (1918 р.), яка згодом буде відзначати 100-річчя. Вважаємо, що ювілей Національної академії наук України буде сприятливим суспільним психологічним фоном для впровадження нової банкноти із зображенням В.І. Вернадського. Добре відомі слова, сказані Вернадським: «Я вірю у велике майбуття і України, й Української академії наук», які можуть прикрасити лицьову сторону банкноти.

Пропонуємо також розглянути й інші персоналії, зокрема:

- **Микола Іванович Костомаров (1817–1885)**, видатний український історик, поет, мислитель, громадський діяч, 200-річчя якого буде в 2017р.
- **Олександр Петрович Довженко (1894–1940)**, видатний український письменник, кінорежисер, класик світового кінематографу.
- **Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940)**, видатний український історик, етнограф, фольклорист, дослідник історії українського козацтва.

Після прийняття рішення Національним банком України щодо конкретної персоналії для зображення на черговій банкноті Інститут історії України надасть необхідну допомогу в підборі фотопортретів, висловлювань та композиційних сюжетів для зображення на лицьовій і зворотній стороні купюри.

З повагою,
заступник директора Г.В. Боряк

О.А. Удод, тел. 279-87-04

Науковий архів Інституту історії України НАН України

15.
Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень «Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України» [вересень 2015 р.]

Історична пам'ять Українського народу давно стала полем інформаційних війн з боку Російської Федерації. Для загострення протиріч в українському суспільстві та впливу на громадську думку західних країн РФ використовує інтерпретації історії з метою легітимації своєї політики, спрямованої на руйнацію української національної ідентичності, розкол і знищення Української Держави. Саме тому складовою гібридної війни з боку Росії є потужні інформаційні атаки та агресивна історична політика супроти українського гуманітарного простору. Російська історична політика в контексті відновлення статусу «наддержави».

Під історичною політикою розуміють набір практик, за допомогою яких політичні сили або держави прагнуть затвердити певні інтерпретації історичних подій як домінуючі. Історична політика має три функції: 1) символічну (надання значущості події); 2) інтерпретативну (трактування події для потреб поточної політики); 3) ідентифікаційну (вплив на формування національної ідентичності). Історична політика – це вибір та трансляція державою системи суспільно-політичних цінностей. Відтак, історична політика Росії – це нав'язування українському суспільству своїх цінностей.

На початку XXI ст. російським керівництвом взято курс на зміцнення влади та посилення впливу російської держави на міжнародній арені. Потреба повернення Росією статусу наддержави, яка повинна брати участь у формуванні основ світопорядку, пояснюється існуванням окремої «великої російської цивілізації». Російська цивілізація – це держава разом з «русским миром», під яким розуміється мережа людей і спільнот за межами Російської Федерації, так чи інакше включених у російський культурний та мовний простір. Його основою є сакральне поняття «Свята Русь» і пов'язана з ним етнокультурна спільність східнослов'янських народів: росіян, українців і білорусів. Доктрина відродження Росії після розпаду СРСР (який визначається росіянами як геополітична катастрофа) та її реваншу на пострадянському просторі базується на таких засадах: 1) «розділеності російського народу» і його праві на возз'єднання; 2) «штучності» нових державних кордонів (розбіжність нових державних кордонів з національними (що розуміються як етнічні) вважається найбільшою історичною поразкою та загрозою безпеці Росії); 3) необхідності захисту співвітчизників, у тому числі силовими методами. Претензії на

статус великої держави спонукали російське керівництво сформулювати та втілювати великий наднаціональний проект «збирання земель» – Євразійський союз.

Успіх політики відновлення статусу «наддержави» неможливий без населення і ресурсів України. Боротьба за геополітичний вектор розвитку України ведеться в контексті ідеологічного обґрунтування цивілізаційного вибору Євросоюз або Євразійський союз. Аргументація кожної із сторін своєї позиції фактами з історії зумовлює пропагандистсько-історичну війну. Росія ясно дає зрозуміти Україні і світу, що саме історичні прецеденти, події історії є легітимізуючим чинником її політичних кроків. Кремль секьюритизував проблему українського шляху в Європу, тобто перевів її у розряд найважливіших для виживання нації і держави. Масові протести та зміна влади у Києві були інтерпретовані Москвою як державний переворот, інспірований Заходом на території, яка історично та цивілізаційно повинна входити в зону виключного впливу Росії. Оскільки в Україні живуть мільйони російських людей, Росія повинна стати на їх захист, адже вона є гарантом безпеки «русского мира». «Історичне обґрунтування» російських дезінтеграційних проектів «Крим» та «Новоросія».

Для того, щоб розхитати державність України, розколоти її, і продемонструвати Заходу свою рішучість в цьому напрямі, російське керівництво почало втілювати дезінтеграційні проекти «Крим» та «Новоросія». Їх ідеологічним обґрунтуванням стала концепція «розділеного народу», відновлення «історичної справедливості». Фактично офіційною стала ідеологія пострадянського реваншу, що включає в себе образ Росії – збирачки розділеного штучними кордонами «русского мира». Російська влада вдається до історичних маніпуляцій, які нібито мають обґрунтувати право Росії на ті чи інші території. У риториці весни 2014 р. найбільш активно задіяним виявилася категорія «русского мира», співзвучна з символічними поняттями «споконвічно російська земля» (Крим), «російське місто» (Севастополь), «російська військова слава» (Чорноморський флот).

Приклади з історії мають на меті привчити українців та світове співтовариство до думки, що Крим – це частина Росії. Населений кримськими татарами та українцями Кримський півострів, приєднаний до Російської імперії в 1783 р., подається як «споконвічна російська земля». А входження Криму до складу України у 1954 р. визнається незаконним. Як аргументи такої політики вводяться сакральні метафори, і анексія Криму виправдовується тим, що він для Росії є святим місцем (як «Храмова гора»), бо там хрестився князь Володимир. Ці аргументи історично неправдиві й хибні в логічному та правовому сенсах. По-перше, Воло-

димир – це Київський князь, по-друге, виправдання сучасних політичних дій тим, що відбулося з Київським князем тисячу років тому, не може слугувати міжнародно-правовою підставою. Наступним антиукраїнським дезінтеграційним проектом є «Новоросія». Російська влада використовує цей термін, щоб пред'являти претензії на колишні, нібито російські землі, з переважаючим російським населенням. Керівництво РФ визнало «легітимними права етнічних росіян та російськомовних» і декларувало історичне право на існування «Новоросії» «від Харкова до Одеси».

Цей політтехнологічний проект базується на маніпуляціях з історією та перекручуванні фактів, адже Харківщина, або Слобожанщина, а також більша частина Луганщини та Донеччини ніколи до складу «Новоросії» не входили. Росія наполягає на тому, що Новоросія була подарована Україні більшовиками і своїм корінням вона пов'язана з російською державою, а її жителі – це люди з дещо іншим менталітетом, яким важко порозумітися з українцями. Сучасна українська влада нібито проводить імперську політику стосовно населення південного сходу, а воно чинить опір тому політичному режиму («фашистському» у визначенні російської пропаганди), тому вектору руху України (європейському), який нав'язується населенню. Російською владою та ЗМІ це інтерпретується як «цивілізаційний вибір» цього населення на користь геополітичної підтримки Росії в боротьбі із «Заходом». Оскільки жителі південно-східних районів України – це нібито фактично інший народ, отже, вони не сепаратисти, а прагнуть реалізувати право на самовизначення.

Історичне підґрунтя проекту «Новоросія» вкрай хитке. Повноцінної самобутньої землі або республіки з такою назвою ніколи не існувало. Історично сформованих кордонів, окремої історично створеної земельної символіки у «Новоросії» не було. Її населення ніколи не вело боротьби за якісь окремі автономні права. Проект «Новоросія» сконструйовано, щоб розколоти Україну, пояснити нібито іншу самоідентифікацію жителів південного сходу, продемонструвати існування національної ідентичності, альтернативної українській, довести неможливість співіснування з українцями в одній державі, виправдати нав'язувану ідею регіональної окремішності, яка повинна перерости в державність.

Проблема культурної та державної спадкоємності Київської Русі в російській історичній політиці Історична політика, що проводиться російською владою під керівництвом В. Путіна, спрямована на вироблення і закріплення в суспільній свідомості концепції національної історії, в якій держава постає як основний сенс російської історичної традиції. Особливо вперта боротьба в українсько-російському історичному протиборстві ведеться за спадщину Київської Русі (в Росії цей термін часто замінюється терміном «Древнерусское государство»).

Ядром легітимації російської держави є твердження, що єдиним спадкоємцем Київської Русі є середньовічна Росія. На прикладах історичного минулого доводиться міф про єдину давньоруську народність Київської Русі, з якої надалі виокремилися росіяни, українці і білоруси. Водночас постулюється його імперський різновид – існування «триєдиного руського народу», який складається з великоросів, малоросів та білорусів. Концепцію підтверджували етимологічними засобами, щоб довести: 1) спільність між словами «російський (русский)» і «Русь», тобто першородство росіян в історії Київської Русі й їх пріоритетне право на стародавню культурну та державну спадщину; 2) ототожнення «України» з окраїною, що «підтверджувало» культурно-історичну і політичну другорядність українців. Хоча за режиму В. Путіна бачимо спробу стимулювати дискурс про походження російської держави з Новгорода і Пскова, а не Києва, все ж тема Київської Русі залишається однією з центральних в історичній політиці РФ. Одним із прикладів, як дана тема використовується в сучасній політиці, є заява В. Путіна, що Київська Русь була ядром Російської імперії і відтоді росіяни й українці мали спільну історію та культуру і менталітет, схожі мови. Звідси висновок – росіяни і українці один народ. Путін чітко акцентував, що Київська Русь і Росія – це тотожні поняття.

Такі заяви є ідеологічним обґрунтуванням права не лише втручатися у внутрішні справи України, а вести політику її повної інкорпорації в Російську державу. Якщо Україна, втілюючи традиції власної державності, стає суб'єктом геополітики, інтегрується з Європою і виходить зі сфери впливу російської цивілізації, це підриває легітимацію Росії як тисячолітньої держави, Росія втрачає історичну підставу. Сучасна українська влада підкреслює значимість Київської спадщини для національної ідентичності та державності, про що свідчить Указ Президента України П. Порошенка «Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Руси-України». «Велика Вітчизняна війна» як ключовий історико-політичний наратив Росії: актуальні антиукраїнські інтерпретації Шукаючи історичні події, придатні для політичного використання, Російська влада все більше повертається до радянської історії. Історія СРСР подається як історія «великої держави» в контексті міфу про переможну війну, як перемогу певного «історичного проекту», що став можливим завдяки об'єднанню в СРСР багатьох народів на чолі з російським.

Символ «Великої Перемоги» завдяки його інтенсивному політичному використанню, з одного боку, і вкоріненості у масовій свідомості, з іншого, виступає у якості важливої вузлової точки сучасної російської ідентичності. Цей міф нав'язується і українцям, як одна з основ істо-

ричної пам'яті народу. Підґрунтям таких поглядів є ідея «цивілізаційної єдності» з Росією. «Велика Вітчизняна війна» інтерпретується в Росії як велична місія звільнення від всесвітнього зла, коли Червона Армія врятувала Європу і все людство. Підкреслюючи значення перемоги у війні, В. Путін надав цій події особливий гуманістичний сенс, назвавши його «днем торжества цивілізації над фашизмом», а солдатів «Великої Вітчизняної» – «солдатами свободи». Ця інтерпретація була пов'язана з проблемою відносин на пострадянському просторі: гуманістичний спадок перемоги Путін представляв як спільне надбання «колишніх республік СРСР, а нині незалежних держав», якому потрібно «разом відповідати» . В Україні міф «Великої Вітчизняної війни» Радянського Союзу був частково розвінчаний висвітленням української національно-визвольної війни УПА проти Німеччини та СРСР. Але така інтерпретація поділяється не всіма в Україні. Частина українців (особливо у південно-східному регіоні) залишаються прихильниками радянської та російської точки зору на «Велику Вітчизняну війну». У своїй історичній політиці Росія враховує це і масовим вкиданням певного історичного матеріалу намагається поглибити розкол історичної свідомості українських громадян. У Росії стверджують, що спроба виробити український погляд на історію є елементом широкомасштабної кампанії Заходу, спрямованої на перегляд змісту та підсумків Другої світової війни, боротьбою за геополітичний переділ світу.

Міфологія війни активно використовується Москвою у внутрішній та міжнародній політиці. Російська влада перетворила ідею фашизму в інструмент політичної боротьби. Постійно акцентуючи тему «неонацизму», тиражуючи інформацію про «фашистів», кремлівська пропаганда ставить за мету: у внутрішньо-українському контексті розколоти країну і потрактувати діяльність сепаратистів як боротьбу з фашизмом; у внутрішньо-російському контексті створити образ ворога і викликати потребу з ним боротися; у зовнішньополітичному контексті зробити вразливими для критики позиції прихильників України за підтримку нібито «фашистського режиму». Не випадково події війни рясніють аналогіями з сучасністю. Кремлівській пропаганді важливо переконати всіх, що Україну захопили саме «фашисти». Звірства нацистів під час Другої світової війни ототожнюються з діями українських військ на сході. Риторика пов'язана з «Великою Вітчизняною війною» («каратєлі», «нацисти», «ополченці»), стала використовуватися для опису того, що відбувається в Україні. Спікер РФ С. Наришкін брехливо стверджує, що київські радикали посягають на життя жителів південного сходу України за те, що ці люди пам'ятають свою історію, шанують велику Перемогу і хочуть говорити рідною мовою. Напередодні відзначення 70-ї річниці закінчення Другої

світової війни російська пропаганда активно використовує проти України міф «Перемоги», вкидаючи в медійний простір тезу про прихід до влади сил («фашистів», «нацистів»), які були переможені у Другій світовій війні (Великій Вітчизняній війні) і яких знову треба перемогти.

Висновки. Історична політика РФ підпорядкована геополітичній стратегії та спрямована на реалізацію широкомасштабних цілей. Вона визначається пропагандистськими завданнями, які використовують історію для обґрунтування зовнішньої політики держави. Історичну політику Росії стосовно України необхідно розглядати в контексті реалізації таких важливих геополітичних проектів як «русский мир», «Євразійський союз», які мають на меті реінтеграцію пострадянського простору, а в перспективі, експлуатуючи міфологію «цивілізаційного вибору», повну інкорпорацію України в російську державу. Потужна пропагандистська атака на українську історію може мати негативні наслідки для гуманітарної безпеки України. Насаджування ідеології «спільноросійськості», заперечення існування української мови, культури, нації, єдності території, поширення радянсько-російських міфів про спільне життя і боротьбу в одній країні, використання історичних прецедентів та метафор для дискредитації сучасної української влади, твердження, що Українська Держава не має історичних витоків та перспектив – все це спрямовано на реалізацію деструктивно-нігілістичного сценарію у сфері національної ідентичності, «десуверенізацію» політичної свідомості, розкол і знищення України як держави. Революція Гідності, соціально-політична криза, криза національної пам'яті в Україні зумовлені процесами трансформації пострадянського, посттоталітарного, русифікованого суспільства у суспільство українське, громадянське, демократичне, гуманітарним складником якої є проблема трактування української історії. Причини кризи історичної свідомості та національної пам'яті: 1) слабкість державної історичної політики; 2) масове використання російською пропагандою та місцевими проросійськими силами антиукраїнських інтерпретацій історичних подій; 3) деструктивні зовнішні інформаційні впливи та пропаганда із використанням викривлених трактувань історичних фактів; регіоналізація історичної пам'яті; 4) експансія радянсько-російської супроти української державницької концепції викладу історичних фактів; 5) слабкість інформаційного забезпечення політики національної консолідації шляхом поширення історичних знань та формування національної пам'яті; 6) недостатність масової науково-популярної роботи. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України, за своєю інтенсивністю є безпрецедентною в XXI столітті. Пропагандистські бої на «історичному фронті» ведуться з метою знищити базовий контент історичної пам'яті українців і тим самим знівелювати його як важливу підвалину націо-

нальної консолідації та цементування державності. Влада та громадянське суспільство України мають активніше використовувати потенціал історичної політики як основи формування та збереження національної ідентичності та мовою документів, правдою фактів історії, деконструювати російські історичні інтерпретації, нав'язувані українцям. Об'єктивні історичні дослідження, історична освіта будуть запорукою духовного суверенітету українців та незалежності Української Держави. Потрібно пояснювати українцям і світовому співтовариству історичні витоки Українського народу, традиції державності, наочно показувати, що Україна і Росія – це національно, соціокультурно та політично абсолютно різні держави. Рекомендації Пріоритетними завданнями державної історичної політики є: 1) формування засад та нормативно-правового забезпечення державної історичної політики з чітким визначенням її суб'єктів і механізмів координації та контролю; 2) посилення науково-експертного супроводження державної історичної політики та надання їй системного характеру; 3) деконструкція міфу «спільноруської» єдності; 4) подолання радянсько-російської історичної міфології; 5) конструювання україноцентричних уявлень про минуле; 6) інкорпорація в сучасний європейський соціокультурний простір правдивої української історії, національної пам'яті; 7) формування європейської стратегії репрезентації історичного минулого. Протидія поширенню фальсифікацій української історії владою та ЗМІ РФ в контексті забезпечення гуманітарної безпеки України потребує низки заходів: 1. Міністерству інформаційної політики України та Державному комітету телебачення і радіомовлення України за участі НАН України й Українського інституту національної пам'яті з метою консолідації суспільства на основі історичної пам'яті про внесок Українського народу у перемогу над нацизмом у Європі та в контексті євроінтеграційних процесів і вироблення спільного бачення подій та наслідків Другої світової війни, відзначення ролі перемоги Антигітлерівської коаліції для формування сучасної Європи, усунення загроз національній безпеці України внаслідок історичної політики РФ вести широку інформаційно-роз'яснювальну діяльність щодо реалізації Указу Президента України «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни» № 169/2015 від 24 березня 2015 року. 2. Кабінету Міністрів України ухвалити розпорядження «Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми досліджень та популяризації історії України на період 2015–2020 рр.», котра розроблена Українським інститутом національної пам'яті і може стати основою державної історичної політики. 3. На базі Міністерства інформаційної політики України за участі Державного комітету телебачення і радіомовлення

України й Українського інституту національної пам'яті створити інформаційно-аналітичний центр для забезпечення формування та координації реалізації державної історичної політики, спрямованої на консолідацію українського суспільства; започаткувати низку історико-культурних та просвітницьких проектів, спрямованих на нівеляцію ідей «русского мира» та формування і зміцнення української громадянської ідентичності жителів південних та східних регіонів; на загальнонаціональному телевізійному каналі «Культура» створити навчальну історичну програму й організувати мовлення на всій території України, залучати провідних українських та іноземних істориків до створення програм історико-пізнавального характеру. 4. Міністерству освіти і науки України сприяти вдосконаленню системи засвоєння і поширення наукових історичних знань, як основи формування історичної пам'яті та національної свідомості; розглянути пропозицію про включення до навчальних планів предмету «Історія України» для учнів старшої школи елементів медіа-освіти з метою вироблення критичного погляду на історичні тексти, вчити розпізнавати наміри поширювачів історичної інформації, розрізняти факти та їх інтерпретацію. 5. Державному комітету архівів України посилити роботу щодо розширення фактографічної бази історичних досліджень, виявлення та публікації нових архівних документів, які висвітлюють дискусійні проблеми української історії. 6. Національній академії наук України, Національній академії педагогічних наук України, Українському інституту національної пам'яті, вищим навчальним закладам України ввести у тематичні плани науково-дослідних робіт на 2015–2016 рр. теми досліджень із питань механізмів формування колективних уявлень про історичне минуле, їхнього впливу на стан національної ідентичності та національну безпеку.

[Електронний ресурс]. Режим доступу:
http://old2.niss.gov.ua/articles/1796/

16.
Промова Шимона Переса «Мрійте про більше» на форумі «Ялтинська європейська стратегія» [12 вересня 2015 р.]

Ми, ізраїльтяни, мріяли про свою землю, але земля, яку ми отримали, не була мрією. Це був маленький клаптик, одна тисячна частина Близького Сходу. Ця земля не дуже добре до нас ставилася. Там були болота, москіти, пустеля на півдні, камені. Вибирати потрібно було між комарами і камінням. На ній було два озера – одне мертве, друге вимирало. Була

знаменита річка – але і в ній води не було. Тобто води не було взагалі. Ніяких природних ресурсів теж не було – ані золота, ані нафти. Тоді говорили, що на Близькому Сході є два типи країн – нафтові країни і країни святі. Наша була абсолютно свята, тому що взагалі нічого не було.

Ми були самотні. У нас не було брата за релігією, сестри за мовою чи сусіда за історією. Все це відбувалося після Голокосту. Ми прийшли туди і не знали взагалі, що робити. По-справжньому не знали.

І ми подумали: найбільше багатство природи – це людина. Люди збагатили землю, а не земля народ.

Ми всі стали вченими. Кожен фермер в Ізраїлі, кожен кібуц почав дивитися, як розвивати сільське господарство без води, без землі. Ми почали розвивати його. Це було перше в світі сільське господарство, засноване на хай-теку. Я сам був тоді студентом в сільськогосподарському університеті, ми намагалися проводити іригацію – поливали дерева гарячою водою, думали, що вони так будуть краще рости.

На превеликий подив, з'ясувалося, що сільське господарство, яке базується не тільки на землі, але і на хай-теку, працює. У нас сьогодні достатньо води. Воду зазвичай знаходять – її не видобувають. А ми стали її видобувати. І ми досягли успіху. Ми почали опріснювати воду, ми відшукували овочі, які не надто багато «п'ють», займалися селекцією. Ось вам справжній секрет: для майбутнього важливо не те, що ви знаходите, а те що ви виробляєте.

У нас не було ні людей, ні зброї, ми ніколи не воювали, в нас було всього 450 тис. людей, не було генералів, не було військового досвіду. ООН вирішила створити державу Ізраїль, але фактично йшла війна. Що ми могли робити? Дві речі.

Перше – люди повинні були стати мужніми та хоробрими. Вони повинні були зрозуміти, що у нас немає вибору – ми повинні тільки перемогти. Якщо ми хоч один раз програємо – все.

Друге – оскільки у нас не було зброї, ми почали її виробляти. Щоб удосконалювати армію, нам довелося розвивати ІТ. Ізраїльський ІТ-сектор працював на армію. Тому що ми були одні у ворожому оточенні.

Навіщо я вам це розповідаю? Досі я кажу молодим хлопцям або дівчатам: друзі, у вас є набагато більше, ніж ви думаєте. Не будьте лінивими. У вас є набагато більше, ніж земля може запропонувати. Ви можете самі робити речі, які вам не дісталися. Це урок для всіх.

Україна – одна з найважливіших у світі країн у сфері сільського господарства. Ви дійсно багато постачаєте, і ви не повинні від сільського господарства відмовлятися – ви можете і повинні модернізувати його, об'єднати ресурси і таланти народу.

Потенціал в усіх людей – дуже великий. Але всі вони трошки ліниві. Якщо хочете чогось досягти, треба працювати. Нічого не падає з неба. Ми

в Ізраїлі дуже багато працювали. Що в цьому поганого? Не знаю... Люди йдуть у відпустку – це марнування часу. Мені вже 90, і я ніколи не був у відпустці. Мені кажуть: «Ти що ненормальний? Як же ж ти відпочиваєш?» А я волію працювати. Я від роботи отримую радість. І не будьте песимістами – це теж марнування часу, особливо коли часи міняються.

Потрібно йти за наукою. У науки немає меж, обмежень, наука не має рефлексії. Не намагайтеся вирішити проблеми минулого, я не знаю, чи це взагалі можливо. Минуле взагалі не грає ніякої ролі. Просто вивчіть його, щоб ви не повторювали старих помилок. У минулого немає ні майбутнього, ні надії.

Більшість людей воліють пам'ятати, а не представляти – це найбільша помилка. Що ви хочете пам'ятати? Всі помилки, які були зроблені? На історію не можна покладатися. Історики були промовцями у королів і тих, хто був при владі – вони говорили те, що потрібно.

Люди бояться чогось... Тільки Бог знає, що з нами буде.

Мене іноді запитують: якщо озирнутися назад, якими були ваші найбільші помилки? Я відповім: ми думали, що маємо завеликі мрії. А тепер розуміємо, що вони були не такими вже й великими. Мрійте про більше. Чим більші ваші мрії, тим більше ви здобудете.

Ваше молоде покоління – чудове. Але що мене злить в них – вони зневажають політиків. Вони кажуть: політика корумпована, вона не для нас. Я відповідаю: ви чесні, ви хочете чесної політики – то ідіть і робіть чесну політику.

Всі ці уроки я виніс з минулого.

Ще люди запитують мене, як залишатися активним. Це дуже просто. Рахуйте подумки ваші досягнення і мрії. Якщо ваших мрій більше, ніж досягнень – значить, ви все ще молоді. Якщо навпаки – ви старі.

[Електронний ресурс]. Режим доступу: https://yes-ukraine.org/ua/news/mriyte-pro-bilshe-naybilsh-nadihayucha-promova-forumu-yes-yakiy-zakrivsya-sogodni

17.
Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень «Історична наука в країнах Європейського Союзу як чинник політики консолідації суспільства та примирення народів: досвід України в контексті євроінтеграційних процесів» [квітень 2016 р.]

Актуальність проблеми для України. Після проголошення Незалежності українські історики інтенсифікували дослідження національного

історичного процесу. Однак, *до створення єдиної концепції бачення минулого не дійшло, оскільки державна історична політика в Україні була не системною, а ситуативною і формувалась на основі гібриду радянської та української інтерпретацій історії*. Для України колективна пам'ять про минуле стала справжньою політичною проблемою. Сформовані ще в СРСР історичні стереотипи і міфи домінують у світогляді певної частини українського суспільства. Вони впливають на їхні оцінки історичного минулого і сьогодення. Саме ці групи населення є основними об'єктами інформаційного наступу Росії, який має наслідком формування сепаратистських настроїв та збройний опір законній українській владі. Революція Гідності, агресія Росії і конфлікт на Донбасі нагально поставили на порядок денний потребу формування та впровадження нової історичної політики та політики примирення.

Історична тематика відіграє особливу роль в сучасних суспільно-політичних реаліях. Маніпуляції історичними фактами використовуються Росією для виправдання та поглиблення агресії проти України, дестабілізації внутрішньополітичної ситуації, провокування розколу в українському суспільстві. Керуючись своїми геополітичними розрахунками, Росія вдається до штучного конструювання «нових» регіональних ідентичностей. Історичне обґрунтування існування на Донбасі «новоросів», які нібито мають власний менталітет і цілком відрізняються від українців, розглядається як передумова і засіб легітимації вимог надати населенню краю права на самовизначення, заявити про можливість відокремлення від України та набуття «державного суверенітету». Показово, що у «ДНР» хочуть відродити СРСР, вважаючи його продовженням Російської імперії[27].

Окрім негативного впливу на внутрішньополітичну ситуацію, різні інтерпретації історії мають конфліктний потенціал і для міжнародних відносин України з деякими сусідніми державами. Тому заходи щодо *поширення історичної правди, протидії фальсифікаціям вже вийшли за межі лише гуманітарної політики, стали важливою складовою національної безпеки України*. Українська держава потребує дієвої політики історичного примирення як всередині країни, так і з сусідами. *Дебати з приводу засад історичної політики в Україні є частиною політичної дискусії щодо майбутнього цивілізаційного напрямку розвитку країни*.

Ключові аспекти історичної політики як політики сприяння порозумінню та примиренню у Європі. Наріжним каменем внутрішньої

---

[27] Глава ДНР Александр Захарченко – об идеологии в программе «В ответе за Республику» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dnr- online.ru/glava-dnr-aleksandr-zaxarchenko-ob-ideologii-v-programme-v-otvete-za- respubliku/

та зовнішньої політики країн ЄС стала політика примирення в ім'я загального прогресу. *Це примирення – результат складного компромісу, в якому взаємне покаяння і прощення перемішані з прагматичним усвідомленням політичної доцільності*. У цій моделі примирення історія відіграє основну роль.

Створення єдиної Європи передбачає формування спільної «культури пам'яті», основні вимоги якої передбачають: 1) минуле Європи має базуватися на фундаменті основних європейських цінностей, таких як гуманізм, терпимість і демократія; 2) створення відкритої сфери обговорення, яка передбачає взаєморозуміння та примирення всередині націй та між європейськими націями; 3) висвітлення також незручних сегментів національних історій; 4)судження про минуле базувати виключно на вивченні історичних фактів, водночас відмовитися від поняття «єдиної історичної правди». Такий підхід віддає належне множинності існуючих історичних спогадів в Європі і в той же час забезпечує стимул вивчати їх через засади транснаціонального ракурсу бачення.

З метою зробити порівняльний аналіз різних «історичних бачень» та ініціювати процес зближення між колишніми супротивниками на рівні громадянського суспільства європейські інституції проводять моніторинг національних історіографій та шкільних підручників. Зустрічі та дискусії істориків, і, відповідно, нове змістовне наповнення підручників, вважаються адекватним способом ослаблення конфліктів[28]. Зразком для наслідування іншими країнами є франко-німецьке примирення. У базовому Єлисейському договорі було внесено пункт про створення комісії для вирішення суперечливих питань в історії взаємин цих країн. Даний прецедент дав поштовх створенню аналогічних комісій з іншими європейськими державами. Також плідною була співпраця польських та німецьких істориків. Ними реалізовано проект «Польсько-німецькі місця пам'яті». Автори зібраних тут статей виходять за рамки національних схем і ставлять завдання зрозуміти власну історію через знання історії іншої країни.

Визнання центральної ролі освіти та питання викладання історії було одним із пріоритетів для Ради Європи. Адже зрозуміло, що від розробки належної парадигми історичної освіти залежить подолання ксенофобії, історичних забобонів, шовінізму тощо.

Рада Європи звернулася до професіоналів-істориків з проханням дотримуватися трьох основних принципів: історія без пропаганди, історія

---

[28] *Дефранс К., Пфаль У*. На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну // Європа та її болісні минувшини / упор.: Жорж Мінк і Лора Неймаєр. К., 2009. С. 94

без забобонів та історія, заснована лише на реальних фактах. Проект «Вивчення та викладання історії Європи в 20-м столітті», ініційований Радою Європи, базується на міждисциплінарній і загальноєвропейській основі. Безпосереднім результатом реалізації проекту стала рекомендація «Про викладання історії у XXI столітті в Європі». Документ охоплює такі питання, як цілі викладання історії, європейський вимір, зміст програми, методів навчання, підготовки вчителів, інформаційних і комунікаційних технологій та зловживання історією. У ньому зазначено, що глибше розуміння новітньої європейської історії може слугувати попередженню конфліктів. Історичний матеріал має подаватися через діалог і на основі багаторакурсності.

Школа має розвивати в учнів вміння критично мислити і протистояти маніпуляціям та зловживанню історією. Матеріал має нівелювати упередження й стереотипи, висвітлюючи в шкільних програмах позитивний взаємовплив між різними країнами, релігіями та науковими школами в процесі історичного розвитку Європи[29]. У 2011 році ухвалено Рекомендацію Комітету міністрів державам-членам «Щодо міжкультурного діалогу та образу іншого у викладанні історії», яка визначає напрямки реформи викладання історії з метою її вкладу в міжкультурний розвиток і наголошує на діалогічному висвітленні історії у постконфліктних ситуаціях[30].

Отже, *у центрі історичного примирення та порозуміння різних європейських пам'ятей та формування спільної ідентичності є діалог*, який базується на таких принципах: 1) історичні події необхідно розглядати з урахуванням їх складності для всіх залучених сторін; 2) «попит на історичну пам'ять» всіх сторін повинен бути однаково шанованим під час обговорення; 3) минуле можна проаналізувати з урахуванням і посиланням на перспективу партнерів дискурсу. Відповідно, Європейська комісія ініціює дослідні проекти, що мають консолідаційні політичні завдання і «повинні розробляти ідеї поглиблення діалогу між громадянами ЄС про різну історичну пам'ять з метою дійти спільних поглядів на минуле, сьогодення і майбутнє Європи»[31].

---

[29] Рекомендація Rec (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_729

[30] Рекомендація CM / Rec (2011) 6 Комітету міністрів державам-членам «Щодо міжкультурного діалогу і образу іншого у викладанні історії» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Results/AdoptedTexts/CM%20Rec(2011)6_Ukrainian.pdf

[31] Europäische Kommission, Arbeitsprogramm 2009; Kooperationsthema 8: Wirtschaft-sund Sozialwissenschaften und Geisteswissenschaften, Rev. 18 [Електронний ресурс]. Режим доступу: (http://ec.europa.eu/atwork/planning- and-preparing/work-programme/index_de.htm)

Важким, але важливим завданням є створення спільних підручників з історії. Вперше такий підручник вийшов у Франції та Німеччині. Цей підручник сприяє виникненню спільного бачення минулого і перспектив спільного майбутнього, пропонує молоді задуматися про європейську ідентичність. Соціологічні опитування констатують, що заходи по примиренню між німцями та французами дали позитивний результат. В обох країнах понад 85% громадян мають добрий образ сусіда[32].

Спільний підручник з історії розглядається як інструмент стабілізації польсько-німецьких відносин. У 2016 році повинен вийти ініційований урядами обох країн підручник. Обидві сторони вважають, що в освітній процес буде включено історичний досвід сусіда, сформовано основи для нейтралізації взаємних стереотипів, винесених з історії. Дослідження змісту навчальних матеріалів різних країн показало значну вкоріненість національних міфів у підручниках і у колективній пам'яті. Розуміння того, що навчання історії є практичним інструментом, вирішальним фактором у примиренні між людьми та країнами у Євросоюзі дає поштовх реалізації проектів, які мають сприяти порозумінню та інтеграції, як наприклад, «Спільні історії для Європи без кордонів». Основна методологічна засада «спільних історій» – це врахування усіх сторін історичних подій, усіх їх взаємодій, конвергенцій та конфліктів. Він уможливлює розвіювання стереотипів, міфів ідентичності й негативних бачень «іншого», а отже веде до міжкультурного діалогу й до трансформацій конфліктів. Реалізація проекту має три ключові завдання: 1)підвищення обізнаності про спільну історичну спадщину держав-членів; 2)сприяння попередженню конфліктів та процесам примирення через кращі знання історичних взаємодій і конвергентностей; 3) поширення міжкультурного діалогу[33].

Значну роботу щодо примирення європейських народів проводить асоціація європейських викладачів Єврокліо. Проект «Об'єднуючи Європу через історію» охопив 21 країну. Також реалізуються проекти щодо внутрішнього та міждержавного примирення в постконфліктних балканських країнах, зокрема у Македонії – «Переказуючи (Розповідаючи заново) історію» та «Історія, яка об'єднує. Як викладати гострі теми історії країн колишньої Югославії?».

---

[32] Хай живе французько-німецька дружба! [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/22/109492/

[33] Спільні історії для Європи без кордонів [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.novadoba.org.ua/ukr/shared-histories

Позитивним видається досвід європейських країн щодо ініціювання у суспільстві широких громадських дискусій, обговорень, опитувань з проблем національної ідентичності, історичної пам'яті.

З метою формування позитивного мислення і нового німецького національного почуття у 2005 році у ФРН пройшла потужна соціальна рекламна кампанія під гаслом «Ти – Німеччина». Однією з її цілей було ініціювання широкої дискусії про національну самосвідомість у засобах масової інформації. Реклама по телебаченню і радіо забезпечила колосальне охоплення аудиторії – більше 200 мільйонів чоловік і досягнула значних позитивних результатів[34]. Також у Франції у 2009 році держава ініціювала широку дискусію «Що нині означає бути французом?». І хоч частина інтелектуалів негативно поставилася до обговорення, розцінюючи його як нав'язування державою своїх принципів, все ж історико-політична дискусія підняла важливі питання національної ідентифікації та консолідації і вплинула на політичну свідомість людей[35].

У Європі після Другої світової війни спостерігається розвиток нової культури пам'яті, яка руйнує старі стереотипи національної самосвідомості героїзації історії, засновані виключно на гордості або стражданні, а також розширює самозображення, включаючи в себе елементи самокритики. Це був важкий процес, який поки що не є закінченим. Відтак, основними в обговоренні європейської історії ХХ століття є поняття: пам'ять, ідентичність, діалог, порозуміння. *Постійний діалог, спрямований на примирення як всередині країн, так і між країнами, є важливою частиною сучасної європейської політичної культури*.

Висновки

1. В Євросоюзі історична політика, як складова політики примирення, розглядається як політична технологія, спрямована на формування суспільно значущих історико-політичних образів і образів ідентичності, що реалізується через громадські дискусії, освіту та засоби масової інформації.

2. За останні десятиліття розвиток вітчизняної історичної науки супроводжувався конфліктами історичних інтерпретацій. В Україні існують суттєві регіональні відмінності в трактуванні історичних подій та процесів. *Цілеспрямовані маніпуляції історією, спекуляції на регіонально-*

---

[34] Du bist Deutschland [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Du_bist_Deutschland; [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.advi.ru/magazin/yes65/65_effie_du.pdf

[35] *Кочубей Лариса*. Франція: сучасні дискусії про національну ідентичність [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_57/kochubei_frantsia.pdf

історичних відмінностях інспірували регіонально-політичні суперечності та розмежування, що, поряд з іншими чинниками, спричинило анексію та окупацію РФ частини українських територій.

3. Консолідація українського суспільства вимагає переведення конфліктних тлумачень подій та процесів у сферу публічного діалогу та вирішення їх за допомогою європейських демократичних механізмів. У європейській політичній культурі це традиція плюралізму, тобто визнання нормою множинності пам'ятей та інтерпретацій. *Європейський принцип має на меті не нав'язування одного прочитання історії, а осмислення умов співіснування різних досвідів*.

Для України особливо важливо провадити історичну політику в такому вигляді, який буде сприяти національному історичному примиренню. *Для консолідації суспільства треба популяризувати теми, які об'єднують усі регіони*.

4. Особливе місце в процесі примирення займає історична освіта, тому що школа значною мірою впливає на свідомість молодого покоління. Оскільки шкільні підручники на основі історичних оповідей формують національні міфології, прямо або опосередковано створюють «образ ворога», для їх нівелювання доцільно створення спільних шкільних підручників авторськими колективами різних країн або представляти у наявних національних підручниках різні точки зору.

5. Апробованим у європейській традиції подолання конфліктної ситуації у політичному житті країни, яка має історичні витоки і травматичну пам'ять, є механізм проведення круглих столів національного примирення, широкі суспільні дискусії, комеморативні практики, конференції тощо.

6. Вагомою складовою європейської політики пам'яті є визнання лідерами та моральними авторитетами держав та народів власних злочинів і покаяння за них. *Відтак, на основі всебічних історичних досліджень необхідно визнати як героїв боротьби за українську державність, так і осіб, які чинили злочини*. Злочинні дії і злочини проти людяності держава та суспільство повинні засудити та застосувати європейські практики «покаяння та прощення».

7. Доречно зауважити, що в умовах децентралізації втілення історичної політики загалом допускає парадоксальне поєднання двох взаємовиключних установок на формування загальноукраїнської та регіональної історичної пам'яті, а відтак, стимуляцію загальногромадянської та регіональної (етнічної) ідентичності. Актуальною є проблема вироблення єдиного концептуального підходу щодо осмислення ролі історичної політики і політики примирення для сфери безпеки держави.

Рекомендації

Втілення політики консолідації суспільства та примирення народів в контексті євроінтеграційних процесів, напрацювання конкретних заходів, спрямованих на зміцнення національної єдності, утвердження в українському політикумі та соціумі цінностей громадянського миру, формування спільної основи майбутніх пріоритетів розвитку Української держави й суспільства, забезпечення гуманітарної безпеки України ***потребує низки заходів***:

• Раді з питань національної єдності при Президентові України ініціювати проведення всеукраїнської дискусії «Хто ми, що означає бути українцем, що означає бути європейцем?». Її мета – обговорити проблеми нації, ідентичності, колективної свідомості, історичної та культурної спадщини, а також питання про спільність та відмінність регіональних ідентичностей. Важливо з'ясувати різні концепції, точки зору, суперечності, які існують у науковому співтоваристві, позитивні та негативні стереотипи серед широкого загалу щодо різних регіонів, народів, країн.

• За результатами всеукраїнської дискусії на принципах соціального діалогу та партнерства виробити «Стратегію консолідації України на шляху євроінтеграції та покращення відносин з сусідніми країнами». Документ має визначити історичні витоки базових цінностей країни, що пов'язують її минуле, сучасне та майбутнє; запропонувати прийнятну сучасну модель спільного погляду на історію для українців і представників національних меншин (кримських татар, євреїв, поляків та ін.); інкорпорацію в історію України регіональних наративів; сформулювати консолідовану загальнонаціональну ідеологію розвитку України. Території тимчасово окупованих районів Донбасу мають стати пріоритетними в реалізації історичної політики як складової політики примирення.

• Верховній Раді України провести парламентські слухання щодо розробки та втілення історичної політики як політики примирення та консолідації в контексті забезпечення гуманітарної безпеки та поліпшення міжнародного іміджу України.

• Кабінету Міністрів України розробити середньострокову державну комплексну програму втілення політики примирення в українському суспільстві та профілактики проявів маніпуляції складними сторінками історії України та історії відносин України з сусідніми країнами. Складовими цієї програми повинні стати адміністративний, освітній, науковий, інформаційно-популяризаційний напрями.

• Кабінету Міністрів України ініціювати доопрацювання та ухвалити Концепцію гуманітарного розвитку України, в якій, зокрема, акцентувати увагу на необхідності втілення виваженої історичної політики як складової політики примирення.

• Міністерству інформаційної політики України, Державному комітету телебачення і радіомовлення України, Українському інституту національної пам'яті створити інформаційно-аналітичний центр для забезпечення формування та координації реалізації державної історичної політики як політики примирення, спрямованої на консолідацію українського суспільства; започаткувати низку історико-культурних та просвітницьких проектів, спрямованих на поширення історичних знань, діалогу для нівеляції конфліктів історичної пам'яті та формування і зміцнення української громадянської ідентичності жителів південних та східних регіонів; створювати креативну соціальну рекламу з наголосом на основних історичних подіях та постатях, що сприяють консолідації українського народу та культивують культуру примирення історичних пам'ятей.

• Міністерству освіти і науки України, Національній академії педагогічних наук України сприяти вдосконаленню системи засвоєння і поширення наукових історичних знань як основи формування історичної пам'яті та національної свідомості, задля чого включати у загальні програми з історії та інших шкільних гуманітарних дисциплін відповідні поняття, зразки європейських ціннісних установок, принципів та навичок викладання історії, історичного досвіду примирення, зокрема, й напрацювань міжнародної асоціації вчителів історії «Єврокліо».

• Міністерству освіти і науки України, Національній академії наук України, інституту національної пам'яті, вищим навчальним закладам України:

– внести у тематичні плани науково-дослідних робіт на 2017–2018 рр. теми досліджень про роль історичної науки у вирішенні проблем примирення європейських держав, нівеляції негативних стереотипів, трансформації колективних уявлень про історичне минуле, їхнього впливу на стан внутрішньодержавної консолідації та національну безпеку;

– розробити цільову програму «Історія України в контексті історії Європи» (2017–2020 роки) для поширення історичних знань в Україні та на міжнародній арені, що сприятиме процесу інтеграції регіонів в загальноукраїнський простір та міждержавному примиренню.

Відділ гуманітарної безпеки

(В.С. Лозовий)

No 30, Серія «Гуманітарний розвиток»

[Електронний ресурс]. Режим доступу: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/istorichna-nauka-v-krainakh-evropeyskogo-soyuzu-yak-chinni

18.
Доповідь академіка В.А. Смолія «Історична наука в Академії – інституційний розвиток і дослідницькі практики» на засіданні Президії НАН України [13 червня 2018 р.]

Вельмишановні колеги! Дорогий Борисе Євгеновичу! Магія круглих дат, особливо дат ювілейних, безперечно, тяжіє над усіма нами. Тим більше, що нині ми перебуваємо за один невеликий крок від вікопомної дати – століття нашої Академії. Ця дата пов'язана з її славетною й тривалою історією та не менш цікавою передісторією. Тому вповні логічно в переддень ювілею згадати про історію нашої Академії і водночас про місце та призначення історичної науки в Академії. Адже саме історія об'єднала різні покоління українських учених в академічну спільноту. В інтерв'ю для квітневого числа академічного журналу «Вісник НАН України» мені довелося акцентувати увагу на тому, що у широкому сенсі історія Академії в жодному разі не обмежується сторічним проміжком.

Безперечно, слід вдячним і теплим словом вшанувати імена 12 академіків-фундаторів, учених, урядовців, громадсько-культурних діячів, передусім першого президента Академії Володимира Вернадського. Вони за часів Гетьмана України Павла Скоропадського у різний спосіб спричинилися до заснування Академії. Та гадаю, що творення Української академії наук не варто розглядати виключно як один єдиний і швидкоплинний акт 1918 р. Більше того, Академія не була принагідним подарунком долі за часів воєнної та революційної хуртовини.

Натомість це був спільний проект, виношений, виплеканий і вистражданий українськими інтелектуалами по різні боки кордону, в імперіях Габсбургів і Романових, протягом попередніх десятиліть. Метафорично кажучи, Академія була одним із наріжних складників проекту конституювання нової України, завдяки якому наша національна держава мала з'явитися на культурній і політичній карті світу ХХ ст. Плани створити Українську академію, передусім академічну друкарню як серцевину майбутньої академічної спільноти, протягом 1880-х років виношували інтелектуали в Києві. Це – історик Володимир Антонович, письменник Олександр Кониський, композитор Микола Лисенко, мовознавець Кость Михальчук, економіст Тадей Рильський, промисловець та інженер Василь Симиренко, лікар і перекладач Василь Вовк-Карачевський та ін.

Але політичні передумови та культурні обставини унеможливлювали створення тут української академічної установи. Натомість більш ліберальна політична атмосфера в імперії Габсбургів переформатувала погляди інтелектуалів до Львова. Саме там завдяки спільним зусиллям

представників обох частин України було конституйовано Наукове товариство імені Шевченка – прообраз майбутньої академічної спільноти. Школу НТШ пройшли сотні інтелектуалів. Масштабні томи видань цього товариства заклали фундаментальні засади для багатьох дисциплін і галузей української науки, передовсім історії України. Спроби організувати академічну мережу тривали і на українських землях, які перебували у складі Російської імперії. Згадаємо, приміром, Українське наукове товариство у Києві, в діяльності якого М. Грушевський та його колеги використовували високі академічні стандарти НТШ.

Гадаю, саме в такому ретроспективному світлі найкраще осмислюється унікальність хронологічної межі 1918 р. З одного боку, цей рубіж був наслідком успішно реалізованих задумів і навіть тріумфом, моральною сатисфакцією для сотень українських учених, які нарешті отримали власну академічну домівку. З іншого, 1918 р. став початком нового, хоч і тернистого буття Академії, столітній ювілей якого ми невдовзі відзначатимемо. Не випадково цю дату неодноразово намагалися замінити, наприклад, на 1919 р. Сенс такої штучної метаморфози був єдиний – відокремити історію академічної науки від національної історії України. Тим більше, що пер ші сторінки історії академічного буття були справді драматичними… Руйнівні воєнні, а згодом напружені політичні події, боротьба за виживання співробітників, продуктові посилки закордонних благодійних організацій, вічні «змагання» за ставки, неймовірне урізання зарплати до 40, 20 і навіть 10% від повного обсягу.

Проте на тлі цього злиденного і такого приземленого повсякдення, колоритно змальованого у щоденнику академіка Сергія Єфремова, виношувалися високі задуми й оригінальні проекти. Серед них найперше питання – яку модель академічної спільноти обрати для Української академії наук? На початку XX ст. найкращими вважалися дві академічні спільноти – німецька і французька. Німецька централістична, а почасти аристократична модель була пов'язана з кращими традиціями Берлінської академії наук та її батька-фундатора філософа й математика Готфріда Лейбніца. Натомість французька академічна спільнота будувалася за принципами національної асоціації науково-культурних інституцій і колегіального управління. Природно, що серед українських інтелектуалів були прибічники як французької, так і німецької моделі.

Втім, вони обрали французьку версію, хоч насправді утворилася оригінальна шестиступенева структура ВУАН. Адже принцип наукової асоціації найкраще забезпечував свободу творчості задля розгортання дослідницьких практик як певних інституцій, так і окремих учених. Видається, що саме з цих міркувань модель багаторівневої асоціації вподобала більшість українських інтелектуалів, хоча висловлювалося чи-

мало нарікань щодо її надмірної розгалуженості. Однак вона спрацювала на «відмінно». 1920-ті роки стали «золотим» десятиліттям для гуманітарних і суспільних наук, насамперед у сфері студіювання історії України.

Звісно, цей час не був «золотим» у розумінні рівня життя й умов праці. Проте відносна чи навіть паліативна академічна свобода уможливила величезний творчий сплеск. Його справжніми героями та подвижниками були українські вчені зі своїми самобутніми дослідженнями і науковими практиками. Амбітні, яскраві творчі проекти того часу вражають і нині. Десятитомна серія піонерських студій академіка Михайла Слабченка з економічної та соціальної історії від доби Хмельниччини до Першої світової війни (реалізована лише наполовину). Корпус українських народних дум з витонченими етнологічними коментарями Катерини Грушевської, шеститомна серія монографій з історії української фабрики Олександра Оглоблина (опрацьована також наполовину). Новаторські спроби осмислення історії Гетьманщини у правничому та соціологічному розрізі присутні в оригінальних працях Лева Окіншевича. Самобутніми є твори Віктора Петрова з проникливими культурологічними портретами-замальовками Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Тараса Шевченка. Побачили світ дві книги дев'ятого тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, які вважаються найкращими у цьому монументальному багатотомнику.

Втім, креативне піднесення думки українських інтелектуалів 1920-х років простежуємо не тільки у сфері персональної творчості. Виникла мережа періодичних і серійних видань, були опрацьовані проекти ряду словників, фундаментальних збірок джерел тощо. Наприклад, журнал «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» за редакцією Катерини Грушевської перетворився на антропологічний і етнологічний часопис європейського рівня. На його сторінках дискутувалися різні аспекти концепцій таких знакових учених, як Франц Боас, Еміль Дюркгайм, Люсьєн Леві-Брюль, Зигмунд Фрейд та ін. Динамічно змінювалася й інституційна структура історичної науки в Академії. Комісії з історії Києва і Правобережжя, Лівобережної України, Полудневої України та Західної України, створені при ВУАН, вивчали регіональну минувшину. Натомість інші комісії – археографічна, історично-географічна, нової української історіографії, бібліографії, козаччини, старої історії, новітньої історії, освіти, заходознавства і американознавства та інші розробляли різні сегменти історичної науки. З'явилися проекти з реформування академічних інституцій з урахуванням нових тенденцій розвитку соціогуманітарного знання.

Одним із них був проект Українського історичного інституту 1928 р., розроблений академіком М. Грушевським. Цей проектований міні-простір

організаційних засад, праць та комунікаційних зв'язків фахової спільноти істориків у певному сенсі можна розглядати як прототип нинішнього Інституту історії України. Однак обнадійливі тенденції та здобутки історичної науки в Академії були обірвані репресіями 1930-х років. Великих втрат зазнав персональний склад істориків, було зруйновано інституційну мережу, ліквідовано всі наукові школи, повністю припинилося видання фахових журналів. Процес відновлення історичної науки в Академії був тривалим, болісним і складним. Обнадійливі, проте досить повільні зміни намітилися лише від середини 1950-х років. У 1957 р. після 25-літньої перерви історикам вдалося заснувати й забезпечити систематичне видання фахового республіканського часопису – «Українського історичного журналу».

Відтоді провідну роль у дослідницьких практиках істориків посіли багатотомні проекти. Завдяки багатотомникам істотно, хоча й, без сумніву, однобічно розширилося коло сюжетів, проблем і затребуваних джерел. Зросли обсяги циркуляції фактографічної інформації. Реалізовувалися й самобутні проекти, які не мали аналогів у тодішньому СРСР. Скажімо, 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», видана в українській і російській версіях, була найбільшим реалізованим проектом з написання регіональної історії у Радянському Союзі.

Звичайно, практично всі історичні праці за радянських часів відображали панівні ідеологічні догмати. Однак вважаю, що змальовувати історичну науку того часу лише чорною фарбою було б неправильно, позаяк це зводило б нашу непросту минувшину до примітивних схем. Тому варто пам'ятати і про тодішні здобутки, що стали надбанням історичної науки. Приміром, археологічні й історичні реконструкції давнього Києва дозволили скласти й відтворити цілісні образи міста за княжої доби. Було зроблено епохальні археологічні відкриття. Вималювалася розлога палітра історичного життя Трипілля – однієї з найбільших землеробських культур мідно-кам'яного та початку бронзового віку. Знайдена скіфська пектораль стала своєрідним культурним символом України в усьому світі. Такі досягнення у жодному разі не можна ані викреслити, ані применшити.

З розпадом СРСР швидкоплинна криза радянського образу минувшини спричинила його повний демонтаж. Натомість гостро постало питання про конструювання національних образів і концепцій історії України. Повною мірою заявили про себе й актуальні потреби та вимоги легітимації Української держави у пострадянському культурному просторі. Ці перетворення розгорнулися на тлі вкрай складної економічної та соціальної ситуації 1990-х років. Втім, академічні історики гідно відповіли на численні виклики і створили цілу низку самобутніх наративів,

висунули новітні концепції й запропонували оригінальні реконструкції ряду історичних епох.

Постали зовсім інші образи Української національної революції 1648–1676 рр., епохи українського Відродження XIX ст., Української революції 1917–1921 рр., репресій, голоду та Голодомору 20–30-х років. Поглибилися наші уявлення про часи Київської Русі та Великого князівства Литовського. Ці здобутки було синтезовано у новаторській 15-томній серії «Україна крізь віки», яка побачила світ протягом 1998–1999 рр., однотомнику «Історія України» та двотомнику «Давня історія України». Перелік цих тем – це лише зовнішній бік процесів, які відбуваються в історичній науці. Значно важливішим є те, що якісних змін зазнали самі тексти. Йдеться далеко не про оціночні характеристики персоналій, подій, фактів. Ці праці, як правило, побудовані на інших методологічних засадах, застосуванні новітнього інструментарію, понятійного апарату і дефініцій.

Метаморфози соціогуманітарного знання докорінно змінили й інституційну мережу історичної науки в Академії. Не випадково із 17 наукових установ, що зараз входять до Відділення історії, філософії та права, 8 були створені починаючи від 1990 р. До тих, які розширили тематичне поле досліджень, зокрема, належить Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського і нещодавно створений Інститут всесвітньої історії. Чималий внесок зробили академічні історики у підготовку нормативно-правової бази молодої держави.

Принагідно зазначу, що історики ще наприкінці 90-х років зробили ряд прогностичних спостережень та висновків щодо ряду політичних процесів в Україні, на які, на жаль, не звернули уваги і які знайшли своє продовження тепер, але в значно гостріших, у тому числі навіть військових, формах. Протягом 2000-х років сформувалася новітня конфігурація викликів і проблем у сфері історичної науки. На часі постали питання, пов'язані з відтворенням окремих сегментів і площин української минувшини – соціальної, економічної, культурної, духовної, військовополітичної тощо.

Ці виклики спричинили поширення формату кількатомних праць з історії України зі своєрідною окресленою предметною сферою. У межах такого формату з'явилися дослідження з історії суспільних станів, як-от двотомні «Історія українського селянства» та «Історія українського козацтва» (2006). Праці, присвячені певним площинам або зрізам нашої минувшини, – шеститомна «Політична історія України. XX ст.» (2002–2003) та двотомна «Економічна історія України» (2011). Студії з окремих періодів та епох – двотомники «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» та «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI сто-

ліття. Історичні нариси» (2011–2012), «Велика війна 1914–1918 і Україна» (2014–2015) та «Український гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.» (2018). Іноді цей дослідницький формат поширювався і на таку специфічну сферу, як історія адміністративних й управлінських практик. Варто, приміром, відзначити п'ятитомну «Історію державної служби в Україні» (2009). Уперше в українській історії були виконані й побачили світ унікальні наукові проекти «Нариси з історії дипломатії України» (2001) та «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси» (2002).

Однак це лише назви книг (нехай і промовисті). За ними стоїть величезна пошукова робота вчених, підготовка та друк десятків монографічних робіт. Упродовж 2000-х років в академічних інституціях ініційовано розроблення нових наукових напрямів, які тривалий час залишалися на периферії дослідницьких практик. Передусім ідеться про дослідження інтелектуальної, соціальної та культурної історії, історії понять, розробки у сфері литуаністики (історії Великого князівства Литовського), регіоналістики й урбаністики. Ми маємо помітні успіхи у вивченні проблем історії повсякденного життя, а також таких непростих питань, як вчений і влада, вчений і суспільство та ін. Вчені в системі НАН України на сьогодні репрезентують різні галузі і напрями історичного знання. Вони далеко не одностайні в оціночних характеристиках минулої соціальної реальності.

Гострі дискусії, належність до різних наукових шкіл, непрості спроби інтегруватися в європейський історіографічний процес – це лише окремі грані стану академічної історичної науки та її інституційних можливостей. На цю сферу наукового знання особливо помітний вплив справляє трансформаційна доба, у якій перебувають суспільство і влада. Задля активізації досліджень було створено ряд періодичних фахових видань (журнали «Соціум», «Ruthenica», «Ейдос» та ін.). Індекси цитування та питома вага присутності іноземних авторів на їх сторінках є високими.

Ще один важливий проект започатковано в Інституті історії України протягом 2014– 2018 рр. у новітній книжковій серії «Студії з регіональної історії». У цій серії опубліковано понад тридцять оригінальних досліджень з історії Південної, Східної України та Криму, а також ґрунтовних теоретико-методологічних праць з історичної регіоналістики. Триває розроблення інших форматів репрезентації української минувшини в академічній історичній науці. Важливі зрушення відбулися на полі систематизації та кодифікації історичного та соціогуманітарного знання, наслідком яких є розвиток української енциклопедистики.

На основі фундаментальної 10-томної «Енциклопедії історії України» (2003–2013) проводяться підготовчі заходи зі створення мультимедійного

енциклопедичного ресурсу з історії України. Великий евристичний та інформаційний потенціал виявив багатотомний проект «Енциклопедія сучасної України» (від 2001 р. видано 18 томів), який репрезентовано як у паперовому, так і в електронному форматі. Розширюється коло профільних довідкових видань. З-поміж них доречно відзначити шеститомний довідник «Україна: хронологія розвитку» (2008–2011), унікальне енциклопедичне видання «Звід пам'яток історії та культури України» (на жаль, воно належить до так званих «довгобудів»), серійний біобібліографічний довідник «Українські історики» (побачив світ у формі низки випусків протягом 1998–2010 рр.) та ін. Я не можу не згадати появу більш як стотомного видання (так, 100-томного!) «Реабілітовані історією», робота над яким триває й нині. Зрештою, історія як наука залишається опертою на осягнення та використання різних пластів людського досвіду, що апріорі неможливо без постійного оновлення джерел.

Від 1990 р. і до сьогодні академічні інституції у співпраці з архівними установами спричинилися до публікації великої кількості збірників документів і матеріалів. Завдяки цьому кардинально розширилася джерельна база з історії України, в тому числі з середньовічної та ранньої модерної історії, історії Української революції 1917–1921 рр., визвольної боротьби XIX–XX ст., історії Криму і кримських татар тощо. Ще у 1990-ті роки ми навіть приблизно не уявляли ті можливості джерелознавчої евристики, які стали доступними протягом наступних років. Незважаючи на часові рамки доповіді, я не можу не згадати про визначний внесок учених-гуманітаріїв у сучасне підручникотворення. По суті, всі підручники, посібники та хрестоматії для шкіл та вишів побачили світ і були введені в освітню практику завдяки зусиллям учених – істориків, політологів, правознавців, які працюють у системі НАН України. Разом з тим, навіть у ці передювілейні місяці, нас не може не хвилювати доля академічного архіву, в якому зберігаються десятки тисяч документів, що стосуються кожного з нас та Академії в цілому. Необхідне негайне втручання Президії щодо відповідної матеріальної підтримки облаштування приміщень, організаційного забезпечення і винагородження подвижницької праці співробітників цього підрозділу. Однак віртуальна, цифрова доба, епоха масових соціальних мереж висуває інші вимоги і стандарти.

Нині з'явився цілий спектр новітніх викликів перед джерелознавством та спеціальними галузями історичної науки. Це – циркуляція й кодифікація електронних версій джерел, уведення веб-елементів до наукового апарату і навіть своєрідна технізація та віртуалізація наукової мови. Ці виклики потребують оперативного реагування та подальшого осмислення, над чим працюють фахівці різних академічних інститутів. Наприклад, слід відзначити самобутній проект відкритого електронного

архіву Михайла Грушевського. Чільне місце в академічній історичній науці посідає проблема підготовки масштабного українського гранднаративу – багатотомної історії України. На сторінках «Українського історичного журналу» ініційовано широку наукову дискусію щодо проблем і викликів, пов'язаних з написанням «великого тексту» з історії України. Нині опрацьовується один із попередніх, точніше експериментальних форматів для реалізації такого проекту, хоч обставини фінансового характеру помітно гальмують цю роботу.

Звичайно, сьогодні розвиток академічних наукових знань, їх поповнення та поглиблення інтерпретаційних перспектив можливі лише у тісному взаємозв'язку з університетською наукою України та інтеграцією її у європейський науковий простір (виконання спільних проектів, участь у конференціях, виданні та перевиданні книг тощо). Напередодні сторічного ювілею чимдалі виразніше вимальовується велика й драматична історія нашої академічної спільноти. З приємністю констатую, що новітня палітра історії Академії нині розробляється за багатьма напрямами. Доцільно відзначити, приміром, серію фундаментальних збірників документів і матеріалів, які систематично видаються від 1993 р. Майже кожного року друкуються колективні та індивідуальні дослідження, які суттєво нюансують академічну минувшину.

Йдеться про історію окремих установ, визначних учених, їх комунікацію та дослідницькі практики. Окреслюються й нові перспективні напрями вивчення історії Академії, пов'язані з антропологією наукового життя та відтворенням просопографічної палітри різних генерацій науковців тощо. Насамкінець хотів би повернутися до початкової тези. Гадаю, що історія Академія де-факто є значною ширшою, ніж офіційний столітній термін. Адже історія академічної спільноти органічно пов'язана з долею багатьох поколінь українських інтелектуалів, які своєю подвижницькою працею уможливили як вистраждений тріумф 1918 р., так і цьогорічний академічний ювілей. Реалії нинішньої доби ставлять як перед Академією, так і перед академічними істориками чергові виклики. Втім, упевнений, що українська академічна спільнота знайде адекватні й гідні відповіді, як це не раз бувало протягом усіх періодів історії нашої Академії. Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

Вісник НАН України. 2018. № 8. С. 40–48.

19.
Постанова Президії Національної академії наук України № 187 «Історична наука в Академії: інституційний розвиток і дослідницькі практики» [13 червня 2018 р.]

Заслухавши та обговоривши доповідь академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права НАН України академіка НАН України В.А. Смолія «Історична наука в Академії: інституційний розвиток і дослідницькі практики», Президія НАН України констатує, що вікопомна дата – століття Національної академії наук – пов'язана з її славетною й тривалою історією та актуалізує питання про місце та призначення історичної ндуки в Академії.

Розвиток історичної науки в Академії нерозривно пов'язаний з її долею. Він відбувався в умовах складних і суперечливих перипетій вітчизняної історії. Науковий доробок провідних учених-істориків та установ історичного профілю Академії, створений впродовж десятиліть наполегливої праці, є великим і багатогранним. 1920-ті роки стали «золотим» десятиліттям для гуманітарних і суспільних наук, насамперед у сфері студіювання історії України. В той період були створені: серія піонерських студій академіка Михайла Слабченка з економічної та соціальної історії від доби Хмельниччини до Першої світової війни, корпус українських народних дум із витонченими етнологічними коментарями Катерини Грушевської, серія монографій з історії української фабрики Олександра Оглоблина, новаторські спроби осмислення історії Гетьманщини у правничому та соціологічному розрізі в оригінальних працях Лева Окіншевича, дві книги дев'ятого тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, котрі вважаються найкращими в його монументальному багатотомнику. Виникла мережа періодичних і серійних видань, були опрацьовані проекти ряду словників, фундаментальних збірок джерел тощо. Зокрема, журнал «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» за редакцією Катерини Грушевської перетворився на антропологічний і етнологічний часопис європейського рівня і масштабу. Динамічно змінювалася й інститνційна структура історичної науки в Академії.

Комісії, створені при ВУАН з історії Києва і Правобережжя, Лівобережної України, Полудневої України та Західної України вивчали регіональну минувшину. Натомість інші комісії – археографічна, історично-географічна, нової української історіографії, бібліографії, козаччини, старої історії, новітньої історії, освіти, Заходознавства і Американознавства та інші розробляли різні сегменти історичної науки. З'явилися

проекти з реформування академічних інституцій з урахуванням нових тенденцій розвитку соціогуманітарного знання. Одним із них був проект Українського історичного інституту 1928 р., розроблений академіком М. Грушевським. Цей проект у певному сенсі став прототипом нинішнього Інституту історії України НАН України.

Однак обнадійливі тенденції та здобутки історичної науки в Академії були обірвані репресіями 1930-х рр. Великих втрат зазнав персональний склад істориків, була зруйнована інституціональна мережа, ліквідовано наукові школи, припинилося видання фахових журналів.

Процес відновлення історичної науки в Академії був тривалим, болісним і складним. Обнадійливі, проте досить повільні зміни намітилися лише від середини 1950-х рр. У 1957 р. після 25-літньої перерви історикам вдалося заснувати й забезпечити систематичне видання фахового республіканського часопису – «Українського історичного журналу». Відтоді провідну роль у дослідницьких практиках істориків посіли багатотомні проекти. Зросли обсяги циркуляції фактографічної інформації. Реалізовувалися проекти, котрі не мали аналогів у тодішньому СРСР. 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», видана в українській і російській версіях, стала найбільшим реалізованим проектом з регіональної історії у Радянському Союзі.

Епохальними стали й археологічні відкриття. Вималювалася розлога палітра історичного життя Трипілля – однієї з найбільших землеробських культур мідно-кам'яного та початку бронзового віку. Скіфська пектораль стала своєрідним культурним символом України у всьому світі. Археологічні й історичні реконструкції давнього Києва дозволили скласти і відтворити цілісні образи міста за княжої доби

Із розпадом СРСР та відновленням незалежності України в 1991 році гостро постало питання про конструювання національних образів і концепцій історії України. Відповідаючи на нові виклики, академічні історики створили низку самобутніх праць й запропонували оригінальні реконструкції ряду історичних епох. Застосування новітнього історичного інструментарію дозволило по-новому відтворити образи Української національної революції 1648–1676 рр., епохи українського Відродження XIX ст., Української революції 1917–1921 рр., репресій, голоду 1921–1923 та 1946–1947 рр., Голодомору 1932–1933 рр. Ці здобутки було синтезовано у новаторській 15-гомній серії «Україна крізь віки», яка побачила світ протягом 1998–1999 рр., однотомниках «Історія України» та двотомнику «Давня історія України».

В Інституті історії України НАН України побачили світ фундаментальні монографічні дослідження з історії Сходу і Півдня України, «Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокуль-

турному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи» (академік НАН України В.А. Смолій, С.В. Кульчицький, член-кореспондент НАН України Л.Д. Якубова), «Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.)» (О.М. Гордуновський, О.І. Гуржій, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт). У започаткованій в 2014 р. науково-видавничій серії «Студії з регіональної історії України: Степова Україна» опубліковано працю «Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.)» (Т.В. Чухліб).

Метаморфози соціогуманітарного знання докорінно змінили й інституційну мережу історичної науки в Академії. Із 17 наукових установ, що зараз входять до складу Відділення історії, філософії та права НАН України, 8 були створені починаючи від 1990 р. До числа установ, які суттєво розширили тематичне поле історичних досліджень, зокрема, належать інститути українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Протягом 2000-х рр. сформувалася новітня конфігурація викликів і проблем у сфері історичної науки. Серед них на чільному місці питання, пов'язані з відтворенням окремих сегментів і площин української минувшини – соціальної, економічної, культурної, духовної, військово-політичної тощо. У межах такого формату з'явилися дослідження з історії суспільних станів: «Історія українського селянства» та «Історія українського козацтва» (2006), шеститомна «Політична історія України. XX ст.» (2002–2003) та двотомна «Економічна історія України» (2011). Студії з окремих періодів й епох – двотомники «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» та «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси» (2011–2012), «Велика війна 1914–1918 і Україна» (2014–2015) та «Український гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.» (2018), п'ятитомна «Історія державної служби в Україні» (2009). Вперше в українській історії побачив світ унікальний науковий проект «Нариси з історії дипломатії України» (2001).

Впродовж 2000-х рр. в академічних інституціях ініційовано розроблення наукових напрямів, які тривалий час залишалися на периферії дослідницьких практик. Передусім, це дослідження інтелектуальної, соціальної та культурної історії, історії понять, розробок у сфері литуаністики (історії Великого князівства Литовського), регіоналістики й урбаністики. Є певні успіхи у вивченні історії повсякденного життя, а також таких складних питань, як вчений і влада, вчений і суспільство та інші.

Важливі зрушення відбулися на полі систематизації та кодифікації історичного й соціогуманітарного знання, наслідком яких є розвиток української енциклопедистики. На базі фундаментальної 10-томної «Енциклопедії історії України» (2003–2013) проводяться підготовчі заходи зі створення мультимедійного енциклопедичного ресурсу з історії України. Великий евристичний та інформаційний потенціал виявив багатотомний проект «Енциклопедії сучасної України» (від 2001 р. видано 18 томів), який репрезентовано як у паперовому, так і електронному форматах.

Розширюється коло профільних довідкових видань. З-поміж них доречно відзначити шеститомний довідник «Україна: хронологія розвитку» (2008–2011), унікальне енциклопедичне видання «Звід пам'яток історії та культури України», серійний біобібліографічний довідник «Українські історики» (побачив світ у формі низки випусків протягом 1998–2010 рр.) та ін. Справді безпрецедентним за масштабністю є проект «Реабілітовані історією» (на сьогодні побачило світ близько 110 томів).

Завдяки масштабній співпраці з вітчизняними архівними установами кардинально розширилася джерельна база з історії України, зокрема середньовічної та ранньої модерної історії, історії Української революції 1917–1921 рр., визвольної боротьби XIX–XX ст., історії Криму і кримських татар тощо.

Визначними є здобутки вчених-гуманітаріїв у сучасній історичній дидактиці. Низка підручників, посібників та хрестоматій для середньої та вищої школи були введені в освітню практику завдяки зусиллям вчених-істориків, які працюють у системі НАН України.

Водночас віртуальна, цифрова доба, епоха масових соціальних мереж висувають перед історичною наукою нові вимоги. Нині з'явився цілий спектр викликів перед спеціальними галузями історичної науки. Це – циркуляція й кодифікація електронних версій джерел, уведення веб-елементів до наукового апарату і технізація та віртуалізація наукової мови. Чільне місце в академічній історичній науці посідає проблема підготовки масштабного українського гранд-наративу – багатотомної історії України. На сторінках «Українського історичного журналу» ініційована широка наукова дискусія щодо проблем і викликів, пов'язаних із написанням «великого тексту» з історії України. Нині опрацьовується один із попередніх, експериментальних форматів для реалізації такого проекту.

Президія Національної академії наук України постановляє:

1. Доповідь академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права НАН України академіка НАН України В.А. Смолія «Історична наука в Академії: інституційний розвиток та дослідницькі практики»

2. Схвалити діяльність установ НАН України історичного профілю щодо дослідження актуальних проблем вітчизняної історії, популяризації

в українському суспільстві історичних знань, сприяння деміфологізації та формуванню сучасної культури історичного мислення.

3. Вважати одним із пріоритетних напрямів розвитку історичної науки в НАН України розроблення фундаментальних та теоретико-методологічних проблем, передусім у тих сферах, що забезпечують інтеграцію історичного наукового середовища із європейською академічною гуманітаристикою.

4. Установам історичного профілю продовжити активне розроблення прикладних проблем історичної науки, пов'язаних із забезпеченням першочергових потреб і запитів суспільства на довідково-енциклопедичний, освітній та науково-популярний формати історичного знання як на якісний і високопрофесійний інтелектуальний продукт, що забезпечує виховання сучасної людини, формує національну ідентичність Українського народу, консолідує українську політичну націю у протистоянні сучасним викликам і загрозам.

5. Інституту історії України НАН України (академік НАН України В.А. Смолій) разом з іншими установами історичного профілю:

5.1. Протягом 2018–2019 років забезпечити підготовку синтетичного тому «Україна-Українці» та додаткових томів «Енциклопедії історії України».

5.2. Продовжити опрацювання масштабних багатотомних праць, зокрема чергових томів «Зводу пам'яток історії та культури України»; видавничої серії «Реабілітовані історією»; багатотомного історичного наративу в академічному та популярному форматах.

6. Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України» продовжити роботу з підготовки та публікації томів енциклопедичного видання «Країни світу і Україна».

7. Контроль за виконанням цієї постанови покласти на Секцію суспільних і гуманітарних наук НАН України (академік НАН України С.І. Пирожков) та Науково-організаційний відділ Президії НАН України.

Президент
Національної академії наук України
академік НАН України Б.Є. Патон

Науковий архів Інституту історії України НАН України

20.
Відкритий лист Української академії історичних наук щодо недопущення переслідування істориків М. Мудрого і О. Аркуші [31 жовтня 2018 р.]

Українська академія історичних наук, яка покликана всебічно сприяти професійній діяльності науковців та захищати їхні права й свободи, не може залишатися осторонь ситуації, штучно створеній довкола підручника для 10 класу закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ», авторами якого є львівські історики Мар'ян Мудрий та Олена Аркуша.

Запровадження в 2018 р. до викладання в школах нового інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» стало важливим кроком до оновлення та модернізації шкільної історичної освіти. Позитивні відгуки про перший досвід його викладання свідчать про перспективу сприяння євроінтеграційним прагненням України, можливості формування сучасного громадянина й об'єднання держави навколо патріотичних та гуманістичних цінностей.

Критика підручника М. Мудрого та О. Аркуші, розпочата дописом у соціальній мережі Facebook та підхоплена окремими діячами й ЗМІ, відверте маніпулювання фрагментами тексту започаткували брутальну кампанію цькування авторів (включно з організацією принизливо осудного «круглого столу» та розвішуванням листівок у стінах університету, в якому вони працюють).

Визнаємо, що процедура конкурсу підручників потребує змін, де б зросло значення фахової (наукової) експертизи, було унормовано громадське обговорення проектів та передбачався час для їхньої апробації. Утім підручник М. Мудрого та О. Аркуші, у якому синтезовано найновіші здобутки вітчизняних та зарубіжних історичних досліджень, не містить жодних ксенофобських, антидержавних чи антиукраїнських сюжетів і вигідно відрізняється від тих політизованих матеріалів, якими переповнений сучасний український інформаційний простір.

Ситуація навколо підручника М. Мудрого та О. Аркуші має виразне політико-ідеологічне спрямування, відображає погляди вузького праворадикального спектру українських політичних сил. Украй небезпечним є те, що окремі критики необдуманими та некомпетентними висловлюваннями можуть відкривати шлях до виправдання націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, що заборонено законодавством України.

У зв'язку з цим вважаємо спроби політичного тиску у викладанні історії неприпустимими, а розпочату кампанію недоброчесної критики

спробою зупинити впровадження курсу та прямим порушенням с. 54 Закону України «Про освіту», яка стоїть на захисті академічної свободи науковців, включаючи свободу викладання, свободу від втручання в їхню діяльність, та гарантованих Конституцією України прав людини, свободи слова, думки на вільне вираження своїх поглядів та переконань.

За дорученням
Президії Української академії історичних наук

Віце-президент, головний учений секретар О.А. Удод

Поточний архів Української академії історичних наук

21.
Повідомлення Національного банку України «Банкнота номіналом 1000 гривень уведена в обіг» [25 жовтня 2019 р.]

“Відсьогодні банки зможуть отримати її у Національному банку і видавати своїм клієнтам, – розповів Голова Національного банку України Яків Смолій. – Ця банкнота тепер є дійсним платіжним засобом на території України, нею можна вільно розрахуватися у торговельній мережі або зробити внесок на вклад у банку”.

За словами Голови Національного банку, ключові переваги введення в обіг нової банкноти номіналом 1 000 гривень – підвищення зручності розрахунків та скорочення витрат на виготовлення та оброблення банкнот.

1 000 гривень заміщує в обігу частину банкнот номіналами 100, 200 і 500 гривень. Поява нової банкноти зменшує середню кількість банкнот, які доводиться носити із собою, і спростить розрахунки та заощадження.

Востаннє банкнота найвищого номіналу – 500 гривень – була введена в обіг 13 років тому. Однак доходи українців зростають, змінюються ціни, тому відповідно до теоретичних досліджень, які застосовують для визначення оптимального банкнотно-монетного ряду центральні банки у світі, для забезпечення нормального грошового обігу в Україні потрібні банкноти вищого номіналу, ніж 500 гривень.

Витрати держави та бізнесу на виготовлення та оброблення банкнот знизяться.

Нова банкнота поєднала в собі провідні технології дизайну і захисту грошей.

“Банкнота 1 000 гривень – це найвищий номінал, який сьогодні має наша національна валюта гривня, – зазначив Яків Смолій. – Тому вона надійно захищена. Ця банкнота містить понад 20 сучасних елементів захисту від підроблення, у тому числі два сучасних оптично-змінних елементи. Кожен може самостійно перевірити її справжність”.

Так, повертаючи банкноту в руках, легко перевірити її найсучасніший елемент захисту – оптично-змінний елемент SPARK у вигляді квітки-кристалу, який має поступово змінювати колір від золотистого до нефритового і навпаки.

Ще однин інноваційний елемент захисту – віконна захисна стрічка. Ця частково введена в товщу паперу пурпурна полімерна стрічка містить цифрове зображення номіналу банкноти та тризуба – малого державного герба України. Якщо змінювати кут нахилу банкноти, спостерігається кінетичний ефект – змінюється напрям руху її фонового зображення.

На лицьовій стороні нової банкноти зображено портрет Володимира Вернадського – визначного науковця, одного із засновників і першого президента Української академії наук, створеної у 1918 році.

Його обрано за видатний внесок в історію України як філософа, природознавця, засновника цілої низки нових галузей науки – геохімії, біохімії, радіогеології.

На зворотній стороні надруковано зображення будівлі Президії Національної академії наук України.

[Електронний ресурс]. Режим доступу: https://bank.gov.ua/ua/news/all/banknota-nominalom-1-000-griven-uvedena-v-obig

Бібліографія до розділу ІІ

Андрощук О. Україна на історіографічній мапі етнополітичного регіоналізму 1990-х – 2000-х років // Історіографічні дослідження в Україні. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2019. Вип. 30. С. 150–186

Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования. М.: Центрополиграф, 2008. 368 с.

Васильчук Г. Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 314 с.

Вегеш М. Історія і політика Ужгород, 2005. Т. 3 Історична наука в Ужгородському університеті. 440 с.

Верменич Я.В. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. / Відп. ред. В.А. Смолій. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2016. 356 с.

Вілсон Е. Українці: несподівана нація. К.: К.І.С. 2004. 552 с.

Водотика Т., Магда Є. Ігри відображень. Якою бачить Україну світ. Харків: Віват, 2016. 352 с.

Волконский А.М. Украина: Историческая правда и украинофильская пропаганда. М.: Кучково поле, 2015. 208 с.

Воронин И.А. Русские «смуты» и украинские «руины»: сценарии национальных катастроф / Под ред. В.Е. Воронина и др. М.: Прометей, 2020. 706 с.

Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. 528 с.

Головко В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. 228 с.

Грабовський С. Генії проти ідіотів: Алгоритми української історії. Вид. 2-е, перероб. і доп. К.: Стилос, 2012. 448 с.

Грицак Я.Й. 26-й процент, або Як подолати історію. К.: Фонд Порошенка, 2014. 136 с.

Грицак Я.Й. Життя, смерть та інші неприємності. К.: Грані Т, 2008. 232 с.

Грицак Я.Й. Куди рухається світ. К.: Грані Т, 2015. 192 с.

Грицак Я.Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. К.: Генеза, 1996. 360 с.

Грицак Я.Й. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: Есеї. К.: Критика, 2011. 35 с.

Данилевський И.Н., Таирова-Яковлева Т.Г., Шубин А.В., Мироненко В.И. История Украины. СПб.: Алетейя, 2015. 508 с.

Державно-правові та суспільно-політичні перетворення в Україні: проблеми і перспективи. К.: Юридична думка, 2010. 104 с.

Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси (с древнейших времен до начала XIX века). М.: «Самотека», 2007. 512 с.

Дисциплінарні виміри української історіографії: колект. монографія / Відп. ред. О. Удод. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2015. 462 с.

Екельчик С. История Украины: становление современной нации. К.: К.И.С., 2010. 400 с.

Єкельчик С. Історія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К.: Критика, 2008. 304 с.

Загорний І.А. Нариси української історіографії. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2011. 240 с.

Зарецкий Ю.П. Стратегия понимания прошлого: Теория, история, историография. М.: Новое литерат. обозр., 2011. 384 с.

Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

Иванов А.Г., Тихонова С.В., Линченко А.А., Полякова И.П. Мифы о прошлом в современной медиасреде: практики конструирования, механизмы воздействия, перспективы использования. СПб: Алетейя, 2020. 330 с.

История Украины. VI–XXI вв / Под. общ. ред. П.П. Толочко. 2-е изд., испр. и доп. К.; М.: «Киевская Русь», Кучково поле, 2018. 472 с.

Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні : Тези 11-тої щорічної Фулбрайтівської конференції (31 жовтня – 1 листопада 2008). К., 2008. 96 с.

Історик і Влада: колект. монографія / Відп. ред. В. Смолій. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2016. 543 с.

Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). Харків, 1995. 356 с.

Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2018. 742 с.

Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посібник. К.: Київ. ун-т, 2016. 319 с.

Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 496 с.

Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. 2-е вид., доповн. К.: Генеза, 2012. 512 с.

Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності. Чернівці: Книги, 2018. 320 с.

Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті початок 2000-х). К.: Наш час, 2010. 278 с.

Касьянов Г. Past Continions: Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та, сусіди. К.: Laurus, Антропос-Логос-фільм, 2018. 420 с.

Касьянов Г. Украина и соседи: историческая политика. 1987–2018. М.: Новое литерат. обозр., 2019. 632 с.

Касьянов Г. Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. К.: Наш час, 2008. 432 с.

Касьянов Г.В., Миллер А.И. Россия–Украина: как пишется история: Диалоги-лекции-статьи. М.: РГГУ, 2011. 306 с.

Кокотюха А.А. Почему Украина не Россия. Харьков: Фолио, 2004. 397 с.

Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2019. 348 с.

Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження / Відп. ред. В. Смолій. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2016. 273 с.

Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2013. 566 с.

Коляструк О. Історія повсякденності: методологічний аспект. Харків: Вид-во «Курсор», 2008. 122 с.

Кондратюк К., Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.). Львів: ЛНУ ім. Франка, 2010. 262с.

Корольов Г. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічної утопії до реальної політики (1815–1921 рр.) К.: К.І.С., 2019. 380 с.

Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.

Кравченко В. Україна. Імперія. Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К.: Критика, 2011. 544 с.

Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). К.: Знання, 2013. 415 с.

Кремень В.Г., *Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). К.: ARC-Ukraine, 1996. 793 с.

Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За заг. ред. Ю. Шаповала. К.: ІПіЕНД, 2013. 600 с.

Кульчицький С.В. Правда і тільки правда (суб'єктивні замітки «офіційного» історика // Політика і час. 1991. № 3. С. 65–73.

Лебедев С.В. Этническая история регионов Украины. СПб.: Алетейя, 2019. 506 с.

Мироненко В.И. Росийско-украинские отношения в 1991–2001 гг. Историографический очерк. Чернигов: РИК «Деснянская правда», 2005. 162 с.

Міхнік А. Історична політика: російський варіант. К.: Вид. дім «КМА», 2006. 23 с.

Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія / Удод О. та ін.; за заг. ред. В. Смолія. К.: Генеза, 2018. 288 с.

Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями – 2: колект. монографія / Удод О. та ін.; за заг. ред. В. Смолія. К.: Генеза, 2019. 288 с.

Нова Європа: есеї українських інтелектуалів / упор. К. Зарембо. Львів: Вид.-во Старого лева, 2018. 176 с.

Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнар. конф., Київ, 15–16 грудня 2005 р. / Упор. і наук. ред. Г.В. Касьянов. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. 264 с.

Пивовар Е.И. Постсоветское пространство: альтернативы интеграции. Исторический очерк. изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: Алетейя, 2010. 400с.

Политика памяти в современной Росии и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллект. монография / Под ред. А.И. Миллера, Д.В. Ефременко. СПб.: Изд-во Европ. ун-та в СПб., 2020. 632 с.

Поморський Я. Велика зміна: історія перед викликами… Послання XX загального з'їзду польських істориків до істориків Центрально-Східної Європи // Український історичний журнал. 2020. № 1. С. 19–30.

Попова Т.Н. Дисциплинарный образ науки: подходы и понятия. Одесса, 2019. 392 с.

Портнов А. Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. К.: Критика, 2013. 344 с.

Портнов А. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століття. К.: Критика, 2011. 240 с.

Портнов А.В. Упражнения с историей по-украински. М.: ОГИ; Полит. Ру; Мемориал, 2010. 224 с.

Потапова Н.Д. Лингвистический поворот в историографии: учебное пособие. СПб: Изд-во Европ. ун-та в СПб., 2015. 380 с.

Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. К.: Либідь, 2002. 480 с.

Світло й тіні українського радянського історієписання: Матеріали міжнар. наук. конф. / За ред. В. Смолія. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2015. 212 с.

Смолій В., Левенець Ю. Парадокси історичного пізнання // Україна: політична історія. XX – поч. XXI ст. К.: Парламент. вид-во, 2007. С. 11–17.

Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє. К.: Дух і літера, 2014. 232 с.

Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали всеукр. наук.-методол. семінару (Київ, 17 червня 2004 р.) К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 107 с.

Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XXI ст.) : Монографія. Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2009. 247 с.

Ткаченко В.М. Україна: guo vadis. Куди йдемо? К.: Логос Україна. 2017. 424 с.

Толочко П.П. Украина в огне евроинтеграции. СПб.: Алетейя, 2015. 174с.

Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. 116 с.

Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. К.: Генеза, 2016. 104 с.

Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) / За ред. В. Смолія. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2016. 214 с.

Удод О.А. Історик як публічний інтелектуал: європейський досвід і українські реалії // Харківський історіографічний збірник. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2018. Вип. 17. С. 4–14.

Удод О.А. Історія та історики в Національній академії наук України: традиції і сучасність (1918–2018 рр) // Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник. К.: Ін-т історії України, 2018. С. 16–114

Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер. К.: К.І.С., 2011. 416 с.

Україна–Росія: діалог історіографій: Матеріали міжн. наук. конф. Київ; Чернігів: Деснянська правда, 2007. 256 с.

Українська історична наука у сучасному освітньому та інформаційному просторі: Монографія / За наук. ред. О.О. Салати. Вінниця: Твори, 2018. 356 с.

Українська історіографія на зламі XX і XXI століття: здобутки і проблеми: Монографія / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: ЛНУ ім. Франка, 2004. 406 с.

Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії: Монографія / За наук. ред. О.О. Салати. К.: Ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 288 с.

Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / Наук. ред. Л. Зашкільняк. К.: Критика, 2015. 376 с.

Якунин В.К. История, идеология, политика. Жизнь и познание истории. Днепропетровск: Герда, 2013. 340 с.

Яремчук В. Ревізіоністська критика національної історії у сучасній Україні: методологічні прогалини // Український історичний журнал. 2020. № 5. С. 159–175.

Яремчук В.П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.

ПІСЛЯМОВА

З висоти нашого часу культурний простір української історіографії ХХ ст. постає як строкате та багатовимірне мереживо, котре доречно сприймати з багатьох перспектив, масштабів, ракурсів і контекстів. Його становлення, конструювання й функціонування безпосередньо пов'язано з кардинальним питанням, яке метафорично можемо сформулювати у такому вигляді: хто був «господарем» цього простору, а відтак визначав «правила гри» для його учасників?!

Таке формулювання логічно висуває наступне питання про учасників наукового дійства, точніше «акторів», які не тільки «грали» на цьому культурному полі свої життєві та фахові ролі, а й якоюсь мірою були його співтворцями, часто-густо адаптувалися, пристосувалися до його вимог, настанов і стандартів.

Отож становлення професійних корпорацій учених-гуманітаріїв, передусім істориків залежало від тієї чи іншої конфігурації різноманітних чинників, обставин, передумов, середовищ, наукових традицій, світоглядних настанов, організаційних взірців, які складалися у певний період. Очевидно, що такі контури були досить відносними, мінливими й хиткими, особливо на тлі великих соціокультурних катастроф і перетворень, як-от: світові війни, революції, масові репресивні кампанії, адміністративні чистки, хвилі радянізації, стихійний і хаотичний перехід до ринкової економіки у пострадянську добу тощо.

За імперських часів формування культурного простору українства розгорталося у межах монархій Габсбургів і Романових, які по-різному переживали епоху запізнілої модернізації, а відтак мали відмінні темпи та моделі політизації українського національного руху на зламі XIX–XX ст. Із огляду на це підавстрійську Галичину від 1850–1860-х рр. до революції 1905 р. у Російській імперії розглядали як відносно сприятливий культурний обшир для плекання українства і його засадних проектів, зокрема реформування Наукового товариства імені Шевченка як прообразу Української АН. НТШ наслідуючи приклад Академій інших слов'янських народів мало домогтися офіційного визнання Австрійської Корони задля культурного та соціогуманітарного розвою українства, щоби закласти міцні підвалини для модерного національного проекту.

Попри те, що досягти визнання статусу НТШ як Української АН так і не вдалося, його наукові практики, стратегії, організаційні стандарти та

настанови заклали підоснову нової української соціогуманітаристики, передусім національної історіографії на початку XX ст. Схожі та відмінні риси інституціональних проектів Наукового товариства імені Шевченка у підавстрійській Галичині та Українського наукового товариства у підросійській Україні спричинилися до формування культурного ландшафту української історичної науки, а заразом відповідних науково-організаційних традицій і взірців.

Отже, національна історіографія волею-неволею адсорбувала провідні риси та впливи обох соціо- й етнокультурних середовищ – поміркованоліберального австрійського та консервативно-авторитарного російського, спадщина яких давалася взнаки, щонайменше, до початку Другої світової війни, зокрема простежувалася як на західноукраїнських землях під Польщею, так і на республіканських обширах як складової частини культурного простору, підконтрольного більшовицькому режимові. Не зважаючи на такі впливи фахові корпорації учених за імперської доби все ж таки мали часткову автономію, хоч і доволі куцу. Проте у Російській імперії ця автономія була майже символічною. Не випадково М. Драгоманов обстоював думку про суттєву відмінність науки в імперії Романових, коли порівнювати її зі становищем і академічною свободою вчених у країнах Західної Європи.

Більшовицька / комуністична партія як фактичний володар культурного простору УСРР / УРСР визначала не тільки політизовані й ідеологізовані стандарти та канони для продукування / творення, поширення і циркуляції соціогуманітарного знання, а й поклала край практично будь-якій автономії фахових корпорацій учених-гуманітаріїв, насамперед істориків. Однак інституціональний і науково-пізнавальний процеси розгорталися на культурних теренах радянської України не послідовно, а хвилеподібно на засадах чергування періодів реакції, стагнації та лібералізації.

У світлі таких соціокультурних трансформацій і політичних передумов установлювався хиткий баланс інституціональних осередків, регіональних сегментів, генерацій істориків, пріоритетів і директивних вимог ідеологічних кампаній і найголовніше партійної політики, котра визначала єдиний офіційний канон історієписання.

У 1920-ті рр., які маркують як пореволюційне десятиліття з потужними революційно-романтичними інтенціями, зберігалися більш-менш помірковані соціокультурні передумови та інституціональні середовища. Вони забезпечували відносно «нормальний» культурний простір для продукування соціогуманітарного знання на основі взаємодії, змагання, перехрещування, взаємодоповнення різних концептуальних пропозицій, візій і стратегій. Показово, що саме протягом 1920-х рр. точилися

різноманітні дискусії та розгорталися солідні інституціональні проекти (районні комісії ВУАН) задля повноцінного студіювання просторово-регіональної структури минувшини України та тодішньої сучасності.

Межа 1929–1930 рр. стала точкою неповернення для української історіографії зокрема та соціогуманітаристики загалом, оскільки було повністю «зачищено» республіканський культурний простір. Натомість відбулася тотальна делімітація культурного поля на «свій» та «чужий», точніше ворожий полюси. Таким чином, народилося радянське історієписання – його союзна / центральна та республіканська / периферійна версії.

Культурний простір 1930-х – першої половини 1950-х рр. був налаштований на обслуговування ідеологічних запитів і політичних потреб радянського режиму у вигляді офіційного канону історієписання, котрий змінювався від візії про приєднання України до царської Росії як «меншого лиха» 1937 р. до концепції т.зв. «возз'єднання двох братніх народів», проголошеної у сумнозвісних партійних тезах 1954 р.

Лібералізація радянського режиму, відома як «хрущовська відлига» та її запізніла версія в УРСР, метафорично названа «добою Шелеста», причинилися до становлення початків інституціональної мережі української радянської історіографії та її горизонтальних зв'язків, виникнення певних неформальних культурних лакун, зокрема появи істориків-ревізіоністів / нонконформістів. Останні намагалися розсунути межі офіційного канону чи обійти його заборони, проте не могли кардинально переформатувати інституціональні середовища, наукові стратегії, організаційні взірці та великі колективні проекти.

З погромом дисидентів й інакодумців 1972 р. відбулася чергова «зачистка» республіканського культурного простору, було ліквідовано зародки інституціональної мережі істориків і гуманітаріїв, відлучено й ізольовано від наукового життя вчених-нонконформістів. Натомість запанувала стагнація культурного поля республіканської науки, відома як маланчуківщина.

Масштабні меморіальні заходи та культурні практики, пов'язані з відомими ідеологічними кампаніями до 325-ліття т.зв. «возз'єднання України з Росією» та 1500-річчя Києва не змогли ані суттєво змінити пізнавальну ситуацію в українській радянській історіографії, ані помітно перекроїти засади функціонування республіканського культурного простору.

Від кінця 1980-х рр. розпочалася криза республіканських культурних обширів, пов'язана із черговою лібералізацією радянського режиму, відомою як соціалістична «перебудова» М. Горбачова та поступовою руйнацією його соціокультурних передумов і політичних засад. Відтоді

розпочалося становлення неформальних сегментів культурного простору, котрий вибудовувався під знаком розгортання національного проекту України як суверенної держави.

Творення державних інститутів й атрибутів громадянського суспільства нав'язали розмаїті запити до наукової спільноти, які швидко піднесли легітимаційну функцію історичної науки, передусім освячення існування України як держави в інтелектуальному, культурному, інформаційному та ідеологічному сенсі. Йдеться про витоки національно-державної атрибутики й символіки, походження народу / нації, межі історичної території, героїчні епохи, періоди державної / бездержавної історії, знакові події, провідників-засновників (батьків-фундаторів) держави і т.п.

Важливим інтелектуальним вектором, який впливав на формування культурного простору протягом 1990-х рр., стало «перевідкриття» забороненої спадщини чи «репресованих праць» зі спецхранів. Останні інтенсивно перевидавалися та вводилися до широкого наукового й культурного обігу.

Сучасні критики та інтерпретатори пострадянської української історіографії іноді називають цей процес «інтелектуальною репатріацією західних вчених українського походження». Водночас разом із хвилею перевидань ширилася самобутня романтизація української минувшини, зокрема нове захоплення її просторово-часовим колоритом і героїчними мотивами.

Методологічна невизначеність, всеохоплююча легітимаційна хвиля та блискавична актуалізація «забороненої» й «репатрійованої» спадщини стали визначальними складовими у формуванні культурного простору, хоч часто-густо пропонували / висували домінуючі телеологічні чи провіденціальні сюжети, як-от: державотворення, народ / нація, національна еліта, українська ідея і т.п.

Незавершеність інтелектуальних порахунків у царині української історіографії XX ст. ініціювала низку дискусій щодо конструювання й представлення національної історії, зокрема стосовно їх методологічних та теоретичних засад. Така інтелектуальна спрямованість історієписання 1990-х рр. зумовлювалася незакінченістю, нереалізованістю у повному обсязі модерністського проекту в українській соціогуманітаристиці. Відтак магістральним рефреном у наукових дискусіях 1990-х рр. стають проблеми та сюжети, пов'язані з порахунками державницьких і народницьких концепцій, а також візії про історичні, неісторичні чи «неповні» («некомплектні») нації, перелицьована стара-нова полеміка за сюжетами примордіалістів (традиціоналістів) і конструктивістів (модерністів), прибічників сцієнтизму, аналітизму та культурно-історичного антропологізму тощо.

Зрештою, протягом 1990-х рр. були сформовані й окресленні головні контури культурного простору національної історіографії. Водночас постали рельєфні і масштабні конструкції низки історичних епох, які перебували на маргінесі радянського історієписання чи взагалі не розглядалися в його межах, як-от: доба Української національної революції 1648–1676 рр., епоха українського Відродження XIX ст., Українська революція чи національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., голодомор 1932–1933 рр. та ін.

Таким чином, протягом 1990-х рр. відбулися кардинальні ревізії радянської, а почасти й імперської історії, які вперше у XX ст. заступили національні концепції як домінуючі конструкції на пострадянському культурному просторі.

Втім, «легітимаційна програма» породила й вироблення своєрідних, іноді вельми спрощених канонів. Останні побутують у вигляді подібності провідних сюжетів, схожості задекларованої проблематики, однотипності мовних протоколів, реадаптації класичних дослідницьких стратегій і культурних елементів, зокрема культу або пантеону героїв, метафізичного побутування народу / нації на сцені історії, ідеї спокути та жертви, сакральності колективних мотивів і устремлінь, обстоювання тези про державу як вищу цінність, етногенетичних міфів, знакових символів й ін.

Однак поступово розгорнувся процес критики легітимації чи «націоналізації» історії України, котрий досить тісно пов'язаний із інтелектуальними та культурними впливами західної думки, які репрезентовані на пострадянських обширах у вигляді своєрідних хвиль. Приміром, провокативна розвідка «Чи має Україна історію?» (1995) американського історика М. фон Гагена, котра нав'язала цікаву наукову полеміку та мала чималий резонанс на національному культурному просторі.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. постають інституціональні мережі (часописи, система грантів, дослідницькі інституції, міжнародні наукові проекти, програми обміну вчених, такі як Fulbright, IREX, ACCELS, British Council та ін.), зорієнтовані на засвоєння, продукування й відтворення західних епістемологічних зразків і дослідницьких стратегій. Вони часто-густо відіграють роль інтелектуальної контраверсії / опозиції щодо легітимаційної функції історіографії.

Таким чином, протягом 2000-х рр. збалансовуються інституційні можливості для науковців, які дотримуються різних методологічних орієнтацій і концептуальних пропозицій, що суттєво впливає на сучасний культурний простір.

Скажімо, дискутуються питання про цивілізаційну / соціокультурну демаркацію українських земель, співвідношення соціокультурних імпульсів, розривів і континуїтету в українській історії, її лінійне, нелінійне та

гілчасте представлення, темпи й інтенсивність історичного руху, регіонально-просторову й етнокультурну конфігурацію, вузлові перетини або точки біфуркації, можливості мікро- та макропідходів, сполучення культурно-антропологічних та соціологічних образів минулого, етноцентризм і мультикультурність і т.п. Але обговорення певних «рецептів», себто шляхів і способів новітніх репрезентацій, прочитань та інтерпретацій історії України, переважно локалізується посеред кількох середовищ українських істориків із відмінними епістемологічними взірцями й дослідницькими стратегіями.

Характерною рисою сучасної пізнавальної ситуації є збереження значного потенціалу для розробки історії України як у межах традиційних, так і модерністських, постмодерністських дослідницьких стратегій і практик, тобто ймовірне, а де-факто цілком реальне існування різних культурних середовищ й інституціональних майданчиків. Дотепер зберігається сегментованість сучасного українського культурного простору, котра містить як очевидні можливості та перспективи, так і виклики, проблеми та суперечності для фахової корпорації істориків.

Врешті, у пострадянську добу культурний простір української історіографії втрачає свого незмінного «господаря-опікуна». Натомість формується динамічна та багаторівнева взаємодія фахових корпорацій істориків і учених-гуманітаріїв із іншими академічними світами, державно-політичними інститутами та громадянським суспільством, мас-медійними осередками і віртуальним середовищем, інформаційними потоками й іншими багатоманітними чинниками та передумовами.

Саме тому традиційний поділ історіографії XX ст. на регіональні сегменти, академічні й університетські міста, інституціональні осередки нині суттєво корегується новітніми практиками, потребами, запитами, котрі висуває глобальна, цифрова, інформаційна та віртуальна доба. Отож ширяться новітні засади диференціації культурного простору, котрі пов’язують із іншими ролями, практиками й стратегіями як певних учених зокрема, так і фахової корпорації учених загалом.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Августин 237
Авдєєнко А.І. 207
Азаров М.Я. 317
Айзеншток І.Я. 105
Албаніз Д. 320
Александров В.С. 125
Алексєєв П.П. 105
Альтерман 102
Амар Т.С. 320
Ангел 141
Андрієвська О.Т. 108
Андрієвський О.І. 151
Андрій Боголюбський 269
Андріяшев О.М. 105, 107
Андропов Ю.В. 246
Андрощук О. 173
Андрусяк М. 43
Антонович В.Б. 11, 18, 19, 23, 24, 34, 35, 85, 87, 89, 93, 128, 152, 213, 222, 228, 352
Антонович К. 37
Апанович О. 64, 65, 71, 77
Арель Д. 320
Аристов М. 38
Аркас М. 213, 277
Аркуша О. 365
Аскольд 209

Багалій Д.І. 24, 25, 32, 37, 40, 66, 84, 152, 166
Багалій-Татаринова О. 37
Бажан М.П. 155, 238
Баланін В.І. 114
Бандера С. 302, 303, 310
Баран В.Д. 221
Баран В. 199
Баранович О. 37
Баркі К. 292
Бартов О. 320
Бебик В.М. 208
Бейкер М. 321
Белявський М.Т. 159
Бердс Дж. 321
Бережков М. 38
Бережницький О. 43
Берлинський (Берлінський) М. 96
Бертьє-Делагард О. 19
Бетлій О. 171, 173
Бєлоусов С. 52, 53
Біднов В.О. 19, 109
Білас Л. 245
Білий В.В. 138
Білик І. 248
Білінський В.Б. 208
Білокінь С.І. 180
Біляшівський М.Ф. 105
Біндер Г. 321
Блекер У. 321
Блок М. 280
Боас Ф. 354
Боденштедт Ф. 328
Бойко І. 64, 65
Бойко М. 70
Бойко О. 199
Бойцун М. 321
Бойченко І. 215
Боплан Г.-Л., де 327
Борисенко С. 37
Боровський 107
Боряк Г.В. 247, 333
Брайчевський М. 237, 247, 250
Бракер Н.А. 126
Брежнєв Л. 77, 81, 236, 238, 246
Бречкевич М.В. 110
Бродель Ф. 280
Бродський Д.П. 138, 141

Бужинський М.М. 106
Бузук П.О. 106
Бутич І. 64
Бутник-Сіверський Б.С. 143, 145
Бухало С. 55
Бучневич В. 19
Буш Дж. 182

Валенса Л. 290
Варнеке Б. 41
Варнеке О. 41
Василенко М. 25, 37, 152
Василів З. 321
Васильченко 100
Вей Л. 321
Вельтман А. 248
Венгрженовський С. 19
Вендлянд А.В. 321
Венелін Ю. 248
Верзилов А.В. 19, 97, 106, 107
Верменич Я.В. 171, 173, 223, 224
Вернадський В. 333, 352, 367
Верстюк В. 282
Вессель М. 321
Винар Б. 63
Винар Л. 80, 162, 212, 252
Винниченко В.К. 100, 183, 189, 257, 279
Височенко А. 241
Вишня Остап 243
Віднянський С.В. 224
Вільгельм, кайзер 290
Владимиров М. 108
Воблий К. 27
Вовк Ф.К. 86, 235
Вовк-Карачевський В. 352
Водолажченко О. 37
Возняк М.С. 43, 105, 106, 124, 125, 128, 129, 143, 236
Войтков М.Ф. 125
Волков В. 289
Володимир Великий 332, 335, 337
Волошин В.В. 155
Вольф Ф. 321
Воробець К. 321
Вульф Д. 173
В'ятрович В.М. 225

Габсбурги 8, 10, 11, 13, 14, 20, 23, 265, 352, 374
Гавриїл, архієпископ 108
Гавриленко Т. 37, 41
Гаген Марк фон 172, 173, 179–181, 182, 218, 225, 263, 287, 378
Гаєвський С. 37
Гайдай М. 93
Гайнріх, цісар 164
Галант І.В. 138
Галенко О. 173
Ганцова-Бернікова В. 125
Гарібальді 164
Гаркуша Л.В. 148
Гаусман Г. 321
Гене Б. 200
Герасименко В. 41
Герасимов І. 285, 286
Герасимчук В.І. 53, 129
Гердер Й.-Г. 328
Геринович В. 41
Герлігі П. 298
Гермайзе О.Ю. 33, 37, 92, 95, 96, 104, 105
Геростратт 164
Гертель А. 321
Геті Дж. 321
Гірік С. 230
Гісем О. 198
Глушко С.В. 37, 43, 93, 95, 96, 105, 138, 140
Глядківський П.С. 37, 93, 140
Гнатюк В. 24
Гнатюк О. 291
Говорський К. 125
Гогенцоллерни 265
Гоголь М. 99
Гогоцький М. 19
Голійчук Ф. 53
Голобуцький В. 64
Головацький Я. 129
Головко В. 211

Голубовський П. 23
Гольчевскі Ф. 321
Гоманн Й. 327
Гонтарєва В.О. 332
Горбань М. 37
Горбачов М.С. 236, 240, 255, 320, 376
Гординський Я. 129
Гордуновський О.М. 362
Горізонтов Г. 289
Горький Максим 45
Горянін О. 228
Грабович Дж. 263
Граховецький Д.Д. 125
Греков В.О. 111
Гренер В. 140, 297
Григорович 99
Гриневич В. 311, 315
Грицак Я.Й. 184, 187, 189, 193, 220, 221, 232, 263, 291
Гришко В. 37
Грімстед П. 251
Грінченко Б. 101
Гройсман В.Б. 319
Грушевська К.М. 37, 93, 140, 354, 360
Грушевська О.О. 120, 125
Грушевський М.С. 10, 12–14, 17, 19, 21–24, 26–31, 33, 34, 37–40, 42, 43, 53, 87, 89, 91–95, 105, 113, 116, 118–120, 125, 128–130, 133, 137, 138, 140, 141, 183, 188, 213, 222, 228, 234, 235, 246, 250, 251, 257, 277, 295, 296, 299, 306, 353, 354, 359–361
Грушевський О.С. 120, 128, 152
Гудзенко П.П. 154
Гудзенко С. 190
Гунчак Т. 252
Гуревич З. 37
Гуржій І.О. 64, 66
Гуржій О.І. 213, 286, 362
Гуслистий К. 55

Данилевський І.М. 230
Даниленко В.М. 199
Данилов В.В. 37, 109
Данто А. 303, 305, 308
Дашкевич М. 24
Дашкевич Я. 223, 244, 247
Денисенко В.С. 37, 43, 140
Джефферсон Т. 310
Джун Т. 321
Дзира Я. 64, 247
Дзюба І. 228
Дівович С. 191
Дідушицькі 142
Дір 209
Дложевський С. 41
Добровольський Л.П. 106, 107
Добровольський П. 19
Добчанський М. 321
Доброклонський 98
Довженко О.П. 161, 162, 183, 285, 333
Дольницький М. 27
Доманицький В. 113, 128, 179, 180
Доманська Е. 202
Домбровський О. 43, 162
Донець Л. 120
Донцов Д. 140, 268, 295
Дорошенко В.В. 105, 106, 129
Дорошенко Д.І. 19, 109, 140, 213, 277, 329
Дорошенко П.Д. 81, 163
Дорошенко П.Я. 19
Драгоманов М. 11, 17, 34, 66, 89, 93, 96, 105, 124, 125, 127, 128, 213, 270, 273, 279, 295, 306, 375
Дубровський В. 38, 106
Дунин-Борковський В.К. 107
Дюркгайм Е. 354
Дядиченко В.А. 55, 65, 246

Енгель Й.-К. 328
Енгельс Ф. 48, 146
Епік Г.Д. 243
Ернст Ф.Л. 95, 106, 107, 120, 126
Євфимовський В.С. 37, 106, 121
Євшан М. 22
Єгунова-Щербина С.М. 125

Єжов М. 241
Єкельчик С. 174, 291, 321
Єлизавета (Єлисавета) 107
Єршов А. 38, 106, 121
Єфіменко Г. 230
Єфименко О. 66, 213, 277
Єфремов П.О. 110, 112
Єфремов С. 353

Жаботинський В. 295
Жданович Я. 19
Житецький Г.П. 106, 120
Житецький П. 24
Жук С. 174, 322
Жуковський А. 213

Заболотний В. 55
Загоровський Є.О. 41, 102
Загородній А.Г. 202, 203
Заїкин В. 32
Зайцев О. 230
Залізняк Л.Л. 208
Залізняк М. 160
Захарченко Т. 322
Зашкільняк Л. 80, 212, 214, 215
Зварич І. 173
Зварич Р. 299
Зельницький О.А. 106
Злотників М.Ф. 110

Іванішев М. 85
Івичеевичі, брати 107
Ігнатієнко В.О. 37, 105
Іконников В. 152
Ілля В. 248
Ільїн В.С. 143, 145
Іпсіланті 107
Ісаєвич Я. 247, 291
Істомін М.П. 95, 120

Їльге В. 186

Йобст К. 322

Каганович Л.М. 236
Казанський П. 98, 100
Калакура Я. 175, 212, 221
Калістратов 125
Калнишевський 111
Каманін І.М. 107
Камишан О.М. 138
Каппелер А. 223, 225, 226, 263, 326, 332
Карачківський М.Ф. 37, 129, 138, 140
Карпов Г. 152
Касименко О.К. 148, 154, 155
Касьянов Г.В. 171, 186, 194, 196, 199, 212, 216, 220, 221, 224, 291
Катерина II 111
Качановський І. 322
Кащенко А.Т. 109
Кваснєвський 290
Квітка К. 93
Кені П. 322
Кірпічніков А.М. 209
Клепацький П. 99
Классен Є. 248
Клименко П.В. 107
Клички 331
Книш Г. 43
Кобилянська О.Ю. 124, 128
Коваль В.С. 247
Коваль М. 219
Ковальський М. 81
Когут З. 263
Козар 111
Козаченко А. 106
Козицький П. 55
Козловська В.Е. 107
Козоріс М.К. 43
Колесник І.І. 171, 211, 212, 222, 230
Колесса Ф.М. 43, 123, 128, 129, 143
Коллі Л. 19
Коломієць О. 248
Комаров Б. 100
Компан О. 64, 65, 72, 155, 247
Конашевич-Сагайдачний П. 192
Кондуфор Ю.Ю. 162–165
Кониський О. 11, 352
Конфуцій 278
Копержинський К.О. 41, 125
Кордт В.О. 43, 138, 152

Кордуба М.М. 10, 106, 123, 128, 129, 152
Корнилович (Корнілович) М.І. 106, 120, 125, 141
Корнієць Л. 142
Корнілов Л. 296, 297
Коробка М. 19
Корольков К. 108
Коршун Ю.В. 110
Костащук В.М. 37, 129
Костенко І. 208
Костомаров М.І. 34, 99, 111, 213, 306, 333
Коструба Т. 43
Кот М. 322
Котляр М. 209, 221, 314
Котляревський О.О. 99
Коулмен Х. 322
Кох Г. 330
Коцюба О. 322
Коцюбинський М. 100
Кочерга І. 55
Кочубинський О.О. 99
Кравець Н. 322
Кравцов (Кравців) Д.Є. 37, 41, 95, 97, 105
Кравченко Б. 252
Кравченко В. 19
Кравчук Л.М. 187, 274
Кралюк П. 189, 191
Крамер М. 322
Красняков В. 282
Красуський М. 248
Кремень В.Г. 175, 215
Крикун М. 247
Кримський А.Ю. 25, 84, 362
Крип'якевич І.П. 41, 43, 52, 61, 63–65, 129, 151, 277, 362
Кричевський В.Г. 106, 107
Крупницький Б. 44, 58
Кузєв В. 282
Куліш М.Г. 243
Куліш П.О. 11, 66, 96, 222, 279, 354
Кульчицький С.В. 180, 186, 199, 213, 252, 253, 282, 286, 362
Кульчицькі Дж. 322
Кун Т. 202
Курілла І. 172
Куромія Г. 298
Кучеренко О. 322
Кучма Л.Д. 226–228, 289

Лазаревська К.О. 37, 96, 105, 120
Лазаревський О. 34, 66, 85, 152
Латиш Ю. 322
Лашков Ф. 19
Левенець Ю.А. 178, 215
Левицький В. 128
Левицький О. 19
Леві-Брюль Л. 354
Лейбніц Г. 353
Лейн В.Г. 322
Ленін В.І. 48, 66, 146–148, 234, 252, 254, 255, 260, 261
Ленчевський Л. 125
Лижичко Р. 331
Лизанчук В. 186
Липинський В. 300
Лисенко М. 352
Лисяк-Рудницький І. 192, 213, 222, 252
Литвин В.М. 199, 221, 283
Лихвар Д.Ф. 151
Лінниченко І.А. 98–100
Ліотар Ж.-Ф. 222
Лободозський 112
Лозинський М. 123, 128, 129
Лось Ф. 55, 237
Лотоцький О. 296
Лугова О. 64, 65
Лукашевич П. 248
Лучицький І. 24
Любович С. 99
Ляйббрандт Г. 330
Ляскоронський В. 38, 98, 152
Лященко А.Я. 106

Магочій П.-Р. 223, 224, 299
Мадзині Дж. 295
Мазепа І. 81, 163, 193, 229, 294, 302, 306, 310, 327

Майборода О.М. 199
Макаренко М.О. 41, 106, 107, 121
Макарушка О. 123, 129
МакБридж Д. 322
Максимович Г. 38
Максимович М. 15, 34, 123, 128, 222
Маланчук В. 73, 248
Мануїльський Д.З. 147
Маркевич А. 19
Маркевич О.І. 99
Маркс К. 48, 146, 156, 160
Марплс Д.Р. 322
Мартинов А.Ю. 224
Марченко М. 53, 65
Маслов С.І. 56, 143, 145
Матіяш С. 332
Матківська О. 43
Мацієвич Л.С. 98
Мейс Дж. 258
Мележик О.О. 359
Мельник А. 320
Мельник Л. 215
Мережковський Д. 112
Микитенко І.К. 243
Микола II 20
Миловидов Л.В. 125
Милорадович Г. 19
Мироненко В.І. 230
Михальчук К. 352
Мірза-Авак'янц Н. 37
Міщенко Д. 248
Міяковський В. 120
Могила Я. 125
Могилянський М.М. 43, 86, 137, 138, 141
Модзалевський В. 19
Моралес Х. 322
Моргилевський І.В. 95, 106
Морріс-Судзукі Т. 173
Мотиль О. 180, 302
Мочульський М.М. 129
Мстиславський 109
Мудрак Л. 208
Мудрий М. 365
Музичко 102
Муравйов М. 236
Мурський В. 99

Навроцький О.О. 128
Нагаєвський І. 213
Нагорна Л.П. 173
Назарець О. 37
Наливайченко В. 186
Наріжний С. 14, 18
Наср-ед-дін шах 236
Некрасов О.І. 107
Нечипоренко (Ничипоренко) П.І. 37, 106
Нечуй 128
Ніколаєнко С. 285
Ніцше Ф. 177
Новицький В. 37
Новицький Я.П. 19, 41, 97, 107, 108
Нора П. 196–198

Обєручев К. 296, 297
Оглоблин (Оглоблін) О.П. 37, 38, 46–48, 133, 135, 213, 252, 354, 360
Окіншевич Л. 37, 354, 360
Олександр III 86
Орловський 109
Осадчук Б. 290
Ост М. 322
Остапенко М. 208
Острозький К.І. 192
Отрощенко В.В. 208
Охрименко 101
Офіцинський Р. 199

Павленко Ю. 215
Павлик О.Я. 37, 43, 129, 138, 141
Павлович О. 19
Павловський І. 19
Павлуцький Г.Г. 25, 84
Падалка Л. 19
Падалка С. 199
Палладін О.В. 60, 145
Пархоменко В. 19, 41
Пасічник І. 189, 191
Патон Б.Є. 155, 324, 325, 326, 364
Пеленський Я. 290

Пентер Т. 322
Перевалов 99
Перес Ш. 176, 341
Перетц В. 24
Перетяткович Г.І. 99
Петлюра С. 257, 295, 329, 330
Петренко О. 322
Петро І (Петро Великий) 327
Петров В.П. 54, 55, 242, 354
Петров Ол. 152
Петровський М.Н. 37, 38, 106, 107, 121, 143, 145, 236
Петрунь Ф. 27, 41
Пилипенко Б.К. 121
Пирожков С.І. 364
Підгайний 138
Підкова І. 220
Пірані С. 323
Пічета (Пичета) В. 19, 109
Плачинда С. 248
Плісецький М. 55
Плохій С.М. 174, 224, 291
Покровський М. 48
Покровський О. 31
Полонська-Василенко Н. 41, 243, 277
Пометун О. 314
Пономарьов Б.М. 254
Попов О.С. 106, 107
Поппер К. 8, 202, 212
Порошенко П.О. 207, 319, 337
Посохов С. 314
Постоловський 122
Потульницький В.А. 215, 228
Потьомкін Г. 111
Прилепішева Ю. 314
Примак 158
Пріцак О.Й. 43, 53, 63, 74, 78, 79, 212, 252
Прокопович Т. 296
Процюк С. 70, 74
Птуха М.В. 143, 145
Путін В. 229, 289, 307, 317, 318, 331, 336–338
Пущинський П. 106
Пясецький В. 19

Радченко Ю. 323
Раковський Х.Г. 255, 261
Расевич В. 231
Ребець Ф. 10
Реєнт О.П. 212, 215, 221, 286, 362
Рейд А. 298
Репіна Л.П. 200
Рибалка І. 277
Рильський М. 56, 235, 238
Рильський Т. 352
Ричка В.М. 213
Риш В. 323
Різа-куль-хан 236
Розенберг А. 330
Розумовський К. 81
Романови 8, 10, 11, 14–16, 18, 22–24, 66, 262, 352, 374, 275
Романович-Ткаченко Н. 129
Романовський В.О. 43, 148
Романюк О. 19
Рорбах А. 329
Россолінські-Лібе Г. 323
Рот Й. 329
Рубач М. 37
Рубльов О.С. 221
Рудлінґ П. 323
Рудницький С. 27
Русова С.Ф. 121
Рюзен Й. 201
Рябінін-Скляревський (Рябинин-Скляревський) О.О. 41, 106
Рябчук М. 181
Ряппо Я.П 114

Савченко В.А. 209
Савченко Ф.Я. 33, 37, 105, 123, 129
Самчук У. 240
Сарбей В.Г. 66, 67, 213, 215, 240, 277
Свідзинський М. 37
Свєнціцький І.С. 39, 43, 127, 128
Семейкин 96
Семенов 152
Сеницький О. 19
Сенів О. 43
Сенкевич Г. 112

Сербин Р. 213
Сигел С. 323
Сигорський В.П. 151
Симашкевич В.М. 106
Симашкевич М. 19
Симиренко В. 352
Симович В. 125, 128
Симоненко Р.Г. 240
Сингалевич Ф.М. 120, 125
Синявський А.С. 19, 27, 29, 41, 106, 109
Сисин Ф. 252, 292
Ситник К. 155
Сімзен-Сичевський О.М. 120, 125
Сіцінський Ю.О. (Сіцінський Е.О.) 106, 129
Скаба А.Д. 239
Сказкін С.Д. 147
Скальковський А. 108
Склокін В. 323
Склокіна І. 323
Сковорода Г. 332
Скоропадський П. 257, 263, 297, 329, 352
Слабченко М.Є. 32, 37, 38, 40, 97, 98, 99, 102, 106, 133, 354, 360
Славін Л.М. 55, 143, 145
Сльозкін Ю. 288
Смаль-Стоцький С. 128, 129
Смілянський Л. 55
Смолинська Є. 37
Смолій В.А. 178, 181, 213, 215, 220, 221, 224, 299, 312, 352, 360, 362–364
Смолій Я. 366, 367
Смоличев П.І. 106
Снайдер Т. 171
Солдатенко В. 314
Соловей Д. 37
Соловйов С. 111
Солтановський 96
Стадний Є. 323
Сталін Й. 58, 60, 133, 146–149, 165, 236, 238, 242, 254, 255, 257, 260, 285, 296, 317
Станіславський В.І. 106
Станіславскі М. 292
Стельмах С.П. 200, 201
Степанишина О. 37
Степанков В. 221
Степанов (Степанів) І.С. 32, 97, 106, 108
Степович А.О. 129
Столипін П. 24
Стороженко М.І. 99
Страшкевич В.М. 108
Стрельський В. 237
Стрєльбицький 99
Студинський К.О. 39, 43, 105, 106, 123, 127–129
Стус В. 239
Субтельний О. 182, 213, 252, 299
Сумцов М.Ф. 113
Супруненко М. 55, 66, 67
Суслопаров М. 248
Сухов 102

Табачник Д.В. 175, 215, 317
Танфільєв 98
Таранченко 138
Тарасенко М.О. 138, 141
Таїрова-Яковлева Т.Г. (Яковлєва Т.) 230, 289
Творогов О.В. 209
Терлецький О. 128
Терлецький О.А. 43, 53
Тернер Ф. 217
Тесля І. 80
Тимошенко Ю.В. 283, 331
Тимченко Є.К. 25, 84
Тичина П. 235, 238
Тихомиров М.М. 147
Тишков В.А. 200
Тищенко М. 120
Ткаченко В.М. 175, 314
Ткаченко М.М. 33, 37, 43, 55, 92, 95, 97, 104, 105, 126, 138
Ткачівський С.О. 43, 138, 141
Тойнбі А.Дж. 212, 251
Толочко О.П. 224, 229, 291, 314

Толочко П.П. 208, 314
Тронько П.Т. 69, 204
Трохименко Д. 55
Трумен Г. 310
Тулуб З.П. 243
Тутківський (Тутковський) П.А. 19, 27, 41, 106
Тухачевський М. 241
Тьорнер Ф. 171
Тютько Є. 80, 162
Тютюнник Г. 239

Удод О.А. 286, 311, 312, 333, 366
Українка Леся 332
Умлянд А. 323

Февр Л. 280
Феодор (Федор) Студит 98
Федоренко П. 121
Федорівський 107
Фесенко В. 38
Фещенко-Чопівський І. 27
Фінкель Є. 323
Фінін Р. 323
Флоровський А.В. 99, 102
Фотинський О. 19
Франко І.Я. 22, 100, 105, 124, 125, 127–129, 208
Фрейд З. 354
Фридґут Т. 298

Халіпа І. 125
Харарі Ю.Н. 172
Хвильовий Микола 235
Химка Дж.-П. (І.-П.) 66, 323
Хромейчук О. 323

Царинник М. 323
Цедлер 327
Цемко В.П. 155

Черкаський І. 37
Черненко К.У. 246
Чернявський Д.Ф. 106, 112, 113
Чириков 98
Чопівські 259
Чорновол І. 171
Чубар'ян О. 311–313
Чубатий М. 43, 94
Чухліб Т.В. 362

Шамрай Г.С. 96
Шамрай С.В. 37, 43, 94, 106, 120, 125, 138, 140, 250
Шаталіна Є.П. 258
Шахматов О. 112
Шварцбард С. 329, 330
Шевелев Б.М. 121
Шевченко А. 331
Шевченко Л. 37
Шевченко С. 41, 125
Шевченко Т.Г. 96, 102, 112, 159, 273, 294, 354
Шевченко Ф.П. 61, 65, 213, 237, 247
Шекспір В. 160
Шелест П.Ю. 61, 64, 67, 71, 73, 75, 204, 275, 376
Шер Дж. 323
Шерман І.Л. 75
Шеховцов А. 323
Шилов Ю. 209
Шинкарьов О. 142
Шмідт А. 329
Шпорлюк Р. 213, 263
Шубін О.В. 230
Шугаєвський В.А. 106, 107, 121
Шульга З.П. 143, 145
Шульгін В. 17, 101
Шуран П.Д. 138
Шуст Р. 220
Шухевич Р. 302, 303, 310, 318
Шухевич Ю.-Б. 225, 324, 325

Щеглова С.О. 106
Щепотієв В.О. 106
Щербаківський Д.М. 106
Щербина В.І. 33, 95, 104, 105, 107, 108, 119, 120, 125
Щербицький В. 318
Щітківський І.І. 95, 96, 106, 107

Щупак І. 314
Щурат В.Г. 143

Юзефович Б. 23
Юзефович М. 17, 23
Юркевич В.Д. 37, 107, 138, 141, 250
Ющенко В.А. 185–187, 283, 302, 303
Ющенко (Чумаченко) К. 298

Яворницький Д.І. 19, 66, 108–111, 207, 333
Яворський М.І. 37, 40, 114, 140
Яковенко Н.М. 220, 221
Яковлєва Т. *див.* Таїрова-Яковлева Т.Г.
Якубова Л.Д. 362
Якуша Я.В. 113
Янукович В.Ф. 316, 317, 331
Яремчук В.П. 212
Ярослав Мудрий 332
Яроцький Я. 19
Ястребов Ф. 55
Ясь О.В. 199, 212, 224
Яценко Б. 209
Ящуржинський Х. 19

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австралія 173, 275, 315
Австрія 12, 164, 290, 322, 329
Австро-Угорська імперія (Австро-Угорщина) 13, 23, 278, 294
Азербайджан 229, 312
Азія 310, 328
Азовське побережжя 123
Америка Латинська 310
Америка Південна 275
Америка Північна 275, 290, 330
Арктика 54
Африка 310

Бабин Яр 187
Базель 322
Батурин 191
Бахмутський район 112
Башкирія 54
Башкирська АРСР 54
Бердянський повіт 125
Берестечко 191
Берлін 140, 265, 294, 297, 323, 329
Білорусь 52, 220, 229
Бразилія 304
Британія *див.* Великобританія
Будапешт 164
Буковина 57, 98, 104, 124–126, 128, 129, 131, 144, 290, 294

Варшава 93
Велика Британія 265, 273, 287, 290, 321–323
Велике князівство Литовське 191, 192, 356, 357, 362
Відень 11, 27, 93, 164, 294, 329, 332
Візантія 87
Вінниця 93
Вірменія 229, 312
Волинська область 70
Волинь 93, 104, 108, 126, 141
Волинь Східна 134

Галичина 11, 19, 53, 89, 98, 104, 105, 124, 126–129, 131, 290, 294, 299, 329, 374, 375
Галле 328
Германія 160, 265, 266, 273
Голландія (Нідерланди) 160, 315
Грузія 300, 312, 315
Гьоттінген 328

Дібрівка 113
Дніпро, м. 207
Дніпро, р. 164
Дніпропетровськ (Дніпропетровське) 81, 123, 314
Донбас 123, 132, 173, 229, 298, 344, 350, 361
Донецьк 198, 298, 318
Донецька область 198
Донеччина 123, 336, 362

Естонія 82, 300

Євразія (Евразія) 34, 119
Європа (Европа) 165, 180–182, 187, 191, 193, 226, 232, 273, 275–277, 299, 316, 319, 328–330, 332, 335, 337, 338, 340, 344–347, 351
Європа (Европа) Західна 17, 271, 287, 306, 327
Європа (Европа) Східна 23, 119, 157, 180, 182, 184, 226, 229, 264, 265, 267, 290, 299, 310, 321, 323, 326
Європа (Европа) Центральна 264–266, 269, 276

Єлисавет 123
Єреван 316

Женева 27
Житомир 19, 93

Загреб 11
Задунайська Січ 109
Закарпатська Русь 198
Закарпаття (Закарпатська Україна) 57, 128, 144
Запоріжжя 25, 84, 90, 93, 97, 108, 109, 111, 113, 243
Запорізька Січ 65, 90, 111, 164
Золота Орда 164, 191

Ізраїль 274, 295, 303, 342, 343
Ісаєв 102
Іспанія 265, 322
Італія 164, 290, 293, 304

Казань 293
Казахстан 275, 294
Казахська РСР 55
Кам'янець-Подільський (Кам'янець) 19, 106, 125, 129
Канада 164, 173, 174, 264, 290, 295, 320–323
Канноса 164
Катеринослав 19, 30, 31, 33, 97, 106, 108–111, 114, 115, 123
Катеринославська губернія 18
Катеринославщина 32, 90, 97, 108, 110–113
Кзил-Орда 55
Київ 21, 22, 30, 31, 33, 34, 43, 54, 79, 87–97, 103–108, 113–116, 118–121, 137, 138, 140, 176, 240, 267, 287, 293, 296, 322, 323, 329
Київська губернія 18
Київська земля 107
Київська область 133, 134, 145, 173
Київська округа 119
Київська Русь (Київська держава) 147, 164, 173, 186, 221, 248, 253, 271, 292, 306, 307, 336, 337, 356
Київське воєводство 136
Київщина 107, 125
Київщина Північна 134
Китаїв 125
Китай 278
Конотоп 121, 192
Константиноград 121
Копенгаген 297
Корсунь-Шевченківський район 158
Краків 93
Кременчук (Кремінчук) 92, 97, 121
Криворіжжя 112
Крим (Кримський півострів) 173, 195, 198, 226, 229, 318, 335, 357, 358, 361, 363
Крути 185

Ленінград 92, 106, 121, 140, 165
Литва 191, 229
Литовсько-Польська держава 85
Лівобережжя *див.* Лівобережна Україна
Лоцманська Кам'янка 111
Лубни 106, 121
Луганська область 153
Луганщина 362
Львів 106, 129, 143, 231, 293, 298, 321, 323
Львівська область 152, 153

Македонія 347
Малоросія 152, 191, 328
Маріуполь 112
Миколаїв 112
Миргород 121
Михайлівка Б. 113
Молдова 315
Москва 47, 51, 55, 56, 60, 61, 71, 78, 79, 85, 92, 95, 116, 121, 145, 159, 164, 165, 168, 183, 192, 204, 241, 244, 265, 267, 287, 292, 296, 297, 299, 311, 313, 335, 338
Московська держава 85, 253, 327
Мюнхен 321, 330

Нагасакі 310
Нідерланди *див.* Голландія
Ніжин 106, 107
Німеччина 54, 148, 182, 205, 206, 285, 287, 289, 290, 293–295, 308, 320–323, 327, 329, 330, 331, 338, 347, 348
Новгород 287, 337
Новгород-Сіверський 121
Новоросійська губернія 113
Нью-Йорк 244, 322
Нюрнберг 327

Обухівський район 173
Овруч 93
Одеса 8, 10, 15, 18, 30–32, 38, 97, 98, 100–103, 106, 114, 115, 123, 293, 295, 298, 336
Орша 192
Остер 97

Переяслав-Хмельницький (Переяслав) 121, 318
Переяславщина 35, 92, 105, 121
Петербург 30, 86, 93, 114
Петроград 85, 296, 297
Підляшшя 131
Поділля 104, 125, 126
Подільське воєводство 247
Полісся Волинсько-Підлясько-Холмське 89
Полісся Київське (Правобережне) 46, 47, 133, 135–137
Полісся Чернігівське 89
Полтава 19, 33, 85, 106, 121, 191, 327
Полтавська губернія 18
Полтавська область 153
Полтавський полк 94
Полтавщина 35, 99, 105
Польща 25, 84, 93, 141, 164, 185, 191, 220, 229, 285, 290, 291, 293, 295, 298, 301, 303, 327, 330
Прага 27, 93
Прилуки 121
Причорномор'я 42
Причорномор'я Північне 42
Пруссія 327

Радянський Союз (СРСР) 45, 48, 49, 51–54, 56, 58–60, 70, 71, 73, 79, 82, 83, 145–147, 172, 174, 175, 183, 190, 210, 226, 227, 229, 235, 237, 239, 241, 242, 244, 247, 251, 253, 255, 261, 265, 267–269, 274, 285, 287, 288, 293, 300, 306, 307, 316, 320, 327, 329, 330, 334, 337, 338, 344, 355, 361
Річ Посполита 65, 191, 271
Ромен 121
Російська держава 80, 337
Росія 191, 226–228, 230, 245, 289, 293, 298, 300, 303, 313, 317, 320, 322, 326, 327, 335–338, 340, 344
Російська імперія 11, 13, 14, 16, 18, 20, 23, 59, 65, 174, 190, 192, 193, 249, 278, 288, 292, 296, 335, 337, 344, 353, 374, 375
Російська Федерація 311, 324, 334
РСФРР 113

Севастополь 198, 335
Сімферополь 198
Сибір 54
Січеслав 111
Слобожанщина *див.* Україна Слобідська
Словаччина 328
Сполучені Штати Америки (США, З'єднані Стейти Америки) 164, 174, 310, 331
Станіславська область 142
Сулимівка 97
СРСР *див.* Радянський Союз

Таврійська губернія 18
Таджикистан 229, 315
Таллінн 287
Тбілісі 287
Туркменістан 315

Угорщина 164, 191, 265

Узбекистан 229, 300, 315
Україна 7, 8, 10, 14–16, 18–21, 23, 25–32, 39, 40, 42, 43, 45, 47, 49, 50, 51, 53–55, 59, 60, 63, 65–67, 77–80, 84–88, 90, 92, 94, 97–100, 102, 103, 105, 107, 110, 114, 115, 117, 126, 129–131, 133–135, 138, 146–148, 152, 164, 165, 171–189, 191–193, 199, 200, 204–207, 210, 211, 213, 217–220, 222, 223, 226–231, 233, 234, 236, 239, 245, 249, 250, 252–254, 257, 259, 262, 263, 277–280, 282, 284, 285, 287–296, 298–302, 306, 308, 309, 311–315, 317–321, 324–333, 335–40, 342–344, 348–357, 359–361, 366
Україна Західна 27, 35, 39, 52, 94, 95, 104, 105, 118, 123–132, 137, 141, 145, 319, 354, 360
Україна Лівобережна (Україна Лівобічна, Лівобережжя) 27, 33, 85, 95–97, 104, 118, 120, 121, 125, 131, 246, 354, 360
Україна Південна (Степова) 27, 33, 38, 40, 42, 94, 97, 99, 104, 105, 110, 112, 118, 120, 122, 123, 131–133, 354, 360–362
Україна Північна 89
Україна Правобічна (Правобережжя) 103, 118, 120
Україна радянська (УСРР, УРСР) 30, 40, 51, 57, 68, 69, 73–75, 77, 81, 82, 114, 124, 127, 129, 142, 144, 146, 147, 149, 172, 174, 285
Україна Слобідська 25, 84
Україна Східна 172, 323, 338, 361
Україна Центральна 40, 127
Урал 54, 265
Уфа 54, 55

Фінляндія 300
Фрайбург 292
Франція 195, 265, 273, 287, 304, 308, 325, 327, 347, 348
ФРН 348

Харків 18, 97, 105, 106, 293, 323
Харківська губернія 18, 31, 33, 97
Харківська область 153
Харківщина 107, 336
Херсон 100, 112, 123
Херсонес 318
Херсонська губернія 18
Херсонщина 90, 125
Хіросіма 310
Холмщина 104, 126, 129, 131
Хотин 191
Хортиця, о. 97, 107, 207

Царград 192

Червоноград 121
Черкащина 159
Чернігів 35, 106
Чернігівська губернія 18
Чернігівщина 107
Чехословаччина 265
Чорне море 328

Швеція 297, 322, 323

Югославія 347
Юзівка 298

Японія 304, 310

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Аксіологічний підхід 177, 224
Антикварна історія 177
Археографічна комісія ВУАН 43, 85–88, 90, 92, 121, 137, 138

Багатотомні праці в радянському історієписанні 67, 68, 70–73, 76, 152
Відділ суспільних наук АН УРСР 50, 52
Візантиністика 18, 87
Віктимізація 185–188, 217
Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) 49, 50

Героїко-патріотичний дискурс 1941–1945 рр. 54, 56–58, 146
Глобальна історія 171, 174, 197, 211, 224, 225, 234, 289, 294, 301
Голодомор 83, 185, 186, 215, 229, 255, 258, 259, 302, 309, 316, 325, 356, 361, 378
Голокост (Голокост-Шоа) 185, 187, 308, 309, 314, 342
Гранд-наратив 219–225, 228, 359, 363
Губернські вчені архівні комісії 18, 19, 33

Деміфологізація історії 200, 202, 364
Десталінізація 60, 61
Дискурс «возз'єднання» українських земель 1939–1940 рр. 52, 60
Дискурс «дружби народів» 59, 146, 147, 164
Дискурс «300-ліття» / «325-ліття возз'єднання» України з Росією 60, 77, 254
Діаспорна історіографія 70, 74, 75, 77, 83, 173, 174, 211–213, 230, 240, 252
Дніпропетровська наукова школа істориків 81

Ексклюзивність української історії 217, 223
Есенціалізм 217, 292
Етноцентризм 217, 224, 379

Європейська історія 181, 182, 183, 184, 188, 191, 200, 210, 212, 213, 215, 217, 218, 220, 225, 226, 228, 230, 346, 348, 360, 364

*«***Ж**ерела до історії України-Руси» 12

«**З**а сто літ» 120, 123
«Записки НТШ» 12
«Запізніла модернізація» 13, 16, 18, 374

Інститут історії партії при ЦК КПУ 48
Інститут історії АН СРСР 51

Інститут історії ВУАМЛІН 49, 50
Інститут історії України / Інститут історії АН УРСР / Інститут історії України НАН України 50, 59, 76, 149, 152–154, 219, 325, 332, 333
Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР 75
Інститут суспільних наук АН УРСР в Уфі 54
Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові 57, 144, 152
Інститут червоної професури при ВУЦВК 49
Інструменталізація історії 188, 201, 225, 231
Інформаційний простір 172, 197, 205, 231, 365
Історико-правнича школа М. Василенка 37
Історико-філологічне товариство при Ніжинському історико-філологічному інституті 17
Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті 17
Історико-філологічне товариство при Харківському університеті 17
Історична дидактика 188, 193, 194
Історична культура 173, 200, 201
Історична пам'ять 185, 318, 334
Історична практика 172
Історична школа М. Слабченка 38
Історична школа О. Оглоблина 38
Історичне товариство Нестора-літописця 17, 18
«Історичні джерела та їх використання» 62–64, 74, 248
«Історичні дослідження. Вітчизняна історія» 76
«Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн» 76
Історичний канон 314
Історіографічна ситуація 179, 189
Історіографічне явище 219
«Історіографічні дослідження в Українській РСР» 63, 173, 248
Історіозація суспільства 177
«Історія міст і сіл Української РСР» 68, 70, 76, 355, 361
«Історія України-Руси» М. Грушевського 14
«Історія української літератури» М. Грушевського 29
«Історія фабрик і заводів» 45, 46, 134
Істпарти 48

Кампанія гласності 1986–1988 рр. 82
Кампанія ідеологічна до 325-ліття т.зв. «возз'єднання України з Росією» 1979 р. 77–79, 376
Кампанія ідеологічна до 1500-річчя заснування Києва початку 1980-х рр. 78–80, 376
Катеринославська губернська вчена архівна комісія 18, 109
Кафедра історії українського народу ВУАН М. Грушевського 28, 39
«Киевская старина», журнал 17
Київська археографічна комісія *див.* Тимчасова комісія для розбору давніх актів при київському, волинському і подільському генерал-губернаторові

Київська губернська учена архівна комісія 18
Київська документальна історична школа В. Антоновича 18, 35
Київська культурно-історична школа М. Грушевського 37
«Київська старовина», щорічник 62, 248
Класовий дискурс 45, 80, 100, 111, 130, 136, 138, 212, 216, 222, 242
«Козацький міф» 207
Колективний стиль української радянської історіографії 67, 68
Комісія для видавання і дослідів творів народної історичної пісенності ВУАН 89, 92
Комісія для дослідження примітивної культури та її пережитків в українському побуті і фольклорі (Комісія культурно-історична) ВУАН 88, 137, 140
Комісія дослідження історії української історіографії ВУАН 37
Комісія Західної України ВУАН 27, 33, 39, 40, 43, 94, 95, 105, 118, 123, 125–131
Комісія історії Києва і Правобережжя з підкомісією Старого Києва ВУАН 27, 33, 39, 43, 94–96, 105, 118, 131, 137, 138, 140, 354
Комісія по історії Великої Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР (Комісія з історії Вітчизняної війни на Україні) 56
Комісія Полудневої України (Степової України та Чорномор'я) ВУАН 27, 33, 35, 38, 40–42, 95, 105, 118, 121–123, 131–133, 354, 360
Комісія Старого Чернігова і Чернігівщини (Лівобережжя і Слобідщини, Лівобічної України) ВУАН 27, 33, 90, 94–97, 104, 105, 118, 120, 354, 360
Комісія Українсько-Молдавська ВУАН 122
Комуністичний університет ім. Артема 49
Концепція приєднання України до царської Росії як «меншого лиха» 51, 60
Краківська АН 11, 24
Краківське наукове товариство 11
Критична історія 177, 184, 188, 199, 201, 205, 217, 341, 346
Культ героїзму 53, 54, 56–58, 146, 185, 186, 188–190, 225, 239, 283, 348, 349, 377
Культ моралі 184

«**Л**егітимаційна програма» історієписання 355, 377, 378
«Літературно-науковий вістник» 12, 13
Локалізація 173
Львівська / Галицька наукова школа М. Грушевського 14, 53
Львівський філіал АН УРСР 57, 144, 150

Маланчуківщина 73, 74, 376
Марксистська школа М. Яворського 37
Міф історичний 217, 279
Монументальна історія 27, 177, 354
«Москва – Третій Рим», теорія 164
Московська марксистська школа М. Покровського 51

Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) 11–13, 21, 22, 43, 52, 53, 353
«Націоналізація» історії 171, 210, 216–218, 221
Національно-культурна автономія України 13

Ніжинська історична школа 38
«Нова ера» 11, 23
«Нова революційна школа» 38
Новітня історіографія 199

Одеське товариство історії та старожитностей (Одеське Товариство Історії й Старовини) 14, 15
«Офіційна історія» 204

«**П**ам'ятки українсько-руської мови і літератури» 12
Панславізм 55
Партійні тези ЦК КПРС 1954 р. про т.зв. «возз'єднання України з Росією» 60, 376
Партійність історії 8, 13, 45, 62, 178, 194, 212
«Переписування історії» 178, 192, 216
Південно-Західний відділ Російського географічного товариства 16, 17
«Подолання історії» 171, 178, 200, 218, 290, 340
Позитивізм 10, 225
Поколіннєва диспропорція 177, 179, 203, 214, 218, 286, 343, 352
Політика історичної пам'яті 177, 185, 187, 188, 190, 194, 201, 225, 227, 255, 283, 325, 334, 338–341, 343, 346–349, 351
Поліцентризм 26
Полтавська губернська учена архівна комісія 18
«Правнича бібліотека» 12
Просвітництво 328
Просторові студії 171, 172, 173
Публічний інтелектуал 206, 372
Публічний простір 172, 195, 210

Радянізація науки 42, 43, 59, 286, 374
«Радянська енциклопедія історії України» 70
Регіоналізм 173
Регіоналістика 171, 223, 318, 357, 362
Регіональна ідентичність 207
Романтизація минувшини 377
Російська асоціація науково-дослідних інститутів суспільних наук 49
Російщення політика 58, 59
Русинський рух 173, 307
Русоцентризм 182

Санкт-Петербурзька АН 20, 24
Семінар історії України при НТШ 43
Сербська академія 11
«Середні віки на Україні» 62
«Славяне», журнал 55
Слов'янознавство 18
«Советская историческая энциклопедия» 70

Соціологізація історії 26, 29, 51
Субдисципліна 171
«Сучасна» історія 193
Сцієнтизм 10, 184, 377

Таврійська губернська учена архівна комісія 18
Телеологізм 45, 60, 216, 222, 269, 270, 308, 377
Теорія суспільно-економічних формацій 66, 80
Тимчасова комісія для розбору давніх актів при київському, волинському і подільському генерал-губернаторові (Київська археографічна комісія) 15, 85
Транснаціональна історія 218, 292, 345
Ужгородський відділ Інституту історії АН УРСР 75
«Україна», журнал 35, 91, 122, 127
Українофіли 17, 19
Українське історичне товариство (УІТ) 162
Українське наукове товариство (УНТ) 20, 21, 22
Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) 157, 158
«Український історико-географічний збірник» 62
«Український історичний журнал» (УІЖ) 61, 75
Український радянський / республіканський історичний наратив 54, 55, 65, 76, 180, 186, 202, 218–220, 302, 304–311
Український соціологічний інститут 27, 92
Український таємний університет у Львові 43
«Українсько-руська бібліотека» 12

Фронтир 171, 172

Харківська губернська учена архівна комісія 18
Харківська соціально-економічна школа Д. Багалія 37
Херсонська губернська учена архівна комісія 18
«Хроніка НТШ» 12
Хрущовська відлига / лібералізація радянського режиму 60, 64, 67, 70, 71, 73, 77, 250, 376

Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії 17
«Цифрова історія» 231, 358, 363, 379
«**Ч**асопись правнича і економічна» 12
Чернівецький відділ Інституту історії АН УРСР 75
Чернігівська губернська учена архівна комісія 18
Чеська академія наук, словесності й мистецтв 11, 24

«**Ш**елеста доба» / «запізніла відлига» в УРСР 64, 67, 71, 73, 75, 275, 376
Шестирівнева структура ВУАН 27, 50

Югославська академія наук і мистецтв 11

Наукове видання

Удод Олександр Андрійович
Ясь Олексій Васильович

Культурний простір української історіографії у світлі радянізації та соціокультурних трансформацій XX – початку XXI ст.

Упорядкування наукового апарату – Світлана Блащук, Юлія Грищенко

Комп'ютерна верстка – Любов Зубець

Підписано до друку 24.12.2020 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 32,5. Обл. вид. арк. 30,49.
Наклад 300 прим. Зам. 8. 2021.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4
тел. (044)278-02-40 e-mail istdruk@ukr.net

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

Удод О., Ясь О.

Культурний простір української історіографії у світлі радянізації та соціокультурних трансформацій XX – початку XXI ст. / За ред. В. Смолія; упорядк. наук. апарату С. Блащук, Ю. Грищенко. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. 400 с.

ISBN 978-966-02-9545-2

Висвітлюється конфігурація культурного простору, в якому функціонувала українська історіографія протягом XX – початку XXI ст. Розглядається просторово-регіональна сегментація української історичної науки, котра виникла внаслідок різних хвиль радянізації, взаємодії, змагання і співбуття відмінних соціо- й етнокультурних середовищ, передумов та обставин, розмаїтих інтелектуальних і культурних впливів. Окреслюється географія інституціональної структури, передусім її організаційні традиції, форми, взірці, котрі конституювалися протягом XX ст. Аналізуються впливи, фактори та наслідки суцільного перекроювання культурного ландшафту науки, зокрема інерційне тяжіння радянської спадщини та динаміка пострадянських трансформацій. Показуються просторово-регіональні осередки історичної науки й інституціональна структура за часів республіканської та пострадянської історіографії.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх хто цікавиться проблемами та викликами, котрі постали у культурному просторі сучасного українського історіописання.

УДК 930:[94-044.922/.923:(47+57)+(477)-027.541]"20"